

**(Диққат! Китобдаги баъзи жумла ва иборалар таҳрир қилинган.
Ушбу компьютер нусхаси янги нашр учун асос қилиб қилиб олинсин!)**

БОТИРХОН АКРАМ

ФАСОҲАТ МУЛКИНИНГ СОҲИБҚИРОНИ

“Ўзбекистон” нашриёти,
Тошкент-2015

*Дегонимни улусқа марғуб эт,
Ёзгонимни кўнгулга маҳбуб эт,
Тилга лафзини ногўзир айла,
Жонга назмини дилпазир айла,
Халққа зеби торак айла они,
Ўқигонга муборак айла они,
Етти афлокни анга ёр эт,
Етти иқлим элин харидор эт!*

Н а ш р г а т а й ё р л о в ч и л а р :

Мирзо Кенжабек,

Гули Акрамова.

М у х а р р и р :

Т а қ р и з ч и –

филология фанлари доктори, профессор

(марҳум) **Алибек Рустамов**

Ушбу китоб марҳум аллома, мумтоз адабиёт донишманди Ботирхон Акрамнинг “Фасоҳат мулкининг соҳибқирони” ва “Навоий шохбайтлари” асарларидан таркиб топди. Китобда улуг мутафаккир шоир, «сўз гавҳари»нинг валийуллоҳ нафасли суҳанвори ва хазинадори бўлмиш Мир Алишер Навоийнинг шохбайтлари, уларнинг рангин сувратида акс этган, пурдard сийратига сингдирилган фалсафий, руҳий, маънавий нуктадонликлар, бадий, мусиқий, тасвирий лавҳа-манзаралар – мўъжизу солим тимсоллар камоли муҳаббат ва рағбат билан шарҳланади.

Китоб ҳазрат Навоий шеърятининг барча ихлосманд муҳиблари ҳукмига ҳавола этилади.

ISBN

© Ботирхон Акрамов. «Фасоҳат мулкининг соҳибқирони». «Ўзбекистон» нашриёти, 2016 йил.

ДЕБОЧА

Фасоҳат – шеърий нутқ гўзаллиги, унинг хос, инжа қонун-қоидалари. Шоир – сўз мулкининг заршунос хозини, улуғ ҳаками ва подшоси. Аторуднинг сирли элчиси – «мунҳийи роз еткурған нидо» – пинҳоний руҳий садодан бизга аён бўладики, Мир Алишер Навоий «фасоҳат мулкининг соҳибқирони»дир. Бундай қутлуғу шариф ҳамда ғоят масъулиятли таъриф-фахрия илк бор шоирнинг ўзи тартиб берган «Бадоеъул-бидоя» дебочасида қайд этилган. Айни замон-да ўша муқаддимада Навоий ўзини шеър чаманининг «маломат бўлбули» деб атайдиган, бу дардли киноя – пурмаъно мажозий нисбатда буюк шоир қисматининг азал ва абадият, ижтимоий ҳаёт ва ижодиёт зиддиятлари билан нечоғлик чулғаб олинганлиги ўзининг фавқулудда ёрқин, мухтасар ифодасини топган.

Мазкур рисоланинг мундарижаси ҳам ўзгача, оригинал. Ундан кузатилган эзгу муддао – мурод ҳазрат Навоий байтларининг ҳали тадқиқ қалами урилмаган сарийб фазилату аломатларини тадқиқ этиш – баҳоли имкон шарҳлаб беришдир. Яъни: Навоийнинг том маънода бебаҳо инсоний ва илоҳий лирикаси – рубобий шеърят. Туркий тилдаги сўз даҳосининг ноёб шоҳбайтлари мазмуни, талқини. Соҳир санъаткорнинг бир-биридан жозиб тимсоли-образлари. Уларнинг бир-биридан нафису мўъжиз маъно қирралари, сирли-ғаройиб бадиий-мантикий, мусикий-тасвирий жиолари. Махсус, терма байтларнинг мавзу-ғоялар миқёси, рангинлиги, фалсафий моҳияти, руҳий теракликлари, санъат, бадиият сирлари. Навоий рубобий-лирик қаҳрамонининг комил ва солим дунёси – инсоний суврати, илоҳий-самовий сийрати. Улуғ мураббий, беназир ижодкор шахси, унинг нурли-сафобахш жиоланиши – тажаллийси. Шоҳбайтларда инсон, унинг тақдири, дунёвий-мажозий ва ҳақиқий-илоҳий ишқ муаммолари. Қадимий руҳий илдизларга, маънавий анъаналарга, сўз санъатининг сарчашмаси – битмас-туганмас бадиий манбаларга ижодий муносабат намунаси. Шоҳбайтларда реал ҳақиқат (замон ва «аҳли замон» ифодаси) ва буюк ҳаёлот нисбати. Халқона-миллий ва умумбашарий қадриятларнинг «алишерий» (Бобур) уйғунлиги. Ниҳоят, улуғ шоир санъатхонаси: «сўз лавҳи»га чизилган нафису нуктадон образ-тимсоллар, руҳият манзаралари – «сўз гуҳари»нинг фақат Навоий қалами инкишоф этишга қодир шоирона, мусаввирона, мутрибона, файласуфона қирралари... Чунончи, Навоийнинг буюк жафокаш ва фидойи қаҳрамони-ошиқ ҳасратлари қуйидаги, зоҳиран қараганда, оддий-тавсифий рубоийда бутунлиги, аниқ ва ёрқинлиги билан ўз ифодасини топган:

**Кўнгул гулу сарв майли қилмас, нетайин,
Сарву гул ила даме очилмас, нетайин,
Ҳар шўх кўрунса кўзга илмас нетайин,
Бир шўхким ул тилар – топилмас, нетайин?'. ,**

Ўша ҳаёлдаги гўзалликнинг мужассам тимсоли – «бир шўх» лоларуҳни, кенг маънода, «ахлоқда малакий...», башар суврати билан келган, атворда фаришта..., инсон ҳайъатида зухур қилгон, камолотда якто – идеал ёру ҳабиб зотни Навоий бир умр излаб ўтди, «кўнглим тилар-топилмас, нетайин?»~дея бамисоли фалак буржларида ҳам шарору акс-садо бергудек ўтли оху фиғонлар чекди; фожеъ қисмати ҳақида: «...Ўз қотик ҳолимга ўлмастин бурун мотам тутай» дейишгача бориб етди... Айни замонда бу вали зот ўзидан эл-улусга етган дарё-дарё моддий, руҳий, маънавий наф-хайрият, саховат, маърифат неъматларини қатрача кўрди ва аксинча, баъзи инсоф-тавфиқли одамлардан қайтган заррача яхшилиқни дарё баробарида қадрлади. Аслида улуғ пири муршиди Абдураҳмон Жомийга бағишланган бу шоҳбайтни («Ўзидан элга дарё қатра осо, Вале элдин ўзига қатра – дарё») Навоий сиймоси, ўзлиги, сажиясининг ёрқин тимсоли деса бўлади.

Заҳириддин Бобур Ҳиротда бўлган кунларида Навоий мақбарасини, улуғ шоир бунёд этган «Ихлосия», «Халосия», «Унсия» каби хонақоҳларни, бошқа азиз эҳром ва қадамжоларни не асру ҳаёл, не азобли руҳий ҳолат билан тавоф қилар экан, буюк жаҳонгашта умрнинг тансиқ ва қутлуғ хотироти учун ўзининг хаттоту саҳҳофларига шундай амр қилади: Навоий куллиётидан шахсан Бобурнинг ўзи назардан ўтказган терма байтларни махсус зарварақаларга кўчирсинлар... Тазкиранавислар бундай сайланма шеърӣ сатрларни шоҳбайтлар деб атайдилар. Бизда ҳам ана шу табаррук анъанага ихлос ва эҳтиром рамзи сифатида сўз даҳосининг асосан рубобӣ – лирик девонларидан, қисман эпик дostonларидан кузатилган мақсадга мувофиқ ва матлуб шоҳбайтларни олиб баҳоли имкон шарҳлаб беришга руҳӣ эҳтиёж туғилгандир. Илло, Навоий шоҳбайтлари – бир эмас, бир неча бор қайта таҳқиқ ва таҳлил қилган билан маъно-моҳияти ниҳоя билмайдиган самовӣ чексизу теран руҳӣ, фалсафӣ, маънавӣ, бадӣӣ қирраларга эга бўлган мўъжиз миниатюр оламдир. Ҳазрат Навоийнинг сўз тартиби ва тарҳидан рағбат олиб, терма байтлар шарҳини махсус мақолатларга ажратишга журъат этдик.

БИРИНЧИ МАҚОЛАТ
РУҲУЛ-ҚУДС “РАВОН АЙЛАГАН” ҚАЛАМ

*Нуқта сув янглиз эритур тошни,
Топса ҳақиқат ўтилин чошни.*

Мусулмон шарқининг соҳир сўз санъаткорлари – зуллисонайн (форсий ва туркий) шеърият даҳолари сафида фахрли мақомни эгаллаган Алишер Навоий шоир истеъдоди ва масъулиятини «тенгри эҳсон» сифатида қанчалар эъзозлаган бўлса, шеър яратиш дардини, шавку рағбатини шунчалар эркин кечиради, бу буюк, илоҳий иноят – мукофот учун комил шукронаю фахрия айтади. Шохбайт:

*Агар хоса маъни, гар ийҳом эрур,
Онинг кунда юз байти ҳалвом эрур...*

Бу мисралар замирига яширинган нозик сир «хоса маъни», «ийҳом» сўзларида мужассамланган нуктадонликдир. Навоий қаламининг мўъжизакор қудратидан, «кунда юз байт» шеър битилса не ажаб?! Зеро, бу ҳол ҳалвопаз устанинг ўз меҳнатидан, йўқ, аниқроғи, ўз санъатидан завқ-шавқ олишига муқояса қилиниши бежиз эмас. Хусусан, улуғ шоир камёб ва мураккаб шеърий санъатлар воситасида ишланадиган шохбайтларни кўзда тутаётгани эътиборлидир. Ҳар ҳолда, Навоий чуқур руҳий қониқиш ҳисси, фақат буюкларга хос қонуний фахрия туйғуси билан нақл этган, ҳар бир истеъдодли шоир ҳам. «кунда» уддалай олиши қийин бўлган «хоса маъни», «ийҳом» усуллари ўзи нима эканини дурустроқ билмай туриб, даҳо сўз санъаткорининг шеър, фасоҳат дунёси ҳақида бир қадар аниқ тасаввур ҳосил қилиш мушкул. Шунинг учун дастлаб ўша ноёб санъат усулларида шаклланган терма байт намуналарига разм солиб, уларнинг маъзини чақиб кўрайлик-чи. Шохбайт:

*Бош кўяй дедим аёғи туфроғига, деди: кўй.
Бўса истаб лаъли рангин сўрсам эрди, деди: ол.*

Бу байтда бир-бирига маъно-баҳо талашадиган икки ўзгача лавҳа-образ мавжуд, улар «кўй», «ол» сўзларининг тажниси (омонимли), жами тўрт қиррадаги, фақат шеърият санъатига хос нозикхаёллик – нуктадонликдан иборат. Уларни алоҳида-алоҳида шарҳлаб бермагунча «ийҳом»нинг моҳиятини, демак, байтнинг бутун нафосати, жозиба сирини таҳқиқ этиш имконсиз. Биринчи мисранинг ўзаро муқобил маъноси: (1) Навоийнинг лирик қаҳрамони – ошиқ муҳаббат қисматининг зиддиятлари – лазизу умидвор хаёлларга ва ҳажр озорлари, маҳрумликларига рози бўлиб, барча синовларга дош бериб, маҳбубанинг оёқларимас, балки гарди – «туфроғига» бош кўяр даражага бориб етса (бу хоксору ҳақир насибани ошиқлик бахти деб билса) ҳам, у шўху бепарво мудом писанд қилмайди, ошиқ илтижоларини бедардларча рад этади. Демак, маҳбубнинг ё ўзга бировга кўнгли бор, ё ушшоқ аҳволига лоқайдлик, меҳру вафо шевасидан узоқлик бу мағрур, бераҳм лоларуҳнинг касби – одати; (2) йўқ, ошиқнинг толеига маҳбуби бағритош гўзаллар тоифасидан эмас, у ишқ ўти – сўзони нима эканини ўз шайдосидан кам билмайди ва ҳажр синовлари давомида шундай руҳий қаноат ҳосил қилганки, ошиқ ишқ дардини қисмат хоҳиши, илоҳий эътиқод деб билишини, поклиги, фидойилиги билан вафонинг мужассам тимсоли бўлиб қолишини намоён қилди. Бас, унинг муҳаббатига муносиб жавоб қилса, ҳижрон захмларига висол ризолиги – илтифоти билан малҳам бўлса арзийди... Ниҳоят, иккинчи мисранинг зиддиятли маънолари: (1) ҳажрнинг тузимсиз ранжу қийноқларини, муҳаббат савдоси туфайли келадиган барча маломатларни кечиришга қудрату сабот берган, энг мушкул кунларда дилдаги умид чироғини сўндирмаган мўъжиз туйғу – васл хаёли унинг ғойиб ва ғаройиб мукофоти – илк жонсўз, мастона бўса... истагига фидойи ошиқ ноил бўлса-да, уни очиқ изҳор этишга Навоий тасаввуридаги комил йигитларга хос ҳаё кучиданми ё бошқа андеша биланми, журъат этолмай, девонавор паришонлик, аниқроғи, орифона тағофилга солиш билан: «Лаълингнинг ранги қандай?» – дея гўё ғалат савол беради. Маҳбуба, табиийки, бундай саросима ичидаги савол маъносини атайин билмаганга олади ва ошиқ журъатсизлигидан кулиб (эҳтимол, уни севмагани учун) бедардларча, ғамзали жавоб қилади: «...Э, наҳотки шуни билмасанг, гўзаллар лабининг ранги қирмизи бўлади-ку?»; (2) Ҳа, сен чин дард аҳлига хос хислатларинг – фазлу камолнинг билан муҳаббатдек бебаҳо давлат, мислсиз бахтнинг муборак закоти – масиҳона бўса илтифотига мушарраф бўлмоқ учун ушшоқ

аҳли тақдир насибаси деб билган йўлнинг барча синов манзилларини ўтдинг. Сенинг комил инсон, чин ошиқлигинг шундаки, ўзинг восил бўлган пок ва қутлуғ истакни айтишга истиҳола қиласан, зеро, муҳаббат пинҳонийлиги, парда-ибоси билан қадрли (илло: «Кимки ишқи пок эрур, сирри анинг пинҳон керак...»; «Танда жон янглиғ сени жон ичра пинҳон айласам...»). Сенинг рамзий саволингдан менда висол иштиёқи пурзиед бўлди: муҳаббат ҳаққи-ҳурмати сен тилаган ўша кўнгул ва жон тўхфасини нисор этишга мен розидирман... Шу тариқа, ийҳом санъати билан оролантирилган мазкур шоҳбайтда истанг – зоҳирий-ошкор, истанг – ботиний-пинҳоний маъно қирралари – бир-биридан нафис нуктадонликлар шеърятга хос сўз фасоҳати намуналари сифатида тақдим этилади. Зотан, ийҳом санъатининг жозиба сири – унинг тансиғу камёблигида.

Навбатдаги мисол – Навоий юқорида уста ҳалвопаз санъатига тамсил қилган яна бир нозик ва ноёб шеърӣ усул – «хоса маъни» шарҳи-баёнида. Шоҳбайт:

***Қадинг хажрида юз девор ўза кўйдум чу заъфимдин,
Чекилди бир алиф ҳар қатра ашкимдин нишон анда.***

Кўнгилдаги хос-махрам туйғулар – соғинчу армон, аламу илинж, умиду илтижо, туғёну сабр, шикасталигу фидойилик каби турфа руҳий ҳолатларни мужассам қилган бу терма байтда Навоий қалами қудратини, шеърятга хос сўз фасоҳатининг намунасиини кўриб беихтиёр ҳайратланамиз. Неча ойлар; эҳтимол, неча йиллардан буён ҳажр кўйининг манзилларида кимсасиз сўқмоғу пучмоқларида дарбадар кезган, эҳтимолки, Мажнун сифат биёбонларда овораи жаҳон бўлиб, тинка-мадори қуриган бечора ошиқ, ниҳоят, бемажолликдан маҳбуба кўчаси деворига «юз кўйиб», кўз ёшлари тўкила-тўкила силжиб-сурилиб боради (унинг «заъф»лигига қарамай, бир нуктада тўхтаб қолишига дарднок аҳволи имкон бермайди); шу изтироб ичида деворда кўз ёшларининг «ҳар қатра» сидан маҳбубанинг адл қомати – суврати чизилгандай бир неча «нишон» пайдо бўлади. Бу ғаройиб манзарани шоир ташбеҳи мусалсал (силсилали ташбеҳ) усулида «чекилди бир алиф» деб таърифлайди. Бундай нисбат муқоясанинг фавқулудда латиф ва нозиклигидан ҳам кўра, бизни ошиқнинг мислсиз саботу иродаси замиридаги фожеъ маъно – трагик лавҳа кўпроқ ҳаяжонга солади, хаёлга толдиради; наинки ошиқ учун бу ёруғ жаҳонда маҳбуба қоматининг ҳижрон ёшлари воситасида чекилган акси – паришон суврат-чизикдан бошқа нажот қолмаган бўлса!?. «Хоса маъни» санъатининг фақат Навоий килки – қалами яратишга қодир бундай тансиқ намуналари улуг шоирнинг санъат мактабига бўлган руҳий-эстетик эҳтиёж нима эканлигини яхшироқ англаб олишимизга, ҳар қалай, ёрдам бергусидир.

Навоий, аввало, соҳир сўз санъаткори сифатида, қолаверса, шеърят, бадиият илмининг устод назарийгчиси мақомида туриб «сўз гуҳари», «сўз лавҳи», «сўз буржи», «сўз баҳри», «назм дури», «назми дилпазир», «килки сунъ», «килки нуктапош», «нукта», «нуктадонлик», «таъби мавзун», «таъби баланд», «хуштабъ», «таъби поку хотири соф», «зеҳни солим», «тарҳи тоза ва беандаз», «фасоҳат мулки», «арш лавҳи», «гуҳари маъни» каби «санъое нафиса» – сўз санъати қонунларига оид махсус ибора ва таъбирларни бевосита, гоҳи (аксарият ҳолларда) билвосита ошиқона ё орифона байтлар қатида беради ва айрича таъкидлаб ўтадики, бу бежиз эмас. Байт:

***Сарвни нетсун Навоий бор эканда қоматинг,
Бўлса мавзун, боқмагай табъ аҳли номавзун сари.***

Зоҳиран, айниқса, ушшоқ аҳли учун биринчи мисранинг маъноси муҳимроқ туюлиши мумкин, бунда мувозана (параллелизм) санъати тарзидаги иккинчи мисра анъанавий муқояса хизматини ўтаб келади. Лекин моҳиятда биз қузатган мақсад нуктаи назаридан иккинчи мисра замиридаги фикр эътиборли ва ибратомиздир. Негаки, унда умуман зукко, нозиктабъ, заршунос кишилар, хусусан, санъат, шеърят муҳиблари наздида, эҳтимол, кўпчиликка сабоқ бўларли, маълум даражада маърифат берувчи икки муқобил тушунча ифодаланган: нима мавзуну нима номавзун (сўзма-сўз олганда: вазнга мос, ўз меъёри, мезонига эга; кенг маънода: комил, уйғун, мутаносиб, бутун, нафис ва аксинча) эканини «табъ аҳли»гина яхши ажратиши, тўғри ва холис баҳолаши мумкин. Акс ҳолда, бу нафақат дидсизлик, бефарқлик, ҳиссиз-дардсизлик каби нохуш ҳолларга, балки лоқайдлик, ношукурлик, андишасизлик, жоҳиллик каби хатарли оқибатларга олиб келиши мумкин.

Юқоридаги мисралар мазмунига, руҳига яқин ва ҳамоҳанг бўлган Навоийнинг мураббий шоир, устод мунаққид – том маънодаги сўз санъати хомийси эканлигини тасдиқловчи бошқа бир мисолга разм солайлик. Байт:

***Ойни ёруғ, чархни демок баланд,
Табъи баланд элга эмас дилписанд.***

Аввало, бу сатрлар шоир кузатган мақсад нуктаи назаридан муайян мантикий фикр – силлогизм усулида (янги кечинма-образдан холи) шаклланганини, лекин шеър санъатининг бирламчи талаби – бадий-образлилик, ўзига хослик, рангинлик, бетакрорлик каби асосий қонунлари ҳақидаги ҳақиқатдан огоҳ этувчи ҳикматомиз, сабоқ бўларли мулоҳаза тарзида илгари сурилаётганини унутмаслик керак. Бунда Навоий танлаган ташбеҳ-нисбатлар қанчалик оддий бўлса, шунчалик аниқ, фаол нафислик бахш этади: «ой – ёруғ», «чарх – баланд» қабилдаги, оламга ўзгача нигоҳ ташлашдан холи, «образли тафаккур» иқтидоридан маҳрум ҳунарманд назмгўйларнинг шеърятдан узоқ, фақат ритмга солинган, қофияланган тавсифномалари умуман бадий маданият манфаатларига, шеърят ривожига зарар етказувчи офат эканлиги Навоийни қанчалик ташвишга солган бўлса, бу – то ҳануз ўз аҳамиятини йўқотмаган муаммолардан. Фақат иккинчи мисрада ифодаланган ҳаққоний ибратли фикр – «табъи баланд эл» – ҳақикий шеър муҳибларининг холис ҳукмигина Навоийни умидвор қилганидек, бизга ҳам таскин бериши мумкин...

Соҳир санъаткорнинг ижодхона жараёнларига хоҳ бевосита, хоҳ билвосита алоқадор маҳсус сўзлигида «нукта», «нуктапош», «маъни», «ҳақиқат», «суврат», «сийрат», «зоҳир», «ботин» каби ташбеҳлар шоир шахсан таҳқиқ қилган бадий қонунлари, ўзи яратган, тартиб берган образлар, уларнинг хос аломатлари ҳақида бир қадар аниқ тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Шохбайт:

***Нукта сув янглиг эритур тошны,
Топса ҳақиқат ўтидин чошни.***

Даставвал, байтдаги «нукта», «ҳақиқат» ташбеҳларининг бадий-мантикий ўрни, ўзаро нисбати ҳақида. «Нукта» асли «маъни»нинг ўзгача нозик пинҳоний «қирраси бўлиб, «нуктадон», «нуктапош» сифатлари нозикфаҳм, орифхаёл, ҳақимона идрок каби муштарак маъноларда қўлланади. «Ҳақиқат» ташбеҳини турлича талқин қилиш мумкин: (1) тўғрилиқ, ростлик, ҳаққонийлик маъносида; (2) ҳақ йўлида кезувчи сойир (тасаввуф фалсафаси)нинг сўнгги манзилни – тангри илоҳийга етишиш босқичини ўтиши тарзида. Мазкур байтнинг мазмуни, балким, кейинги талқинга етарли асос бермас; ҳар ҳолда «нукта» мўъжизаси юз бериши учун «ҳақиқат» асос қилиб олиниши эътиборни тортади (у ҳатто осонликча эримайдиган «тошни эритиш» қудрати тимсолига айланади!). Шу тарзда Навоий кузатган мақсад аён бўлади – «ҳақиқат» сўзи фавқулудда аниқ ва теран рамзий маъно касб этади («чошни» – баҳра демакдир); ҳаётда, адабиёт, хусусан, шеърятда сўзнинг кучи, маъно салмоғи, бадий қиммати – фасоҳати унинг турли қиёфадаги ёлғонга қарши ҳақиқатнинг қай даражада кучли, бутун, ёрқин инъикос этиши билан белгиланади. Шу жиҳатдан Навоий сўзларининг маънавий-ахлоқий ва эстетик қиммати ҳамиша сақланиб қолишига шубҳа қилмаса бўлади.

Агар юқоридаги шохбайтда ҳақ сўзнинг мўъжизакор кучи «сув-тош» нисбатлари орқали таҳқиқ этилса, бошқа бир шеърда, аксинча, қалам рамзи ҳақиқат сабоғи учун номағруб маъно касб этади – ёлғон сўзни, ёлғон сўзлагувчини омонсиз фош қилиш воситасига айланади. Байт:

***То қалам урди қарога, ёзмади бир ҳарф рост,
Ким худо қилғай онинг юзин қаро, илгин қалам.***

Тоқим ёлғоннинг касофати ғ мудҳиш оқибату асоратларини ҳеч бир меъёр-мезонга сиғдириб бўлмас экан, бу офат қачондир шафқатсиз жазога маҳкум этилмоғи керак. Бирок, надоматлар бўлсинки, хоҳ узоқ, хоҳ яқин, ҳатто кечаги тарихнинг аччиқ ҳақиқати – сабоғидан аён: қачон ва қаерда носоғлом, нопок муҳит, адолатсиз даврон, нобоп ва норасо тартибот зўравон бўлса, ўша заминда ёлғон шумғиядай болалайди (асл деҳқон шумғия тарқалган пайкалдан яхшилик кутмайди, уни дарҳол шудгорлайди, офатни илдизи билан офтобда куйдиради, кечикиб бўлса-да, тозаланган ерга уруғ, ё кўчат экади)... Навоий бизга номаълум, лекин аламнок бир сабаб билан «қалам», «ёзмок», «ҳарф» ташбеҳлари орқали сўзга ўтган ёлғон балосини агар худонинг ўзи дафъ қилмаса, бунга бандасининг қурби етмас, дея ортиқ куюниб ёзиши бежиз эмас. «Қалам қаро уриб» (яъни қора сиёҳда) битилган саҳифа қайсидир қаллоб

қаламқаш (мантиқан ёлгон котиб, шоир ё мунши) юзига, қаламнинг қаттиқ ва букилмас хусусияти ҳаракатсиз – шол бўлган, демак, ёзишдан бир умр маҳрум қўлга нисбат берилади: бундан мазмунан ҳаққонийлиги билан ибратомиз, бадий жихатдан бетакрор лирик лавҳа шаклланади. Муҳими, буюк ҳақиқатпарвар шоирнинг шунчалар аёвсиз ҳукми замирида қаламнинг қутлуғ ишига илоҳий маъно берадиган, бадий сўзни эъзозловчи сеҳрли куч – ҳар доим «рост ёзиш» ғояси зуҳур этади («қалам» ва «қаро» ташбеҳларининг маъно қирралари тажнис санъатининг камёб намунасиدير).

Навоийнинг шеърият, бадийят қонунларига дохил фикрларининг комил ва солимлиги шундаки, уларни ҳатто турли даврлар, адабий оқим ва йўналишлар, мактаб ва услублар учун, ҳар қалай, тўғри, мақбул, асосли меъёр сифатида қабул қилса арзийди. Байт:

Мадҳ услуби эди беравнақ.

Бал чиқиб эрди ародин мутлақ.

Бу сатрлар руҳида аввал ҳам шеъриятда «мадҳ услуби» баравж даврлар бўлгани, фақат улуғ, вали шоирлар, шеъриятни тақдир иши деб билган, тамаъдан, шуҳратдан узоқ ҳақиқий истеъдодларнинг салобати, таъсири натижасида (уларнинг хомийлари – аксари ўзлари шеър ёзган маърифатли ҳукмдорларнинг хизматини ҳам унутмаслик керак) бундай ўзлиги, қиёфаси бўлмагани учун ҳам истиқболсиз услуб вақти келиб «орадан чиқиши» ажабланарли эмасди (масалан, «Мажолис-сун нафоис» тазкирасида турли тоифа замондош шоирлар ижодига берилган баҳодан Навоийнинг «мадҳ услуби»га муносабатини билиб олиш мумкин). «Бобурнома» муаллифи – улуғ шоир, закий, ғоят талабчан мунаққид Бобур ҳам истеъдодсиз, маддох шоирлар устидан ҳақомона одил ҳукм чиқаради: уларнинг шеър «ёзганидан ёзмагани яхшироқ». Навоий ва Бобурдан аввал ҳам, улардан кейин ҳам «мадҳ услуби» – баланпарвоз тавсифий шеърлар «беравнақ» бўлишдан кўра кўпроқ равнақ топган, адабий урф тусини олган замонлар бўлдики, бунга тарихда мисоллар кўп (Чўлпоннинг, бир ёклама ёндашилганидан қатъи назар, классик шеъриятимиз услуби ҳақида: «Бир хил, бир хил, бир хил!...» дея куйиб-ёниб сўзлашида маълум асос йўқ эмас). Буюк сўз санъаткори аввал «Ҳилолия» қасидасида бадий ижоднинг мўъжизакор, сирли-сеҳрли яратиш дақиқаларини Аторуд сайёрасининг инсон-ижодкорга буюк эҳсони деб атайди. Кейинроқ, Ҳайратул аброр» достонида Аторудни боз тилга олади. Соҳир шоир шеърий ижоднинг фақат даҳолар кечириши мумкин бўлган фавқуллодда шавку рағбатли, эркин-ғаройиб жараёнларида «сўз баҳри»нинг жавоҳирларидан, (ўз мулки»нинг мислсиз ва чексиз имкониятларидан қанчалар ҳайратланса, ижодий ишга шунчалик масъулият ҳисси билан ёндашади. Мана, Навоий сўзнинг бадий кучини қандай тасаввур этади: «Чарх томиға нардбон (!) ясамоқ... Қилибон анкабут (ўргимчак) ипини каманд, Айламак аждаҳо анинг била банд». Навоийнинг шеърий хаёл фазосини тасаввур қилиб кўринг: умуман (миллий ижодга, хусусан, шеъриятга қўл урмоқ баайни самовот томига монанд нарвон тайёрлашу куёш шамига муносиб шамдон ясамоқ билан баробар! Бугина эмас. Гўёки ўргимчак тўридан сиртмоқ ҳозирлаб, афсоналардаги даҳшатли махлуқ – аждаҳони банди этиш деган сўз!.. Бу – инсоннинг неча асрлар давомида жамғарган илмий заковати журъат қилолмайдиган хаёлларга қалб идроки орқали, эмоционал – ижодий жасорат топиш салоҳияти, реал имконга сиғмас ҳодисалардан фавқуллодда, мўъжизакор имконият кашф этиш санъати... Навоийнинг ижодий хаёлот дунёсига хос бадий нисбатлар ҳақиқатда ҳайратбахш, сирли-жозибадор. Мана яна бир байт: «Заррада меҳрни ниҳон айлай, Баҳрға қатрани макон айлай». Тўғри, заррада – куёш, томчи – катрада олам, денгиз акс этишидек мўъжизали жараёнларни кўп бора эшитганимиз учун, бундан ортиқ ҳайратга тушмаслигимиз мумкин. Лекин Навоий мана шу азалий ғаройиботдан ижодий фойдаланади, янги лавҳа-образ яратади. Бу гал ўша мўъжиз ҳодисани ўз шеъриятига татбиқ қиғади, ижодхонасига олиб киради: шоир ижодий зарурат, бадий мантиқ эҳтиёжи туфайли оламнинг биз тасаввур қилган энг улкан жисми – Қуёшни энг кичик унсур – зарра қатига, уммонни эса қатра ичига жойлай олишдек соҳир санъаткор иктидорини касб этиши мумкин. Хусусан, шеърий санъат тасарруф этган бундай ғаройиб бадий имкониятлар, фақат шеърий мушоҳада доирасида тасаввур қилса бўладиган нуктадон маъно ва ифодалар, уларнинг теранликларига оид яна бир-икки «хос» мисол келтирамиз: Чунончи, шеърият олами Навоий қалами чизган мўъжизакор лавҳалардан ҳайратга тушиб, шундай сирли нидо қилгандай бўлади:

Сўзунг бир авж ўза чекти аламни,

Ки сурдунг ариш лавҳига қаламни,

*Агарчи ахтаредур ҳар сўзунг пок —
Ки эврүлүр онинг бошига афлок...*

Навоийдек сохир сўз санъаткори учун ҳатто адабий истеъмомдаги меъёр-мезонлар, анъанавий. усуллар, воситалар кифоя қилмаса ҳеч ажаб эмас. Зеро, даҳо шоирларнинг ижодий ҳаёли энг юксак «авж» даражаларда, самовий минтақалардагина ўзининг муносиб, бутун ва ёрқин образли ифодасини топиши мумкин. Бунинг учун Навоий фақат Ал-Фарғоний ва Улуғбек каби улуғ мунажжимлар тасарруф этган илмий объектлар ва тушунчаларга («арш», «ахтар», «афлок», «эврүлмок»), Амир Темур каби соҳибқирон фотиҳларнинг саркардалик режаларига («алам чекмок» — байроқ тикмок, «сурмок» — ҳужумга ўтмок) мурожаат этади. Навоий тафаккурининг мўъжизакор кучи туфайли шеърий восита сифатида хизмат қилган ҳодисалар шоир ижодхонаси ҳақидаги ҳайратомиз миқёс касб этган лавҳа-образларга айланади. Навоий анъанавий фахрия усулидан фойдаланиб, Аторуд тилидан қалами қудратига шундай қиммат беради: сўзинг шеърият мулкида ўз байроғини шундай юксаклик нуқтасига ўрнатибдики, сенга фақат арши аёло — фазовий кенгликлар лавҳасида (!) қалам суриш мартабаси мушарраф бўлибди. Шу боисдан ҳам ҳар бир пок сўзинг самовотнинг битта дури — юлдузига тенг, шундан фалакининг иши — ташвиши ҳам ўша ҳар бир мўъжиз инжу — юлдуз бошидан айланиб-эврилишдан иборатдир!.. Улуғ санъаткор сўзнинг бадий-образли имкониятларига қанчалик баланд қиммат, ҳаёлий миқёс беради!

Навоий шеъриятдаги сўзнинг турли маъно, мантиқ ва бадий ифода қирраларига бирдан-бир аниқ, муносиб, мутаносиб нисбат — ташбеҳ излайди; моддий ва руҳий оламнинг моҳият ва сабабияти, сири-синоати, ғаройибот ва мўъжизаларини мумкин қадар жонли, рангин, бутун ва ёрқин гавдалантириш мақсадида, хусусан, Шарқда қадимдан анъана бўлган табиат ва самовот рамзий-мажозий воситаларининг номаълум қирраларини кашф этади. Чунончи; қуйидаги сатрларда денгиз садафи, унинг бағридаги гавҳар донаси, моддий дунёнинг тўрт унсури, етти осмон, юлдузлар, уларнинг минтақа — «бурж»лари шеърий нисбат — тимсолга айланади:

**Сўз гуҳарига эрур онча шараф,
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.
Тўрт садаф гавҳарининг дуржи — ул,
Етти фалак ахтарининг буржи — ул...**

Дунёда қимматбаҳо тошлар ва маъданларнинг ҳадди-ҳисоби йўқ. Уларга оддий фукародан тортиб султонгача лойиқ даражада баланд баҳо қўядилар (бусиз азиз, севимли кишининг меҳрини, илтифотини қозониш қийинлиги сир эмас). Лекин жавоҳиротнинг ҳақиқий (баҳосини халқ беради (биргина мисол: «Олтин олма, олқиш ол»). Халқ имон-эътиқодли, ҳалол-пок, маънавий баркамол, меҳр-саховатли одамнинг қадрини, умр баҳосини ҳазинадафинадан ортиқ деб билади. Сўз санъати, шеърият ана шу халқона мезон билан ҳар қандай моддий бойликни маънавий-руҳий қадрият тарзида баҳолайди. Юқоридаги икки мисрада ана шу чин инсоний нуқтаи назарга муносиб шеърий сайқал берилади — «сўз гуҳари» шунчалар юксак «шараф» аршида турадики, энг тоза дур ҳам унга «садаф бўла олмайди» (гавҳар денгиз чиғаноғи бағрида шаклланиб, етилгани ҳолда, ўша чиғаноқ — садаф қадрланмайди). Учинчи мисранинг маъно кўлами кенг ва теран: қадимги Шарқдан Юнонга, ундан яна Араб ва Ажамга ўтган «тўрт унсур» фалсафаси орқали Навоий тасарруфидаги «сўз гуҳари» борлиқдаги мавжудотларнинг зоти-моҳиятини, турфа аломатларини, ҳаракат-ҳолатларини ўз бағрида — «дуржи»да жамул-жам этган мўъжиз бир қудрат манбаига айланади. Тўртинчи мисранинг нуқтадонлик қирралари бундан-да ортиқ бўлса борки, кам эмас: бадий сўзнинг кучи етти само юлдузларидан (уларнинг ҳисоби қанча!)... ҳар бири, йўқ, энг ёруғ порлоқлари учун ҳатто таянч нуқта — марказий минтақа — «бурж» вазифасини ўташга, яъни юлдузларнинг ҳаракат сирларини билиш, кашф этишга ҳам қодирдир!.. Улуғ шоиримизнинг ҳаёлот фазосига, ундаги сўзнинг мақоми ва баҳосига тасанно демай бўладими?!

Навоий каби сўз даҳолари ўзлари яратган шоҳ асарларнинг ҳақиқий баҳоси, қаламининг қудрати нималарга қодирлиги, шубҳасиз, уларнинг ўзига яхшироқ аёндыр. Дарҳақиқат, Навоий инкишоф этган шеърият олами, унинг нузли «бурж»лари — юксак чўққилари, Навоий ҳаёллари, образларининг фазоси, маъно теранликлари, бадий нозикликлари бу қадим дунёнинг анча-мунча улуғ шоирига мушарраф бўлмаган. Бу даъвонинг муболағаси йўқ, аксинча, далил-асослари етарли. Шоҳбайт:

Навоий, сеҳр эмас, гўё Каломуллох асосидур,

Бу мўъжизларки, зоҳир бўлди килки нуктапошимда.

Муршид-устози Жомий каби Қуръони Каримнинг тафсирини яратишга жазм қилган Навоий ўз асарларининг мислсиз жозиба сири қандайдир ғойиб аломатлардан узоқ эканини яхши билган, шунинг учун «килки нуктапоши» – қаламининг қудратидан ортиқ ажабланмайди ҳам. Фақат бундай руҳий қониқиш ҳисси, ҳақфаҳрия туйғуси муносиб ва мўътабар далил билан асосланиши керак. Сўз қадрини, шеърий санъат масъулиятини чуқур идрок этган Навоий «мўъжизлар зоҳир бўлган» қалам учун ёлғиз муқаддас китоб «Каломуллоҳ» асосли нисбат, ишончли қиёс – шаҳодат бўлиши мумкин деб ҳисоблайди... Бугина эмас. Шоирнинг бошқа пурмаъно мисралари сингари бу шоҳбайт ҳам ўз руҳида янада теранроқ нуктадонликни зухур этган бўлса не ажаб: Навоий қалами яратган мўъжизаларнинг боиси – сабабияти шундаки, ўз даврида дини ислом устунларидан бири даражасига кўтарилган (расмий равишда «Низомиддин» унвонига сазовор бўлган) улуғ шоир ва ориф ўз асарлари учун Қуръон сўзларини ҳам руҳий-фалсафий, ҳам бадий-манتيкий «асос» қилиб олган. Модомики, шундай талқин ҳам жоиз экан, мазкур терма байтни ийҳом санъати билан музаян этилган деб ҳисоблаш мумкин...

Ва ниҳоят, шеъриятга, қалам қудратига хос истилоҳлар ошиқона оҳанг касб этган яна бир шоҳбайт:

Чун Навоий назмининг ҳар ҳарфидур шарҳи ғаминг, Деса бўлурким, эрур ҳар байти бир байтул-ҳазан.

Не ажабки, Навоийнинг қаҳрамони – ошиқ тақдири азал – муҳаббат қисматининг хоҳиши билан шоирга айланган. Илло, ошиқлик бу валисийрат покдомон зот наздида нафақат ишқ васлининг барча фароғату мукофотларидан, дунёвий неъмату қадриятлардан, балки руҳий, ҳатто илоҳий эътиқоду эътимодлардан ўзини мутлақо фориғ тутмоқлик демакдир («Ошиқ ўлғон кечти манго номдин, Миллату имону дини исломдин»). Бас, ҳақиқий муҳаббат (Навоий шахсан ҳаёт маслаҳи деб билган «ишқи ҳақиқат»)ни, унинг асли фожеъ моҳиятини англаб етган кишигина шоирга айланиши, унинг ҳар бир ўтли-ҳароратли сўзи олий қадр, эъзоз ишиши керак («Дегонимни улуска марғуб эт, ёзғонимни кўнгулга маҳбуб эт»). Навоий қалами яратган илоҳий назмнинг сирли-сеҳрли қудрати ҳам шундаки, у асли комил ва солим инсонлар (шу жумладан, фидойи ошиқларнинг)нинг ғофилу бедард кимсалар ҳеч қачон фаҳмлай олмайдиган дард-ҳасратларини, руҳни поклантирувчи ёруғ ғам-ғуссаларини шарҳлаб беришга даъват этилган. Зотан, «ҳар ҳарфидур шарҳи ғаминг», «эрур ҳар байти байтул-ҳазан» (байтул-ҳазан – ғам гўшаси, дард уйи демакдир) каби теран дарднок-рамзий ибораларнинг руҳи – моҳиятини Навоийнинг мисоли йўқ сабру саботли ҳаёти, хос эътиқоду хос ўзлиги, беназир шеърий даҳоси билан муштарак маънода тушунмоқ керак...

ИККИНЧИ МАҚОЛАТ ИЛОҲИЙГА МУНОЖОТУ ТАЗАРРУЛАР

*Халқ меҳрига яна, ёраб, мени зор айлама.
Айласанг ҳам меҳри йўқларга гирифтор айлама*

Бу қутлуғ мавзуда ҳазрат Навоийнинг табаррук шахсияти – ўзлигининг моҳиятини кашф этиш мумкин: кўп қадим, айни пайтда ўткинчи – фоний дунёнинг имон-эътиқодли кишини ҳам афсун қилувчи истаклари, ҳаваслари, комронликлари замирида, не ҳасратки, гумроҳликлар, ғофилликлар, адашишлар яширинганини (балким улуғ салафлар – пири устодлар мададида) дилдидан пайқаш, ўзида осий-гуноҳкорлик ҳолатини кечириш, илоҳий қудратдан инояту ҳидоятлар сўраб ёлбориш... Ўзини, ўзлигини чуқур идрок этишдек бундай руҳий қийноқлар (эҳтимол, руҳий оромлар) жараёнида Навоийнинг чин сиймоси – азалий яратилиш тарзи – тоза хилқати, дарднок ва армонли кўнгли ва шубҳасиз, илоҳий қудрат билан хос мулоқотда бўлган руҳияти ўша изтироблар – ёлборишлар жараёнида янада покланса не ажаб!

Навоийнинг лирик қаҳрамони (бу мавзуда уни шоирнинг ўзи деб билсак хато қилмаймиз), ўзининг инсоний ва ижодкорлик тақдири ҳаққи, тангри олдида бош эгиб, унинг ягона ҳакам сифатида чиқарадиган ҳукмига сомиъ туриб, қилган қанча улуғ, босавоб ишлари қолиб, фақат гуноҳга битилиши мумкин бўлган «хато»лари, «юз қаролиғ»лари учун тазарруга сўз тополмайди, тангридан ёлвориб марҳамат сўрайди. Байт:

Ёраб! Ўз холимга ҳайронман баса,

Осию масту паришонман, басе...

Инсоф, диёнат амри билан яшаган, эли олдида юзи ёруғ, ҳақ олдида имони тинч, тўғри, ҳалол, заҳматкаш, жафокашлар «ўз ҳолига» боқиб, ўзгалар ташвиши, дарди, кулфати учун оромидан кечиши, агар инсоний бурчини адо этолмай қолса, ўзини «осий» деб билишига шубҳаланмаса бўлади. Лекин, афсуслар бўлсинким, жамиятнинг кўпчилигини ташкил қилган турли тоифа, турли касбдаги худбин манфаатлар кули бўлган, «халқ ғами», «эл коми» йўлида бир одим ташлашдан чўчидиган маҳдуд, лоқайд кимсалар, шунингдек, зоҳиран қараганда безарар, лекин хоҳ хеш, хоҳ дарвеш (ўз ё бегона) бўлсин, одамларга на яхшилик, на ёмонлик қилмайдиган, инсоний меҳр-шафқат, мурувват ҳисларидан узок, ҳиссиз, бедард «бедард одам» тоифасидаги худписандлар, уларнинг бошқа хайрихоҳлари ҳеч қачон «ўз ҳолига» боқиб ўтирмайдилар, ким олдида бўлмасин, ўзларини «осий» деб ҳисоблашдан орланадилар... Фақат имон-этиқодли кишилар, хусусан, Навоийдек улуғ зотлар «осий», «гуноҳкор», «мужрим», «гуноҳ» сўзларида инсоннинг бошқа одамлар, эли, улуси, ҳатто башарият, унинг келажаги олдида, моҳият этибори билан она Замин, ундаги барча баҳралар, неъматлар – табиат ва руҳий мадад, нажот манбаи, этиқод таянчи бўлган самовот – илоҳий қудрат – ҳамма, ҳаммаси олдида ўзини қарздору бурчдор, жавобгар деб билади. Навоийнинг қаҳрамони – буюк шоир, ориф, ҳакам, доно вали зот фақат комилу фозил кишиларга хос шикасталик билан «осий»лигига иқрор бўлиш (бу асли ожизлик эмас, кучлилиқ аломати!), ёлғиз Аллоҳ ҳузурида тавба-тазарру қилиш орқали ўзлигини, руҳини поклашда давом этади. Байт:

***Юз ҳаво бошима солиб нафси шум,
Ҳайли шайтон айлабон ҳар ён ҳужум...***

Во дариғ! Навоийдек фариштасифат инсонга аллақандай шайтонлар тўдаси ҳар тарафдан ҳамла қилишга журъат этса... Нафс шумлик қилиб, валийсират шоир, мутафаккир бошини «юз ҳаво» билан айлангиришни кўзласа. Агар «нафси шум», «ҳайли шайтон» ибораларини Навоийнинг таржимаи ҳолига тамсил қилиб кўрсак, ўртада жиддий мантикий зиддият сезилмайдими? Йўқ, албатта. Аксинча, бунда ҳаётӣй, ҳаққонӣй мантиқ кучи намоён бўлади. Навоийнинг қаҳрамони аввало инсон, табиат фарзанди, қолаверса, тангрининг пок этиқодли бандаси сифатида инсонга бегона бўлмаган нафснинг турфа ҳою ҳаваслари («юз ҳаво») билан, шунингдек, шайтонӣй ҳирсу эҳтиросларнинг турли йўллар, воситалардан фойдаланиб кўрсатган хуружлари («айлабон ҳар ён ҳужум») билан беомон олишади ва доим улардан ғолиб чиқади, бу ғалаба шоир ва ориф инсон сиймосига руҳӣй поклик, куч, сабот аломатларини бағишлайди. Демак, ўз нафси ва шайтони билан кураш инсоннинг шаънини улуғлайди. Агар у баъзан беихтиёр ҳаёл оғушига берилган кезларида, ўша ҳаёлда ҳам одоб сарҳадидан ўтмайди, ҳамиша шайтон йўлини тўсади, унинг иродасини синдиради («Ғаҳи беҳудудлугумдин сесканиб тутсам адаб расмин, Белиға чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда»; «Малак таслими шайтон кибридектур, буки ақл ўзин Қилиб маъмури амр истар аморат нафс аммора»). Модомики, Навоий нафс ва шайтон ғавғоларидан озурда, ранжур бир ҳолда Аллоҳга арз-дод қилар экан (унинг ўзини маишат ва ишратдан тийиш, сабр-қаноат, бардош борасида мислсиз иродали эканини яхши билганимиз ҳолда), бу шоирнинг дунёқараши, инсонӣй, маънавий позицияси, ижодӣй-эстетик нуқтаи назари ҳаёт мантиқи ва ҳақиқати билан чуқур руҳӣй алоқада эканидан ёрқин далолатдир. Аксинча, шоир ўзининг сеvimли қаҳрамонларидан бири Шириннинг ҳавоси баланд сўзларида («Менга не ёру не ошиқлик ҳавасдур, Агар мен одам ўлсам ушбу басдур»): «Менга на нафс шумлиги, на шайтон ҳужуми писанд эмас» қабилида мушоҳада юритганда (ҳолбуки, бундай ишончга Навоийнинг ҳаёт маслағи, иродаси, сажияси асос беради), ҳаёт ва шеърият қонуниятларига анчагина шикаст, озор етган бўлур эди... Ана энди ортиқ шубҳа, иштибоҳга бормасдан Навоийнинг ғуфис муболаға, чиройли киноя жавҳари билан йўғрилган гуноҳкорона-мунгли мисраларини кўчириб шарҳлашда давом этсак бўлади. Байт:

***Юз қаролиғ онча бўлмиш жаҳл аро,
Ким кўзумга қилди оламни қаро.***

Беихтиёр: «Наҳотки!» деб юборамиз. Чунки Навоий қаҳрамони – шоир, орифнинг бунчалар «юз қаролиғ» даражасида жаҳолатга берилиши мумкинлигини сира-сира тасаввурга сиғдира олмаймиз. Бироқ, у худога нола қилиб: бу ваҳшатсаро ҳол: «кўзумга қилди оламни қаро» деган сўзларига иложсиз ишонгимиз келади, яна иккиланамиз, иштибоҳ ичида қийналамиз; наинки худога қилинган нолалар ҳам самимӣй, рост бўлмаса, деймиз ўз-ўзимизга. Ё бу «барчанинг дарди» каби («Йўқ; ажаб гар барчанинг дардича бўлса менда дард») гўё

«барчанинг гуноҳи»ни бир ўзига олиш усули эмасмикин? Навоийнинг фидойи, хоксор сиймоси бундай безовта хаёлга ҳам асос беради. Лекин яна: «Нега энди?.. Бундай буюк гуноҳкорлик хаёлига асир бўлишнинг сабаби нимада?» каби қийноқли саволлар туғилади. Уларга жавоб кидириш ва топиш одамлар тақдиридай, айниқса, шоир қисмати, хусусан, улуғ инсонпарвар, ҳурфикр, ҳақиқатпараст шоир қисматидай уқубатли ва мушкулдир. Хуллас, «жаҳл аро...юз қаролик» гуноҳи учун кечирилган, «оламни қаро қилган» азобли ўйлар, руҳий изтироблар фақат илоҳий қудрат қарами ва шафқати билан «дармон» топиши мумкин бўлган муборак бир дардга айланади. Байт:

***Дардима дармон иноят айлагил,
Тавбаи комил ҳидоят айлагил...***

Чин сабабияти ҳамон оғир ўйга толдирувчи, гўё «нафс», «шайтон», «жаҳолат» касридан келадиган, балким кечириб бўлмас гуноҳкорлик дардига фақат Тангрининг Ўзидан иноят – марҳамат сўраб муножот қилиш, Навоий зътиқодича, ҳар бир мусулмон фарзандини бирдан-бир тўғри йўлга бошлайди. Бу ҳақ йўл «тавбаи комил» – тазарру йўлидир. Бунинг маъноси шуки, ҳақиқатни англаш, ҳақни танишдек узоқ уқубатли йўлнинг тавба манзили қилинган гуноҳлар азоби – “дарди”дан енгиллик сезиш, Тангри шафқати ва мағфиратига (кечиришига) умидворлик манзили ҳамдир. Шундай қилиб, Навоийнинг Тангри ҳаққига қилган шунчалар мунгли – ларзакор нола-муножотлари замирида бани Одам – башар авлодининг, хоҳ кичик, хоҳ катта, ҳадсиз-ҳисобсиз бўлсин, билиб ё билмай қилган хатолик – гуноҳларига астойдил иқдор бўлиши сўнгсиз аттангу пушаймон, дард-изтироб ичида тазарру қилиши – «тавбаи комил»ни адо этиши, айниқса, мусулмон фарзандининг муқаддас бурчи, яратувчи – «тенгри эҳсони» олдидаги қарзидир. Аксинча, менда гуноҳ йўқ, дейиш айна гумроҳлик ва шаккокликдир. Навоий шундай имон-эътиқод билан, энг улуғ, энг комил зотларни ҳам мустасно тутиб бўлмайдиган «осий»ликлар – озми-кўпми қилган хатоларини, гуноҳларини маълум удумга, анъанага кирган (муайян заминдан холи бўлмаган) нафс, шайтоний тамойил, жаҳолат каби уч офат андозасида, шунингдек, шеърятнинг рамзий-мажозий, истиора-муболағали қонунлари асосида умумлаштириб, бадий рангин воситаларда ифодалайди.

Навоий ана шундай муборак, қутлуғ бир мужримлик, самимий осийлик ҳолати, чин инсоний тавба-тазарру туйғуси билан, энди бошқача ниятда – илоҳий рағбат, буюк шеърый дард, ёруғ азобу бедорликлар самари бўлган баҳоси йўқ асарлари учун ҳам тангридан иноят ва ҳидоят сўрайди. Байт:

***Ёраб, чекибон кўп рақам, журму гуноҳ
Номамни қаро қилдиму умримни табоҳ...***

«Чекибон кўп рақам...» Шоирнинг ҳар бир сўзи, ибораси замирида, ҳеч муболағасиз, унинг буюк инсоний ва ижодий тақдири ётади, сўнгсиз дард-ҳасратлари зухур этади. «Рақам чекмоқ» – шеър битмакни том маънода тақдир буйруғи – «тенгри эҳсони» деб билган Навоий қанчалик «кўп» ёзмасин («...онинг кунда юз байти ҳолвам эрур»), бирор мисра, байт илҳомсиз, дардсиз, «маъноси суст, адо нодуруст» чиқишига йўл қўймади, ёлғон сўзни эса юзи қаролик деб билди («То қалам урди қарога, ёзмади бир ҳарф рост, Ким худо қилғай онинг юзин қаро, илгин қалам»). «Чеккан рақами» – ёзган сўзларига нафақат «етти иқлим эли харидор» бўлиши, балки ўша сўзлар ўз байроғи («алам»)ни фазо аршига ҳам тикишини орзу қилди («Сўзунг бир авж уза чекти аламини, Ки сурдунг арш лавҳига қаламини»), бунга ишонди. Ижоди билан шундай улуғ, мўътабар мартабага эришганига қарамай, ўз ишини хатолардан, ҳатто айб-гуноҳлар («журму гуноҳ»)дан холи эмас деб билиш, ёзган шох асарлари учун ҳам илоҳий қудрат ҳақамидан гуноҳқорона шафқат, марҳамат сўраш (эҳтимол, шавқ-илҳом мастлиғида айрим исёнқорона, шаккок сўзларни айтиб, юборгандир ё бошқа бир саҳв-хатолик ўтгандир, беайб парвардигор...) – фақат улуғ ижодкорларга хос аломат. «Номамни қаро қилдиму умримни табоҳ». Улуғ шоир барча ёзганларини гўё «тенгри эҳсони», инояти учун жавоб мактуб – «нома» деб атайди. Балким бу номани «қаро қилгани» – сиёҳ билан битгани, шу иш билан тангри инъом этган «умрни табоҳ» – беҳуда сарфлаб, хароб қилгани учун яратувчи – сарвари коинот олдида ўзини осий (шеър ёзиш эвазига ҳам фақат тоат-ибодат қилмагани, ортиқ риёзат чекмагани учун), гуноҳкор ҳисоблар... Навоий «тавбаи комил» учун ана шундай маънавий, руҳий, мантиқий замин ҳозирлайди. Байт:

***Раҳмат суйидан ювмасанг ул номани, оҳ,
Маҳшар куни неткамен мене, номасиёҳ?!***

Улуғ мутафаккир шоирнинг нафақат мусулмон фарзанди сифатида комил эътиқодини, айна чоғда ислом динининг, устози Жомий каби йирик арбоби – арконларидан бири сифатида унинг мусаффолиги ва ривожини йўлида фаол ишлаганини эътиборга олганда, «рахмат суйи», «махшар куни» каби қутлуғ каломлар билан музаян этилган мисралар орқали, уларнинг теран маъно-моҳияти орқали ўзининг инсоний ва ижодий тақдирига, номаи аъмолига дохил ҳам аччиқ, мунгли-фожеъ ўйларини, ҳам баланд руҳдаги, чуқур ишонч, умид, ғурур ҳисларини умумлаштириб бераётгандай бўлади. Улар бизга ҳам (эндиликда кўпчилигимизга) чин имон сўзлари, қалбни, онгни, тафаккурни (демак, дунёқарашни ҳам), руҳни, маънавий, ижодий нуқтаи назарни, таъбни, дидни – сурурли ва аламли туйғуларимизни, ҳаёлот ва хотиротимизни поклантирувчи бир валий, миллий огоҳлантирувчи сўзлари – чин табарруқ ҳадислар бўлиб қолса, шояд!..

Баъзан Тангрига – асл ягона илоҳга ёлбориш ишқий кечинмалар – ошиқ муножоти тарзида ифодаланади. Шохбайт:

***Ёраб! Ул юзни даме кўзумга пинҳон айлама,
Ё кўзумни андин ўзга юзга ҳайрон айлама.***

Шоирнинг қаҳрамони – ошиқ бир бандани ожиз сифатида ишқ қисматининг унга насиб этган улуғ марҳамати – «ул юз»га нисбатан бир нафас бўлсин, бепарво, илтифотсиз қолишни ношукурлик аломати, кечирилмас гуноҳ деб билади, шу боис тангридан ўтиниб сўрайди: маҳбубнинг нигоҳимдан нари кетмаслиги – фақат сенинг иноятингга боғлиқ. Лекин бу кифоя эмас. Мен бир ожиз банданг, яна ҳидоятингга муҳтожман – ўзинг уни тўғри йўлга бошла; зинҳор «андин ўзга юзга ҳайрон айлама». Навоийнинг улуғ санъаткорлиги шундаки, ўз қаҳрамонининг тангри илоҳий билан ғойибона мулоқоти дақиқаларида ҳам ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолади: инсоний туйғулар – муҳаббат кечинмалари қанчалик гўзал, бокира бўлмасин, ошиқнинг садоқати нечоғлиқ самимий, устувор бўлмасин, уни ногихоний бир хатолик, ихтиёрсиз «осий»ликдан мутлоқ озод тутиб бўлмайди. Илло, инсон – шайтон баногоҳ йўлдан оздириб: «ўзга юзга ҳайрон» қилиб қўймаслиги учун ҳам тангри мададига, унинг раҳнамолик ҳидоятига муҳтож.

Бошқа бир ғазалда Аллоҳга муножот оҳанги ўзгаради (шоир, «яхши-ямон» муқобил ташбеҳларидан фойдаланиб, тазод усулида пурмаъно, рангин лирик лавҳа яратади). Байт:

***Агарчи айламасанг яхши, яхши кўргизгил,
Мени анга, нечаким бор эсам ямон, ёраб!..***

Одамларнинг ўзаро муносабати нечоғлиқ мураккаб, бу жараёнда «яхши» – «ёмон» сўзларининг нисбати қанчалик беқарор, алдамчи; улар, табиий, зиддиятли бўлгани ҳолда, ўзаро бемалол «ўрин алмашиши», баъзан қутилмаган рамзий маъно касб этиб, ўз моҳиятини ўзгартириши ажабланарли ҳол эмас. Лекин ошиқ-маъшуқалар муносабати бошқа. Айниқса, шеъриятда. Чунончи, шоирнинг қаҳрамони – ошиқ ўзини «ямон»деб, осий, мужрим қилиб кўрсатишида чуқур киноя бўлгани каби, «яхши» ташбеҳи ҳам қачон ўзининг том маъносида келганини илғаб олиш осон бўлмайди. Шундай қилиб, ошиқ энг мушқил дамларда тангри илоҳийдан мадад сўрайди: «Ёраб, нечаким бор эсам ямон, яхши кўргазгил!» Бу кўнгил муножотида ошиқлик қисмати билан боғланган қанча зиддиятли маънолар мужассамланган: наинки «ямон» деган оғир маломат ошиқ шаънига муносиб бўлса, маҳбуба унга инонса! Ёки унинг гуноҳи «икки дунёдин кечиб ёр истагани», девонавор, мажнунсифат ҳолга келганими? Бундай адолатсизлик домидан халос, «аҳду эҳсонига хос» этиш – ёлғиз тангрининг иши. Навоий қаҳрамони муножотида ана шундай илоҳий эҳтиёж инъикос этади.

Навоий бошқа бир ғазалида яна шоир, ориф, мутафаккир қиёфасида намоён бўлиб, ўзининг бениҳоя озурда аҳволидан¹нола қилиб, ёлғиз сарвари одамдан нажот кутади, иноят сўрайди. Байт:

***Халқ меҳрига яна, ёраб, мени зор айлама,
Айласанг ҳам меҳри йўқларга гирифтзор айлама.***

Шуни эътироф этиш керакки, хусусан, улуғ шоирларда бир байт иккинчи бир байтдан нимаси биландир устун турмоғи керак. Бу – шеър санъати ва илҳоми, шеър рағбати ва шавқининг ўзига хос қонунияти, ниҳоят, шоирнинг турлича кайфияти – руҳий ҳолати тақозоси. Бу даъвони юқоридаги шохбайт билан далиллаш мумкин. Чунончи, биринчи мисрадаги: «Халқ меҳрига яна зор айлама» шеърини жумласи қатига «ойланган чуқур зиддиятли, кинояли маънолар – ранж-алам, ўкинч, армон, иштибоҳ туйғулари билан йўғрилган руҳий илтижо

Навоий дунёси, унинг ҳаётни узоқ кузатиб олган аччиқ сабоқлари ғоятда ҳаққоний, аниқ, мухтасар ифодаланган. Биргина «яна» сўзида қанча озору дилзадалиги яширинган! Хусусан, иккинчи мисрадаги: «мехри йўқларга гирифтор айлама» жумласидан улуг жафокаш шоир кузатган пурдлард маъноларни таҳқиқ этиш учун Навоий ҳаёти, шахсияти, эътиқодига оид турли манбаларни ва шубҳасиз, унинг асосий бадий мероси – лирик куллийети ва «Хамса»ни мумкин қадар чуқур, асосли ўрганиш тақозо этилади. Лекин шоир мисралари Навоий дунёси контекстидан шартли тарзда узиб олинган ҳолида ҳам ижтимоий ҳақиқат сабоғининг мухтасар ифодаси, маънавий-ахлоқий тарбия бобида ибратли, таъсирли бадий сўз тимсоли сифатида қадрлидир. Муҳими, шохбайт руҳига жойланган комил ишонч – эътимод, Тангрига илтижо – муножот замиридаги чуқур имон-эътиқод туйғулари. «Халқ мехрига зор» шоир, ориф унга «яна зор»лик азоби ортиқ – жаҳаннам қийноғидан ёмон. Ягона умид, нажот – қудрати илоҳийнинг тўғри йўли – ҳидоятда. Навоий шундай имон-эътиқод билан «тавбаи комил»ни бажо келтиргани учун ҳам «замон аҳли»нинг барча инсофсизлик, вафосизликларига бардош берган, «нафс», «шайтон», «жаҳл» хуружларидан ғолиб чиққан бўлса, не ажаб?..

Нихоят, яна бир ғазалда Навоий ўзининг шоир, ориф, мутафаккир, ҳакам, қаландар тимсолларидаги умумлашма лирик қаҳрамонини замон, замон аҳли ғавғолари, олам ва ижод ҳаёллари билан чарчаб-толиқиб, ҳолдан тойган бемажол хаста қиёфасида гавдалантиради. Шохбайтнинг мазмуни қаҳрамоннинг руҳий ҳолати билан ҳамоҳанг:

***Ёраб, бу хаста улча таманно қилибдурур,
Чун бори аён санга, несин айлай баён санга.***

Низомиддин Мир Алишер Навоий ислом таълимотининг қомусчиларидан бири сифатида дил-дилдан ишонадики, ҳар бир мўмин-мусулмоннинг барча савобу гуноҳ ишлари, яхши-ёмон ўй-ниятлари, жумладан, эзгу истак-орзулари – номаи аъмоли унинг қисмат дафтарига битилган бўлади. Бас, шоирнинг инсоний ва ижодий тақдирига айланган, кенг маънода, у мансуб бўлган эл-юртнинг миллий-маданий ифтихори, сўнгра, Навоийнинг ўз таъбири билан айтганда, дунёнинг қайси минтақасида то «турк жони» ва лисони бор – ўша ерда энг юксак руҳий-маънавий қадрият рамзи, энг комил ва солим бадийят, санъат намунаси бўлиб қоладиган асарлари, уларга сингдирилган башарий орзулар, ҳаёллар («улча таманно») – буларнинг қай бирини «баён айлаш» зарурати бор? Зотан, «бори аён»дир оламга ва унинг сарвари – тангрига. Шунинг учун ҳам буюк заҳматкаш Навоий кексалик «хаста»лигини енгиб, сўнгги муборак нафасигача Аторуд «равон айлаган» қаламни қўлидан қўймади.

У Ч И Н Ч И М А Қ О Л А Т ТАБИАТ ВА САМОВОТ ТИМСОЛЛАРИ

***Куйди қуёш ўтига зулмат туни.
Учти ҳаво узра нужум учқуни.***

Навоийнинг шеърий куллийетида табиий хилқатнинг «ақл боши айланар» синоату ажойиботлари бири биридан рангин, жозиб рамз-мажозларга айланганини кузатиб, бундан шавку ҳайрат туйғуларини кечирамиз. Азалиётнинг турфа ходисалари, уларнинг турфа аломатларидан сайлаб олиниб, тасвирий, мусиқий жило берилган, энг муҳими, инсоний меҳр, дард, ҳарорат бағишланган, ҳаётини ва бадий мантик мезонларига солинган, шеърий санъатлар билан оролантирилган сўз-ташбеҳ, сўз-тимсоллар... Улар байт контекстидан шартли равишда «ўзиб» – ажратиб олинган тақдирда – алоҳида шеърий парчалар, бадий қатралар ҳолида ҳам ажаб бир завқ уйғота олади. Мана баъзи намуналар: спехр боғи, даҳр гулзори, чарх шабистони, ахтар гули, ахтар боши, фалак айвони, чарх авроқи, арш лавҳи, чаман саҳифаси, анжум кўзи, кўз боғи, кўз лавҳи, ғунча гумбази, кўнгил ғунчаси, гунбази даввор, корғах вазъи, савдо сели, найсон суйи, хазон сипоҳи, нужум учқуни, талаб дашти, ғайрат водийси, фано ўти, фақр водийси, субҳ яқоси, жамол субҳи, таъб саҳоби, кўнгул вайронаси, фалак ғамхонаси, қайғу тоғи ва ҳоказо... Бундай ғаройиб, фавқулудда нафис образли бирикмаларда гоҳ ҳар икки сўз табиат ё самовот ходислари заминида (чунончи, «ахтар гули», «нужум учқуни» каби) тартиб берилса, аксарият ҳолларда уларнинг биттаси «табиий унсур» сифатида (масалан, «чаман саҳифаси»,

«арш лавҳи» сингари) келиши мумкин. Зотан, ҳар икки ҳолатда ҳам ўша сўз бирикмаси нафақат кузатилган ғояни ўзгача бетакрор шаклда ифодалаш вазифасини ўтайди, айти пайтда муайян образ-лавҳага табиий рангинлик ва тароват, самовий юксаклик ва кенглик, фалсафий теранлик ва чексизлик, мантикий бутунлик ва мутаносиблик бағишлайди. Шохбайт:

***Яхши эрди сафҳаи афлок дардим ёзғали,
? Баҳри ашким мавҷидин борин нам эттинг оқибат.***

Бу шохбайтда кутилмаган тарзда улуғ шоир «санъатхонаси» (Шайхзода) билан унинг лирик қаҳрамони – ошиқ ҳасратлари ажиб бир уйғунлик касб этганига шоҳид бўламыз: муҳаббат дарди шу даражага бориб етганки, унинг шарҳи – ифодаси учун ердаги мавжуд воситалар кифоя қилмаслиги аниқ; ошиқ аҳволи руҳиясини «ёзғали» фақат самовотнинг мовий кенгликлари саҳифалар вазифасини ўташи мумкин! Навоий даҳосига хос бўлган фазовий ҳаёл миқёси шеър санъатининг ғоят нозик меъёр ва мантиқига қандай «сиғдирилган» экан? Ҳолбуки, кўҳна Шарқнинг санъаткор саҳҳофлари яратган ипак қоғоз – зарварақ саҳифаларини само кенгликларига нисбат бериш билан шоирнинг мушқули осон бўлмайди (қолаверса, «ёзғали» ташбеҳи икки маънода: кўнгилни бўшатмоқ, саҳифага битмоқ тарзида қўлланадики, бунда тажнис санъати мавжуд). Ўз-ўзидан иккинчи мисра шарҳига эҳтиёж туғилади: не ажабки, йўқ, не надоматлар бўлсинки, Навоий тасаввуридаги буюк жафокаш, ҳасратнишин ошиқ ўз «дардини ёзғали» чексиз афлоқдан ҳам нажот тополмади. Сабаби, ошиқ кўз ёшлари селобидан ҳосил бўлган баҳрнинг мавжлари шу даражага етдики, уларнинг тўлқинлари зарраларидан самонинг нам бўлмаган саҳифаси қолмади... Во ажаб! Сеҳрли ифрот санъати воситасида шоирона ҳаёл парвози («ҳаво авжи») шунчалар юксакликка кўтарилар экан. Самарасиз, ноҳуш «оқибат»дан қатъи назар, фазовий варақлар («сафҳаи афлок»)нинг илоҳий қаламга матлуб эканлиги «яхши эрди» каби лутф билан ифодаланиши ўзи қанчалик нафис!

Баъзан шоир «килки» оламга мусаввируна нигоҳ ташлаб рангин, жозиб лавҳа чизиши мумкин. Шохбайт:

***Куйди қуёш ўтига зулмат тун,*
*Учти ҳаво узра нужум учқуни.***

Шеърятда анъанага айланган субҳ-тонг мавзуга дохил бирор ташбеҳ иштирокисиз, билвосита («қуёш», «нужум» тимсоллари орқали) тонготар чоғининг ажаб рангин, бетакрор лавҳа-образи яратилади: то қуёш уфқдан кўтарилиб, олам мунаввар бўлгунича самовот мулкида (тун билан субҳидам оралиғида) шундай илоҳий гулхан ёндики, унинг алангасидан тун зулмати куйиб кетди, ўша илоҳий ўт қуёш шаклига кириб уфқни аста ёрита бошлаганда, унинг «нурига тоқат қилолмай» (Чўлпон) тун билан бирга гўё бошқа фалакларга «учган нужум» – юлдузларнинг ҳавога сачраган учқунларга тамсил этилиши қанчалар нафис! Табиат ғаройиботларидан бири – кечанинг кундузга айланиб бориш жараёни дохиёна нигоҳ билан мушоҳада этилган бу нуктадон назарнинг фазовий миқёси-чи?.. Соҳир сўз санъаткори тартиб берган бадиий силсила шодаси мантиқан қанчалик аниқ ва асосли, айти чоғда сирли-ғаройиб: қуёшнинг зулматга нисбати (тазод), «куйди» ташбеҳининг тунга, «қуёш ўти»нинг учқунга, «учқун»нинг нужум, учмоқ, ҳаво тимсолларига, юлдузларнинг кўздан йўқолиб бораётган тунга, кўтарилиб келаётган қуёшга нисбати (ташбеҳи мусалсал – занжирли истиоралар) булар Навоийнинг сўз даҳосидан юксак намуналардир.

Баъзан «тун била тонг». маҳбубанинг зулфи ва юзи таърифи учун табиий фон бўлиб хизмат қилади. Байт:

***Не тунда айш насими, не тонгда меҳр, магар –
Ки бўлди зулфу юзинг поймоли тун била тонг.***

Байт мазмунини ўзгача шаклда ифодалаш тарзи – Навоий қаламига хос оҳангидан сезилиб турадики, юз берган ҳодиса, аниқроғи, кечинманинг ўзи эмас, балки унинг оқибат-натижаси ҳақидаги тасаввур сатрларга кўчирилади: «тахайюл мулкининг султони» – шоир ҳаёлан маҳбубани юзидан пардани кўтарган, зулфини ёзиб, тароқлаб, унинг шабадасидан атрофга мушқу анбар бўйини таратган афсунли бир ҳолатда кўради ва бу зулфу юз тавсифига муносиб сўз тополмасдан, анъанавий тун ва тонг ташбеҳларидан фойдаланмоқчи бўлади. Лекин, на чораки, маҳбуба малоҳатининг сеҳр-жозибасидан на тун тунга ўхшайди – унда оромижон еллар эсмайди – «айш насими»дан асар йўқ, на тонг тонгга ўхшайди – қуёш кўринмайди. Ҳолбуки, табиатда тун насими роҳатидан, субҳидамдаги манзарадан ортиқ нафосат борми? Навоий ҳаёлидаги маҳбуба ўзининг инсоний ҳарорати, мислсиз латофати,

маънавий-руҳий қадрияти – муҳаббат дарди, эҳтиёжи учун яратилгани билан табиатнинг «тун била тонг» каби ғаройиб, лекин ҳиссиз гўзалликларидан устун туради. Шу тариқа, бу гал «тун», «тонг» ташбеҳлари ўртасидаги анъанавий зидлик (тазод) йўқолиб, улар «зулфу юз» билан рақобатга киришади, натижада инсоний гўзалликнинг табиат ҳодисалари заминиди чизилган бетакрор лирик образи яратилади.

Баъзан тун билан тонг («кеча-субҳ» тарзида) тимсоллари яна ўзгача қиёфа олади, аниқроғи, маҳбубанинг «хусни ва нози» тасвири ошиқ ҳасратлари билан алмашади. Шохбайт:

***Фироқим кечаси бас муҳлик ўлмиш, гар саҳар бўлмас,
Нафас урмоққа гўё субҳни қўймас қаро шомим.***

Бу гал аввалги байтдагидай табиат тимсоллари ажралиб турмайди, аксинча, ошиқ аҳволини акс эттирувчи дарднок – мунгли оҳанглар (албатта, табиий ранглар билан уйғунликда) кучайиб, бўртиб кўринади, яъни кеча – «фироқим кечаси», шом – «қаро шомим» шаклини олади. Шунинг учун бўлса керак, ошиқнинг руҳий изтироблари рамзига айланган кеча фавкуллода хатарли («муҳлик») ўтади, йўқ, у ўз моҳиятини йўқотиши – тонгга уланмаслиги мумкин. Кеча мажозининг мазмуни ва характери бунчалик кескин ўзгаришига бадий-мантиқий асос борми? Шубҳасизки, Навоий кузатган мақсад ошиқнинг бахтсиз қисматини ёрқин ва рангин тимсоллар орқали мумкин қадар кучли, тансиқ шеърини санъат (чунончи, ифрот) усулида ифодалашдан иборат. Шунинг учун «фироқ кечаси»нинг нажотсизлиги «қаро шом» билан, фожеъ ҳол рамзи – шом эса гўё «нафас урмоққа» мажоли қолмаган субҳидам билан боғланади. Муболағанинг бу усулида реал ҳақиқат унсури йўқ эмас: ҳаётда давосиз дард азобини тортаётган хаста учун кеча ҳудудсиз ҳалокатли – «муҳлик» ўтса, гўё «саҳар бўлмас» даражада умидсиз, нажотсиз туюлса не ажаб?..

Навоий ғазалиётида «субҳу шом» муқобил тимсоллари воситасида аксарият ҳазин руҳда яратилган лирик драматик лавҳа-образлар оз эмас. Байт:

***Мену қаро кеча, йўқ нисбатим санга, эй субҳ,
Ки сен куларсену мен шамъвор йиғлармен.***

Ошиқнинг аҳволи қанчалар ғам-андуҳли, кимсасиз «қаро кеча» билан ҳамрозликда кўрсатилади! Бундай бенаволик ўзлатгоҳида бечора ошиқ учун ягона илинж – таскин йўли ҳасратларини фақат кўз ёши билан изҳор этиш, йиғлаганда ҳам жисм-жони куйиб-ўртаниб, «шамъвор йиғлаш...» Ёш томчиларининг шамъ ўтида эриб оққан мум қатраларига ўхшашидан кўра, «қаро кеча» тутқунлигида эзгин-эзгин йиғлаётган ошиқнинг ўзини ўзи ёқиб адо бўлаётган шамга (майли, заиф-оғир бўлса-да, тун зулматини лоақал бир ғариб ҳужрада поралаб унга ёруғлик бахш этгани-чи!..) нисбати фожеалироқ эмасми? Шундай мушкул ҳолатда гўё оламнинг сафобахшлик, бахтиёрлик тимсоли бўлиб «нафас урмоққа» бошлаган субҳидамга қарата: «Йўқ нисбатим санга, эй, субҳ!» дея ҳайқириниш қанчалик дардли, ҳаққоний. Шу тарзда «кеча-субҳ», «сен куларсан – мен йиғлармен» муқобил таъбирлар орқали, тазод ва таносиб усулларида ларзакор лирик-трагик лавҳа яратилади.

Бошқа ғазалда ўша анъанавий-сайёр нисбатлар янгиланади, бадий тароват, ўзгача қиёфа касб этади. Шохбайт:

***Жамолнинг субҳидин кулбамни равшан қилки, бошимга
Фалак ғамхонаси емрулгудектур фурқотинг шомим.***

Шоир қаҳрамони – ошиқнинг дил-дилдан қилган муможоти – нолакор илтижоси бадийят қонунлари (оламни ўзгача, ижодий мушоҳада қилиш, янги, тугилмаган образлар таҳқиқ этиш, анъанавий тимсолларнинг номаълум қирраларини кашф қилиш) нуқтаи назаридан қанчалик асосланган; аввало, субҳ – маҳбубанинг «жамоли субҳи»га, шом «фурқати шомим»га айланиши табиат ҳодисаларининг бирига инсоний ҳарорат, жозиба, иккинчисига ҳасратангиз маъно беради, дунё эса «фалак ғамхонаси» қиёфасида ижтимоий дард билан йўғрилади. Бу – анъанавий ташбеҳ-нисбатларга ижодий ёндашиш намунаси, қолаверса, бу – «бахти уйқучи», «муроди ком ўлмаган» ошиқ мисолида эркисиз, ҳимоясиз, ўксик-армонли инсоннинг ягона умид ўчоғи, ғариблик «кулбаси» устида хатарли вазият юз берганини – фожеа даҳшатини кучли, ҳаётини образларда ифодалаш санъатидир (қисматига ёлғизлигу бенаволик насибаси битган нотавон, ҳақирлар кулбаси устида «фалак ғамхонаси» хатари, ваҳми доимий ҳол эканини ким инкор қила олади?).

Айни чоғда, шеърий мантиқнинг ҳаётий замини байт жозибасини оширади: «фурқат шомии»даги кўркинч кайфият («бошимга фалак ғамхонаси ерулгудектур») кутилмаган тарзда «жамол субҳи» инояти билан ариса – тарқалса ажаб эмас. Кошки маҳбуба шафқати – илтифотига боғланган умид алдамчи бўлмаса! Аммо висол субҳи ҳажр шомига айланмоғи муқаррар экан (бу – азалий зиддиятлардаи), «фалак ғамхонаси» ваҳмидан ошиқ ўзини фориг тутиши мумкинми? О, унинг ғариблик кулбаси билан фалак ғамхонаси нечун бунчалик ҳамжинсу йўлдош тутинганлар?.. Бундай саволлар қанчалик оғир бўлмасин, уларнинг жавоби ўзида. Шундай қилиб, юқоридаги шоҳбайт моҳиятда бизни ўйга толдириши, мувоҳасага тортиши билан жозибалидир.

Навоийнинг девонлари ва дostonларида шундай байтлар борки, зоҳиран уларда табиий хилқат манзаралари чизилгандай туюлса-да, сўз-ташбеҳлар, рамз-мажозлар замирида табиатни «инсонийлаштириш» – дард ва қувончларга манзаравий нисбат бериш тамойили сезилиб туради. Шоҳбайт:

***Меҳр гул янглиғ айлабон яқо чок,
Нилуфарзор аро кезар ғамнок.***

Қаранг-а, табиат ҳодисаси инсон нигоҳида шунчалар нафис, жозиб сувратланиши мумкин экан! Соҳир сўз санъаткори қуёш («меҳр»)нинг ғаройиб лирик образини табиатнинг гўзал манзараси – «нилуфарзор»га тамсил этиб чизади. Манзарнинг ўзгача хусусияти тақозоси билан қуёш аввал атрул япроқларининг пора-пора тузилиши – «яқо чок» ҳолатига қиёс этилади (бу ташбеҳи том санъати билан музаян, асли дунёдан кўнгли совиган, жабрдийда бир ғариб қиёфасини рамзий ифодалаш усули), бундай муқояса қуёшнинг фақат «нилуфарзор аро» инъикос этиши билан ўзини оқлаши мумкин. Лекин байтнинг завқ-шавқ уйғотадиган ажаб аломати шундаки, гўё «гул янглиғ... яқо чок» ҳолат бадиий мантиқ эътибори билан сув чечаги – нилуфар табиатига мувофиқлаштирилади: унинг бошқа гулларга ўхшамайдиган ҳаёти, ўзгача шакл-шамойили, ранг-туси, сувдаги сояси, офтобда ажаб жилоланиши, нимаси биландир... сув ёқасидаги мажнунтолнинг мотамсаро қиёфасини эслатувчи сувратини қуёш «ўзлаштиради» нилуфарзорда «ғамнок кезади». Ажабо! Осмони фалакнинг муқаддас ва дахлсиз, ҳаммасига қодиру холиқ қудрати қандай қилиб бу ҳолга тушди?.. Навоийнинг табиатдаги турли нарсаларни, жараён ва манзараларни доҳиёна мушоҳада қилиш, қалб нигоҳи билан кўриш қобилияти шундаки, қуёшнинг «нилуфарзор аро кезиб», бу мўъжизакор гул рангларида ўзгача ранг, жило олган сувда нурлари «синиши», уларнинг турфа жилвалари, қирралари бир-бири билан кесишиб, тутшиб, ўзаро акс жило бериб, ажиб товланиб кўриниши – булар «ғамнок кезар» тарзида ифодаланиши табиий ҳолдек чизилади. Бу шеърий манзара орқали руҳий ҳолатни акс эттиришнинг ажаб камёб намунасидир.

Навоий ғазалиётида бўстон, гулзор, гул, булбул, гул барги ва хор (тикон) ташбеҳлари воситасида яратилган лирик манзара, лирик лавҳа ё фалсафий-лирик образлар оз эмас. Шоҳбайт:

***Эй Навоий, даҳр гулзоридин ўтким, ҳар гули
Кўргузур юз хору ҳар хорида озор ўзгача.***

Бу байтда табиатдан олинган уч тамсил-нисбат («гулзор», «гул», «хор») моҳиятда жамият ҳаёти зиддиятларини – нафақат дардсиз ё вафосиз одамлар, балки раҳм-шафқатсиз, дилзор, риёкор, худписанд шахсларнинг қилмиш-қидирмишларини мухтасар мажозий-лирик лавҳада аён кўрсатишга хизмат қилади. Гулнинг тикони – «хор»нинг аччиқ-алами изоҳ талаб қилмайди, лекин гулзор ва гул кутилмаганда номағруб мажозга айланишида хасрат, исён оҳанглари зухур этади: реал ҳаётда гўё кўркем, ораста чаманзорни эслатадиган обод, мухташам, зоҳиран пурвиқор, бежирим-саришта масканлар (хоҳ давлат мақомида, хоҳ шахсий тасарруфда бўлсин), айниқса, дили ўксик, меҳр-шафқатга зор, адолатталаб, ҳимоясиз, нотавон кишиларга аксарият ҳолларда (эхтимол, аввалу охир) лоқайд, ҳатто ғайриинсоний— шафқат-мурувватсиз, писандсиз муносабатда бўлиши ҳаёт синовидан ўтган аччиқ ҳақиқат эмасми? Айни шундай, кўркли ташки қиёфаси гулдай яшнаб турган, жозибадор, шакарғуфтор эркагу аёлларнинг аксарияти зоҳири – суврати алдамчи, тулкилиқо, ботини – сийрати кашшоқ, худпараст (юмшатиброқ айтганда – маҳдуд, юз-хотирга бормай ҳукм қилганда - қабих) эканлиги аччиқ ҳақиқат эмасми? Демак, Навоийнинг қабарик шеърий усулида («ҳар гулида...юз хор, ҳар хорида ўзгача озор») моҳиятда мувоҳасага йўқ деса бўлади.

Бошқа бир ғазалда гул, тикон ташбеҳлари бутунлай ўзгача интим-лирик ҳолат тасвири (ижтимоий оҳанглардан холи), аниқроғи, шеърӣ мушоҳаданинг камёб тухфаси – Навоӣ тахайюлининг нозик бир жилваси сифатида келади. Байт:

***Тикон нишониму гулдек кафиндадур, ёху
Етишгач, анда кўзум қолди ёпишиб, нинагим.***

Аввало, маҳбуба қўлининг нафису ҳафиф кафти («кафи») атруғлининг оқ-пушти япроғига қиёс қилиниши чинакам нозик мушоҳада маҳсули. Қолаверса, байтдан кузатилган асосий мақсад лирик қаҳрамон – ошиқни ҳайратли, ҳатто иштибоҳли ҳолатга солган лавҳанинг бир-биридан жозиб ва латиф икки қирраси (бунда тажохули ориф санъати зухур этади) ёр қўлининг кафтидаги назар илғар-илғамас бир чизги гул тиконидан асорат-нишонами ёки васл боғида ошиқ ўз маъшуқаси қўллариға ҳасрату қувончдан ёшланган кўзларини суртганида «ёпишиб қолган» бир киприги («нинаги»)микан! Сўнгра, «кўзум етишгач» («ёр қўллари васлига!») ибораси қанчалик нафис бўлса, ошиқ кипригининг севимли киши кафтида «ёпишиб қолиши» шунчалик табиӣ, айни чоғда ғаройиб бир ҳолдир.

Яна бир ғазалда «боғ», «гул» мажозлари ўзгача рангда, аниқроғи, ажаб бир кинояли оҳангда келади. Байт:

***Икки юзлук бўлмаким, бу боғнинг раъно гули
Ғар қизорур бир юзи, лекин яна бир сорғорур.***

Навоӣда, Бобурда, бошқа улўғ, машҳур шоирларда, шунингдек, назари йўқ адиб Абдулла Қодирийда («Меҳробдан чаён»нинг Раъно портретига оид сатрларида) ажаб бир шеърӣ қиммат берилган, ҳозирги дурагай навлари кўпайган анвои гуллар чаманида ўтайлатиб қўйилган, кўпчилик ёшлар аниқ тасаввур қилолмайдиган (деярли йўқолиб бораётган) танқис бир гул... Аслида ҳуснда, хушбўйликда тенги йўқ раъно гули (ёки гули раъно) маҳбуба рухсориға, айникса, унинг ғамзаю ишвали дамларининг юзидаги ифодасига қиёс этилиши қанчалар нозик кузатиш, хуштабблик меваси! «Икки юзлук бўлмаким» иборасидаги беозор, нафис киноя-чи? Йўқ, бу киноя эмас, ўзгача лутф – сўз жилваси-ку! Шеърӣ лутф дейиш ўзи кам. Бу шоҳбайтда ноёб санъатлардан ийҳом яширинмаганмикин? Зеро, «бу боғнинг раъно гули» образли бирикмаси ҳам, иккинчи мисра ҳам («Ғар қизорур бир юзи, лекин яна бир сорғорур») бир йўла икки маънода, икки ҳолат тасвириға айланади: гоҳ асл маънодаги боғнинг ва раъно гулининг товланиб, тусланиб кўриниши ифодаланса, гоҳ «бу боғ» маҳбубанинг ҳусну жамолини, «раъно гули» эса унинг гулгун рухсорини, юзидаги ўзгаришни акс эттириб келади; «икки юзлик», «бир юзи», «яна бир» бирикмаларидаги иккилик аломати (гул япроғининг товланиб кўриниши ва маҳбуба рухсорининг рангин хусусияти) тажнис санъатидан далолат беради.

Ҳаётӣ ва ижодӣ мантиқ тақозоси билан баъзан шоирнинг қаҳрамони ўз-ўзини «айбласа» ҳам ҳеч ажаб эмас. Шоҳбайт:

***Фалак бежурм эрур, ғам келса бу маҳзун сориқим, ҳузн
Топиб ўз жинсини келмакка бу маҳзун эрур боис...***

Халқимизда ғам-қайғу келаман деса устма-уст келади, деган надоматли нақл бор. Эҳтимол, Навоӣ мана шу халқона ғамангиз сўзлар руҳига таяниб, ҳазин лирик лавҳа яратади. Бунда «маҳзун» сўзи такрорланиб келиши бежиз эмас: биринчи мисрада Навоӣ қаҳрамони (ғазал контекстида ориф ё қаландардан кўра ошиқ дунёсига кўпроқ тамойил сезилади) – ошиқнинг маҳзунлигига тақдири илоҳӣ сабабчи эмас («фалак бежурм» – беайб) у табиатан шундай яралган (Мажнуннинг ишқӣ эътиқоди – абадий ҳажр дарди билан йўғрилган хос фалсафасини эсланг). Мантиқан бундай маҳзунлик қисмат насибаси бўлиши лозим эди, лекин Навоӣ ўзлигини шу қадар хоксор, балоларга балогардон, фидойи қиёфада тасаввур қилади. Бундай шикасталик, гуноҳкорлик фалсафаси (бу, шубҳасиз, буюк салафлар – Аттор, Румӣ каби мутасаввиф шоирлар кўрсатган таъсир) иккинчи мисрада чуқурлаштирилади – сабабияти бир қадар очиб берилади: ғам нималигини ғамсизлар, дард нималигини дардсизлар билмаганидек «ғам келса... ўз жинсини топиб»⁰ келади. Бас, бу аччиқ насибаға ўша Мажнун шиор ошиқ – «маҳзун...боис» бўлса не ажаб! Лекин шоир сўзининг бундай гуноҳкорона – шикаста оҳангида яширин норозилик, «ўз жинси» билан «халқ ғами» дан узоқ, бедард, лоқайд кимсаларға нисбатан аччиқ киноя зухур этмайдими?..

Яна бир ғазалда гўё фалакдан устма-уст ёгилиб келган ғам-андуҳлар «асру мушкул» (ортиқ даражада укубатли) ҳолат тарзида ифодаланади. Байт:

***Асру мушкулдирки, юз мушкул ғамимдин бирни чарх
Қилмайин ҳал, еткурур юз онча мушкул ҳар замон.***

Ҳаётнинг азалий ва ногихоний зиддиятлари сабабиятини озми-кўпми англаб етган, заҳматсиз, бедард-лоқайд умрни ҳақиқий умр ҳисобламаган, диёнатли ва қаноатли одамлар тажрибасидан шундай хулоса қилса бўладики, турмушдаги бир ташвиш, ҳатто мушқиллик ортидан бошқаси келиши ажабланарли ҳол эмас. Лекин Навоий бундай ижтимоий дард мавзуини махсус бўрттириб, муболағали тарзда (иғроқ усулида) ёритиш билан, аввало, даврига, давр аҳлига, умуман ҳаётга, умр маъносига, инсон, шахс қисматига ўзининг холис, рўй-рост муносабатини билдирмоқчи бўлади. Мазкур байтда шоир ўзининг шахсий дард (бу табаррук зот шахсий дардни қандай тушунганини изоҳлаш зарурати йўқ), армонларини арз этаётгани ҳам ҳақиқат. Бироқ зиддиятии қарангки, Навоийдек махсус эъзозу ардоқдаги, айни чоғда ирода ва саботда тенги йўқ бир зот чархнинг «асру мушқули»дан шунчалар ёниб-ўртаниб нола қилар экан, ҳар қалай, ҳаёт ўз «мушқул»лари билан устувор, ҳатто кадрли деган ҳақиқат чуқур сабабий моҳияти билан аён бўлмайими? Шахсан менга бу валийсифат башоратли назар соҳиби – улуғ мутафаккир шоир инсониятнинг келгуси ҳаётига (жумладан, бизнинг устма-уст муаммолари билан мураккаб замонамизга) ташвишли нигоҳ ташлаб, азалий безовта мавзуда қалам сургандай, буюк жафокаш инсоннинг «юз мушкул ғами»дан бири аримай туриб «юз онча»(яъни туман – ўн мингларча) мушқилликка дуч келишини дил-дилдан ҳис қилиб, масаланинг қанчалик жиддийлигини боз таъкидлаётгандай, одамларни ғофиллик балосидан, меҳрсизлик, шафқатсизлик офатидан огоҳ бўлишга даъват этаётгандай туюлади...

Баъзан реал ҳаёт манзараси ҳақиқатнинг шафқатсиз сабоғи таассуротини ифодалайди. Шохбайт:

***Ул кишиким тузлук эрур июн анга –
Душман эрур гардиши даврон анга.***

Бу ҳаққоний сатрлар беихтиёр бошқа бир пурмаъно байтни эсга солади: «Ҳақки биров хилқатини қилди пок, Севмаса нопок эл они не бок?» Начора, «гардиши даврон»ки тўғри, ҳалол одамларга душманлик кўзи билан қарар экан, унинг иши – аъмоли «нопок эл» қилмишидан жиддий тафовут қилмайди (улуғ шоир «гардиш» сўзининг асл маъносини унга мантиқан яқин эгрилик тарзида талқин этаётгани бежиз эмас). Навоий шахсан бутун умри давомида тўғрилиқ («тузлук») ни инсонлик шаънининг бирламчи сифати деб билиб, шу эътиқодга сиғиниб яшади. Надоматлар бўлсинки, бундай одамлар ҳаётда камдан-кам топилганидан покиза, табаррук зотларни тириклигида камоли эътибору мурувват билан ардоқлашни, аксари бевақт оламдан ўтганларида энг қутлуғ-муборак каломлар билан руҳларини ёдлашни (чунончи, «Фавойид-ул кибар» даги соқийнома, шунингдек, насрий хотираномалар) ўзининг оддий инсоний бурчи деб билди... Улуғ Навоий чексиз алам, ўкинч, армон билан мазкур байтга жойлаган ғоя, қани эди ўша замон ёки кейинги даврлардан кўра бугунги кунлар учун, руҳий-маънавий баҳраларга, айниқса, тўғрилиқ ва ҳақиқатга ҳар қачонгидан кўпроқ ташна бўлган бизнинг авлодлар учун имон калимаси, инсоф ҳадиси, виждон ҳайқириғи бўлиб, шафқатсиз ҳақиқат сўзи бўлиб янграса!..

Қатор шохбайтларда Навоийнинг қаҳрамони ориф, мутафаккир ё исёнкор ринд (баъзан бош олиб кетишга тайёр қаландар) қиёфасида бевосита ё билвосита ўз шахсига дохил савдолар, ечими мушқул муаммолар гирдобиди, умидсиз ҳаёллар, армонли хотиралар дунёсида намоён бўлади. Байт:

***Деманг осониш ҳадисинким бўлур афлокдин
Юз балият ояти шаънимга нозил ҳар замон.***

Шоир қаҳрамони – ориф чеккан азоблар, топган июрлар шиддатини ташбеҳлар мазмунидан билса бўлади. Лекин муқаддас китоблардан олинган калималар ҳам лирик қаҳрамон – инсон билан афлок – тақдири илоҳий ўртасидаги бартараф этиб бўлмас тафовутга қараб кескин маъно қутбларига ажралади. Зёро, ҳар икки тимсол («ҳадис», «оят») ўзининг фалсафий салмоғи, фавқуллодда таъсир кучи билан зиддиятии аёнроқ кўрсатишга даъват қилингани сезилиб туради: «осониш ҳадиси» – энг яқин сирдошу дарддош, вафоли дўсту анис кишиларнинг қандай бўлмасин жабрдийда кўнглида умид чироғини ёқиш илинжида ҳатто муқаддас китоб сўзларига мурожаат этиши. Агар кўнгил захмига малҳам кор қилса, бундай маънавий шифо вазифасини ҳадис ўташи мумкин эди. Аммо.., Чин дўсту ҳабибларнинг эзгу ниятлари, қутлуғ саъй-ҳаракатлари беҳуда эканини Навоийнинг ўзи (қаҳрамони тилидан)

инкор этиб бўлмайдиган муқобил нисбат – «юз балият ояти»ни (яна «ҳар замон» ибораси орқали устуворлик, мунтазамлик даъво-таъкиди билан) қарши келтиради. Шу тариқа, зоҳиран муқаддас сўзлар ўзаро тазод усулида боғланиб, инсон зотининг табиат, самовот олдидаги нисбатсиз ожиз ҳолини чизади. Бироқ, моҳиятда Навоийнинг (унинг лирик қаҳрамони дунёсида улуг шоир шахси нуфузли ўрин тутади) бемисол ирода қудрати ҳақида янги, бетакрор мунгли кўшиқ яратилади.

Бошқа ғазалларда яна инсон – фалак ўртасидаги қадимий мунозара ажралиб кўринади. Шохбайт:

*Эй фалак, зулм эткали йўқтур менингдек бир кишинг.
Тут ғанимотки, бу дам турмуш менинг бирла ишинг.*

Навоий ижодиётининг ҳассос билимдони, жафокаш шоир Шайхзода шифохонада битган охирги шеърларидан бирида: «Розиман бутун куррамиз учун бир карра мен тортсам барча дардларни», – каби ўлмас сатрларни Навоий ғазаллари таъсирида яратган бўлса ажаб эмас... Буюк мутафаккир, адолатпаноҳ ва саховатпешаликда якто шоирнинг «...йўқтур менингдек бир кишинг» сўзлари замирида чиндан ҳам шахсий ҳузур-ҳаловатлардан ўзини фориғ тутган валисийрат зот, покликда, сабру қаноатда тенги йўқ, расул сифат инсон шахсияти, майли, рамзий оҳангда зухур этмайдими? Агар «фалак»ни ҳам, «зулм»ни ҳам бу ташбеҳлар мафҳумига нисбатан кенг, кўламдор маънода англайдиган бўлсак (шеър санъати шундай талқинни тақозо этади), «бир киши» – Навоий бошига ёғилган, ёпирилиб келган ғаму андуҳлар лоақал ўша даврдаги Хуросон ва Туркистон аҳли «тортгаи барча дардларга» тенг эканига шубҳа қилиб бўладими?.. Иккинчи мисранинг: «тут ғанимотки» сўзлари руҳидаги маъно – умрнинг вафосизлиги ғояси, айниқса, Навоий англаган, қадрлаган «бу дам»лар мезони билан ёндашганда, янада терану хазин ўйчанлик касб этади. Шу тариқа, эл-улусига дарддош улуг инсон ва санъаткор шахсияти билан «турмуш менинг бирла ишинг» сўзлари ўртасидаги руҳий муштараклик нисбатидан пурдард лирик-драматик образ шаклланади.

Ниҳоят, яна бир ғазалда «фалак» – «мен» муқобил нисбатлари моҳиятан ўзгармагани ҳолда ўзгача шеърый лавҳа чизилади. Байт:

*Фалак бедодиди гарчи мене хокий ғубор ўлдум,
Тилармен топмағайлар тўтиёлиққа ғуборимни.*

Фалак бедоди... Агар сўз замон, замон аҳли адолатсизликлари хусусида борганида эди, Навоий ўзининг юқори сиёсий мавқеидан қатъи назар, буни ошкор айтиш йўлини топар эди (шундай ижодий журъат маҳсули бўлган, ҳатто шохлик салтанати моҳиятини кескин номарғуб баҳолаган шеърлари, байтлари етарли даражада: «Эрур шох мажлиси ўт, кимки яқинроқ бўлса, куймак бийми кўпрак» ёки «Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо, Бас, менга меҳру вафо – мол ила жоҳ» ва ҳоказо). Демак, доҳий санъаткор то ҳануз – бизнинг мураккаб замонамизда ҳам қимматини йўқотмаган чуқур зиддиятли мавзуда баҳс очади: башар авлодининг гурфа тоифаси учун ижтимоий, ирқий, миллий, диний на бошқа тафовутлар белгиловчи омил эмас, аксинча, энг хатарли, ёвўз душман – имонсизлик, виждонсизлик. бошқа ҳамма бало – офатлар, иллатлар – ёмонликнинг турфа кўринишлари, уларнинг мудҳиш оқибатлари – имонсизлик, виждонсизлик касоратидан. Эҳтимол, Навоий «фалак бедоди» деганда ўзининг шахсий-оилавий тақдирини, ушалмаган орзу-армонларини, ўзига яқин кишилар – «хўблар» ёки буюк салафлар қисматининг қаттоллигини, умуман дунёнинг ноетуклигини, бахт куши уни қадрлайдиган одамлардан узоқда парвоз қилиши каби кўпроқ «афлокдин» келган адолатсизликларни кўзда тутган («Осмондин ҳар неки келса, не қилгай чора эл?»). Айни пайтда «фалак бедоди» – «мен...хокий ғубор» муқобил тимсол-лавҳалари замири-дан бақо ва фано фалсафаси англашилгани ҳолда, иккинчи мисра мазмунида қанчалик алам-ҳасрат бор: «Тилармен топмағайлар тўтиёлиққа ғуборимни» (бу, шубҳасиз, бизга маълум ва номаълум сабабларни яширган чуқур ҳасрат ифодаси!..) Демак, «фалак бедоди» рамзий образининг бир маъно қирраси одамлар орасидаги ёмонлик (ижтимоий-табақавий тафовутлардан қатъи назар) кўринишлари билан боғлиқ бўлиши мумкин.²⁴ Шундай қилиб, буюк жафокаш шоир – сўз санъаткори давомли азобли ҳаёлларини ёки аччиқ ҳаётий таассуротларини шеърый илҳомнинг эркин, дахлсиз қонунлари билан мувофиқлаштиради, бунинг маҳсули сифатида ҳазин-ўйчан оҳангдаги ўзгача фалсафий-лирик образ яратилади.

ТЎРТИНЧИ МАҚОЛАТ «ЗАРРАНИНГ МОҲИЯТИ...»

*Назар айла бу коргаҳ вазъига...
Ки ортар тамошосида ҳайратим.*

Навоийнинг лирик-рубобий девон ва дostonларида «ўн саккиз минг олам» – курраи замин («бахру бар»)дан коинотгача, қатрадан уммону заррадан қуёшгача, тонг юлдузи Нохиду Сомончи йўли – Каҳкашондан етти афлок буржларигача, табиатдаги тўрт аносиру инсондан илоҳиётгача – жамики мўъжизот, ажойибот ва ғаройиботлар, моддий дунёнинг бирлиги, бутунлиги («вахдати вужуд») ва руҳониятнинг сирли-сехрли чексизлиги, бошқа турфа қонуниятлари, рангин, бетакрор аломатлари фалсафий-бадий таҳқиқ қилинади ёки билвосита ташбех, тимсол, мажоз, рамз, истиора, киноя, муболаға усулларига, баъзан предметли тафсил воситаларига айланади. Биз ана шундай фалсафий-лирик мушоҳада намуналарини кузатамиз. Шохбайт:

*Не бадиъ авзоъ эрурким, ақл боши айланур
Гар даме фикр аймк;ам, бу гунбази даваорга.*

Кўҳна Шаркнинг шеърият даҳолари – ориф ва соҳир шоирлари олам («гунбази даввор»)нинг тузилиш-тартиботи, равишу суврат («авзоъ»)идан сийрати – моҳиятигача баҳоли имкон идрок этишга уриниб, тинчи-оромини йўқотиб мушоҳада, мулоҳаза, мубоҳаса юритганлар; хоҳ дўсту анис, шоиру орифлар билан ҳамхона (ё ғойибона, бавосита) мулоқотда, хоҳ танҳоликда, ёлғиз ўзи, ўзлиги билан қолиб, ҳақни, ҳақиқатни кузатиш, таниш, яхшироқ билиш борасида бедор изланганлар, ҳаёл («тахайюл») дунёсига бўрилганлар. Лекин не-не нуктадону зукколар, шеъру сўз фасоҳати мулкининг султонлари оламнинг моҳиятига, инсон руҳиятига етолмай оху фиғонлари фалакни тутган. Зеро, ҳар қандай донишманднинг фикрат қудрати, ижодий даҳоси оламнинг нафақат умумий тарзи, тузилиши («ваъзи») ёки бирор хусусий-нисбий аломати, сир-синоатини кашф қилиши мумкинки, Навоий бундай фалсафий идрок нисбатини уммондан қатраю қуёш олдида зарра деб билади («Ўзумни солиб заррадек беқарор, этиб ул қуёш нурида зарравор», ҳатто бундай нисбатлашга ҳам шубҳа билдиради, шаккоклик қилгандай тазарру айтади). Ана энди бевосита шохбайт шарҳига ўтсак бўлади. Навоийнинг ғаройиб ва теран мушоҳада тарзини кўринг: азалдан то абад мавжуд оламнинг тузилиш-тартиботи («авзоъи») шунчалар нозик, жозиба қонунияти шунчалар сирли-сехрли ва мўъжиздирки, у ҳақда фақат бир лаҳза мулоҳаза юритиш («гар даме фикр айласам») ақлни шоштиради, ҳайрону паришон қилади («**ақл** боши айланар»). Во ажаб! Бунда инсон ақлининг «бош»га нисбати – гўзал истиорадан ташқари зоҳиран кўздан яширин тажнис (санъати ҳам мавжуд, яъни «**айланар**» ва «даввор» (айланувчи) сўзларининг туб ва кўчма-рамзий маъноларидан ажойиб шеърий лутф – сўз фасоҳати яратилади.

Навоий ҳаёли ва тафаккурининг юқоридаги байт мазмуни билан руҳан муштарак бошқа фалсафий-лирик образларини шоирнинг йирик бир шеъри-таркиббандидан кузатиш мумкин. Байт:

*Назар айла бу коргаҳ вазъига —
Ки, ортар тамошосида ҳайратим...*

Шоир қаҳрамонининг валиларга хос ҳидоятли «назари» тушган дунё – «коргаҳ» (эхтимол, бу байтда сирли-сехрли ойдин кеча ёки ой чиқмаган, юлдузлар гўё заминга яқинлашгандай бўлиб чарақлаб кўринган ялдо тунидagi самовот) томошаси Навоийнинг ҳаёл дунёсида қандай ҳайратбахш манзаралар кашф этган экан?! Хусусан, байтдаги икки нуқта алоҳида эътиборга муносиб ва матлуб; биринчидан, файласуф шоирнинг фақат «коргаҳ вазъи» – оламнинг суврати ва ҳайъати – зоҳирий ҳолатига «назар ташлаш»дан олган таассуроти ифодаланади; иккинчидан, бу комилу солим тафаккур соҳибининг ҳақимона мумтоз «тамошо»си туфайли лирик қаҳрамон (шоир, ориф) ҳайрати тобора кучайиб, пурзиёд бўлиб боради... Бу нафақат даҳоларга, балки ҳар бир мустақил фикрлаш салоҳиятига эга бўлган одамга хос, зарра қадар бўлсин оламнинг моҳиятини англаш истагидан далолатдир. Энди қаҳрамон ҳайрати кундўзги олам билан бўлган мулоқот таассуроти тарзида инъикос этади. Байт:

Қуёш йўқки, бир зарра моҳиятин

Топа олмади саъй ила фикратим...

Навоийнинг чуқур эътиқодига кўра, «коргах» – дунё шундай яратилганки, унда лоақал «бир зарра моҳияти» – сабабиятини на «барчадин шариф» инсон даҳоси, на унинг тасаввурида энг улкан фазовий жисм бўлмиш Куёшнинг мўъжизотларга қодир қудрати ҳам очиб беришга қобил эмас (офтоб нури билан зарранинг фақат «авзои» – кўриниши, шакл-шамойили, тузилиш тарзи аниқланиши мумкин). Навоийдек алломай замон, мутафаккир шоирнинг «саъй ила фикрати топа олмаган» ҳақиқат – хоҳ энг мўъжаз вужуд – зарра, хоҳ катта жисмнинг моҳиятини қандай тушунмоқ керак? Оламнинг сабабият ва моҳиятики мусулмон пантеизми (моддий борлиқни илоҳийлаштириш – табиатда, жумладан, инсонда тангрининг тажаллиси – жилоланиши) фалсафаси асосида мутлоқ ҳақиқатга боғлаган, «тенгри эҳсони» деб билган доҳий санъаткор ўша мушкул жумбоқ – «зарранинг моҳияти» баҳсида ихтиёр-беихтиёр иккиланади, иштибоҳга берилади, азобли ўйларга толади: Байт:

Не келмак аён бўлди, не кетмагим.

Не мабдаъ яқин бўлди, не ражъатим.

Не ажабки, ислом фалсафасининг нафақат зукко билимдони, айни чоғда ўзининг пири муршиди Жомий мақомидаги арконларидан бўлган аллома учун на ёруғ дунёга «келмаги» ва ундан «кетмаги»нинг сабаб ва мақсади, на қисмат йўлининг боши ва охири – қайтиши («мабдаъи ва ражъати») аниқ бўлса? Буюк ҳурфикр шоирнинг «не...аён бўлди», «не...яқин бўлди» каби қийноқли савол-ҳукмида фақат донишманд зотларга хос яширин – руҳий исёнкорлик бор. Шубҳасиз, Навоий улуғ санъаткор сифатида ҳақни таниш, ҳақиқатни ахтариб топишдек уқубатли йўлда гоҳо иккиланиши, гоҳида исёнкор ҳаёлларни кечириши ажабланарли эмас (бундай зиддиятли кайфият мусулмон Шарқининг хоҳ дунёвий, хоҳ мутасаввиф ижодига хос хусусият). Бироқ Навоийнинг Жомий чуқур эҳтиром билан нақл қилган юксак мавқеи («Низомул миллати вад-дин Алишер») оламнинг моҳияти, одамзот қисмати сингари мушкул, «ақл боши айланар» жумбоқли муаммолар баҳсида ортиқ исёнкор ҳаёлларни ифодалашга имкон бермас эди. Шунинг учун бўлса керак, мазкур таркиббанднинг сўнгги бандига мансуб яна бир байтда: «Не касби улум (ҳам илоҳий, ҳам дунёвий илмлар – **Б. А.**) этти ҳал мушкулум. Не тутти илик тақвию тоатим» дея иштибоҳ билан ҳасрат қилган буюк ҳақпараст шоир ҳаётининг сўнгги йилларида яратган шеърларида энди руҳий ғалаёндан кўра ҳақнинг бирлиги ва дахлсиз иродасига итоатни, гўё содир бўлган гуноҳлари учун тавба келтиришни тўғри – ҳидоят йўли деб ҳисоблайди: «Қайси макон аро сени истайки кавнда (борлиқда), Сенсиз эмас маконию – йўқтурур макон санга»; «Дардима дармон иноят айлагил, Тавбаи комил ҳидоят айлагил». Комил мусулмон ва улуғ мутафаккир шоирнинг бундай саною муножоти ўз замирида азалий хилқат – яратилишнинг бирлиги, бутунлиги каби ундаги ҳар «бир зарра моҳияти» олдида ҳаёлга толиш, ҳайрат ҳисларини кечириш жараёнини зухур этади. Инсон руҳиятининг бундай самовий (эҳтимол, то ҳануз баъзиларга зиддиятли туюладиган) ҳолати Навоий сиймосига, унинг қаҳрамони дунёсига валиёна улуғворлик, орифона теранлик бағишлайди.

Лекин бадий ижоднинг аллақандай сирли қудрати, мўъжиз табиати борки, бу – тинимсиз изланиш, кузатиш, ниманидир бадий таҳқиқ қилишга чуқур руҳий эҳтиёж, яратиш интиқлиги, тафаккур ва қалб оромсизлиги, фикрнинг сезилмас, ботиний ривожи, етилиш жараёни... Бас, Навоий, даҳо санъаткор сифатида ўзининг «саъй ила фикрати»га боз эрк-ихтиёр берганида ошкор ҳаққонийлиги билан жозиб мисралар туғилса не ажаб. Байт:

Не йўл экин буки, ҳар неча карвон борди —

Бирисидин не асар бўлди, не нишон пайдо.

Дарҳақиқат, инсоннинг умр йўли «не йўл экан»лиги не-не заковатли зотларни ҳайрону беҳол қилмаган! Навоий абадий мавзулардан ҳаёт-мамот муаммосига, албатта, йирик давлат ва дин арбоби сифатида ёндашмайди (маълумки, «Қуръон» ва «Ҳадис»да инсон учун комил ҳаёт, ҳақиқий дунё «дорул бақо» билан белгиланади), аксинча, шоир бу гал халқ орасидаги кўп аччиқ-чучук, иссиқ-совуқларни бошдан кечирган, бу дунёнинг бебақолиги, умрнинг бевафолигидан қаландарона ва риндона ошкоралик билан баҳс қилувчи ҳурфикр бир тоифанинг нуқтаи назарига шеърин сайқал беради. Ҳатто бадий нисбатлаш – муқояса усули ҳам халқ тажрибасидан, унинг рўй-рост дунёвий тафаккур тарзидан олинган: қадим Шарқнинг карвон йўлларида нафақат қароқчиларнинг ваҳшат босқинидан, балки самум шамоли, қумбўронлар, дарё, денгиз хатари, тоғу тош – довонлардаги довул, сел, кўчки ва бошқа

офатлардан ҳалок бўлган карвон аҳлидан эртами-кечми совуқ хабар ё бирор асорат – нишон келиши, тақдир ҳукмига бўйсунган мотамсаро хонадонлар рамзий аза очишлари мумкин. Холбуки, Навоий мажозий маънода қўллаган (моҳиятда бирорта вали зот ечиб беролмайдиган даҳшатли, шафқатсиз ҳақиқат жумбоғи) «ҳар неча карвон»нинг бирортасидан (мантиқан инсон авлоди бино бўлгандан буён) бирор «асар» ё «нишон» келмади. Бунинг маъноси шуки, инсоннинг ҳаёт шамъи сўниши билан оёғи ердан ўзилади, ҳаёт йўли ҳам интиҳо топади, қисқаси, ўлим йўқлик демакдир (Навоий бу фожеъ мавзунини бошқа шоҳбайтда шундай ёритади: «Дединг: «Фано недур?» Мухтасар дейин: «Ўлмак», Ки шархини тиласанг, юз рисола бўлғусидур»). Демак, буюк мутафаккир шоир, аввало, ҳар бир комил мусулмон каби ўлимни дунёдан ном-нишонсиз кетиш маъносида эмас, балки вужуднинг йўқолиши тарзида талқин этади, қолаверса, Навоийнинг турли жанрдаги асарларида, жумладан ғазалиёт байтларида бу ҳазин-мунгли мавзуда чиндан ҳам «шархи.. юз рисола бўлғуси», бири-биридан нафис лирик-трагик образлар, лавҳалар яратилди. Ҳар қалай, бу илоҳий қалам соҳиби ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқатига фақат ўз этикодига хос холис, айни чоғда ижодий, умидбахш муносабатда бўлди: гоҳ юксак, самовий ҳаёл аршига кўтарилди, гоҳ реал воқеликнинг: «не йўл экан бу?» каби азалдан ечими мушқил муаммоларига орифона, риндона муносабат билдирди. Оқибат-натижа шундай бўлиб чиқдики, ҳаётнинг азалий ва ногихоний зиддиятларидан қатъи назар, унинг буюк, сирли оҳанрабоси – жозиба қудрати, шеърятнинг ўлмас идеаллари билан чуқур руҳий уйғунлик, бутунлик касб этган ижод лаҳзалари доҳий санъаткор дунёсида белгиловчи мақомга эга бўлди. Ана шундай завқ-шавқ, илоҳий илҳому рағбат самари бўлган айрим намуналарни кузатайлик. Шоҳ байтлар:

Йиқилса ҳужра – бўлсун қаср обод,

Қуруса собза – бўлсун сарв озод.

Гул борди эса – чаман муаттар ўлсун,

Шамъ ўчти эса – қамар мунаввар ўлсун.

Шубҳасиз, бу байтлардаги ёрқин қиёсий-рамзий образлар руҳида жудоликлар алами қанчалик аччиқ бўлмасин, умидли, яхши кунлар олдинда, ҳаёт янада гўзал ва файзли, одамлар янада олижаноб, саховатли бўлғуси деган яхши ният, боумид кайфият зухур этади. Лекин ҳаёт зиддиятларини чуқур идрок қилган, бундан шахсан каттиқ изтироб чеккан («Басе, аччиқ-чучук тотдим жаҳонда, Басе, иссиқ-совуқ кўрдим замонда») улуғ жафокаш шоирнинг умидбахш мисра лари, фақат лирик-романтик ҳаёллар, нуктадон маънолару нафис ифодалар учун даъват этилмаган. Аксинча, табиатнинг азалий диалектикаси заминида шаклланган шеърини лавҳаларда умуман оламга, хусусан инсоннинг қалб саховати ва заковат кучига ҳаёт зиддиятлари – фалсафий меъёр нуктаи назаридан ёндашиш тамойили сезилиб туради. Наҳотки, ҳужранинг йиқилиши, сабзанинг қуриши, гулнинг сўлиши («бориши»), шамънинг ўчиши тинч-осоништа, алам-озорларсиз, асорат-оқибатларсиз кечса, кечирилса? Наинки, самимий истак, ширин орзу-ҳаёл, ғайрату ҳиммат туфайли зиддиятнинг иккинчи қутби: обод қаср, озод сарв, муаттар чаману мунаввар қамар бунёдга келса! Аввалги – биринчи қутб ҳодисалари, майли, жисман мўъжаз, хоксор, ғариб, кўрксиз бўлсин, ҳар қалай, ўз ўрни, қиёфаси, қадри-эъзози, руҳи-хотираси кейинги – янгиларининг салобат-виқори, шукуҳи, шуҳрати соясида қолиб таҳқир этилмаслиги, унут бўлмаслигига ким қафолат беради? Вақт отлиғ буюк ҳакамнинг шафқатсиз ҳукми остида замон чархи айланиб, яна қаср ўрнида ҳужра бино бўлса, сарв йиқилиб, у эгаллаган ерда сабзалар кўкарса, чаманзор гулхани сўниб, унинг кулидан кичик гул ниҳоли битса, қамар даврони ўтиб яна шамъ милтиллаб ёнса не ажаб? Табиат ва жамият ҳаётида бундай айланиш, қайтишлар камёб, тансиқ ҳодиса эмас... Шубҳасиз, Навоийнинг кузатган мақсади эскини – ўтканнинг йўқотиш алаmidан янгининг – бунёдга келадиганнинг қувончи бекиёс даражада ортиқ эканини таъкидлаш билан ҳаётга шукрона айтиш, инсон даҳосига шеърини васф – қўшиқ битишдир.

Шоирнинг бошқа ғазалларида оламнинг тинимсиз ўзгариш, янгиланиш қонунлари заминида рангин фалсафий-лирик лавҳалар яратилади. Байт:

Қилса қул жисмимни ўртаб оташин ораз гули,

Ҳар овуч қул даҳр бўстонида бўлғай булбули.

Ошиқона муносабатларга хос ташбеҳлар (ошиқ «жисми», маҳбуба «ораз», гул, булбул, бўстон) кутилмаган тарзда муҳаббат қисматининг фалсафий моҳиятини ифодалаб келади; битта тимсолнинг бошқа сўз-рамз билан ҳам зоҳирӣ, ҳам руҳӣ – ботинӣ алоқасидан кўп

қиррали ва ғаройиб лирик манзара яратилади: оразнинг гулга, гулнинг оташга, оразнинг ўт ва жисмга, куйдириб («ўртаб») кул қилишга, кулнинг булбулга, унинг бўстонга нисбатлари бирлиги завқ-шавқ уйғотади, ўйга толдиради. Энг муҳими, «дахр бўстони»нинг ҳазон билмаслиги – «ҳар овуч кул»нинг булбулга (!) айланиши. Бу ғаройиб шеърий лавҳа у билан руҳан муштарак бошқа фалсафий-рамзий мисраларни ёдга туширади: «Тухм ерга кириб чечак бўлди, Курт жондин кечиб ипак бўлди». Яна бир ғазалда табиатнинг азалий зиддиятли унсурларидан сув билан ўт тасвир объектига айланади. Байт:

Сув бирла ўт аро зиддият ўлди чун азалий.

Агар ҳаёт суйидурки – ўтқа офат эрур.

Аввало, «сув бирла ўт» нафақат табиий зиддият унсурлари, айна чоғда бир-бири билан ҳар томонлама боғланган ҳаёт манбаи тарзида талқин қилиниши эътиборни тортади. Бунини қадимги Юноннинг бутун дунёга машҳур файласуфларидан мусулмон Уйғониши мутафаккирларига ўтган, илоҳиёт илми билан бирга дунёвий фанлар ривожига анчайин таъсир этган тўрт унсур («аносири арбаа») таълимотининг Навоий шеъриятидаги қатра инъикоси деб баҳолаш мумкин (шоир уларни «тўрт садаф гавҳарининг дуржи» деб таърифлайди). Қолаверса, иккинчи мисра Навоийнинг сўз-тимсол туйғуси, маъно билан ҳақиқат бутунлига туйғуси («нукта топса ҳақиқат ўтидан чошни...»)нинг комил ва мухтасар ифодасидир: «Агар ҳаёт суйидурки – ўтга офат эрур». Қанчалик журъатли, айна пайтда шафқатсиз ҳақиқат тимсоли! Бу пурмаъно фалсафий сатр «сув – ўт» унсурларига хос табиий зиддият мисолида ижтимоий ходисалар, уларнинг турфа аломатлари баҳсида ягона марғуб ва матлуб йўл ҳақиқат мезонидир, деган ғоя улуғланади. Бу тазод шеърий санъатининг халқона ирсол-ул масал (Хизр номи билан боғлиқ ривоят) усули билан уйғунлиги намунасидир.

Ғазалларнинг бирида «сув», «ел» тимсоллари таносиб санъати воситасида ўзаро боғланиб, ўзгача фалсафий-лирик лавҳа яратилади. Байт:

Қайси гул базминки сувга, йўқса елга бермади,

Бу чаманда то булут – сақо, сабо – фаррош эрур.

Агар «гул базми» ҳаёт, умр, муҳаббат савдоси маъноларида талқин қилинган тақдирда нимаси биландир юқоридаги: «Не йўл экин бу...» байтини эслатадиган ҳаёт-мамот фалсафаси ҳақида янги лавҳа – шеърий манзара чизилгани аён бўлади. Навоий талқинича, табиатнинг мислсиз мўъжизаларидан бўлмиш пурфайз фасл – олам турфа гуллар ичида базм курган кунлар ҳам ўткинчи, муваққат. Бас, умр дақиқаларини беҳуда, маъносиз, дардсиз ўтказиш ғофиллик ва гумроҳликдир. Шоир бу «азалий зиддият» кутбига ислоҳ киритади: осмондаги мироб («сақо») ёмғирли булут рамзига, шамол – фаррошга, улар бирлашиб чаман ғоратгарига айланади. Ташбеҳ ва тимсоллари табиат ходисаларидан олинса ҳам («гул базми», «сув», «ел», «чаман», «булут» «сабо», «сақо») манзара-образ моҳиятида ҳаётнинг ҳар қандай ҳазина билан баҳолаб бўлмайдиган насиба ва нашидасига шукрона айтиш, ғафлатни қувиб, ҳар бир фурсатни ғанимат билиш ғояси зуҳур этади, аксинча, ўтган ишга ўқиниш ё нафсоний, шайтоний ҳаволарга берилишнинг касоратига ишора ҳам йўқ эмас.

Навоий «сув» ва «ўт» ташбеҳлари орқали ошиқона кечинмага ёрқин, бетакрор рамзий маъно бериш ниятида бўлса ҳам, сўз замиридаги «азалий зиддият» – фалсафий моҳият аён сезилиб туради. Байт:

Кўзда сув, кўнгул аро ўт, не кўрарсен охир?

Яна аҳволин аларнинг не сўрарсен охир?

Табиатнинг зиддиятли ходисаларидан, уларнинг турфа аломатлари – қирраларидан ижодий фойдаланиш, уларга шоирона ранг, оҳанг бериш халқ тафаккури учун бегона эмас («бири – ўт, бири – сув», «ўт балосиди, сув балоси», «ҳали ўтга, ҳали сувга уради», «ишқ ўти», «ҳаёт суви» ва ҳоказо). Навоий халқнинг ана шундай муқобил мажозларидан бирини ошиқнинг соғинч ёшларига («кўзда сув»), иккинчисини ишқ дардида пинҳоний куйиб-ўртанишларга («кўнгул аро ўт») тамсил қилиб олади ва бундан кузатилган мақсад «кўз» билан «кўнгул»нинг ўзаро келиштириб, қовуштириб бўлмас ҳолати («сув» билан «ўт» зиддияти)га бадиий-мантикий замин ҳозирлашдир. Бундай безовта-хавотирли мулоҳазани иккинчи мисра мазмуни тасдиқлаши мумкин: «Яна аҳволин аларнинг не сўрарсен охир?» Шеъриятда оҳанг-интонациянинг хизмати катта. Мазкур шохбайтда мусикий унсур такрорий саволлар тарзида келиб, тажохули ориф санъати учун бадиий эҳтиёж ифодасига айланади («...не кўрарсен охир?», «...не сўрарсен охир?») Хуллас, ҳар мисрадан кейин қўйилган сўроқлар лирик

қахрамон – ошиқнинг аҳволи руҳияси қанчалик мушкуллигини кўрсатади (бундай сўроқларга унинг ўзи ҳам, эҳтимол, жавоб тополмас) ва муҳими, ўту сув фалсафаси инсоннинг руҳий олами билан боғланганда сеҳрли – жозиб маъно, ўзгача теранлик касб этишидан далолат беради.

Бошқа бир ғазалда инсон ҳаёти, тақдири, унинг ирода-саботигача азалиёт қонунлари билан мутлақо чеклаб қўйилганлиги ифодаланади. Байт:

***Чархи дойр баҳридин эл тутмасун соҳил умид,
Ким қутулмас ҳар кишиким, тушти бу гирдоб аро.***

Аввалги шоҳбайтлар шарҳидан бир қадар равшандирки, Навоийнинг шеърӣй тафаккур иқтидори, оламини мушоҳада қилиш тарзи ижодий ҳаёлга фавқулудда эрк, жаҳоний майдон, фазовий миқёс беради. Шунинг учун чексиз - ҳудудсиз ва азалдан то абад айланувчи дунё («чархи доир») билан унинг олдида зарра ё қатрачалик қадри йўқ инсон ўзаро муқояса қилинар экан, мантиқий аниқлик, бадий бутунлик учун биринчи объект – азалий стихия нисбатан аниқ қиёфа олади – соҳил ва гирдоблари бўлган «баҳр»га айланади. Лекин иккинчи объект – бутун бошли бир «эл» (мантиқан етти иқлим аҳли) ва «ҳар киши» нинг қисмати ўша ҳиссиз, лоқайд, лекин буюк стихия амрида: унинг тўфонли – пурмавж «соҳили»дан эл-улуснинг умидвор бўлиши беҳуда, «гир-доби»дан инсон авлоди нажот топпаган, тополмайди. Ижтимоий дард оҳанглари билан мутлақо ҳоли бўлган бу шоҳбайтда мутафаккир шоир ўзининг комил мусулмон эътиқодидан қатъи назар, азал ва абадиёт қонунлари олдида буюк эҳтиром сақлаган хурфидар вали ва файласуф сиймосида намоён бўлади.

Ғазалларнинг бирида «субҳ – шом» муқобил тимсоллари орқали шоирнинг қаҳрамони – риндтабиат ориф (ё қаландар) инсон умрининг маъно ва мақсадига дохил ҳаёллари қаламга олинади. Байт:

***Субҳ невнун умрдин май бирла коми топмағай,
Кимсаким, умрига йўқтур эътимод ўлгунча шом.***

Ҳар бир соғлом фикрли, яхши ниятли киши ёруғ дунё ва инсон умри нима эканини бир қадар тушуна бошлаган кунларидан то тириклик йўлининг сўнгги манзилигача «ком топиш» – маълум мақсадга етиш орзу-истаги, умид-илинжи билан яшаса, нимагалир меҳр қўйиб, интилиб, уринса, эрталик кун – истикбол бахтли, қувончли бўлишига «эътимод» – ишончи сўнмаса... Ҳаётда ана шундай мақсад йўлида собит, устувор, тиниб-тинчимас, меҳнатсиз ўтган кунни кун ўрнида ҳисобланмайдиган, ғайрату ҳиммати билан Эл-улус раҳматига молик бўлган кишилар оз эмас. Бу босавоб мавзуда буюк «меҳнатнома» («Фарҳод ва Ширин») муаллифининг бири биридан афзун, пурмаъно байтлари бор («...Лола тухмича ғайратинг йўқму? Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?»; «Тенгри эҳсонига шод ўғлон қилур ўзни шоду меҳнатидин элни ҳам»; «Бировким жаҳондин керак ком анга, эмас яхши бир ерда ором анга» ва ҳоказо). Лекин афсусу надоматлар бўлсинки, бу гал улуғ мутафаккир дунёнинг бебақолигидан, замон зиддиятларининг аёвсиз ҳамла-хуружларидан, замон аҳлининг бедодликлари, турфа риё ёлғонлари жабридан руҳи қийналиб, маҳзунлик ўзлатини ортиқ кўрган бўлса не ажаб: наинки, инсон зоти («кимсаким») ҳаётнинг энг умидбахш ва сафобахш палласи – субҳидам нашъасидан ҳам (маълумки, Навоийда «май», «бода» сўзлари умр хушвақтлиги, ҳаёт нашидаси рамзи, барча неъматлар, эзгуликлар учун шукрона айтиш ифодаси) ком тополмаса – муродига етолмаса... унинг ҳаёт шомигача бундай умид-ишончсиз яшаши («йўқтур эътимод») қанчалар оғир! Хуллас, Навоий, бир томондан умр субҳининг сеҳри-жозибаси алдамчи – ўткинчи эканини рўй-рост айтиш учун уни «шом»га муқобил қўяди, айни пайтда инсонга «тенгри эҳсон» бўлган умр қанчалик қисқа, омонат – фоний эканини таъкидлаш, уни ғофиллик офатидан сақлаш учун «май бирла ҳам топиш»га даъват қиладики, бу «азалий зиддият»ларга холисанлилло, самимий, инсоний муносабат намунасидир.

Қатор шоҳбайтларда ислом ва тасаввуф имкониятлари ҳақида муҳофиза юритилади. Байт:

***Нуктани тавҳидни билган қила олмас баён,
Ким баён қилдим деса билгилки, қилмайдур билиб.***

Шоҳбайт мазмунини англаб етиш учун, даставвал, «тавҳид» сўзининг маъносини аниқлаб олиш эҳтиёжи бор: бу – инсон руҳининг илоҳий қудрат билан бирлигига ишониш, унга эришиш демакдир, бунинг учун кўнгул мутлоқ равшан бўлмоғи, руҳ покланмоғи керак. Ислом ва тасаввуф фалсафасида инсоннинг илоҳа билан қўшилиши азалий хилқат – яратилишнинг абадиёт қонунлари билан ўлчанадиган чексизлигини англатади. Ана энди байт шарҳига ўтсак

бўлади. Модомики «нукта», «нуктадон», «нуктапош» истилоҳлари ниҳоятда нозик, ботиний, сирли-теран маъноларни – оламнинг, жумладан, инсон руҳиятининг моҳиятини билиш мақсадини кузатади, деб фараз қилинадиган бўлса, ҳар қандай комил, солим заковат эгаси бу маънида саҳв кетиши муқаррар, илло: «Ким баён қилдим деса, билгилки, қилмайдур билиб». Не ажабки, бу қадим дунёнинг ўз иқтидорига ишонган улуғ, донишманд сиймоларидан бири бу масалада иккиланади, иштибоҳга берилади. Зотан, оламнинг, жумладан, инсоннинг моҳиятига назар солиш ислом фалсафасида фақат «тавҳидни билган»га буюрадиган, яъни ҳуқуқ берадиган мўъжизали бир ҳолдир. Мана шу билиб бўлмас теран ҳақиқатни эътироф этиш, унинг илоҳий сирига тан бериш ва ҳатто уни бир қадар англашга уриниш, интилишнинг ўзи донолик аломатидир. Шохбайтнинг ифода қурилмаси ҳам ўзгача, жозиб: «билмоқ», «қилмоқ» феъллари ҳар гал янги мантиқий-бадий қиррада уч (!) бор такрорланиб келади, бундан тазод ва тарди акс санъатларининг рангин намунаси ишланади.

Бошқа бир ғазалда оламнинг моҳиятига оид фалсафий муаммо юқоридаги мисралар билан муштарак оҳангда ифодаланади; ўша икки феъл – ташбеҳ («қил-ди», «билди») айна ўша санъатлар орқали қўлланади, бундан ўзига хос кинояомиз лирик-полемик лавҳа яратилади. Шохбайт:

Қайси жоҳилга надомат бўлғай ул олимчаким,

Ҳар не билди – қилмади, ҳар неки қилди – билмади.

«Жоҳил» тимсоли номағруб маънодаги нисбат сифатида келиб, «олим» рамзи эса оламнинг моҳиятига етиш имконсиз, деган кўҳна фалсафани бадий шарҳлаш учун хизмат қилади. Биринчи қарашда шоирона лутф – сўз ўйини, ифода жилваси («билди – қилмади», «қилди-билмади») – жозибаси бўлиб туюладиган иккинчи мисра замирида не-не зукко зотларни ўйга толдирган мушкilot-мураккаб илмий-фалсафий жумбоқ санъаткорона мухтасар шаклда зухур этган. Эҳтимол, «билмоқ», «қилмоқ» (ва уларнинг бўлишсиз – инкор шакли) тил ва тафаккурнинг ҳозирги меъёрларида жўнроқ туюладиган сўзлардир, яъни Навоий кузатган мақсад – чуқур зиддиятли руҳни очиб беролмас. Аслида, биринчи мисра мазмунидан англашилиб турадики («Қайси жоҳилга надомат бўлғай ул олимчаким»), «ҳар не билди – қилмади» нақлида зухур этган зиддиятли маънони ҳар бир комил аллома йиллар давомида англаб, ҳақиқат сабоғи деб билса бўлади (аксинча, «ҳар неки қилди-билмади» сўзлари замиридаги шафқатсиз ҳақиқат фалсафасини ҳам шундай англамоқ керак). Демак, Навоий тимсоллари, мажозларининг маъно кўлами кенг, катлами теран бўлгани каби, зоҳиран бир-бирига зид келган сўзлар замирида нафақат «олим»га маълум бўлган ҳаёт диалектикаси-оламнинг сирли моҳияти мужассамлангандир.

Ниҳоят, фалсафий мазмундаги шохбайтлар шарҳига Навоийнинг илҳом ва рағбат юлдузи жилва қилган сафоли бир саҳардаги хушнуд лаҳзалар инъоми – яна бир байтни тамсил қиламиз:

Чаман саҳифасида сабза демаким, гардун

Тараб сўзини яшил хат била савод этадур.

Навоий замону жаҳоннинг не-не суронли зиддиятларини, тўфонли ҳодисаларини бошидан кечирмаган, «халқ ғами», «эл коми», «улус ситами»ни шахсий дард-алам, армон деб билганидан, кундўз кунлари қанча алғов-далғовлар билан, кечалари таърифга сиғмас изтиробли хаёллар, эҳтимол, сирли-махрам, озурда хотиралар билан ўтмаган, ахир унинг қисматиға лойиқ аёл овунчи – кўнгул шамчироғи насиб этмаган... Ана шу буюк жафокаш, шикастадил табаррук зот гўё устидаги «ғам тоғи»ни ағдариб, табиатнинг баҳорий нашъасидан, умрнинг шукронаи неъматидан баҳравар бўлишдек эзгу истак билан шеърӣ рағбат, шавқ лаҳзаларини кечирса не ажаб? Улуғ файласуф шоир ўша умидбахш, руҳафзо дақиқаларнинг тансиқ ҳаяжони ва ҳайратини «тараб сўзи» ва «яшил хат» рамзларида мухтасар, рангин образ-лавҳада ифодалайди: гўё «гардун» самовий-илоҳий хаттот ва мусаввирга айланади-да, курраи Заминнинг чаманзорға монанд кенгликлари, катта-кичик, пасту баланд сайҳону майдонларидан ғаройиб саҳифалар ўрнида фойдаланади ва уларға қандай олижаноб, сафоли, қутлуғ ниятлар, умидларда «яшил хат» билан шодлик («тараб») сўзини ёзади! «Чаман» ташбеҳининг «саҳифа»га, «сабза»нинг «хат»га нисбати (яшил рангнинг шодлик тушунчасига муқояса этилиши қанчалик нуктадон ва нафис!), умуман илк кўклам – наврўзда табиат Уйғонишининг бағоят тароватли, маъсум ва митти-ҳарир аломатлари – майсалар, сабзалар, яшил хилқат ҳаётнинг пойдор, устувор ва бардавомлиги рамзига айланиши сўз санъати, шеър бадиияти

нуктаи назаридан ноёб ҳодисалар. Мазкур шоҳбайт анчайин камёб шеърӣй усуллардан хоса маъни санъатининг ажойиб намунасидир.

Б Е Ш И Н Ч И М А Қ О Л А Т

«ИНСОН – БАРЧАНИНГ САРВАРИ»

**Бировким, жаҳондин керак ком анга,
Эмас яхши бир ерла ором анга.**

Навоӣй «бани одам» – инсон авлодига тангри инояти билан берилган умрни бир мақсадга интизмасдан, ўз иқтидори ва имкониятлари доирасида камолот босқичини кўзламасдан, чаланотамом кечиришдек алами аччиқ, армони сўзонли – дилўртар оқибатдан доимо огоҳ этди. Шу билан баробар, ҳар бир соғлом ақл, яхши ният эгасининг ўз ҳаёти, шахсияти доирасига сиғмайдиган фавқуллода имкониятлари мавжудлигини алоҳида уқтирди, уни умр боғидан мумкин қадар сара мевалар ундиришга, мақсад йўлида собитқадам бўлишга, тинимсиз изланишга ва интилишга даъват қилди. Шоҳбайт:

**Бировким, жаҳондин керак ком анга,
Эмас яхши бир ерда ором анга.**

Агар табиат диалектикасининг тинимсизлик, оромсизлик қонунини «барчадин шариф ва латиф» хилқат – инсоннинг яратувчи даҳоси, заковат қудрати билан боғлаб, унинг ҳаёлот оламига, ижодий имкониятларига татбиқан таҳлил қилиб кўрсак, Навоӣйга ором бермаган «жаҳондин керак ком» образининг маъносини, ҳар қалай, англаб олса бўлади. Улуғ шоир шахсан эзгу мурод – «ком»ни ўзининг тафаккур ва қалб дунёсига жо қилгани туфайли шеърӣй ижод ва маърифатни деярли баробар бошлаган болалик чоғларидан умрининг сўнгги шуурли дақиқаларигача (у охириги уч кунни хушсиз ўтказган), ҳатто ҳордиқ-оромга мўлжалланган соатларини ҳам оромсиз, «эл коми», «халк; ғами» билан ўтказди; муболағасиз айтиш мумкинки, бир ўзи қанча шоир, арбоб, ориф, мураббий, ҳакам умрини яшади...

Зотан, у илк бор тартиб берган «Бадоеъ-ул бидоя» дебначисида инсоннинг бунёд корлик даҳоси, тафаккур заковати ва фидойи табиятига шундай қиёсий мезонлар билан ёндашган эди:

**Ранж кўрмай киши тонарму фароғ,
Кўнгли ўртанмайин ёнарму чароғ?
Тухм ерга кириб – чечак бўлди,
Қурт жондан кечиб – ипак бўлди.
Лола тухмича ғайратинг йўқму,
Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?..**

Зоҳиран оддий кўринган табиат ҳодисалари – «чароғ», «тухм» (уруғ), «чечак», «қурт», «ипак», не ажабки, азалиёт қонунлари тақозоси билан ўзлари англамай мўъжиза кўрсатадилар: «чароғ» бамисоли зулмат салтанатидан ёруғ гўша, маскан, майли, кичик бир анжуман яратмоқ учун ўз-ўзини ўртаб-қуйдиради; лола уруғи келгуси баҳорда ҳам чаманга оро бериш учун (одамларга қанчалик қувонч бағишлашини билсайди!) тупроқ остида чиришга рози бўлади; пилла қурти-чи? У ўзи ҳаёлига келтирмасдан янада олижаноб «мақсад» йўлида – одамзоднинг қанчадан-қанча моддий, маънавий, эстетик эҳтиёжларини қондириш учун «жонидан кечади – ипак бўлади». Шоир сайлаб олган ҳодисалар, қайта яратган ташбеҳ – нисбатлар табиятан мўъжизакорлиги – стихияли, беминнат бунёдкорлиги, хайрли фидойилиги ҳар бир эсли-хушли, яхши ниятли кишида шавқ, рағбат ҳиссларини уйғотмайдими? Лекин Навоӣй кузатган мақсад бошқа – бу кўчирилган шеърӣй парчанинг, айниқса, охириги сатрларидан аён сезилиб туради: «Лола тухмича ғайратинг йўқму? Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?» Бу – биринчи навбатда, ижодий жасоратда назири йўқ шоирнинг ўзига қаратилган қутлуғ даъват сўзлари эди. Қолаверса, Навоӣй инсоннинг онгли меҳнати, аниқ, балким улуғ мақсадни кўзлаган фаолияти, яна аниқроғи, меҳнат фаолияти заминидаги мўъжизакор имкониятлар ҳақида камоли куйиниб сўзлайди. Модомики, «барчадан шариф» одам фарзанди жафо чекмай, тер тўкиб жонини қойитмасдан, турли қийинчиликлар, қаршиликлар, монеликлар заҳматини сабот билан тортмасдан («ранж кўрмай») фароғатга эришолмас экан, лоақал инсон зотидан бўлмаган онгсиз-идроксиз мавжудот билан ўз куч-қудратини қиёслаб кўрсин: наҳотки инсоннинг ақл ва

қалб чироғи шамъчалик фидойилик намунасини кўрсатолмаса – «кўнгли ўртаниб ёна» билмаса?! Наҳотки башар авлоди «лола тухмича» ё «пилла қуртича» ғайрат-шижоат, ҳиммат – жасорат кўрсатишга қодир бўлмаса? Шоирнинг биргина «йўқму?» – деган сўроғи – руҳий ҳайқириғи моҳиятида инсонлик номи ва шаънига, номус ва диёнатига қаратилган анчайин маломатли – таънаомиз руҳдаги даъват ётади: «Ахир сен, илоҳий қудратнинг энг азиз ва мукаррам, улуг ва қудратли, энг гўзал ва беназир эҳсонисан – инсон деган номинг бор, бас, то тирик экансан, инсонлик номига муносиб ғайрат ва ҳиммат кўрсат!» Зотан, Навоийнинг инсон даҳосига бўлган имон-этиқоди, ўзининг руҳий-маънавий эҳтиёжларига яраша иқтидор ва имкониятларига бўлган ишонч – эътимоди уни маълум даражада идеаллаштиришга, «ғайрат» ва «ҳиммат»ини бекиёс даражада баҳолашга мантикий асос беради.

Навоий бошқа бир шоҳбайтида инсон меҳнатининг шарофат ва хосиятларини (шоирда «меҳнат» сўзи биз бугун талқин қилганимизга нисбатан кўп маънолидир) илоҳий қисматнинг хоҳиш-иродаси деб билади:

***Тенгри эҳсонига шод ўлгон қилур —
Ўзни шоду меҳнатидин элни ҳам.***

Бу чиндан ҳам олижаноб ва олийҳиммат сифатларни ҳайратомиз мухтасар шаклда жамуажам этган нуктадон мисраларда, менинг наздимда, бир йўла тўрт нафар, бири биридан фузун ғоя – эзгу ният ифодаланган: (1) «тенгри эҳсони» – ҳар бир инсоннинг ўзлигини, моҳиятини таниши, нечун дунёга келганини яхши англаб олиши; (2) бундай улуг насиба – толедан «шод ўлмок», бунинг шукронаси учун ўзининг ҳақ-хуқуқлари билан баробар, одабийлик бурчларини чуқур идрок этиш; (3) «меҳнатидин» (мақсад йўлида тинимсиз ҳаракат, интилиш, жазм, кунт, машаққат, мардлик, ғайрат-шижоат, жасорат намунасини кўрсатишдан) даставвал «ўзни шод» қилиш – шахсан инсоний камолот касб этиш, дунёдан нотаом, армонли ўтмаслик ва ниҳоят, (4) «меҳнатидин элни ҳам» рози қилиш, унинг раҳматини олиш. Бу сўнгги мурод-муддаонинг қадрият, аҳамият доираси аввалгиларидан ортиқ бўлса ортиқдир-ки, кам эмас. Халқимизда одам фарзанди фақат ўзи учун яшамайди, деган доно ва хайрбод фикр турфа шаклдаги ҳикматли сўзларга кўчган. Бас, «халқ ғами», «эл коми» ҳақида ўйламаган, вақтики қўлидан келганча бирор юмуши – меҳнати, холисанлилло хизмати билан ё бошқа бир ҳаракати – яхшилиги, лоақал яхши сўзи («Ганж бериб бўлмас экин тутса кўз, улча қилур вақтида бир яхши сўз»), ҳаттоки яхши ўй-нияти билан («Сўз била ўлмаса эл пешаси, Яхши керак кўнглида андешаси»), айниқса, кўнгли ярим, дили ўксик одамларга озгина қувонч, юпанч, таскин беришга ярамаган бедарду лоқайд кимсани одам жинсига киритиб бўладими?.. Аксинча, Навоийнинг қахрамони инсон тириклиги – ўй-хаёли, ҳиссиёти, хотироти, ҳаракат – аъмоли («меҳнати») билан «тенгри эҳсони» бўлмиш бошқа жонзотлардан фарқ қилар экан, демак, у ўзининг улуглиги ҳаққи-шукронаси учун ҳар бир фурсатни ғанимат тутиши ва хусусан, «элни шод қилиш» ўй-хаёли билан яшашни, меҳнат қилишни инсоний бурч деб билмоғи керак. Навоий «тенгри эҳсони»ни шундай идрок қилди, унга шукроналик туйғусини эътиқод даражасига кўтарди; ўзининг ғайрату ҳиммати, шафқат ва муруввати, саховат ва марҳамати – «меҳнати» билан одамларга нажот, умид, қувонч бахш этиш кишининг шахсий эҳтиёжларига зид келмаслигини, аксинча, унга икром, эъзозу қадр олиб келишини бошқалардан яхшироқ англаб етди («Нафинг агар халққа бешак дурур, Билки бу нафъ ўзингга кўпрак дурур»). Шоирнинг улуг салафлари ҳам «тенгри эҳсони»ни инсонга берилган шарафли, муқаддас сифат деб билганлари учун пок, комил, фидойи эътиқод – «меҳнат» билан дунёдан ўтган, барҳаёт ном қозонган эдилар (буни Навоий чуқур идрок этарди), унинг халафлари – издошлари: Бобур, Фўзулий, Ҳувайдо, Машраб, Нодира, Оғаҳий, Ҳазиний, Фурқат мақомидаги ўнларча етук шоирлар ҳам шундай имону эътимод билан яшадилар.

Токи инсон даҳоси ижод, санъат оламини, жумладан, шеърят мўъжизасини таҳқиқ этибди, у ўзини, ўзлигини танишга, қандай усул-воситаларда бўлмасин, моҳиятини, руҳиятини англаб етишга интилиб, курашиб яшайди; гоҳ зоҳиран аниқ – дунёвий сиймосини чизмоқчи бўлади, гоҳ ботинига, руҳига назар солади, хаёлан унга идеал, ҳатто илоҳий маъно ва қиёфа беради. Бу инсоннинг ижодкорлик, изланувчанлик закосидан, бунёд этгани, эришгани билан кифояланмас, ўзидан қониқмас, оромсиз табиатидан далолатдир. Моҳиятда «тенгри эҳсони» бўлмиш бундай қобилият ва салоҳият – барча жонли мавжудот ичида фақат инсон зотига хос хусусият. Навоий қутлуг мавзуга қайтиб, бир-биридан нафис ва теран лавҳа-образлар яратади. Шоҳбайт:

**Эрур ўзга ҳайвон бу иштин бари —
Ки инсон эрур барчанинг сарвари.**

Биринчи мисра орқали одамзоддан ўзга жамики жонзотнинг моддий борлиққа нисбатан мустасно ҳолатига аниқ ишора қилинади, баҳру бар, кенг маънода, арзу самонинг турфа неъматлари, сиру мўъжизотлари, азалнинг қадим замонлардан одамга тинчлик бермаган қонунлари, меъёрлари, турли зиддият ва муаммолари ҳайвонот дунёси учун маъносиз, фарқсиз... Шу тариқа, замирида мураккаб, давомли фалсафа, теран фикр-ғоя зухур этган иккинчи мисрага бадий-мантиқий замин ҳозирланади, натижада «инсон...барчанинг сарвари» каби ниҳоятда мухтасар, лекин ҳам дунёвий, ҳам фазовий-илоҳий миқёсга эга бўлган умумлашма фалсафий лирик образ шаклланади. Навоийнинг валииёна ҳикматга тенг сўзлари, айниқса, XV аср муҳитида айтилгани ҳар жиҳатдан эътиборли. Бизга – XXI аср бўсағасида, эҳтимол, анчайин оддий туюла бошлаган, аслида улуғ шоир кузатган маъно-моҳият эътибори билан чинакам «сўз гуҳари» бўлган уч ташбеҳ нафақат Навоийнинг шеърият даҳоси ҳақида, балки темурийлар даврида туркий тилдаги бадий-фалсафий тафаккур парвози ҳақида ҳам ёрқин тасаввур беришга қодир. Инсон шаъни («нангу номи»)ни шунчалар улуғлаган мазкур уч «сўз гуҳари» замирида Навоийдан кейинги асрларнинг не-не довул-суронлари, алғов-далғовлари, ҳатто 1917 йилдан кейин она халқимиз, бошқа тақдирдош ҳамюртлар бошига тушган мислсиз кўргилик – ваҳшатлар шароитида ҳам руҳи завола билмас умумбашарий идеаллар бугун покланиб, барқарор қадриятга айланиб бораётгани, шубҳасиз, ҳар бир ихлосманд шеърхон – навоийхон дилини нурга, ғурур ҳисларига тўлдирадн: «инсон – барчанинг сарвари!» Чиндан ҳам у ўзининг дахлсиз аршига кўтарилиши, мукаррам ва қодир мавқеини тиклаши керак. Бу Навоийнинг ўлмас хаёллари, кутлуғ армонлари руҳига, давримиз ва замондошимизнинг руҳий, маънавий, ахлоқий, эстетик эҳтиёжларига матлуб ният, муносиб аъмолдир.

Навоий учун «абдий мавзу» – муҳаббат наволари бамисоли мўътабар анъанавий усул, ғаройиб шеърий мезон, баркамол санъат ва бадийят меъёри; асосий муддао, даставвал, инсоннинг руҳий оламига, «хусну жамолда дилпазир, фазлу камолда беназир» суврати-ю сийрати – гўзал маънавиятига муносиб сўз айтиш, унинг бутун, комил ва солим образини яратишдир. Улуғ санъаткор наздида ошиқнинг инсоний ҳислатлари сирасида поклик тимсоли ҳам руҳиятга, маънавиятга, ҳам заковат – фикратга хос, шунингдек, хуштабълик, назокат ва нафосат туйғусининг сўзга кўчган аломатларидан биридир. Навоийнинг лирик девонлари ва дostonлари учун муштарак ғоя – сафобахш хаёллар ифодаланган байтлар кўп. Шохбайт:

**Ошиқ ани билки, эрур дardнок,
Ҳам тилу ҳам кўзию ҳам кўнгли пок.**

Бейхтиёр равишда Фарҳоднинг портрет чизгилари мужассами бўлган кўпқиррали лирик образ ёдга тушади: «Демонким кўнгли поку ҳам кўзи пок, Тили поку сўзи поку ўзи пок». Аввало, бадий-мантиқий изчиллик тақозосига кўра, ушшоқ аҳли учун нафақат ҳаёт, умрга тенг, балки ундан зиёд – илоҳий маъно касб этувчи «dardнок» ташбеҳи, унинг байтда тутган ўрни ва «пок» тимсолига нисбати ҳақида. Биринчи қарашда dard, dardли ва пок, поклик тушунчалари ўртасида қандайдир ўзилиш, ўзаро номутаносиб ёки изоҳталаб бир ҳолат мавжуддай туюлиши мумкин. Аслида, байт замирида жойланган инсоний туйғулар оламига тийрак ва теранроқ разм солиб кўрсак, шоир ташбеҳлари муҳаббатдек нозик-сирли қисмат билан боғлиқ руҳий ҳолатлари, зиддиятлари билан жозиб ошиқ дунёси ҳақидаги тасаввуримизни бойитса не ажаб: фақат «dardнок» кўнгил алам-изтироблар ўтида покланиши мумкин; фақат ишқ dарди нималигини юракдан ҳис қилган, кечирган одам оламга тоза назар солиши мумкин; фақат шундай имoн-эътиқод билан сева билган кишининг тили унинг дилини – ўзлигини равон ифодалашга қодир бўлиши мумкин. Бас, кўнгил поклиги – муҳаббат туйғуларининг самимийлиги, ҳаққонийлиги, ҳар қандай худбин – маҳдуд майллардан мусаффолиги, руҳ соғломлиги (Навоий таъбирича, солимлиги), қалб саховати ифодаси; ниҳоят, икки киши – фақат ошиқ ва унинг маҳбуби – ёри учун маҳрам, ўзгалар учун номаълум, сирли кечинмалар, ҳолатлар, хаёллар, хотираларнинг хос маскани демакдир («Кимки ишқи пок эрур, сирри анинг пинҳон керак...»). Бугина эмас. Нафақат суфиёна – қаландарона шеъриятда, балки ошиқона, орифона ғазалларда, рубоийларда (чунончи, Навоий ва Бобурда) ҳам кўнгул ёлғиз бир кишининг, яъни ошиқ, ориф ё қаландар ўзлигининг ҳамрозлик гўшаси, ўзлатгоҳига айланиши мумкин... Кўз поклиги – кўнгил билан руҳнинг ҳолатини аниқ, тиниқ ва теран

ифодалаш рамзи; ошиқ нигоҳининг нафақат шайтон фириби, васвасасидан, балки ҳар қандай енғил, беқарор майл-истаклардан холи, нафосат ва садоқат туйғусининг хос, мўъжизакор уйғунлиги тимсоли («Ўзгалар ҳуснин тамошо айласа чиқсин кўзум...»); ниҳоят, соф нигоҳда дунявий сувратнинг илоҳий сийрат – моҳият касб этиши – мажознинг ҳақиқатга айланиши, яъни Навоий каби вали сифат зотларнинг илоҳиёна муборақ назари рамзини ифодалаш мумкин («Ким назар пок айлагач айна ҳақиқатдур мажоз...») Тил поклиги – аввало, инсон лисони – нутқининг эзгу, олижаноб ният, комил, нуктадон фикрлар, шоирона лутф – фасоҳатли сўз билан зийнатланган, ёлғон, риё ва қаллобликнинг турфа кўринишларидан холи бўлган, тўғри, мантиқли ва тамизли хусусиятларидан далолат беради; қолаверса, бу ошиқ суҳандонлиги – «арзи ва ниёзи»ни изҳор этиш воситаси, унинг ўтли-ҳароратли, дардли ва сурурли аломатларини ўзида мужассамлантирган муҳаббат тили, вафо шеvasи. Ниҳоят, тил поклиги улуғ шоирнинг девонларида, дostonларида, рисоlаларида муқаддас сўз – «каломи шариф» даражасида талқин қилинади, гоҳ «кўнгил ҳадиси», гоҳи «Масиҳ нафаси» тарзида таърифланади. Бу ошиқлар калoми орқали шеърий тилига юксак қиммат бериш намунасиdир.

Яна бир ғазалда «пок кўз» биргина «пок юз» билан таносиб усулида келиб, поклик ғояси нафақат янги тасвир объекти – «юз» ташбеҳи орқали бадий ривожлантирилади, балки бизга таниш «кўз» тимсолининг янги шеърий қирралари чизилади. Байт:

Чун керакдур пок кўз манзури бўлмоқ пок юз.

То юзунг бор – ўзга юз кўрмак эмас имкон кўз!

Аввало, «пок кўз» инсоннинг инсонга, хусусан, яқин дўст-анис, маслакдош, ёр-махрам кишига мутлоқ самимият ва яхши ният кўзи билан, тоза қалб нигоҳи руҳ солимлиги (соғломлиги) билан назар солиши демакдир. Бас, олам ва одамни кўнгил беғуборлиги, маънавий поклик билан кўришга, англашга қодир кўз учун бирдан бир матлуб ва «манзур» гўзаллик насибаси, унга муносиб тақдир ва баҳо ҳам фақат «пок юз» бўлмоғи керак. Табиатдаги турфа гўзалликлар, ғаройибот ва мўъжизотлар биринчи галда тоза-шаффофлиги, турли ғуборлардан холи эканлиги билан қадрли, эъзозлидир. «Табъи поку хоотири соф»ликда яктолардан бўлган улуғ шоир табиий хилқатдаги мусаффолик билан гўзалликнинг уйғунлиги ошиқона муносабатлар (аниқроғи, ўзининг илоҳий ишқ идеали) учун ҳам бирламчи эҳтиёж даражасида баҳоланиши ва эъзозланишини истайди. Шу гўзал ва олижаноб мантиқ заминиди туриб, муҳаббат эътиқодининг шахсан ўзи такрор-такрор, бири-биридан пурдard, рангин байтларда улуғлаган вафо, садоқат туйғусини шеърий таҳқиқ этади: «То юзунг бор – ўзга юз кўрмак эмас имкон кўз». Шу тарзда, тарди акс санъати («кўз», «юз» ташбеҳларининг ўзаро ўрин алмашиб такрорланиши) орқали поклик ғояси кўпқиррали – полифоник лирик образга айланади.

Навоий сўз нуктадонликларига, сўз фасоҳати – нозик ифода жилоларига шунчалар юқори қиммат бериб, юксак талабчанлик билан ёндашгани ҳолда, баъзан бадий мантиқ тақозосига кўра байтда айна бир сўзни икки, ҳатто уч бор қўллайди. Шохбайт:

Ишқ ўти бирла кўнгул, сув бирла кўзни қилди пок,

Пок манзилларда меҳмон қилгали ул покни.

Маълумки, табиат ва жамият ҳаётида сув билан покланмайдиган нарса кам, айрим жинсдаги нарсалар ўтда тобланиб тозаланади. Улуғ шоир тозаришнинг ана шу икки усулига рамзий маъно беради (хусусан, ёз ойлари халқимиз меҳмон кўтганда озода-ораста қиладиган махсус жой-манзилгоҳлар ҳам кўчма маънода келган). Зотан, сўз маҳбуба висоли – мулоқоти орзусида «кўрган» ҳозирликлари – кўнгил, кўз оламида кечирилган, ўз моҳияти билан чуқур, сирли, зиддиятли руҳий ҳолатлар – ширин дард, оғриқли қувонч, безовта умид, мўъжиз хаёл, иштибоҳли армон туйғулари тўғрисида. Хуллас: «ишқ ўти» – ҳажр келтирган руҳий изтиробларсиз кўнгил покланмайди, унинг кўз ёшлари тарзида акс этган ларзалари ҳам табиий, бусиз кўз кўнгилнинг ҳолатини аниқ, мусаффо акс эттиролмайди. Шу тариқа, ошиқнинг «кўнгли» ва «кўзи» маҳбуба хаёлан меҳмон бўладиган сирли-ғаройиб «манзиллар»га айланади; сўнгги такрорий (учинчи) ташбеҳ – «ул пок» байтдан кузатилган асосий ният – маҳбубанинг бамисоли тутилмаган тимсоли – образидай таассурот қолдиради.

Ғазалларнинг бирида «бир-бири» сўзлари уч бор такрорланиб келадики, бу беихтиёр пашмақом наволари ёки мусулмон Шарқи наққошлик санъатининг гирех усулларига хос оҳанг ва ранг-чизик жилоларини эсга солади. Байт:

Гўйиё бир-бирига ошиқ эрур ул икки қош,

Ким қўяр бир-бириси бир-бирининг олдида бош.

Шеърятга хос сўз санъатининг махсус қонунларига биноан чизилган бу лирик лавҳанинг «ранг»лари бунчалар тоза, тиниқ ва беҳоллигидан ҳайратга тушмай бўладими? Соҳир шоир, аниқроғи, унинг мусаввир табиат қаҳрамони – ошиқ маҳбубининг қошларини шундай жонлантирадики, улар икки ишқ шайдоси – йигит-қизга айланади: гўё ошиқ ҳажр қийноқларида тинка-мадори қуриб йиқилгану ўз маҳбубига восил бўлишдек умидбахш, мўъжизакор муждадан руҳланиб яна ўзига келган ва урина-сурина кутилмаган бахт – ёр дийдорини кўриш, муборак нафасини туйиш шукронаси учун яна бир неча лаҳза унинг истиқболи пойида ерга бошини қўйган, йўқ, улар бир-бирининг «боши устига», «кўзи устига» (халқона образлар) бош қўйганлар (Мажнун билан Лайлининг саҳродаги мулоқот – мунгли висол дақиқаларини кўз олдингизга келтиринг), яъни бошлари учрашганлар, боғланганлар, қошдек туташганлар. Икки вафодор ушшоқнинг классик шеъриятимизда кам учрайдиган бундай мастона-фароғатли (эхтимол, соғинч, интизорлик ёшлари, ҳасратлари билан йўғрилган) висол онлари тасвири қанчалик жозибали, нафис, тиниқ ва ёрқин чизилган! «Бир-бири...» сўз-тимсолининг ҳар гал ўзгача ҳолатни ифодалаб келиши шоҳбайтга ажаб ўйноқи лутф, мусиқий равонлик, бадий рангинлик бағишлайди. Ҳолбуки, ҳақиқий ошиқ-маъшуқаларнинг хаёлдаги висол лаҳзалари манзараси фақат «икки қош» тимсоли воситасида чизилади.

Бундай ҳайратбахш лирик манзара руҳида инсон фазлу камолининг ёрқин бир қирраси – меҳр-вафо шеваси зуҳур этадики, бу билвосита – рамзий ифода усулидир. Энди бевосита, яъни ҳар бир сўз, ташбеҳнинг асл маъноси, хос хусусияти заминида яратилган умумлашма образ-лавҳалардан айрим намуналар устида мушоҳада юритамиз. Шоҳбайт:

***Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо,
Бас, менга меҳру вафо – мол ила жоҳ.***

«Меҳру вафо» қутлуғ ҳаёл – комил инсоннинг мужассам ва мухтасар тимсоли – шеърӣ образини яратишда эътиқод («имон»), ор-номус («нангу ном» – «Ошиқ ўлғон кечти нангу номдин...»), поклик («Ҳаққи биров хилқатини қилди пок, севмаса нопок эл они, не бок?») каби бир-биридан нуктадон, эзгу тушунчалар – руҳий-маънавий қадриятлар сирасига киради. Не ажабки, бундай муборақ калом «жоҳу мол» тимсоли билан муқобил қўйилади, яъни турли даражадаги амал, мансаб эгалари («жоҳ аҳли»), пул, молу дунё бандалари («мол аҳли») меҳру вафодан маҳрумдир, деган аёвсиз ҳукм чиқарилади. Бундай ўзил-кесил, лекин ҳаққоний, адолатли муҳокама юритишга журъат этган одамнинг ўзи «хилқати пок» бўлиши, меҳру вафо расмини номус ва имон даражасида эъозлаши – ҳам ҳаётӣ, ҳам руҳӣ эҳтиёж деб билиши, шундай эътиқод унинг аъмолига айланиши керак. Навоӣ бир умр шу комил ва солим (соғлом) эътимодни гўё инсонӣ юксаклик буржига байроқ қилиб тиккани учун ҳам турфа хил вафосизлар дастидан бамисоли кўкка ўрлагундай нола-ҳасратлар қилди («Замона аҳлига гар юз қуёшча кўргузубсен меҳр, Вафо зинҳорким бир зарра чоғлиғ эътимод этма»). Айниқса, иккинчи мисра мазмуни шоир дунёсини мумкин қадар аниқ, ёрқин, бутун ва мухтасар сўз – тафсилотлар орқали тасаввур этиш эътибори билан қимматли: «Бас, менга меҳру вафо – мол ила жоҳ». Не-не азобли ўйлар, зиддиятли, иштибоҳли андешалар ва шубҳасиз, муносиб сўз-тимсол ва оҳанг уйғунлигини яратиш жараёнида пурмаъно соддалик, равонлик касб этган бу фикр замиридан меҳру вафодек жаҳон ҳазинасига, жаҳонгир султонлар тахту тожига бергувсиз мўъжизакор маънавий давлат, дахлсиз руҳӣ салтанат маъноларини англаш мумкин. Аммо фақат Навоӣ руҳияти, маънавияти, ижодий даҳоси яратиши, таҳқиқ қилиши мумкин бўлган бундай рамзий-хаёлий давлату салтанат реал ҳаёт зиддиятларига не чоғлик дош бера олади? Ҳаётда Навоӣ каби инсонӣ меҳру вафони ўзининг ягона давлати, подшолиги («мол ила жоҳ») деб англайдиган одамлар борми? Агар бор бўлсалар, уларнинг «жоҳу мол аҳли» олдида қадр-қиммати қанчалик? Мазкур шоҳбайт нафақат ўзининг пурҳикмат мантиқ кучи, шафқатсиз ҳақиқат олдида бўйсунмас-қайсар, романтик руҳи билан, айти пайтда юқоридагидай юз-хотирсиз, очиқ-ошкор саволлари – ечими мушкул муаммолари билан беихтиёр ўйга толдиради, фикр-баҳс кўзғотади (унда тазод ва тарди акс санъатлари ажиб уйғунлик, бутунлик касб этган – «жоҳу мол» билан «меҳру вафо» муқобил тимсоллари ўрин алмашиб такрорланиши шунчалар ҳаққонӣ, айти чоқда изтиробли ҳаёлларга сабабчи бўлиши чиндан ҳам ҳайратбахш эмасми?).

Навоӣ афсус-надомат туйғулари ифодаси учун янада аччиқроқ, алами зиёдрок мазмундаги ташбеҳларга эҳтиёж сезгандай бўлади. Шоҳбайт:

Одами бўлса вафо андин йироқ,

Ит вафо бобида андин яхшироқ.

Қанчалик аёвсиз, лекин одил ҳукм! Айти пайтда таажжуб бир ҳол: шоирнинг лирик қаҳрамони – ошиқ бошқа байтларда ўзини «ёр қўйи итлари» билан, ҳаттоки итлар «оёғига ёпишган туфроғ» билан тенг қилади, бу гал эса (фарқи ориф тимсолида), негалир, жонидан ўтиб кетган бир алам ваҳҳидан омонсиз, ғазабнок қиёфа олади, демак, мазкур байт анъанавӣ усулда – зорланиш, илтижо, армон оҳангида эмас, балки реал бир воқеа заминида туғилган: Навоӣдек нозик табъ, покликда, меҳр-шафқатда, вафо бобида назири йўқ шоир, вали зотни яқинларидан кимдир қаттиқ ранжитган, эҳтимол, унинг шаънига номуносиб, ёлғон, маломатли ва ҳақоратомиз гап тарқатгандир ёки бирор маҳрам сирни фош қилгандир, шундай қаҳрли, аламнок ҳолат ичида ўша ношукур вафосизни гўё ўз наздида итга ўхшатмоқчи ҳам эмас (агар ўртада аччиқ алам бўлмаса, итни вафо тимсоли қилиб олиш номағруб маъно англамаслиги мумкин), балки «ит...андин яхшироқ» дейиш билан дунёда энг ёмон, бошқа бир жирканч маҳлуққа нисбат бераётгандай, вафосизлик балосини ер билан яксон қияпти. Шубҳасиз, байтнинг оҳанг-интонацион қурилиши, қофия унсурлари ҳам таъсирчанликни кучайтиради. Ҳолбуки, Навоӣ аксарият ғазалларида вафосизликдан қанчалик зорланмасин, уни беомон қоралаш тамойили сезилмайди, аксинча, вафонинг, масалан, эҳтимол тутилган, лекин ошиқ дардидан узоқ бир дараги, нишони учун жон нисор қилишга тайёр ҳол ифодаланадики, бу ажабланарли эмас: «Менга йўқ, ўзгага бори вафо қилғонни гар топсам, Бошига эврулай, олдида жонимни фидо айлаб». Хуллас: «Ит вафо бобида андин яхшироқ» каби фавқулодда кескин, муросасиз сатрлар, гарчи кам учраса-да, Навоӣ дунёси, шоир замондошлари ҳақида, умуман, инсон қисмати (вафосизлик дарди, фожеаси), ҳатто унинг тубан бир тоифаси ҳақида рўй-рост чизилган лирик лавҳа сифатида ўзига хос қимматга эга.

ОЛТИНЧИ МАҚОЛАТ «ДАРДИМГА ХАЁЛИНИ ТАБИБ ЭТ...»

*Гўйиё кўнглум таҳайюл мулкининг султони дур,
Ким хаёл ичра қилур ҳар айшиким имкони дур.*

Сўз аввалини сарлавҳа шарҳидан бошлашга эҳтиёж сезилади. Бу – Қайснинг ота-она ризолиги ҳаққи, уларнинг дил муножоти – ёлборишларини инобатга олиб, мусулмонларнинг бош эҳроми Каъбани тавоф этишию таббарук қариялар – волидлар истаги зиддига, бу ихтиёрсиз зиёрат шарофати-ла қудрати илоҳийдан аввалгидан юз, балки минг чандон кучлироқ руҳий ташналик билан қилинган илтижо ифодаси... Муҳаббат дардию унинг нажоти, давоси хусусида шунчалар ёниб сўзлаш, ёруғ умиду чексиз ишонч ҳиссига тўла мўъжиз ва илоҳий бир руҳий ҳолатни кечириш!..

Аввало, том маънодаги маънавият нуктаи назаридан ёндашганда, азалий мавжудиятнинг «барчасидин шариф ва латиф» инсон шаънини эъзозловчи биринчи қадрият эътиқод бўлса, Навоий наздида, муҳаббат унинг ҳар жиҳатдан пок («Юзи поку кўзи поку ўзи пок, Дили поку тили поку сўзи пок») ва комил тимсолидир. Хусусан, Мажнун билан Фарҳод, Лайли билан Ширин образларидан кузатилган мақсад ҳам уларнинг тенгсиз фазлу камоли ва ихтиёрий (ҳа, ихтиёрий!) фидойилиги мисолида муҳаббат идеалини эътиқод даражасига кўтаришдир. Мазкур фикрни валий сийрат шоирнинг беназир шахсияти (шу жумладан, унинг хос ишқий идеали) билан боғлаганда, бу мислсиз гўзал маънавият образи бутун салобати билан гавдаланади. Энди сарлавҳа-мисранинг бадий қимматини баҳоли қудрат шарҳлашга ҳаракат қиламиз. Бу – Навоий таҳайюли ва тасаввуридаги муҳаббатнинг бағоят даражада мухтасар ва жозиб ифодаси – нафис санъат («санъое нафиса») намунаси бўлган бадийят. Акс ҳолда, одамзод дарди, унинг хасли ва табиб тушунчаларидан шунчалар ғаройиб маънолар шодаси – ларзакор руҳий ҳолат ифодаси яратилармиди? Жозиб сири сўзларнинг ўзгача – рамзий маъносида ҳам эмас. Аслида шоир уларни ўхшатиш-муқояса, бирон-бир шеърин нисбат сифатида қўлламайди. Фақат сўзнинг «хоса маъни» — махсус, сирли-яширин бадий қирраларини инкишоф этишда соҳир санъаткор эканлигини намойиш этади. Шоир яратган нозик мантик у кўзда тутган ғоя билан бевосита руҳий алоқага киришгани ҳайрат уйғотади: токи муҳаббат отли қисматнинг иродаси туфайли ошиқ учун даъвосиз, лекин муборак бир дард насибага битилган экан, фақат шу азобли бахтга, нурли ғуссага сабабкор бўлган маҳбуб «хаёли»гина унга умид, нажот, шифо бағишлаши мумкин. Лекин бу азалий қисматда қачондир дарддан халос бўлиш (бу маъносиз!) ғояси эмас, аксинча, бир умр ўша ситамкор туйғу билан ҳамдарду ҳамдам бўлиб қолиш, фақат ўша хаёлий нажот умиди, шифо илинжи билан яшаш, ҳажрнинг барча озору жафолари билан ошно, маҳрам тутиниш, қисқаси, «васли мумкуни йўқ» муҳаббат дарсидан шикасталик, фидойилик билан таҳсил олиш Навоийнинг собит матлабидир (зеро, бу мўътабар даъвони шоир девонларидаги ҳар икки ғазалдан бири далиллай олади – мана шундай шоҳбайтлардан бири: «Демонг осониш ҳадисинким, бўлур афлокдин Юз балият ояти шаънимга нозил ҳар замон»). Аммо бу айтилганлар бир сарию буюк санъаткор уч-тўрт сўзнинг маъно-мантик, ритм-вазн, товуш-музыка, ранг-тасвир, ифода-жозиб каби поэтик қирраларидан, уларнинг хуштаъб китобхон ўзича кашф қилиши мумкин бўлган ички имкониятларидан «таъби мавзун, зеҳни солим» санъат, бадийят яратиши бир сари эмасми: дардимга хаёлини табиб эт...

Алишер Навоийнинг хаёлот, хотирот дунёсида жилваланган сирли хилқат, унинг ўз таъбири билан айтганда, «таҳайюл мулки», асосан «хаёл», «ёд», «таҳайюл» каби бир-биридан рангину жозиб, бир-биридан теран, пурмаъно шеърин нисбатлар орқали кашф этилади. Даҳо санъаткорнинг шоҳбайтларига ғоявий, руҳий-маънавий ва бадий замин ҳозирлаган бундай кўпқиррали образлар, «сўз гуҳари»нинг турфа рангу оҳангларда зухур этган нафисликлари (истиорали, кинояли, рамзий-мажозий, муболағали, тажниси, таносибли, тадрижий-силсилали ифода ўзгачаликлари), орифокз тафаккур теранликлари, ошиқона ҳиссий туғён замзамалари, қаландарона ҳурфиқрилиқ юксакликлари ҳар гал бошқача бир сифати, салоҳияти билан ажралиб туради. Айни чоғда улар турли шеърда турфа усулда – маънавий ва лафзий санъатлар билан музаян этилган ҳолда, такроран қўлланиши эътибори-ла ўзига хос сайёр об-разлар

хамдир. Хусусан, «хаёл», «тахайюл» ташбеҳлари юзлаб шеърларда учрайди; улар ҳар байтда шоирона нозикхаёлликлар, мутафаккирона нуктадонликлар билан ҳайратга солади, фақат шеър санъатига хос фасоҳатли, мусикий, тасвирий қирралари билан завқу шавқ уйғотади, ўйга толдиради. Уларда шоир қаҳрамони — ошиқнинг «арзи ва ниёзи» – ҳасратлари билан илоҳий ишқ маҳбубининг қанча дарду ситам, нолаю афғонларга сабаб бўлган «хусни ва нози» хаёлдай чексизу нажотсиз олис масофада туриб, бамисоли самовий муносабат боғлайди. Лекин бундай ғаройиб мулоқотнинг ҳар сониясида инсоннинг тафаккур даҳоси, руҳият фазоси учун олийқинлик меъёрлари ўз кучини йўқотади. Терма байтларнинг турли даражадаги шарҳи бу фикрни тасдиқлаши мумкин. Шоҳбайт:

***Гўйиё кўнглум тахайюл мулкининг султони дур,
Ким хаёл ичра қилур ҳар айшким имкони дур.***

Бу шоҳбайт лаҳзали кечинма, руҳий ҳолат заминига қурилган эмас. Аксинча, фараз қилиш мумкин, бу – тузимсиз муҳаббат дарди билан боғлиқ не-не изтиробли жараёнларнинг, маъно микёси ҳаётнинг ўзи қадарли чексиз, зиддиятли бўлган буюк қисмат – ишқ савдоси инъом этган олам-олам суруру қувончлар, у етказган ҳудудсиз озору ситамларнинг мужассам тимсоли. Эҳтимол, бундай талқин улуғ санъаткор кўзлаган ниятни бир жиҳатдангина ёритиши, фақат шоир қаҳрамони – ошиқ ё ориф кечирган хаёллар дунёсига (гарчи байтда севги ҳақида бирон-бир сўз учрамаса-да) дохил бўлиши мумкин. Ҳолбуки, бир байтда ёнма-ён келган «тахайюл», «хаёл» тимсолларини «абдий мавзу» билан боғлаб талқин этиш кифоя қилмайди, бу ташбеҳлар замиридаги ғоя Навоий ижодининг барча соҳаларига дахлдир. Шунинг учун умумлашма характердаги бу тимсолларга алоқадор икки нуқтани шарҳлаб ўтиш кифоя: аввало, шоир қаҳрамонининг ўй-хаёл дунёси жаҳонгир шоҳлар тасарруфидаги бепоён мулку дахлсиз салтанатга нисбат берилиши муболағанинг игроқ усули; қолаверса, ҳар қандай хаёлот, руҳият дунёси моддий дунё қаршисида бекиёс даражада кўламдор ва теран бўлгани каби Навоий инкишоф этган образ – «тахайюл мулки» ўзининг ҳаётдаги объектига нисбатан шу қадар кенгдир. Илло, шоҳ-султонлар мулки фақат жуғрофий микёсни, чекланмаган салтанат – қудратни ифода этгани ҳолда, улуғ шоирнинг «тахайюл мулки» арзу самога сиғмаса не ажаб! Худди шундай: «кўнгул»нинг «султон»га нисбатида ҳам макону масофа, даврону давлат меъёрлари билан солиштириб, тенглаштириб бўлмайдиган тафовут бор. Шу маънода, «кўнглум тахайюл мулкининг султони» образи моҳиятида бизга тафсилий жиҳатлари пинҳоний бўлган қанча зиддиятли туйғулар, эҳтимол, қалб хотиралари зухур этади! Фақат шоирнинг бошқа асарлари орқали бу мисра замирига гениал ижодкорларга хос қонуний фахрия, руҳий қониқиш, айни чоғда буюк армон, ўкинч, ҳатто маълум киноя маънолари жойланганини тасаввур этиш мумкин. Иккинчи мисра : «...хаёл ичра қилур ҳар айшким имкони дур», асосан, биринчи мисра ни ўзича тўлдириш ва шарҳлашга хизмат қилади. Лекин, муҳими (эҳтимол, бунда киноя – ўкинч, алам туйғулари яна кучлироқдир), жаҳонгир султонларнинг шаҳватпарастлигига муқобил олинган «ҳар айшким» иборасини, ҳаётий ва ишқий эътиқодда тенги йўқ шоирнинг ҳоҳ дунёвий сувратига, ҳоҳ илоҳий сийратига нисбат бериб шарҳлаганда, зиддиятли ўйга чўмдиради (зеро, бошқа бир ғазалдаги мана бу байт мубоҳасага тортади: «Қачон даврон манга бир бўйла ишратни раво кўргай, Ки ўрганмиш мени ўртарга ҳижрон дарду доғинда»).

Терма байтларда шоир қаҳрамони – ошиқнинг орзу-даги маҳбуби ҳар гал хаёлнинг кутилмаган инъоми тарзида шаклланади. Байт:

***Эрулур кўнглумда ул чобук хаёли ҳар кеча,
Шуълалиқ кўнглумни қилди чарх фонуси хаёл.***

Биринчи мисрадаги «чобук хаёли» анъанавий усулда – ишвакор маҳбуб тимсолида келган бўлса, кейинги сатрда унинг болаларча шўхлиги, ўту машъалага ўч табиати, ҳаёт ходисаларининг, айникса, муҳаббатнинг маъносини (дард аҳлининг ҳолини) англашдан узоқ атвори кинояли оҳангда чизилади. Демак, зоҳиран қараганда, ҳар икки мисрада бошқача тарзда, такроран келган «хаёл» ташбеҳи гўё шўхулоқлард гўзал тимсолини яратади. Аслида эса, сатрлар моҳиятида қаҳрамон кўнглида кечаётган жараёнлар зиддияти эътиборни тортади: не қилсинки, ошиқ Навоий кўра-била туриб, ўша бераҳм маҳбуб ёди билан нафас олади, кўнгли ўша ишқнинг дарди – оташида ўртаниб-ёнади; унинг алангасидан ҳосил бўлган «шуъла» бамисоли «чарх фонуси» бўлиб тунги оламни ёритса не ажаб! Навоий яшаган замонда, ҳатто яқин ўтмишда ҳам одамлар қоронғу кўчалардан одатда фонус, баъзан машъал тутиб ўтганлар

(«Тун қоронғу, маст отланди, кўнгулнинг шуъласини Айлабон машъал борурман уйига еткурғали» дейди шоир бошқа бир шеърда). «Шуълалик кўнгил»нинг ойга – «чарх фонуси»га нисбат берилиши учун ойдин кечаларга хос сирли-пинҳоний хилқат билан бедор ошиқ хаёлларининг фазовий чексизлиги бадий-мантикий замин – ўзига хос замон ва макон вазифасини ўтайди. Байтнинг жозиб жихати яна шундаки, «шуълалик кўнгул» атрофида айланган хаёл ошиқнинг ҳажр тунларида туғилган руҳий кайфиятини ифодалайди. Хуллас, ҳар икки ҳолатда ҳам «хаёл» фақат ошиқ субъектига мансуб – унинг кечинмалар дунёсини очиб беради. Лекин бу образнинг бевосита маҳбуба шахси, унинг бирон-бир хислати билан боғланмаганлигидан қатъи назар, байтдан кузатилган асосий мақсад муҳаббат идеалини («ул чобук хаёли»ни) самовий юксакликка кўтаришдир. Бунда «кўнгил» ва «хаёл» ташбеҳларининг турли маъно қирраси – ҳар гал янги бадий вазифани адо этиши тажнис (жинос) санъатининг бетакрор бир намунасидир.

Навоий сайёр характердаги, таъбир жоиз бўлса, марказий образни такроран келтириш усулига тез-тез мурожаат этади. Шохбайт:

***Белинга то сочинг чирмашти рашқидин онинг ҳар тун
Димоғимда тонг отқунча хаёл эрмиш хаёл узра.***

Шоир ўз қаҳрамони – ошиқнинг хижрон тунидаги таърифдан ташқари «азобли ўйлари» (Асқар Мухтор), изтиробли кечинмаларини нафақат халқона гўзал соддалик, лутф билан ифодалайди, айтиб чоғда бизнинг тасаввур ва қувваи ҳофизамизга ҳам эрк бераётгандай бўлади: эҳтимол, Навоий хаёлидаги сарвқомат ўз шайдоларини ортиқ қуйдириш, зору иитизор этиш муроди билан шўх-шўх одим отиб, ғамзасоз – ўйноқи ҳаракатлар билан ўзини парвосиз, тағофилга солиб бораётган (кундўз кунларининг бирида беихтиёр шоирнинг кўзи тушган) тансиқ дақиқалар таассуроти – узун сочларнинг нозик бел устида ҳар гал ўзгача тўлқин уриб, турфа шакл-шамойилда тўлғониб-буралиб кўриниши «ҳар тун... тонг отқунча» ошиқ кўзидан нари кетмаган (балким бу ҳол йилларча давом этади!), бу унинг дарди устига дард келтиргандир... Йўқ, бундай жозиб тасаввур ҳам, ҳар қалай, саҳва ўхшайди. Ошиқ шунчалар бераҳм маҳбубнинг кундўзги шўхликлари, ишвакор хиромлари чоғидан эмас, балки тунги ором дамлари – уйкуда белга чулғаниб ётган соч толаларининг беҳолу беҳудлигидан ё, аксинча, сочларга «чирмашган» белнинг мастона ҳолатидан хаёлан рашқ қилиб тўлғонади. Аниқроғи, шоир ўша то тонггача бедор кечган дамлар «хаёли»ни – маҳбуб васли ҳақидаги туғёнли ўйларни бир-биридан рашқ қилган ошиқларга муқояса этади («Ғаҳи беҳудлигимдан сесканиб тутсам адаб расмин Белига чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда», дея хаёлан мастона кайфиятга берилади Навоий бошқа бир ғазалида!). Мана шу бадий мантиқ тақозоси билан улар («хаёл»лар) белу сочларнинг чирмашган ҳолатини яна ўзгача кайфиятга кириб («рашқидин» безовталаниб) кутилмаган бир тарзда нисбатлаб келади. Рашқ изтиробидида беқарор, нажотсиз «хаёл»лар тонггача макону поён нима билмай ҳайрон қотса не ажаб?.. Ёки бу «соқов даҳо» (Абдулла Орипов) – қадим дунёнинг не-не зиддиятли ҳақиқати билан юзма-юз тўқнашиб, ноилоҳ ва ноумидликдан яна ўзининг сирли-сокин, даҳлсиз манзили – маҳбуб тимсоли билан «ҳар тун» тузадиган ғойибона мулоқотида қайтган бўлса не ажаб?! Демак, биринчи қарашда гўё сўз ўйини заминига қурилгандай туюладиган «Димоғимда тонг отқунча хаёл эрмиш хаёл узра» мисра -лавҳасидан моҳият эътибори-ла Навоийнинг беназир Муҳаббат эътиқоди, улуғ, фидойи шахсиятидан озми-кўпми боҳабар китобхон жозиб-сирли маъноларни илғаб олишига шубҳа йўқ. Шу тариқа, анъанавий «тун» ва «тонг» (бу байтда «ҳар тун» – «тонг отқунча») муқобил ташбеҳлари – тазод санъати заминиди бадий силсила тузилади – «хаёл»нинг тугилмаган миниатюр образи яратилади.

«Тахайюл», «хаёл», «ёд» ташбеҳлари воситаси-ла ишланган ва ўзгача тимсолларда зухур этган туркум миниатюр образлардан яна бири. Шохбайт:

***Етти чарх авроқи тўлғай, етти баҳр ўлса мидод,
Ул қуёш васфига бир дамлик хаёлимни десам.***

Ифрот ва таносиб санъатларининг ўзгача нўзгадонлик заминига қурилган бу шохбайтда Навоийнинг хаёлот, хотирот дунёси, ижодиёт даҳоси (бу гал лирик қаҳрамон олами шоир шахсига жуда яқин туради) фавқулодда аниқ ифодаланган. Шоир тузган бадий мантиқнинг фикрий микёси, руҳий теранлиги, кузатилган ният поёни қанчалик ғаройиб бўлса, шунчалик уйғун ва мутаносибдир; ошиқ, Навоийнинг фақат «бир дамлик хаёли»да (бу минимал вақт ўлчови билан «етти чарх», «етти баҳр» нисбатлари замирида тазод санъати яширинган)

жилваланган маҳбуб ёди ҳақида, аниқроғи, унинг илоҳий васли умидида шеърят маъбуди Аторуд қалами кудрати-ла орзу қилинган Муҳаббат рисоласини яратиш учун... дунёнинг барча хаттоту саҳҳофлари тасарруфидаги на қоғоз varaқлари, на сиёҳ ранглари бакор келади! Илло, қуёшнинг тасвири – мужассам тимсоли (майли, «бир дамлик хаёл» доирасида бўлсин) фақат «етти чарх»нинг чексиз самовий varaқаларига жо бўлиши мумкин, бунинг учун «етти баҳр» сиёҳ вазифасини ўтаса бас!.. Бу нафақат хаёлнинг шарқона сирли-сеҳрли, пуравж парвози, юксак шеърӣ санъат намунаси, аини чоғда «тахайюл мулкининг султони» – даҳо шоирнинг шахсияти, қалб хотироти қанчалар теранлигидан, шеърӣ тафаккур хазинасининг қанчалар бойлигидан далолатдир.

ЕТТИНЧИ МАҚОЛАТ «АЙНИ ҲАҚИҚАТДУР МАЖОЗ»

*Ошиқ ўлгон кечти нангу номдин,
Миллату имону дини исломдин.*

Навоийнинг тасаввур ва тахайюл мулкида муҳаббат нафақат «абодий мавзу»га – табаррук салафлар анъанасига буюк эҳтиром ифодаси, балки илоҳий эътиқод, ҳаётӣ эътимод, ижодӣ эҳтиёж меъёри, мезони – ҳам олижаноб мақсад асоси, ҳам қудратли, рангин воситалар, имкониятлар манбаи. Навоӣ учун муҳаббат – ҳам эзгу хаёл, ҳам пок ҳаёт, ҳам беомон қисмат, ҳам бебаҳо инъом – ижодӣ рағбат, ҳам чексиз ғам-ситам, армону иштибоҳлар, ҳам тангри илоҳийнинг абодӣ шараф – ўлмас нангу ном учун қилган иноят ва ҳидоятлари... Байтлар шарҳига ўтайлик. Шоҳбайт:

*Чу ҳақ нури юзунгда зоҳир ўлди, бебасар улким,
Ҳақиқат расми бор эрканда ишқингни мажоз эткай.*

Аввало, бу байтдаги «ҳақиқат» ва «мажоз» ташбеҳларини бир ёклама талқин қилиш тамойилидан сақланмоқ керак. Уларнинг бирини соф руҳӣ, илоҳӣ ишқ маъносида, иккинчисини жон-жисмга – вужудга хос, ҳаётӣ, дунявӣ ишқ (Навоӣда «авом ишқи») маъносида англаш мумкин. Бироқ амалда «ҳақиқат», «ҳақиқӣ» тимсоллари реал воқеликка нисбат бериб қўлланилгани ҳолда, классикада, шубҳасиз, ислом ва суфизм фалсафаси таъсирида қандайдир дахлсиз хилқат, сирли-ғаройиб дунё, идеал юксаклик тарзида англашилади – илоҳӣлаштирилади. Ақсинча, «мажоз», «мажозӣ» ташбеҳлари биз бугун тушунгандай кўчма-истиорали маънолардан кўра, кўпроқ ҳақиқатнинг зидди, нари борса, унинг ташқи-зоҳирӣ, муваққат (фонӣ) аломати сифатида баҳоланади. Табиӣки, Навоӣ юқоридаги шоҳбайт орқали «ҳақиқӣ ишқ» ни қанчалар улуғласа, «мажозӣ ишқ»ни шунчалик номағруб ҳол (аниғи, маънавӣ сўқирлик – «бебасарлик») деб ҳисоблайди. Лекин шахсий ҳузур-ҳаловат, айшу ишрат – нафс эҳтиёжларидан ўзлигини форӣ тутган покдомон зот – валий сийрат инсон улуғ шоир сифатида «ҳақиқат – мажоз» мавзуига ёндашишда анъанага муносиб эҳтиром сақлаш билан кифоялана олмас эди. Шунинг учун ҳам Навоӣ ақсарият шеърларида санъат ва ҳаёт мантиқига риоя қилиб, бу борада ўзича ислоҳ ясади – «мажоз» «ҳақиқат»ни англашнинг тадрижӣ такомил босқичига айланади. Чунончи, шоир зоҳид билан мунозарада: «Ғар сен идрок айласанг аини ҳақиқатдур мажоз» дейдики, бу мисра Навоӣнинг нуқтаи назари қанчалик холис, ҳаққонӣ, соғлом заминга қурилганидан далолат беради. Шу маънода хоҳ «ишқи ҳақиқат», хоҳ «ишқи мажоз» мавзуида яратилган шоҳбайтларда анъанавӣ зиддиятли қирралар – тазод усулига нисбатан кўпроқ тадриж, мувозана (параллелизм), таносиб каби санъатлар воситасида ошиқ инсоннинг хос хаёллари («хавос ишқи») билан баробар, унинг дунявӣ («мажозӣ ишқ») мазмундаги ҳажр ва васл кечинмалари – аниқ ҳаётӣ манзаралар, инсонӣ мулоқатлар шеърӣ ифодасини топади, («ҳақиқат» ва «мажоз» нисбатини қуйидаги икки байтни бир-бирига қиёслаш орқали янада аниқроқ билса бўлади: «Неча килки тахайюл бирда бир суврат нигор айлай, Анга ошиқ ясаб, кўнглумни андин беқарор айлай»; «Кимса ёри бирла хуштур ғам дейишиб, мунграшиб, Ётса гоҳи чирмашиб, ўлтурса гоҳи ёндошиб»).

Лекин Навоӣ ғазалиётида «соф» дунявӣ муҳаббат – «мажозӣ ишқ» лавҳалари камдан-кам учрайди, ақсарият ҳолларда мажозни ҳақиқатдан ажратишга эҳтиёж сезилмайди (чунончи, мана бу байт дунявӣ —реал инсонӣ муҳаббат мисоли дейсиз-да, чуқурроқ рамз солиб,

«идрок айлаб» кўрсангиз, самовий, илоҳий ишқнинг ёрқин намунаси бўлиб чиқса ҳеч ажаб эмас). Зарур бўлганда Навоийнинг ўзи ёрдамга келади. Шохбайт:

**Гар Навоий йиғласа ишқинг мажозийдур дема,
Ким назар пок айлагач, айни ҳақиқатдур мажоз.**

Ҳажр ёшлари – реал ҳаётнинг инсон кечирган руҳий изтироблар, соғинчлар, лазиз ё аламли ҳаёллар, хотираларнинг қайноқ ларзаси, мавжи, демак, бу – мажозий ишқ нишонаси, аломати. Навоийда бундай пурмавж байтлар озмунчами? Ҳа, улуғ шоирнинг «васл мумкуни йўқ» деб билган, сабрда, қаноатда тенгсиз, юксак ва эзгу ҳаёл дунёси билан овунган («Гўйиё кўнглум тахайюл мулкининг султони дур, Ким ҳаёл ичра қилур ҳар айшким, имкони дур...») қаҳрамони – ошиқ ҳам инсон сифатида дард-ҳасратлари туғёнга келганда, кўз ёшлари тўкишдан ўзини тийёлмайди. Лекин нафс қуллиги, «шайтон фириби»дан, «жоҳу мол» офатидан, ҳаётнинг бошқа талай имтиёз, айшу рўшноликларидан ўзини, ўзлигини фориғ тутган бу покдомон, комил инсон, эҳтимол, ҳар замон мавжланиб келган йиғи билан нафақат кўнглини бўшатади, руҳини енгиллатади, балки кўз ёшлари билан у янада «назари пок» бўлишини юракдан сезиб туради. Демак, беихтиёр «йиғлаш» реал ҳаётга, чин инсоиликка хос (фақат яхши ниятли, самимий, дард нималигини билган, умр давомида қалбида саховат, меҳр-шафқат, садоқат ҳисларини эъзозлаб сақлаган кишиларгина вақти келса тўлиб, куйиниб йиғлай олади) ҳислат сифатида «мажозий ишқ» аломати бўлгани ҳолда, унинг сабабият ва моҳиятида «назарни пок айлаш»дек илоҳий бир маъно – «ҳақиқий ишқ» ғояси зуҳур этади. Аниқроғи, Навоий наздида ҳар қандай дунявий, инсоний ҳодиса, ҳаракат, ҳолат, ният ва аъмолда, агар у тўғрилиқ, ҳалол-поклик, сабр-қаноат, меҳру вафо(буюк инсонпарвар, улуспарвар шоир «меҳру вафо»га ғоят юқори қиммат беради, уни умрининг маъноси даражасига кўтаради: «Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо, Бас, менга маҳру вафо – мол ила жоҳ») билан йўғрилган бўлса, илоҳийлик унсури мавжуддир-ки, шу маънода «назарни пок айлайдиган» йиғини «ишқи ҳақиқат» ифодаси деб билишга асос бор. Шу тариқа, Навоийнинг мазкур шохбайтдаги ҳулосавий сўзлари – «айни ҳақиқатдур мажоз» фалсафий-лирик лавҳаси умуман шеърият даҳосининг лирик, эпик меросини, ҳусусан, ишқий фалсафасини, шохбайтларнинг ҳақиқий маъноси ва бадиий ҳимматини тушуниш, муносиб баҳолашда ўзига хос рамзий очқич вазифасини ўташи мумкин.

Навоий ғазалиёти – «айни ҳақиқатдур мажоз» тарзидаги, эҳтимол, «хавос ишқи» – фидойи ошиқ-маъшуқлар эътиқод даражасига кўтарган туйғулар ўз ифодасини топган латиф ва теран мисралар хазинаси. Шохбайт:

**Ошиқ ўғлон кечти нангу номдин,
Миллату имону дини исломдин.**

«Нангу ном» инсонлик шаъни, ор-номуси, қадр-қиммати маъноларини англатади. Бу қутлуғ сўз билан бирга беназир руҳий-маънавий, ижтимоий-фалсафий тушунчалар – бир тарафга, муҳаббат – бир тарафга қўйилиши фақат анъанавий нисбатлаш усули эмас. Зоҳиран байтда «Лисонут-тайр»даги Шайх Санъон қисматини эслатадиган фавқулудда фидойи ғоя мухтасар ифодалангандай (Шайх Санъон тушида аён бўлган христиан гўзали ишқида «нангу номи»дан, юрт, элатидан, эътиқодидан кечиб, доимий саждагоҳи – Каъба эҳромини тарк этади, тарсо қизининг мамлакатини ахтариб кетади, манзилга етиб, дин-имонни ғорат этувчи энг таҳқирли шартларни бажаради, лекин бу мислсиз шармисорлик эвази – мукофоти учун ҳам ўзи, ҳам ғайридин маҳбуби бирга имон келтириб, яъни ишқ ўтида покланиб сўнг жон фидо қиладилар). Зотан юқоридаги шохбайтда Навоий талқин этган муҳаббат инсоннинг чин моҳиятини, унинг ҳар жиҳатдан баркамоллигини билиш, имтиҳон қилишнинг олий мезонидир, акс ҳолда «нангу ном», «миллату **ИМОН**», «дини ислом» каби муқаддас ва «хос маъни»лар шеърий нисбат қилиб олинмас, ўртага бунчалик иштибоҳли, хатарнок шарт қўйилмас эди. Демак, ҳаёт ва шеърият мантиқи тақозосига кўра, шоирнинг ташбеҳ-тимсоллари маъноси муҳаббат маъносидан кам эмас (эҳтимол, ўша муборак каломлар руҳий – илоҳий қадриятлар билан севги қисматининг юзма-юз келишига ижодий зарурат – сабабият бўлмаганда, улар дахлсиз юксаклигида қолиши мумкин эди). Зотан, Навоий ўзи буюк дунявий дард, илоҳий қисмат деб билган муҳаббат қўшиғи – «ҳикояти» учун муносиб сўз, ташбеҳ, муқояса кашф этиш бобида соҳир санъаткору комил инсон мартабасида туради.

Шоир бошқа бир ғазалида «ақл», «ишқ» муқобил тимсоллари орқали муҳаббатнинг мўъжизакор қудрати ва фазовий миқёсидан баҳс очади. Шохбайт:

**Ақлким, барча харид аҳлига эрди устод
Бўлди ишқ абжади таълимида тифли мактаб.**

Зоҳиран олиб қараганда, одатий туюладиган муқояса... Аслида-чи? Ақл-заковатдек умумбашарий салмоққа, микёсга эга бўлган, чексиз-ўлчовсиз нуктадон маънолару теран тафаккур уммонини... кутилмаганда (гўёки нописандларча) абжад-алифбо ўрганувчи бола аҳволи билан тенглаштириш замирида моҳиятда дафъатан тасаввурга сиғдириб бўлмайдиган, онг-шуурга бўйин бермайдиган ҳайратбахш, балким исёнкор бир ҳолат, туйғулар, ҳаёллар туғғени зухур этади... Бу – ақл-идрок қонунларига асло бўйсунмайдиган безовта, сеҳрли олам – қалб мулки, ўша «ишқ» деб аталмиш сирли хилқат (шу жиҳатдан устоз – шогирд, таълим – мактаб тушунчалари мутлоқ шартли восита; абжадхоннинг иши ибтидоий савод ўрганиш, қуруқ ёдлашу такрорлашдан нарига ўтмайди, демак, шоирнинг муқояси усули – кинояли характерда)... Ҳолбуки, муҳаббат оламининг ҳарфини ҳам, руҳини ҳам «хирад аҳли» эмас, дард аҳлигина билиши мумкин. Келтирилган муқояса сирлилиги билан жозиб ва абадий ҳақиқат – ҳар бир кишининг ҳамрози, дарддоши – муҳаббат асли нима эканлигини бир қадар англаб олиш имконини берса ажаб эмас. Муҳаббат дунёсининг ҳеч ким, ҳеч қачон таҳқиқ қилолмайдиган сирли моҳияти «бир сўз» рамзида ва айни шундай оддийгина мантикий силсила воситасида қаламга олинади. Шохбайт:

**Ёрдин ҳар кимки бир сўз дер, туганмасдин бурун,
Истарамким аввалидин ёна бунёд айлагай.**

Гўёки ишқ қиссахони – ровийнинг нақадар самимий, ҳаққоний иқрор сўзлари! Чиндан ҳам қай бир ҳавасманд ривоятчи, эҳтиросли «файласуф» ёки шахсан муҳаббат оташида куйиб, тақдир насибаси туфайли базўр «омон» қолган армонли йигит ёки алданган қиз – бахтсиз маъшуқа умуман муҳаббат қиссасидан (ёки ўзининг мунгли достонидан) сўз бошлаб поёнига етолади, йўқ, неча бор «аввалидин» бошлайди. Ҳолбуки, ҳар гал бошлаган «бир сўз» – ҳикояси аввалгисини такрорламайди, лекин тўлдирмайди, ривожлантирмайди ҳам... Бу жумбоқнинг сабабини ким айта олади? Илло, муҳаббат шундай илоҳий қисматдирки, унинг на ибтидоси ва интиҳоси (Навоийда: «Не мабдаъ яқин бўлди, не ражъатим») маълум, на сабабияти ва маъно-моҳияти аниқ. Эҳтимол, комил мусулмон кексалар ҳақдир: «Бу ёлғиз Аллоҳнинг ўзига аён». Шундай қилиб, соҳир шоир оддий сўзлар воситасида бизга бир олам завқ-шавқ бағишлайди, айни чоғда ҳаёлга толдиради. У яна бир шеърда ҳайратимизга ҳайрат улайди. Шохбайт:

**Ишқим ҳар бир ишида ёзди юз минг турфа халқ,
Турфароқ будурки, юз мингдин бири ёзилмади.**

Вожаб! Муҳаббатнинг «ҳар бир иши» ўзи нима эканки, унинг таърифида «юз минг турфа халқ» (асосан шоир аҳли) ёзгани ҳолда, то ҳануз ўша «бир иши»нинг «юз мингдан бири» ҳам ифода поёнини топгани йўқ! Бу муболағали рақамлар тилида айни ҳақиқат ифода этилмайдими ахир? Ҳолбуки, муҳаббат савдосининг «ҳар бир иши» ибораси мутлоқ шартли восита бўлиб, бу руҳий-маънавий оламнинг на микёсу миқдори, на меъёру мезонини киши билиб бўлади. Эҳтимол, «абадий мавзу»да неча минг йилдан буён бунёд этилган шеърый хазина бу илоҳий гўзаллик шаънига ўқилган бағишлов, битилган ҳамду сано ва муножот сўзларидир. Эҳтимол, буни улуғ шоирлар бири-биридан жозиб байтларда самовий илҳом билан тараннум этган жами «хавос ишқи»нинг машҳур ва номаълум қаҳрамонлари – фидойи ошиқ-маъшуқалар ёдномаси деб, айни чоғда ишқ куйчилари – соҳир шоирларнинг ўзлари қолдириб кетган хотирот китоблари – шеърый ёдгорликлар деб атамоқ тўғрироқ бўлар...Лекин муҳаббат қисматининг моҳияти ҳар қандай буюк қалам соҳиби лолу беҳол қоладиган сеҳрли хилқатдир. Хуллас, агар ҳаёт, инсон умри реал, моддий мавжуд бўлса, муҳаббат боқий руҳиятдирки, унинг сир-асрори, моҳияти илоҳиёт қонунлари билан белгиланади, «бошқарилади». Навоий ўзи мўъжизакор қалам эгаси бўла туриб, юқоридаги каби байтларда ана шундай дахлсиз эътиқодни илгари суриши бежиз бўлмаса керак...

Бошқа ғазалда ишқ «мезони»нинг нисбати ўзгаради, вақт ўлчови билан ўрин алмашади. Шохбайт:

120¹

**Тийра фироқ тунлари шарҳини айт демаким,
Минг кеча деб тугонмагай бир кечанинг фасонаси.**

Ошиқнинг фироқ, тунлари бедорлиги не ўй, не хаёллар билан ўтади, у ёлғизлик, ғариблик қисматининг ҳамлаларини, озору ситамларини қай ҳолатда кечиради, уларга тоқату бардошни қаердан олади – буни фақат дард аҳли бир қадар (умумий тарзда) тасаввур қилиши мумкин холос. Энди Навоий хаёлидаги қаҳрамон – ошиқнинг, эҳтимол, дунёдаги барча ошиқларнинг аччиқ насибасидан ортиқроқ – пурзиёд, агар улар кўриб-билсалар унинг аҳволига зор-зор йиғлайдиган («Қайдадур Мажнунки, бергай панду чун фаҳм этмасам, Йиғлагай ҳолимға бағри оғриғондин зор-зор») даражага бориб етган «фироқ тунлари»нинг бутун драмасини сўз билан таърифлаб бўлармикин? Шунинг учун ана шундай бир-биридан «тийра» (ҳатто ой чиққанда хажр азоблари яна кучайиши мумкин) тунлардан лоақал «бир кечанинг фасонаси» – ҳикоятини минг кечада ҳам айтиб адоқ қилиб бўлмаса не ажаб! Навоийнинг сўзларига ишонмаслик – муҳаббатга ишонмаслик, дардсизлик билан тенгдир. Зеро, «бир кечанинг фасонаси» учун шарқ шеърятининг манзур ва матлуб усулларида ифротнинг парвози ҳам ожиз қолса керак, акс ҳолда, даҳо шоирнинг «минг кеча – бир кеча» каби оддийлиги билан пурмаъно нисбатлаш усули (тазод санъати) орқали шунчалик нафис, ҳаққоний образ-лавҳа яратилармиди!...

Маълумки, мусулмон шарқи муҳаббат лирикаси, унинг асоси бўлмиш ғазалиёт образлари силсиласида ошиқнинг «ишқи ва ниёзи», маъшуқанинг «хусн ва нози» марказий нукта – муҳим ҳалқа ҳисобланади. Баъзан ана шу икки жиҳат ҳайратомиз уйғунлик, таносиб яратади. Шоҳбайт:

***Хуснию ишқим камол ичра яқиндурларки, бор:
Ул менинг ҳайрониму олам анинг ҳайронидур.***

Маҳбуба «хуснининг камоли» билан ошиқ «ишқининг камоли», ҳар қалай, ўзаро уйғун келиши (эътибор беринг: улар тенг бўлмасалар ҳам «яқиндурлар») таносиб санъатининг гўзал намунасидир. «Хусн камоли»нинг исботу далолати – зоҳиран бутун «олам анинг ҳайрони» эканлиги, демак, етти иқлимда, ҳатто самовот пари-пайкарлари орасида у билан рақобат қиладигани йўқ. Нега бундай? Маҳбубнинг хусни – том маънода камолот касб этган. Қандай қилиб бунга мушарраф бўлди?

Оламнинг ҳайронлиги шундан. Сабабини бошқа шоҳбайтлар орқали билиш мумкин: маҳбуба «хусн мулкининг султони» эканлиги «тенгри эҳсони»дир. Фақат унинг хусни васфида бир жиҳат очиқ айтилмаган – ошиқнинг муносабати яширинган. Бунинг сабабини маҳбубанинг кутилмаган ҳолати, қизиқиши – ошиқ «ишқининг камолига ҳайронлиги» билан изоҳлаш мумкин (ошиқнинг ҳайрати эса олам ҳайратига сингиб кетган). Шубҳасиз, китобхон (навоийхон) маҳбуба хуснининг ёки ошиқ ишқининг баркамоллиги хусусида шубҳага бормади. Байтнинг энг жозибали нуктаси – маҳбубанинг ҳайронлиги. Тўғри, у ошиқнинг девонавор кўриниши, дарбадар кезиши, оҳ-нолалари, телбаларча ўз-ўзи билан сўзлаши ва ҳоказолардан ҳайрон бўлиши, истехзо билан кулиши мумкин. Лекин ошиқ «ишқининг камоли» уни ҳайрон қолдириши энди маҳбубанинг нафақат хусн бобида, балки заковатда, киши дардини англаш – меҳр-шафқатда ҳам фазлу камол соҳибаси эканидан далолат эмасми? Ёки бу ҳамон мағрурона бедардларча ҳайронликмикан? Бизнинг умид – иштибоҳ оралиғида иккиланишимиз ҳам бежизмас. Ахир, улуғ шоир ҳар замонда гўзаллар беқарорлиги, вафосизлиги хавфидан огоҳ этиб туради: «Лоларуҳлар аҳдининг маҳкамлиги мумкин эмас»...

Умид, иштибоҳ аралаш, ҳар қалай, хазинликдан бир неча лаҳза холи бўлган шеърят мулоҳоти иложсиз яна мунгли оҳангларга рўбарў келади. Шоҳбайт:

***Ёр ила аҳбоб мендин айрию мен барчадин,
Йўқ ажаб гар барчанинг дардича бўлса менда дард.***

Навоийнинг муҳаббат қисмати, илоҳий эътикод деб билган шикаста ҳолу ҳақир, ортиқ жафокаш қаҳрамони – ошиқ учун «аҳди маҳкамлиги»га ишониб бўлмайдиган (у хуснда ҳам, нозда ҳам тенгсиз) бераҳм ва бевафо «ёр...дарди» кифоя қилмасмиди? Ёрга кўшилиб умр бўйи ўз меҳрини аямаган «аҳбоб» ҳам ундан узоқлашиб, вафо эвазига жафо қилса... Бу ошиқ Навоий учун «барчадин айри» тушган билан тенг. Демак, у – кимсасиз, ғариб, нажотсиз. Лекин ғазалиёт (шу жумладан, сўфиёна шеърят) тарихидан маълумки, не-не фазлу камолда якто ошиқлар, орифлар (ҳатто шаҳзодалар) бахтсиз муҳаббат қисматидан, ҳабибу дўстлар вафосизлигию рақиблар, дардсиз-лоқайд одамлар озору ситамида бош олиб кетган, дарвишона, ғарибона ўзлатгоҳлардан паноҳ топган чоғларида ҳам руҳлари букилмаган, аксинча, «барчанинг дардича... дард» юкини ўзига олишдан чўчимаганлар. Навоий бундай

фидойи ошиқлик, руҳий поклик тарихини, унинг сабоқларини ҳар жиҳатдан мушоҳада қилиб, чуқур ҳис этгани (бу мавзуга илмий-фалсафий рисоалар бағишлагани) учун ёр жабрини, аҳбоб дардини ва «барчанинг дарди»ни ўз гарданига олишига «йўқ ажаб»... Бу – комил имон, эътиқод эгасининг мислсиз ирода кучидан далолат. Хуллас, мазкур шоҳбайтда шоирнинг қаҳрамони Навоий шахсига жуда яқин туради. Зеро, «барчанинг дарди – менинг дардим» дея ҳайқириш ҳар бир шоирнинг матлаби, армони бўлса ҳам, амалда анча-мунча ноёб истеъдодлар «халқ ғами», «эл коми» йўлида Навоий қадар борлигини фидойилик билан бағишлашга қодир бўлмаганидан тарих гувоҳлик беради.

Зеро, «дард», «дардлиғ», «аҳли дард» ташбеҳлари шоҳбайтларда кўп учраши бежиз эмас. Улуғ инсонпарвар шоир ўз дардларини изҳор қилиб, ҳасрату надоматлар чекишдан кўра, одамларни нафақат ишқ дарди, балки умуман инсон дардини англашга, эъзозлашга, бир-бирларига меҳрибон, ғамхўр, ҳамдард, меҳр-оқибатли бўлишга қайта-қайта даъват қилади, бунга ўзини бурчдор, жавобгар деб билади. Шунинг учун шоирнинг нолакор мисраларига фақат ушшоҳ дардининг ифодаси деб қарамасдан, балки унда ижтимоий дард ҳам зухур этганини эътироф этиш керак. Шоҳбайт:

**Эй Навоий, дардлиғ назмингни дард аҳли билур,
Дардсиз доғи бўлур, они ўқугоч аҳли дард.**

Агар Навоийдек даҳолар қаламига мансуб шеърият, жумладан, ғазалиёт асосан муҳаббат тароналари орқали (бу ҳам ўзига хос рамзий-мажозий усул) инсон тақдири, унинг дардлари, аламлари, армонлари, умидларини акс эттиришга, ёклашга, идрок қилиш ва қадрлашга даъват қилинганига амин бўлар эканмиз, «дардлиғ назм»ни, «дард аҳли»ни бир ёклама (фақат интим маънода) тушуниш ва талқин қилишдан эҳтиёт бўлмоғимиз керак. Бас, Навоий шеърларини ўқиб, унинг дунёвий жозибаси, илоҳий сеҳри таъсирида гўё «дардсизлар аҳли дард»га айланиши (не ҳасрат-надоматлар бўлсинки, бу Навоийнинг фақат ширин хаёли, эзгу армони эди!) ғоясини ҳам ёлғиз ушшоқ аҳлига дохил деб билиш, айниқса, Навоий шеъриятининг чуқур инсоний, ижтимоий моҳиятини, унинг фалсафий руҳини, маънавий-ахлоқий қимматини англаб етмаслик, муносиб баҳолай билмаслик бўлур эди. Шоҳбайтнинг яна бир жиҳати, тарбиявий эстетик аҳамияти шундаки, турли тоифа шеърият мухлислари орасида то ҳануз том маънодаги «дардли назм»ни унчалик фарқига бормайдиганлар оз эмас. Зора бебаҳо классик шеъриятимиз билан энди-энди жонланиб, кенгайиб бораётган мулоқотлар ўз самараларини берса, хусусан, Навоийнинг мазкур байти сингари жозиб, пурдард мисралар «дардсиз»ларни ҳам «аҳли дард»га айлантирса...

Навоий ғазалиётида дард таронаси ҳар замонда умидбахш ҳислар билан йўғрилган сатрлар ҳам учрайди. Шоҳбайт:

**Ҳажр аро дардим давосин ёр мушкул деб эмиш,
Раҳм агар қилса, онинг оллида осондур даво.**

Халқ ривоятларидан маълумки, одатда, ҳақиқий табиблар беморнинг дарди оғирлигини, бу мушкулни фақат Аллоҳнинг ўзи осон қилса ажаб эмаслигини унинг яқинларига минг андеша қийноғида айтишга мажбур бўлади. Навоийнинг буюк санъаткорлиги шундаки, зоҳиран бирор сўз ё оҳанг-интонация ёрдамсиз, фақат мисралар руҳи орқали маҳбуб – «ёр»га бир йўла ҳам табиб, ҳам илоҳий қудрат сифатларини беради (унинг хос сифати – «ҳажр...дарди»га мубтало этгани ошиқнинг ўзига аён). Гўзал зиддиятии кўринг: ишқ дардини раво кўрган ёр гўё ўз қилмишига иқрор бўлиб, унинг «давоси мушкул» дейди, ҳолбуки, бундай мушкулни осон қилиш унинг хоҳиш-ихтиёрида – меҳр кўрсатишида. Лекин ошиқнинг ёр шафқатига камоли умид боғлаши маҳбубани чин ҳалоскор – муҳаббат дардининг ҳозиқи табибига айланиши мумкинлигига бизда ҳам умид уйғотади. Шу тариқа, Навоий хаёл қилган васлсиз муҳаббат бу гал зиддияти билан гўзал, умидли пардаларда тараннум этилади. Эҳтимол, бу хаёлнинг ҳаёт гўзалликларидан рағбату шавқ олиб қилган тухфасидир.

Нихоят, яна бир ғазалда маҳбубанинг ҳусни ва ошиқнинг ишқи «беандоза» ташбеҳи орқали баҳоланади (беихтиёр аввалги бир шоҳбайтдаги «хуснию ишқим камол ичра яқиндурлар» бетакрор нисбати хаёлдан ўтади). Шоҳбайт:

**Чу йўқ андоза ишқим бирла шавқимга, ул ойни ҳам
Жамолу меҳр ойинида беандоза истармен.**

Инсоннинг эҳтиросларга бой дунёси – ҳиссиёти, хаёлот, хотиротинигина эмас, ҳатто ақл, мантиқ қонунларига асосланадиган тафаккур тарзини ҳам муайян андозаларга солиш,

турфа ақидалар билан ўлчаш, соғлом, мустақил, ижодий фикрга тушов солади, заковат ривожига эмас, заволига сабаб бўлади. Инсоннинг эркин, дахлсиз туйғулари, кечинмалари, ўй-хаёллари гарчанд тафаккур дунёсидан озикланмай яшай олмасда, ақл андозаларини хушламайди, унга итоат қилмайди. Бас, сўз ишқ отлиқ буюк ва чексиз, сирли ва туғёнли бир рухий хилқат устида борар экан, ҳар қандай оқилона, комил андоза фақат эрксизлик, бедодлик, ранж-алам рамзига айланиш мумкин. Аввалги саҳифаларнинг бирида ишқ ва ҳусн камоли ҳақида мушоҳада, мубоҳаса юритган эдик. Мазкур шарҳларга шуни илова қилиш жоиздирки, ҳар қандай комиллик беандоза ва бетакрорлиги билан қадрлидир. Шунингдек, маҳбубанинг ҳусни-жамоли ҳам беназиру бетакрорлиги билан, инсоний латофатнинг энг комил ўлчовларига сиғмас сирлилиги билан ошиқ шавқига, унинг оқибати – ишқига сабаб бўлгандир. Навоий ошиқ, кўнглининг бундай нозик тамойили – гўзалликни ҳис этиш, унинг асл, тоза гавҳарини таниш, ажратиш ва муносиб баҳолаш қобилиятини, яна аниқроғи, заршунослик ҳуқуқини «истармен» ташбеҳи замирига жойлаган. Сўнгра, «ишқ» – «шавқ» билан, «жамол» – «меҳр» билан уйғунликда, «ойин» (тарз, расм) «андоза»га муқобил келиши шоҳбайтдан кузатилган ният – оламнинг беқиёс рангинлиги ғоясини, инсоннинг хаёл дунёси, жумладан, унинг ошиқона, орифона, қаландарона ўйлари, ҳасратлари, армонлари, умидлари ўлчов, меъёр, чегара билмаслиги, бетакрор ва бемисоллиги фалсафасини мухтасар лирик лавҳада очиб беришга хизмат қилади.

Муҳаббат оламининг ғаройиб-мўъжиз аломатлари, мафтункор, фавқулудда кучли оҳанрабоси, аслида моҳиятига етиб бўлмас теранликлари боиси, йўқ, боис-сабаби эмас, аниқроғи, мақсади, маъноси, руҳи нигоҳлардан, назарлардан яширин табиатида, пинҳоний яратилиши – хилқатида эмасми? Шоҳбайт:

***Қолди айтилмай ниҳоний ишқ сири ончаким,
Қолмади бир сўзки, бу маъни аро айтилмади.***

Навоий кузатган шеърий мантиқнинг жозибаси шундаки, унда биринчи қарашда, муҳаббат оламининг сиру синоати ҳақида сўз билан ифодалаш мумкин бўлган барча маънолар, талқинлар, шарҳу баҳолаш ўз аксини топгандай. Лекин моҳиятда-чи? Бу «ниҳоний ишқ сирри»ни очиш учун фақат сўз имкониятлари сарф этилди холос. Нималардир айтилгани муҳаббат ўзи нима эканлиги ҳақидаги қадимий сирли жумбоқни ечиб беришга қодирми? Демак, шоир наздида «ончаким айтилмай қолган» сеҳрли дунёни фақат сўзлар воситасида инкишоф этиш имконсиз. Бас, «ишқ сири» инсоннинг кўнгил мулки – рухий олами қадар беадад ва терандирким, Навоий унга «ниҳоний» сифатини кўшиб, айрича кучлантириб бериши бежиз эмас. Беихтиёр равишда аввалроқ таҳлил қилинган бошқа бир байт эсга тушади:

«Ёрдин ҳар кимки бир сўз дер, туганмасдан бурун Истарамким аввалидин ёна бунёд айлагай».

Яна пинҳоний ўй-хаёллардан шакл-шамойил топган мисраларга қайтамыз. Байт:

***Барчадин кўзга пинҳон бўлдингу жон ичра аён,
Ваҳ ниҳон дейму сени, йўқса аён дейму сени?!***

Тажоҳули орифона (донолар хайрати – билиб билмасликка солиши) усулида шаклланган бу байт Навоийнинг соҳирона мушоҳада тарзидан, сўз фасоҳатидан намунадир. Хаёл кўзгусида жилоланган шўху ғамзақор маҳбуба сувратини бир лаҳзанинг ичида ҳам яширин, ҳам ошкор маъноларда талқин қилиш шеърий образга ажиб тароват бахш этади; ўзгалар учун «кўзга ниҳон», ошиқ учун «жон ичра аён» бўлиб кўриниш (биринчи мисра) – зоҳирий ва ботиний маъно қирралари, не ажабки, ўзаро ўрин алмашгандай, таъбир жоиз бўлса, ўрин талашаётгандай таассурот қолдиради: уларнинг қай бири суврат (ошкор аёнлик аломати)ни, қай бири сийрат (яширин-сирлилиқ аломати)ни билдиради? Моҳиятда бу нисбатлар тенг эмасми? Чунончи: «жон ичра аён» образи қанчалик сирли-сеҳрли! Зотан, иккинчи мисра ўз мазмуни, руҳи билан бу фикрни тасдиқлагандай бўлади: ошиқ маҳбубини «ниҳон дейишга»га ҳам, «аён дейишга»га ҳам ҳақли (ёки бу жозиб ҳолдан ўзича ҳайрон, иштибоҳ ичида), илло, бу муқобил тимсоллар ҳар бири сирлилиги, жозибдорлиги билан зарифу орифларнинг завқига, хайратига сабабчи бўлади.

Бошқа бир хайёмона, румиёна туғён билан битилган шоҳбайт:

***Нетиб мен ниҳон асрайин, айтинг, охир
Тилар бўлса дардим худо ошкоро?!***

«Дардини пинҳон асраш»ни умрининг муборақ матлаби, одамийлик ва ошиқлик маслаги деб билган, бундай дахлсиз, сирли-махрам ҳислар дунёсини бадий тадқиқ қилиш йўлида бири-бирдан нуктадон латиф байтлар яратган шоир, бу гал анчайин кутилмаган тарзда, исёнкор оҳангда тақдири илоҳий билан юзма-юз мубоҳасага киришади. Ҳаёт ўз зиддиятлари билан баъзан шундай ситамкор бир қиёфа оладики, ҳатто сабру қаноатни, шикасталик ва итоатни эътиқод даражасига кўтарган вали сийрат (чин мутасаввиф) шоирлар ҳам ихтиёр-беихтиёр иштибоҳли, туғёнли ҳолатларни кечириб, ўз аҳволи руҳиятларини ҳурфикр ғоялар, образлар тарзида очиқ ифодалаганлар. Навоий улуғ салафлар йўлини тутиб, «мен» ва «худо», «ниҳон» ва «ошкоро» ташбеҳлари орқали (тазод санъати усулида) қанчалик содда, равон бўлса, шунчалик пурмаъно ва ларзакор лавҳа-образ яратади. Бу инсон кўнглидаги пинҳоний туйғулар баъзан, зарурат тақозосига кўра, ташқи дунё – реал ҳақиқат билан, аниқроғи, «халқ ғами», «эл коми» билан руҳий алоқага киришиши мумкинлигидан далолат беради...

Навоий табиатдаги азалий жараёнлар – мувозанат, уйғунлик, бутунлик, рангинлик, тинимсизлик каби ҳодисотлар меъёри инсон тафаккурида, ҳаёлотида, ҳиссиётида – руҳий дунёсида янада нафисроқ, айни чоғда сирлироқ қирраларда намоён бўлишини орзу қилади ва буни ўзгача лирик лавҳаларда ифодалайди. Шохбайт:

*Хилват – элдин ёшурун, хилват аро тан ёшурун,
Танда жон янглиғ сени жон ичра пинҳон айласам.*

Шеър бадийяти эътибори билан «ёшурун» – «пинҳон» синонимлари байт мазмуни каби нозик, нуктадон қирралари билан ажралиб туради: халқ назаридан доим четда – эътиборсиз, ғариб ошиқнинг жисми пинҳонийликнинг биринчи замини, гарови; маҳбубанинг ўша одамлар кўзидан ғойиб ошиқ жисмидаги жон ўрнида ниҳон тутилиши, ҳатто ёр учун фидо бўлишга рози ўша шайдои жон ичида (демак, ошиқнинг қалбида, дилида, руҳида) унинг гўзал шахси – бетимсол сиймоси авайлаб, сир тутиб сақланиши керак. Шу тариқа, Навоийнинг ишқий эътиқодича, аввало, табиат қонунлари нуктаи назаридан, айниқса, мусулмон одамнинг маҳбуби шундай маҳрамлик эҳтиёти ва эъзозида бўлгани маъқул ва марғубдир; қолаверса, «замон аҳли» – турли тоифадаги яхши-ёмон назарида, ҳас-одоб қонунлари олдида, ҳатто турли таъна-маломатлардан ўзини фориғ тутиш маъносида «пинҳон айлаш» ғояси ҳам маънавий, ҳам эстетик жиҳатдан гўзал эканлиги шак-шубҳасиз. Бу муҳаббат тароналари орқали инсоннинг ўзлигини, руҳий поклигини, кўнгул назокатини эъзозлаш ва улуғлашнинг ажойиб намунасидир.

Ҳаётда ҳам, ижодиётда ҳам ўзини, ўзлигини «тахайюл мулкининг» султони деб билган Навоий ўз қаҳрамони – ошиқнинг васл мулоқотларини ҳаёлан тасвирлар экан, пинҳонийлик нафақат оламнинг боқий сукунат ва сирли-сеҳрлилиқ қонуни, меъёри эканини, айни чоғда бу инсон шахсининг руҳан бойлиги, маънавий гўзаллиги аломатларидан бўлиб қолишини истайди. Шоирнинг қатор ғазаллари шундай таассурот қолдиради. Байт:

*Элдин андоқ ёшурун истармен ул хилватниким,
Кўнглим андин воқифу жоним хабардор ўлмагай.*

Бу гал ошиқ ўз маҳбуби билан ҳаёлан учрашган хилватдан, не ажабки, унинг кўнгли ва жони ҳам огоҳ бўлмаслигини истайди, яъни тақдиру толе хоҳиши бўлган бундай тансиқ дақиқаларда у ўзлигини унутишга, бу қадим дунёнинг буюк ва сирли уйғунлигига қўшилиб, сингишиб кетишга рози. Албатта, бу ҳаётнинг муҳаббат орқали ҳис этиладиган шавқи-суруридан воз кечиш деган сўз эмас. Аксинча, улуғ шоир бундай чексиз пинҳонийликда борлиқнинг инсон ақли ва қалбини лол қолдирадиган теранлигини кўради ёки у ўша боқий ва сеҳрли пинҳонийлик билан яккама-яккаю юзма-юз қолишни, ҳамдам ва ҳамроз бўлишни, унинг руҳий садоларини тинглашни, тинглаганларини, оз бўлса-да, уқиб, англаб олишни истайди. Албатта, бу сатрлар замирида нафақат муҳаббат оламига хос сирли-махрам туйғулар зухур этади, балки «давр аҳли»га нисбатан норизолик, туғёнли ижтимоий дард оҳанглари яширин эканлигига шубҳа йўқ (чунончи, «Элдин андоқ ёшурун истармен...» сўзларида бунга аниқ ишора бор).

САККИЗИНЧИ МАҚОЛАТ «СУБҲИ ВИСОЛ» АРМОНЛАРИ

*Ул кечаким ёр ила ёрутқамен шамъи висол,
Зинҳор, эй субҳ, агар бўлсанг Масиҳ, урма нафас.*

Бағоят даражада нуктадону латиф, ифода уфқи билан маъно фазосини билиш осон бўлмаган васл хаёллари... Бу Навоийнинг лирик-рубобий шеъриятида гоҳ ширин ва эзгу армон, гоҳ тақдир хоҳишига аччиқ ва нозик киноя, гоҳ анъанавий ижодий хаёл – фантазия ё шеърый лутф – сўз фасоҳати намуналари тарзида шаклланади. Шоҳбайт:

**Ул кечаким ёр ила ёрутгомен шамъи висол,
Зинҳор, эй субҳ, агар бўлсанг Масиҳ урма нофас.**

Талмех санъати (бу – илоҳалар, ошиқлар, афсонавий ва тарихий шахсларнинг номларини шеърый байт шодасига дур каби тизиш демакдир) орқали оро берилган бу байтда, дадил айтиш мумкинки, Навоийнинг рубобий шеър даҳоси бутун сеҳри, мўъжизакор кучи билан аён бўлади. Не бахтки, ҳажрнинг чексиз дарду ситамларини торта-торта ҳасратнишинликни одат қилган ошиқ учун, ниҳоят, хаёлан васл хилватгоҳида мулоқот қувончи насиб этган бўлса (халқимиз орасида анчайин тарҳалиб улгурган бошқа бир латиф байтни эсланг: «На хуш бўлгай, иковлон маст бўлсоқ васл боғинда. Қўлим бўлса онинг бўйнидаю оғзим қулоғинда»)... Лекин интизорлик йўлида жону кўнгилни нисор этиб кутилган висол мана қанчалар юксак санъат билан ифодаланади: ошиқ Навоий «ёр ила... висол шамъи»ни ёққан туннинг охир-оқибатда субҳидам палласи куёш нурларида иложсиз барҳам топиши – бу нафақат бир кечалик, балки бир умрга тенг, йўқ, шоир қаҳрамони – ошиқ учун абадиятга дохил – то маҳшар тонгигача азобланиш билан тенг фожеадир!.. Акс ҳолда, жонсиз жисмга қайтадан ҳаёт бахш этишга қодир Масиҳдек илоҳа тонгга муқояса этилмас эди. Қизиғи шундаки, ўзининг ғойибона ташрифи билан «висол шамъи»ни ёққан (бундай мўъжизакор ҳаёт чароғи асли ўша тун бағрида эмас, ошиқ қалбида ёқилган деб билмоқ керак!) маҳбубнинг хаёлий тимсоли кечага ўзгача, субҳга яна бошқача маъно, бадий қиммат бағишлайди. Аксарият ҳолларда тун қоронғилиги ва бедорлиги ошиқ аҳволи руҳиясининг ғоят мушқиллиги рамзи сифатида талқин этилгани ҳолда, бу гал гўзаллик илоҳасининг инояти тимсоли бўлиб келади ва, аксинча, ҳажр кечалари ортиқ даражада кучайган дард захмига малҳам қўйиши мумкин бўлган нажодкор «*субҳ*» кутилмаганда фожеъ интиҳо рамзига айланади. Бунда Масиҳ номи билан зийнатланган талмех санъатига «кеча-субҳ» муқобил ташбеҳларининг оригинал талқини (тазод усули) янада ёрқинлик, рангинлик, руҳий теранлик бағишлайди – улар бири иккинчиси учун бадий-образли заминга айланади.

Бошқа бир ғазалда хаёлий висол лаҳзаларидан ғоят жозиб лирик лавҳа чизилади. Байт:

***Шамъсиз тун бўлса, яъни соя доғи бўлмаса,
Ғар Навоий бўлса бир дам дилситони ёнида.***

Классик таносиб ва тазод санъатларининг ажиб ҳайратбахш кўринишлари («тун» билан «соя», ошиқ Навоий билан унинг ёри – таносиб; ойсиз кеча билан ошиқнинг «дилситони», «бўлса» – «бўлмаса» – тазод) байтга қанчалик нуктадонлик, нафислик бағишлайди! Ҳолбуки, Навоийнинг қаҳрамони – ошиқ хаёлининг илоҳий қанотида ҳаволанади, ишқ қисматининг қийноқли домидан – ёрсиз, анис-маҳрамсиз ғурбатхонадан бир неча лаҳза бўлса-да, озодлик сари – руҳий ҳаловат масканига талпинади. Нақадар эзгу, латиф хаёл, бу фақат хаёл эканлиги ҳақидаги ҳақиқат қанчалик оғир таассурот қолдиради. Майли, биз ҳам бир неча дақиқа хаёлимизни улуғ шоирнинг муборақ тахайюли завқига, шеърый сўз сеҳри ихтиёрига берайлик: ошиқ Навоий ёри билан «васл боғи» сари йўл олиб, уни мунаввар этишга азми қарор қилган кеча ой чикмаган бўлса (не ажабки, халқимиз хаёлан Навоийнинг табаррук изи қолган йўлни «кўча» деб таърифлаган: «Навоий ўтди кўчангдан пиёда ёри билан, киши балога қолурми ўз ихтиёри билан»). Кошки бу покдомон валисифат ^{зо}т чиндан ҳам «ёри билан» қай бир ошиқ ё маъшуқа мухлислари истиқомат қилган «кўчадан ўтгани» рост бўлса!.. Негаки, ошиқнинг зору интизорлик, чексиз соғинч туйғулари чулғаб олган кўнгли бундай ғойибдан келган бахт-висол дамлари мутлақо эркин, малолсиз, ҳадиксиз ва озорсиз ўтишини истади. Бу дил, рух истаги шунчалар нозик, шаффофдирки, ойдин кечада гўё мўъжизавий тарзда пайдо бўладиган турли соя-шарпалар, шуъла ва акс-шуълаларгина эмас, ҳатто ўзларининг соялари ҳам бўлмаса!

Бундай хуру доруломон хилқатда икки ошуфта, ҳамроз, маҳбуб кўнгил истаганларича розлашсинлар, кўнгил ихтиёрига мутлоқ эрк берсинлар... Бу шоҳбайтда яна икки нозик нуқта бор: биринчидан, ошиқ Навоий учун ўша орзудаги маҳбуби – «тахайюл мулки»нинг яккаю ягона маликаси билан висол мулоқоти лоақал «бир дам»гина бўлса қанийди! Аслида бундай лаҳзалик васл абадий ҳажр ғоясининг қимматига тенг эмасми? Иккинчидан, бу фидойи зот ўз «дилситони» – кўнгил уйини ёритувчи ёри ёнида бўлар экан, «тун шамъи» – қамар нурига эҳтиёж қоладими? Бу шеърий мантиқ зим-зиё («соя доғи бўлмаган») кеча маъносини моҳиятан инкор қилмайди, аксинча, унга сирли теранлик бағишлайди: ой чиқмаган кеча бағрида маҳбублар дилида ёқилган чироқ янада равшанроқ бўлса не ажаб!..

Қатор ғазалларда васл хаёли туш – рўёда аён бўлган ғаройиб бахт тимсолида ифодаланади. Байт:

***Тушта васли бўлса гар худ барча сўнгги уйқудур,
Эй Хизр, ҳайвон суви ичмакка бедор айлама.***

Хатто уйқу ичида – туш кўриш асносида шунчалар эъзозланган ёр васли, моҳиятда «муҳаббат – абадий» деган эътиқодни улуглаш тимсолига айланади. Шоир кузатган бу ният ўзининг чуқур драматизми, хатто трагизми («сўнгги уйқу...») билан муҳаббат ва васл ҳақидаги анъанавий тасаввурлар доирасига сиғмайдиган, эҳтимол, суфизм фалсафасининг илоҳий ишқ идеали билан боғланадиган ўзгача руҳий дунё ҳақида баҳс очаётгандай таассурот қолдиради. Иккинчи мисранинг мазмуни бу фикрни тасдиқлаши мумкин: маҳбуба билан тушида юз кўришган ошиқ ҳеч ким безовта қилишини истамайди, хатто Хизрнинг «ҳайвон суви» – абадий умр шарбатини ичиришидк ҳар қандай гуноҳдан холий, фаришта сифат зотлар орасида камдан-кам толе эгасига муносиб кўрган муруввати ҳам ёрнинг (хатто тушдаги!) дийдорисиз маъносини, қадрини йўқотади. Бундай ошиқона эътиқод ва эътимод фақат хаёлнинг гўзал жилваси эмас. Ҳаётда, майли камдан-кам учрасин, чин ошиқ-маъшуклар муҳаббат аҳд-паймони, васл шарт-лабзини адо этиш йўлида баъзан ўлим хатаридан қўрқмайдилар, бу йўлда жон фидо қиладилар ҳам. Шу таъриқа, талмеҳ санъати (афсонавий, тарихий шахслар номи билан боғланган шеърий усул) орқали зийнатланган, маҳбуба тимсолида муҳаббат эътиқодини инсон руҳининг адабиятини улугловчи теран маъноли лирик образ шаклланади.

Бошқа бир ғазалда туш инкор усулида келиб, бедорлик қийноқлари туфайли ошиқни васл хаёли тарк этгани ҳазин оҳангда ифодаланади. Байт:

***Ваҳки эмди тушка ҳам кирмас висолинг, нечаким,
Кўздин андоғким, учар васлинг, ўчубтур уйқу ҳам.***

Шоирнинг қаҳрамони – ошиқ кўнглидаги безовталиқ – ҳажр изтироблари шу даражага етганки, бу ҳол кўнглининг кўзгуси кўзни қоронғилаштирган, шунинг учун «кўз уйи»ни маҳбубанинг хаёлий тимсоли – ғойибона «васли» тарк этган. Навоий тузган бадиий-мантиқий силсила ўзгача ва нозиклиги билан ҳайратга солади: ёр сувратининг кўздан узоқлашиши, табиийки, «уйқуни ўчиради»: аксинча, кўзда фақат хаёлий акси – тимсоли жонланган маҳбуба шавқи, фароғатида беихтиёр равишда кўзлар юмилиши, натижада аввал кутмаган, хаёлга келтирмаган ажаб мулоқот – васлнинг ғаройиб сайру саргузаштлари бир-бир намоён бўлиши мумкин эди (тушда кўпинча ўнгдаги азобларнинг акси юз беради). Начораки, ошиқ кўзлари уйқуни билмагач, маҳбуба «эмди тушка ҳам кирмас»...Ошиқнинг аҳволи бунчалар мушкул бўлмаса: у маҳбубини на ўнгида – кўз, назар миръотида, на уйқу – туш манзаралари орқали кўра, сирлаша олмаса! Лекин ҳамон ошиқни шу кўйга солган маҳбубанинг, майли, азиз, қадрдон қиёфаси аниқ жилваланмаса ҳам, унинг ўй-хаёли, ҳасратлари кўнглини тарк этмаса бас (..!.'чикмасун кўнглумдин озори анинг»). Шу тариқа, таносиб санъатининг ажойиб намунаси (туш, уйқу ташбеҳлари) орқали «мумкини йўқ... васл»нинг жозиб-лирик образи яратилади.

Васл хаёлида ўтган ҳижрон кечасининг дарду ситамлари баъзан шу даражага бориб етадики, ошиқ бу азоблар даҳшатини фақат бедорлик саботи билангина кечириши мумкин. Байт:

120¹

***Ушбу ҳижрон кечасин туш кўрсам эрди ногихон
Ўлгай эрдим ваҳмдин, албатта, захрам ёрилиб.***

Байтдан фақат шуниси аниқки, Навоийнинг қаҳрамони – балокаш ошиқнинг «ушбу ҳижрон кечаси» бошқа кечаларга асло ўхшамайди. Ажабо! Табиий (ёки илоҳий) қудратнинг мўъжизасини кўрингки, инсон энг мушкул синовларга, жумладан, бахтсиз муҳаббат – васлсиз

ҳажрнинг энг каттиқ азобларига ҳам, фақат ўнгида – бедорлигида бардош берар экан! Борди-ю, бизга, ҳар қалай, тафсилоти қоронғи, ёлғиз ошиқнинг ўзига аён ўша машъум кеча асли қандай ўтган – айнан шу ҳолида тушга киргудай бўлса, унинг «вахми» – даҳшатидан фожеа юз бериши муқаррар эди. Навоий халқнинг аччиқ тажрибаси – каттиқ қўрқиш туфайли ўти («захраси») ёрилиб ҳалок бўлиш ҳодисасини туш кўриш жараёнига кўчириш орқали (ирсол-ул масал шеърӣ усулида) ошиқона кечинмаларнинг ёрқин лирик-драматик образини яратди.

Ғазаллардан бирида васл ҳаёли, иштиёқи халқнинг букилмас ирода рамзини ифодалаган ажойиб нақли асосида камёб лирик лавҳа-образ шаклланади. Байт:

***Жаҳдим андоқдур, етишгайманму деб васлига бот,
Ким қабул этмон оғир деб, чиқса эғнимдин қанот.***

Соҳир санъаткорнинг ҳаёл парвози лирик қаҳрамон – ошиқ кечинмалари туғғени билан қанчалар уйғунлик, мутаносиблик касб этган! Васл йўли нечоғлиқ поёнсиз, унинг манзиллари нечоғлиқ машаққатли бўлмасин (эхтимол, у ўзига маҳбуб деб илгидан тутиб бўлмас, висолига етиб, жамолига тўйиб бўлмас бир пари зотига қўнгил боғлагандир) ошиқ – инсоннинг «жаҳди», ирода қудрати, шижоат ва жасорати унинг ўзига, жисмига сиғмаса не ажаб! Зеро, халқнинг ижодий даҳоси ҳам, буюк шоирларнинг ҳаёлот дунёси ҳам азалдан сарҳаду ҳудуд билмаган. Нафақат қанотли тулпорни, учар гиламларни, ҳатто «эғнига қанот» боғлаган одам – Икарни инкишоф этган ҳам инсон тахайюли эмасми? Улуғ шоир ҳаёли қанчалик юксакликка кўтарилмасин, ҳаётӣй заминдан ажратилмагани билан ҳайратбахшдир: ошиқ ўзича самовӣй, илоҳӣй маъно берган муҳаббат йўлида (гарчанд васлга етишдан кўра етолмаслик эхтимоли ортиқ бўлса ҳам) шунчалар собит қадам, аҳди устувордирки, агар афсоналардаги ҳол – мўжиза юз бериб, «эғнида қанот» пайдо бўлган тақдирда ҳам, уни «оғир деб қабул этмаса» сира ажабланманг! Ҳолбуки, мантиқан қанот (рамзӣй маънодаги турли енгиллик, яқинлик, қулайлик, нажот воситалари)нинг «оғир»лиги сезилмаслиги керак. Шоир буни яхши била туриб, ошиқ-инсон жаҳдининг шиддатиға айрича қиммат бериш учун муболағанинг игрок; усулини қўллайди – халқона нақл заминида ғаройиб лирик образ яратилади.

Навоӣй васл онларининг ҳаёлдаги сувратларини нозик санъат билан нақшлар экан, ўша ҳаёл азми билан дамо-дам илоҳиёна – «хавос ишқи» (хос, фидойӣ ошиқлар муҳаббати) аршидан аста дунявӣй ҳаётнинг қувонч-ташвишлари масканига нигоҳ ташлайди. Ҳаётӣй мантиқ тақозоси билан (шубҳасиз, шарқона ҳаё пардасини кўтармасликка интилиб) «ишрат аро», «ёндашиб», «топишиб», «қучишиб», «чирмашиб», «йиғлашиб», «мунграшиб» каби чин севишганлар муҳитига хос сўз-ибораларға маълум ритмик-музикӣй, тасвирӣй сайқал, тартиб берилади. Байт:

***Хуштурур: бир тийра шомӣ ҳажр икӣ ёр учрашиб,
Топишиб, бир-бирларини маҳкам қучушиб, йиғлашиб...***

«Ҳажр шомӣ»даги бир «учрашув» манзараси нозик ва ғавқулдда рамзу мажозлардан ҳоли бўла туриб, ҳар бир сўзнинг бевосита «автология» усулида (ўз маъносида), нарса ва ҳодисаларнинг «ўз тилида» қўлланиши қанчалик аниқ, ёрқин, жозиб лирик манзараға айланади. Сўнгра, яна ўшандай табиӣй, ҳаётӣй, самимӣй тафсиллар – лавҳалар воситасида жўшқин лирик кечинма, руҳӣй ҳолат ҳақида ҳаққонӣй образ яратилади. Байт:

***Фурқат айёмида ҳар бирининг бошиға келганин
Юз туман ҳамдардлиғлар бирла ҳар дам сўзлашиб...***

Агар «юз туман» (яъни миллион) иборасини муболағали сўз демасак (гарчи соғинган ошиқ-маъшуклар ҳижронда кечган кеча-қундузлар давомида «ҳар бирининг бошиға келганини» бир неча соатда, боринги, бир кечада айтиб тамом қилолмасалар ҳам, «ҳамдардлиғ» сўзларининг ҳисобига етиб бўлармикин?), бу гал ҳам ғаройиб истиоралар, тимсол – образлар вазифасини оддий сўз – тафсиллар бажаради. Лекин бу предметли – воқеӣй тасвир орқали қанчалик ҳароратли, пурдard туйғулар, ҳаёллар табиӣй таровати, жозибаси билан шеър мисраларига кўчирилади. Навоӣй баъзан тасвирнинг ҳаётӣйлиги, ҳаққонӣйлиги ҳаққи висол мулоқоти дамларига ишрат унсурларидан кам-кам қўшишдан чўчимайди. Байт:

***Кимса ёри бирла хуштур ғам дейишиб, мунграшиб,
Ётса гоҳи чирмашиб, ўлтурса гоҳи ёндошиб.***

Зоҳиран бизга қутилмаган бир ҳолдай кўринадиган бундай манзара (масалан, «ётса гоҳи чирмашиб»)ға шеърӣй контекст тақозо этган, аввалги байтда ўз аксини топган: «Фурқат айёмида ҳар бирининг бошиға келган» ранжу аламлардан «ғам дейишиб, мунграшининг

табиий, тадрижий ҳосиласи сифатида ёндашмоқ керак. Бундай зоҳиран ошкора (лекин ҳаё пардасидаги) тасвирнинг ҳаётӣй замини яна шундаки, буюк сўз санъаткори «гоҳи» сўзини тақроран қўллаб, бир-бировини қаттиқ соғинган, фироқ ташналиги қирғоғидан тошган ошиқ-маъшуқаларнинг икки ҳолатини қайд этади: «ётса гоҳи чирмашиб, ўлтурса гоҳи ёндошиб» (эхтимол, бу бечора ошиқ-маъшуқалар «ўлтирган»ларида ҳам нафақат ёндошиб ё юзма-юз бўлиб, «ётган»ларида ҳам нафақат чирмашиб ё бўй-бўйлашиб – гоҳ бағридан бўшатиб, гоҳ яна қучиб – ҳар қалай, турфа ҳолатларда яқинлик, меҳрибонлик, эркаланиш, арзланиш-зорланишлар содир бўлгандир). Бироқ, не ҳасрат-надоматлар бўлсинки, бундай табиий, ҳаётӣй манзара улуғ валисийрат шоирнинг ҳаёлхонасида кечирилади...

Навоий баъзан «ишрат туни», «малак таслими – шайтон фиреби» ҳақида, эхтимол, ўз қисматиға аччиқ киноя оҳангида ёзишға маълум рағбат, тамойил кўрсатса ҳам («Гаҳи беҳудлугумдин сесканиб тутсам адаб расмин, Белиға чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда»), дунявий мазмундаги («авом ишқи») васл дамлари ҳаёлидан ўзининг илоҳӣй муҳаббат («ишқи ҳақиқат») идеали – эзгу ҳаёли инъом этадиган руҳӣй лаззатни устун қўяди. Байт:

Киши висол туни ёри бирла ётқунча

Жамоли шамъиға қилсун назар тонг отқунча.

Гарчи ҳар бир мисра ўзича мустақил ҳолда маълум кайфиятни ифода этса-да (аввалгисида «киши»нинг севгани ё шаърий жуфти ҳалоли билан ишрати табиий бир ҳол сифатида, кейингисида, аксинча, фақат ҳаёлан кечирилиши мумкин бўлган руҳӣй фароғат), бундай кескин қиёслаш замирида нафақат Навоийнинг хос ишқӣй эътиқоди зухур этади. Айни пайтда бу байтдан, биринчи навбатда, чин муҳаббатли, вафоли ва шубҳасиз, руҳӣй-маънавий бой, ҳаёт зиддиятларини, умр савдосини чуқур идрок қиладиган доно одамларға иложи бўлса, шаҳвонӣй нафси мумкин қадар чегаралаш билан муҳаббат умрини заволадан сақлашға валиёна панднома айтилаётгандай бир таассурот қолади.

Баъзан фақат «жамоли шамъиға назар қилиш» билан кўнгил тўлмаслиги мумкин. Шундай кезларда ҳаёл яна дунявий мазмундаги васл боғи сари бошлайди. Байт:

Не ҳуш бўлғай иковлон маст бўлсоқ; васл боғинда,

Қўлум бўлса анинг бўйнидаю оғзим қулоғинда.

Муҳаббат бодасидан «маст бўлмоқ» ошиқ кўнглида ажаб шавқу иштиёқлар уйғотса, бундан ғойиб куч-раҳбат олиб, унинг қўли ёр «бўйни»ға ташланса не ажаб! Лирик манзаранинг мусаввирана аниқ чизгилари эътиборни тортади: ошиқнинг иккала қўли маҳбуба «бўйни»да бўлиши мумкин эмас. Демак, улар, «эхтимол, гуллар панасида юзма-юз тургандан кўра, ёнма-ён, бир-бирларининг пинжига кириб ўтирганлари ҳақиқатға яқин; бундай ҳолатда ошиқнинг фақат бир қўли ёр «бўйнида бўлиши» уни юқоридан – елкасидан қучиш маъносинигина англатмайди, балки ошиқнинг нияти – маҳбуба «қулоғи»ға айтадиган гапи учун тараддудланиш... Бундай «иковлон маст...васл боғинда» ёр қулоғиға жон титроғи, қалб шивири, руҳ сафоси билан айтиладиган сўзларнинг адоғи борми? Ажабо! Улар «васл боғида» танҳо бўлсалару бирининг оғзи бирининг қулоғида, яъни аста, шивирлаб сўзлаш не ҳожат? Ошиқнинггина эмас, маъшуқанинг кўнгли ҳам шундай сирли-сокин суҳбатни истаса-чи? Аввало, ошиқ сўзларини фақат уларнинг ўзлари, диллари уқсин, қолаверса, муҳаббат оятлари сасидан боғдаги турфа чечаклар, гул-дарахтлар, уларнинг шоҳидаги булбуллар, бошқа паррандаю даррандалар бедор бўлмасин. Муҳими, бу жозиб лирик-интим манзара – лавҳада ошиқ ҳолати аниқ, маҳбубанинг аҳволи руҳияси эса сирли-пинҳонӣй бўлса-да, уларнинг руҳӣй дунёсида нималар кечаётганини бир қадар тасаввур қилиш мумкин. Хуллас, бу шоҳбайт таносиб санъатининг дилпазир – кўнгилға оро берувчи намунасидир.

ТЎҚҚИЗИНЧИ МАҚОЛАТ «ЗАМОН АҲЛИ»ДАН НОЛАЛАР

120¹

***Турфа замон аҳлиға биз мубтало,
Ким йўқ алар оллида чиндек бало.***

Навоийдек улуғ мартабали давлат, дин ва маданият арбоби, мураббий шоир аҳолининг турфа тоифалари эътиборида бағоят нуфузли, ардоқли зотки «замон аҳли»дан қаттиқ озор

чекиб, нола қилар экан, бу рухий туғенда нафақат даврнинг сиёсий, ижтимоий зиддиятлари билан изоҳланадиган, балки сабаби чуқур, эҳтимол, азалий бир қонуният бор (бу, масалан, Бобурдек фотиҳ ва соҳибқирон, улуг шоир ва мутафаккирни ҳам қаттиқ ранжитган, изтиробли, армонли хаёлларга толдирган жумбоқ эмасми?). Шохбайт:

***Онча юзсизлик улустин кўрмишам, гар берса даст,
Истарамким, кўрмасам ҳаргиз бани одам юзин.***

Байт мазмунидаи англашиладики, лирик қаҳрамон сиймосида асосан Навоий шахсияти зухур этади: у ўзига нисбатан шунчалар адолатсиз, андешасиз муносабатнинг туб сабаблари давр тузум-тартиботи билан боғлиқ эканлигини, чунончи, «жоҳу мол аҳли»га меҳр-шафқат, саховат, мурувват ҳислари бегоналигини бошқалардан кўра яхшироқ англайди. Леки «онча юзсизлик»нинг биринчи сабабкори ўша маҳдуд, худбин тоифа эканини яхши била туриб, бутун бир халқ – «улус»дан зорланишга, аламнинг зўридан ҳатто «бани одам юзини кўрмасам» дея ортиқ умидсиз, аччиқ оҳангда, ўзил-кесил ҳукм чиқаришнинг боиси нимада экан? – деган савол туғилади. Бундай қийноқ-маломатли сўроқ замирида то ҳануз шоир аҳли куйиниб ёзаётган, неча аср давомида қон-қонга сингиб кетган ёлғон, риё, ҳасад, ғараз, тамаъ, худпарастилик, бедардлик, андешасизлик, нопоклик каби инсонлик номи ва шаънига иснод келтирадиган, ҳатто истеъдоднинг заволига сабаб бўлувчи аянч ва тубан қилмишлар зухур этмайдими («Бадоеъ-ул-бидоя» дебочасида Навоий шахсан тангри илоҳийдан: «Тавбаи комил ҳидоят айлагил» дея илтижо қилган, ҳар бир яхши кишини йўлдан оздириш мумкин бўлган «нафс шумлиги, шайтон фириби, жаҳл юзқаролиги» каби офатлар бундан мустасно)?.. Бундай нохуш сабабларни Навоийдек покдомон, ўта нозик сажияли, шахсий-оилавий рўшнолик чироғи ёнмаган, эл-улусдан, ҳаётдан, умрдан, ўз-ўзидан — барча-барчасидан фақат меҳру вафо, фақат шафқату мурувват умид қилган, сўраган («бани одам»ни бундай сифатларсиз тасаввур этолмаган, ҳатто: «Одами бўлса вафо андин йироқ, Ит вафо бобида андин яхшироқ» каби кескин ҳукм юритган) беназир зотнинг шахсияти билан таққослаб кўрсак,» эҳтимол, бояги мушкул саволнинг жавоби ҳам бир мунча осон бўлар...

Агар юқоридаги мисолда халқнинг рўй-рост самимияти, ошкора тўғрисиўзлиги зухур этган муқобил иборалар («юзсизлик кўрмишам» – «кўрмасам юзин») тазод усулида, рамзий нисбатларсиз ҳаққоний лирик лавҳа ярат-са, бошқа бир ғазалда, аксинча, анъанавий тимсол ажралиб туради. Шохбайт:

***Парим бўлса учуб қочсам улустин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор.***

Не ажабки, Навоий кушлар дунёсига хос инстинктга инсон иродасини тамсил қилиш билан ўзи кузатган муддаонинг табиий, ҳаққоний, дардли ифодасига эришади: одатда одамлар билан «дўст» тутингандай, ҳовли ё чорбоққа уя қурган, саҳар мардондан уйғониб ҳайрбод қўшиғини бошлайдиган сайроқи кушлар қандайдир фалокат хавфиданми ё шум болалар дастиданми бирдан ошенини тарк этиши, қаяққадир ғойиб бўлиши мумкин. Лекин ўша безиган куш тимсоли ҳам шоирнинг қаҳрамони – озурда ҳол ориф (у Навоий шахсига жуда яқин туради) бошига тушган тузимсиз мушкул вазиятни бутун моҳияти билан очиб беришга ожизлик қиладигандай, гўё «пар», «қанот», «учмоқ» ташбеҳлари шоир кузатган ният ифодаси учун фақат дастлабки замин – жадаллик рамзи вазифасини ўтайди. Чиндан ҳам ошени бузилган кушнинг хатардан «учиб қочиши» осон. Инсончи? Айниқса, Навоий қаҳрамонига етган озору ситамнинг шиддати ҳаттоки ғойибдан қанот пайдо бўлган тақдирда ҳам, унинг парвозини энг учқур кушлар билан қийслаб бўлмайдиган фавқуллодда суръатни, йўқ, бошқа бир ғойиб нажот йўлини тақозо қилса не ажаб! Демак, мислсиз тезлик туфайли инсоннинг «қаноти куйиши» муқаррар, бундай ғаройиб мантик: «югурсам то ҳаётим бор» сўзлари учун бадиий заминга айланади. Нақадар пурдард, ҳаққоний туйғулар ифодаси! Шу тариқа, ирсол-ул масал санъати билан оро берилган, халқона дардли, айни чоғда исёнкор оҳангдаги лирик-трагик образ яратилади.

Навоий шеъриятида «замон аҳли»дан ададдор зорланиш, биринчи қарашда, шоирнинг қаҳрамони – ошиқ ё ориф кўнглининг нозиклиги, ҳар қандай ғубору шубҳадан фориғлиги далолатидай туюладиган (чунончи: «Ҳаққи биров хилқатини қилди пок, севмаса нопок эл они не бок?») байтларга нисбатан ижтимоий дард, унинг сабабияти аён кўриниб турган сатрлар устунлик қилади. Шохбайт:

Олам аҳли ичра одам демак ўлмас ониким,

Жоҳ ила бўлгай анга қонуни атвор ўзгача.

Мартаба, лавозим, мансаб («жоҳ») нардбонининг турли поғоналарини шахсан босиб ўтган, турфа қиёфадаги «жоҳу мол» бандаларини ҳўб синаб кўрган, вужуди ва руҳи билан вали сийрат бўлган улуғ шоир, мутафаккир инсоннинг бундан зарарли ва хатарлироқ душмани йўқ, деган хулосага келса не ажаб? Чиндан ҳам бу – ўша мансаб сўзи билан то унинг заволигача бирга яшайдиган ижтимоий офатлардан эмасми?.. Шу маънода шоирнинг тафаккур ва муҳокама кудратига, доҳиёна башорат ҳиссига таҳсин айтмай бўладими: «жоҳ» туфайли инсоннинг оламга ва одамга муносабат тарзи, хулқи, одати, сажияси, ҳаёт фалсафаси – бутун қиёфаси, моҳияти ўзгарар – бошқача «атвор қонуни» билан яшай бошлар экан. Билъакс, кўнглига «халқ ғами», «эл коми» – меҳр, вафо, шафқат, инсоф, диёнат, саховат, мурувват туйғуларини жо этган ҳар бир соғлом одам молу мансаб дардидан узоқ бўлади. Бас, кимки «жоҳ»га ружу қилибди, буни ўзи учун хулқ-атвор қонунига айлантирибди – ундай маҳдуд, худписанд шахсни «одам демак»лик на ақл ва мантиққа, на ахлоку одобга тўғри келади. Қанчалик шафқатсиз, айни пайтда нечоғли одил ҳукм! Навоий бир умр шундай эътимод билан яшагани учун ҳам, ўзининг нисбатан чекланмаган имконият ва имтиёзларига қарамасдан, том маънодаги инсоний меҳрга, вафога зор бўлиб, доимо руҳий, маънавий эҳтиёжлар илинжида изтироблар чекди; алам, армон, ўкинч ҳислари туғёнига дафъи чора топмай, жоҳу молу нафс офати, шайтон ва жаҳл кулфатидан фигони фалакка чиқиб, ҳаттоки шундай замон ва аҳли замонга қай даражада бўлмасин, даҳлдорлик, қисматдошлик учун ўзини жавобгар, гуноҳкор, осиё мужрим деб билди, тавбаю тазаррулар қилди... Шу тарика, назири йўқ улуғ шоир, ориф, мураббий бевосита давр тақозоси, ҳаёт тажрибаси – ҳақиқат сабоғи сифатида бадиий умумлаштирган, «жоҳ – атвор қонуни»га айлангуси деган валиёна хулоса заминида ўз қиммати ва аҳамиятини ҳамиша сақлаб қолувчи теран фалсафий-лирик образ яратилади.

Навоийнинг замон аҳли вафосизлигига муносабати юқоридаги сингари бирдай аёвсиз, кескин бўлиши ҳаёт ва бадиият мантиқига зид бўлур эди. Шунинг учун шоирнинг мушоҳада, мулоҳаза, ҳукм, хулосалари ҳам ҳаётнинг азалий ва ногихоний зиддиятларига, одамларнинг турли тоифасига, мавқеига қараб рангин оҳанглар, қирралар касб этиши ажабланарли эмас. Шоҳбайт:

**Эй кўнгул, давр аҳлидин минг йилчилик йўл гўша тут
Ё алардин етса юз минг ғусса, афғон айлама.**

Бир-биридан мушқил қисмат йўлидан биттасини танлаш. «Минг йилчилик йўл»нинг сўнгги манзилидан «гўша тутиш»...Анъанавий муболағанинг игроқ усулида юритилган, реалистик тафаккур меъёрига сиғмайдиган бундай ғаройиб мушоҳада, фазовий ҳаёлнинг бадиий-мантикий замини қаерда? Биринчи замин ориф тимсолидаги улуғ шоирнинг озурда кўнгли... Навоийдек буюк дардкаш, одамларга дарддош сиймонинг ҳассос кўнгли бундай ҳаёлий масофа ва манзилдан нажот тиласа не ажаб! Иккинчи асос – давр аҳлидан «етган ғусса» – жафою ситамнинг, айниқса, Навоий шахсияти, «бахти уйқучи» қисмати учун фавқуллода таъсири, шафқатсиз моҳияти, фожеъ оқибати... Дарҳақиқат, улуғ гуманистнинг башарий орзу-умидлари, эзгу мақсадлари зиддига – олий мукофот ўрнига энг қаттол жазо тарзида қилинган хиёнат вафосизликлар, қаллоблик ва риёкорликлар, турфа хил адоват ва «юзсизлик»лар олдида... сўфиёна ғойиб бир «гўша тутиш» – ўзлат ҳаёли нима деган гап! Иккинчи мисранинг ҳасрат тўла мазмунида тасаввуфона ҳол – сабр либосидаги руҳият, илтижо зухур этганки, бунинг шарҳи ҳам биринчи мисра таҳлилидан кам бўлмаслигига шубҳа йўқ.

Яна бир ғазалда тузимсиз ғам-алам таскини учун май тимсол ўрнида келади, лекин бу ҳаёт ва нажот, кўнгил ва руҳ эҳтиёжи рамзига айланади. Байт:

**Навоий, май бирла кўнглумга ўт солким, замон аҳли
Совуғлуқ онча қилмишларки, кўнглумни совутмишлар.**

Бу гал «замон аҳли»дан зорланиш – ижтимоий дарднинг маъно юки иккинчи мисрага тушади; тазод санъати заминига қурилган («ўт» тимсоли билан муқобил) «совуқлик», «совутмишлар» ташбеҳлари, айниқса, мазкур байт мансуб бўлган ғазал контекстида олиб таҳлил қилганда, кўпқиррали маъно касб этади: бу —»замон аҳли», аниқроғи, унинг табиатан «меҳру вафо»дан узоқ тоифаси («Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо. Бас, менга меҳру вафо – мол ила жоҳ») – ноинсоф, нокасларнинг турмуш тарзига, тириклик воситасига, балким, юқорида зикр этилганидек, «атвор қонуни»га айланган турфа ёмонликлар («онча совуғлуқ»)нинг мужассам ифодаси. Бу мажозий умумлашмада «совуқлуқ» унсурининг қанчаси

бевосита шоир шахсига дахлдор, қанчаси билвосита, «барчанинг дарди» сифатида унинг жисму жонини қақшатган – бунинг нисбатини ҳеч ким айтолмаса ҳам – ҳар ҳолда, бизга таниш мукаррам сиймо, изларини кўзга тўтиё қилса арзийдиган табаррук умр, илоҳий қалам – ижодий даҳо орқали лоақал умумий тарзда тасаввур қилиш мумкинки, Навоий, «кўнглини совутмиш» дард-ҳасратлар музини эритиб юборишга қодир оташ табиатдан, жамиятдан топилмаган (эҳтимол, бу фақат тангри илоҳий тасарруфидаги муқаддас ўтдир). Шундай қилиб, биринчи мисра («май бирла кўнглимга ўт сол...») гўё анъанага муносиб эҳтиром рамзига айланади, моҳиятда бу – ҳамиша меҳр ўтига муҳтож инсонга дардли бир навозиш – марҳамат, илтифот изҳорига айланади.

Навоийда май, қадах, соқий, майхона образлари асосан ҳаёт нашидаси, ёшлик баҳори, муҳаббат шавқи – лаззати (баъзан тасаввуф фалсафаси яратган илоҳий фароғат) каби мастона, шайдолик кечинмалари, ҳаёллари рамзидир, деган талқин, биринчи қарашда гўё реал ҳаётдан узоқ, гайри ихтиёрий бир тамойилдек туюлиши мумкин. Ҳолбуки, май, айниқса, рубобий (лирик) шеърятда тўла маънодаги бадий рамз эканини илмий асослаш қийин эмас (афсуски, бу борада айтилган самимий, бамаъни фикрлар умумий характерда бўлиб, далиллаш унсури етишмайди). Бунинг учун май тимсолининг шартли-кўчма маънода қўлланиш анъанасини бошқа рамзий нисбатлар билан қиёслаб кўрса бўлади. Чунончи, маҳбубанинг хусни, нозу истиғною ғамзалари тасвирида асли реал ҳаётдан олинган зулм, бедодлик, хунхор, ғоратгар, шох, божу ҳирож, қон, қотил, жаллод, ханжар, қилич, ўқ ва ҳоказолар; ошиқнинг ранж-аламлари, ҳасратлари изҳорида эса мазлум, кул, гадо, асир, бечора, телба, ит, зиндон, кулба, вайрона каби шикаста ҳол тушунчалар шеърӣ ташбих, тимсол сифатида қайта ишланиб, ҳар гал бетакрор лирик лавҳаларга «кўчар» экан (ғайриилмий синфий-социологик таҳлил тарафдорлари нуктаи назарига зид ҳолда), санаб ўтилган ҳар бир тафсил, муқояса фақат сўзнинг бадий-образли сеҳр-жозибаси учун хизмат қилиши кўзда тутилади. Шунингдек, исломга, тасаввуфга, умуман илоҳиётга тамсил қилинган ташбеҳлар ҳам гўё атеистлар тушунганидек, номағруб – динни фош қилувчи маънода эмас, аксинча, муҳаббат дунёсини сифатлаш ва улуғлашда энг мўътабар, муқаддас ва энг таъсирчан восита-нисбат вазифасини ўташга даъват қилинган. Май тимсолига анъанавий муносабат усулини ҳам боданинг табиий хусусияти – инсон ҳиссиётига, аҳвол-руҳиясига, ҳатто ҳаёлот кучига кўрсатиши мумкин бўлган фавқуллодда таъсир жараёнини шартли-рамзий маънода шеърӣятга «кўчириш» натижаси – гўё мўъжизакор-илҳомбахш, сирли-ғаройиб бир қудрат воситаси тарзида англамоқ ва талқин этмоқ керак. Токи реал боданинг мастона-раҳбатбахш аломатлари, тирик майхўр – бодапарастнинг эркин-хур, ҳеч нарсадан кўркмас, ҳайиқмас, исёнкор ҳолати, риндона фалсафаси, ўзи ишонган «дини» – эътиқоди мусаввирона ўткир нигоҳ, мутрибона нозик укув, орифона тафаккур ва шоирона эҳтирос – қалб идроки билан аниқ сувратланмас экан, бадий мантиқ, шеърӣ ҳақиқат билан лирик образ бутунлигига, рангинлиги ва бетакрорлигига эришиш қийин бўлур эди. Бас, Навоийдек хилқати пок, комил ва солим мусулмон – пири аъзамнинг табаррук салафлар анъанасига қуллуқ қилиб: «бода келган уйга қайғу келмади» дейишини гўё ҳаётдаги ғам-ғуссалардан қочиб, чин, комил инсонлик ҳаққи, нажот қидиришнинг ягона воситаси, энг мақбул ва матлуб усул сифатида талқин қилса бўлади (бу инсон табиатидаги риндона эрк, ҳурфикрлилик, шодмон, руҳафзо кайфият ифодаси учун ҳам табиий ва жозибали мезондир). Шоҳбайт:

*Эй Навоий, қайғу тоғин май била дафъ айлаким,
Яхшироқ тоғ остида қолмоқки, қайғу остида.*

Биринчи қарашда ташбеҳли воситалари, нисбатлаш усуллари оддий бўлиб кўринган бу байт, айниқса, Навоийдек беназир шоир, улуғ инсон шахсиятига алоқадор ҳазин-мунгли оҳанги билан беихтиёр ўйга толдиради (улуғ шоирлар шахсияти уларнинг лирик қаҳрамони дунёсида белгиловчи, салмоқли ўрин тутишини унутмаслик керак). Навоий нечун бу қадим дунёнинг ғам-андуҳларини бунчалар ўзига олиб, оғир кечирар экан («Йўқ ажаб, гар барчанинг дардича бўлса менда дард»)? Ўзининг улуғ мақому мартабасига қарамай, ғуссаларга, шунчалар мислсиз микёс, ўлчовсиз салмоқ (чунончи, «қайғу тоғи» каби) беришининг турли сабабларини бошқа бир байт шарҳида ҳам айтиб ўтиб эдик. Лекин «бечоранинг дарди»га дарддош шоир қатор-қатор шеърларида, хусусан, терма байтларида ҳудудсиз озору ситамларни ҳар гал ўзгача кўлам ва шиддат, ўзгача нисбат, ташбеҳ, тафсилларда ифодалайди, аниқроғи, уларга янгидан ранг, ўт, жон, руҳ бағишлайди, бадий сайқал беради. «Қайғу тоғи»... Қанчалик салмоқдор ва мунгли

рамзий образ! «Яхшироқ тоғ остида қолмоқ-чи? Албатта, бу реалистик наср мантиқига зид ҳол. Лекин шеъриятга хос фавқулодда бадий мантиқ тақозосига кўра ва муболаға санъатининг иғроқ усули талаби билан ёндашганда, бу – «қайғу остида қолгандан яхшироқ»...Шу тариқа, «қайғу тоғи»нинг бутун даҳшати, фожеаси аён бўлади...Уни даф этадиган куч бормикин? Наинки боданинг «ақл бошини айлантлар» жодули-мастона кайфияти, унинг муваққат-алдамчи фурсати инсонга нажоткор бўлса!... Майнинг шеър санъатига кўчган, яъни ғам-ғуссани маълум муддат давомида унутишдек таскинли – рамзий маъноси мазкур байтда оригинал қиёсий-лирик лавҳада очиб берилган.

Замон ва аҳли замон тўғрисидаги терма байтларда Навоийнинг қаҳрамони ориф, мутафаккир, шоир қиёфасида бедодлик, инсофсизлик, қаллоблик, вафосизлик каби бутун касорати ва касофати шахсининг ўзига ҳам, эл-улусга ҳам тенг урадиган ижтимоий офатларни ҳеч кимни, ҳеч нарсани юз-хотир қилмасдан, аёвсиз ифшо этади. Шоирнинг фавқулодда кескин, мурасасиз сатрлари ортиқ чидаб бўлмас алам, озор овози, кечириб бўлмас адолатсизликка, маънавий разолатга қарши имон ҳукми, инсоф-диёнат ҳайкириғи сифатида туғилганлиги аён сезилиб туради. Шохбайт:

***Турфа эмон аҳлига биз мубтало,
Ким йўқ алар оллида чиндек балло!***

Ёлғоннинг турфа кўринишлари ва усулларида пархез қилмайдиган турли тоифадаги одамлар, биринчи галда, «жоҳу мол аҳли» Навоийни асло хушламаганлари сабабини, зимдан қанчалик ғараз, кин, адоват, ҳасад сақлаганлари (ошкор олишувга ботинолмаганлар), қанчалик иғво, бўҳтон, маломат тарқатганлари боисини шу биргина байтдан сезиб олиш мумкин – Навоийнинг ҳақгўйлиги уларни даҳшатга солганига шубҳа йўқ. Исфахон қиличининг дамидай кескир, оловнинг тилидай шафқатсиз, қаҳратон совуғидай қақшатувчи, момоқалдиروқ ва чақмоқдек шиддаткор бу сўзлар темурийзодалар обод қилган Хуросон, унинг юраги – Хирот аҳлига ҳам даҳлдор эканлиги анча-мунча маърифатли ақлни шошириб қўймайдими? Ахир Навоий фақат «жоҳу мол аҳли» ҳақида гапираётгани йўқ-ку. Аччиқ ҳақиқат сўзи «замон аҳли» ҳақида! Ёки бу анъанавий шеърий муболаға усулими? Бунисига яна ишонгимиз келмайди. Иложсиз ўйга толамиз. Хаёл асрлар доволдан ошиб бизнинг ҳақиқатга ташна замонни ўрлаб келади. Эҳтимол, Навоий бизнинг не-не эзгу умидлар, ҳурриятнинг қутлуғ режалари, идеаллари хомхаёлга, рўёга айланган, тарихда мисли кўрилмаган бегуноҳ қурбонлар эвазига, барча маданий обидаларнинг заволи ҳисобига тикланган, алданган, ҳақоратланган давронимизни олисдан башорат қилгандир. Ҳа, шоир сўзлари фақат маълум тоифа «нокасу ножинс авлоди», қаллоблар, мунофиқ хиёнаткорлар ҳақидагина айтилган бўлса, шуурни, тафаккурни, хотиротни бунчалар қийноққа солмас эди... Замон аҳли устида «дили поку тили пок, ўзи поку сўзи пок» шоир шунчалар шафқатсиз ҳукм чиқариши том маънодаги ижодий ва инсоний жасоратдир. Ҳақиқий жасорат фақат қудратли ва устивор заминда туғилиши мумкин. Илло, ҳар бир журъаткор сўз ва аъмолнинг ортидан масъулият ҳаками таъкиб этади. О, Навоий куйиниб қаламга олган чинлик – ҳақиқатнинг шафқатсиз қисмати! Наҳотки одамлар сендан ёв балосидан кўрқкандай кўрқсалару ёлғон билан аҳилу иноқ бўлиб, ошно тутиниб яшасалар, у билан ҳимоялансалар, ҳатто унга сажда қилсалар... Хуллас, улуғ ҳақпараст ва адолатпаноҳ шоирнинг мурасасиз ҳақиқат сўзлари унинг ўзи кундуз кунлари кўриб билган, тунлари бедор хаёллар изтиробиди кечирганлари, турли синовлардан ўтказганлари – аччиқ таассуротларнинг умумлашма – рамзий ифодаси сифатида Навоий шеъриятининг гуманистик моҳияти ҳақидаги тасаввуримизни бойитади.

«Эл коми» билан нафас олган улуғ шоирнинг ҳаётдан, «замон аҳли»дан олган аччиқ ҳақиқат сабоқлари унинг тафаккурига, дунёқарашига ҳам қаттиқ таъсир кўрсатади. Шохбайт:

***Муруват рангию инсоф иси кўз тутмагил элдин,
Бу рангу бўйлук; гул йўқ чу олам гулситонинда.***

Бутун ҳаёти, ижтимоий фаолияти, ижодий даҳоси инсонни золимлар зулми, фосихлар маломати, бетовфиқ-диёнатсизларнинг хўрлик ва ҳақоратидан, молпараст, шахватпарастларнинг толонидан, турли тоифадаги баднафс, нопок ва нокасларнинг офатларидан қўриқлаш ва ҳимоялашга сарф этилган фидойи зот «эл» шаънига қарата юз-хотирсиз сўзлар айтса (беихтиёр аввал шарҳлаб ўтилган байт хаёлдан кечади: «Онча юзсизлик улустин кўрмишам, гар берса даст, Истарамким кўрмасам ҳаргиз бани одам юзин»)...Янада нажотсиз фожеъ ҳол иккинчи мисрада ифодаланган фавқулодда фалсафий ҳукм: «Бу рангу

бўйлуқ гул» ҳали олам боғида кўкарган эмас. Наҳотки!.. Ахир мурувватли, инсоф-тавфиқли одамлар, гарчи камдан-кам бўлса-да ҳаётда учраб туради-ку. Тарих (шу жумладан, дин ва тасаввуф тарихи) ҳам бундай табаррук шахслар яшаб ўтганидан гувоҳлик беради. Навоийнинг ўзи «Мажолисун нафоис» асарида камоли эҳтиром билан тилга олган, шунингдек, махсус шеърӣ ва насрий ёдном асарларда номини улуғлаган Лутфӣй, Жомӣй, Ҳасан Ардашер, Пахлавон Муҳаммад, Шайхим Сухайли, Мир Дарвеш, Мирзабек, Нури Саид, Қамбар Али каби фазлу камолда якто замондошлар, айниқса, улуғ салафлар орасидан ортиқ эътиқод қўйгани – бир неча комилу солим зот (чунончи, Ҳиротдаги даҳмасию унинг қаршисидаги масжиди жомӣйни таъмирлашга Навоӣй шахсан бош бўлган Хожа Абдулло Ансорӣй) инсонӣй мурувват ва инсофнинг мужассам тимсоллари эмасмиди? Навоӣйнинг ўзи-чи? Беҳзод, Хондамир, Маҳмуд Мўзаҳҳиб каби истъедодли, садоқатли шогирдлари-чи? Демак, «Бу рангу бўйлуқ гул йўқ чу олам гулситонинда» сатрини бамисоли маҳбубнинг «хуснию нози», ошиқнинг «ишқи-ю ниёзи», «фано» билан «бақо», «мажоз» билан «ҳақиқат» нисбати ёки Навоӣй қаҳрамонининг майга мағруб муносабати каби мутлоқ шартли-рамзий бир усул намунаси, шеърӣят санъатига хос муболағали мажозӣй бир лавҳа сифатида изоҳлашдан бошқа имкон, чора йўқдай туюлади... Дарҳақиқат, шундай, яъни бу наср мантиқи эмас, шеър мантиқи. Шеърда имконга сиғмас ҳодис ва ҳолатдан гўзал имконият яратса бўлади. Айниқса, Навоӣй тахайюли яратган фавкулудда теран, нафис, сирли-сеҳрли образлар шундан далолат беради. Лекин, барибир, улуғ жафокаш, ҳақгўй шоирнинг мазкур байти кишини ўйга толдиради. «Наинки...» Сабабини билолмай, моҳиятига етолмай қийналамиз, иккиланамиз. Эҳтимол, бу Навоӣй шахсияти билан, унинг ҳаётга, одамларга ортиқ даражада катта, юқори талаблар қўйиши, улардан ўзи ҳаёл қилганича жуда кўп нарсани кўтгани, истагани – руҳӣй, маънавий эҳтиёжларининг реал воқелик имкониятларига сиғмас, илоҳӣй кўлам, илоҳӣй маъно касб этганидандир. Шу боисдан ҳам улусдан етган озорни кўнглига шунчалар каттиқ олгандир... Шохбайт:

*Давр зулм айлару давр аҳлию давр офати ҳам,
Неча золимга асир ўлгуси мазлум кўнгул.*

Ҳаётда оддий заҳматкаш, мўмин-қобил, ҳалол-пок одамга муносабатда турли даражадаги мансабдор шахслар, турли тоифадаги тамагир, диёнатсиз кимсалар ноҳақлик, адолатсизлик, юзсизлик қилиши мумкин. Чунки у – ҳимоясиз, сабрли, кечиримли, андишали. Ҳалигилар, аксинча, номард, раҳмсиз, андишасиз. Шу тариқа, бир бечоранинг қисмати бир неча «золим» ўртасида талонда, саргардон, маҳкум аҳволда қолади. «Неча золим» образига ҳаётдан яна бошқа тамсиллар келтириш мумкин. Энг кучли, салмоқли, ҳаққонӣй нисбат-образларни Навоӣй келтирган: «давр зулми» (адолатсиз сиёсат), «давр аҳли» зулми (одамларнинг виждонсизлик, қаллоблик йўлига кириши), «давр офати» (адолатсиз сиёсат ва одамларнинг маънавий разолати оқибатида содир бўлган жиноятлар, танглиklar, муш-киллиklar, шўру ғавғолар). Хуллас, шоир қаҳрамони – ориф кўнгли анча-мунча золимларга эмас, энг даҳшатли, шафқатсиз, бирор нажот умид қилиб бўлмайдиган каттол, кўзи кўр, қулоғи гунг, тили лол машъум зулмкорларга «асир бўлган». Унинг фожеъ ҳолига фақат тангридан раҳм-шафқат кутиш мумкин. Шундай қилиб, Навоӣй уч ташбеҳ уйғунлигидан («давр», «давр аҳли», «давр офати») таносиб, икки параллел ташбеҳлар муқобиллигидан («зулм», «золим» «мазлум», «асир») тазод санъатлари воситасида ғоят ҳаққонӣй лирик-трагик лавҳа яратади.

ЎНИНЧИ МАҚОЛАТ ЗИДДИЯТЛАРНИНГ ШЕЪРӢЙ НИСБАТИ

*Эрур чун олам узра жоҳ фонӣй, яҳиш от боқӣй.
Бас, эл комин рано айла ўзингни комрон кўргач.*

Навоӣй шохбайтларидаги ўзаро муқобиллик, жафавут, мунозара кутбларини ҳар доим ҳам одатӣй-диалектик меъёрларга тушириб, сиғдириб бўлмайди. Азалий ё ногихонӣй характердаги турли ҳаётӣй тўқнашувлар, марғуб ва номарғуб мазмундаги фалсафӣй, ғоявӣй-маънавий, ахлоқӣй, ижодӣй (эстетик), қарашлар, тамойиллар зиддияти, шунингдек, зиддият аломатлари, тафовут кирралари яширинган, сирли тус олган, мураккаб руҳӣй-психологик ҳолатлар, жараёнлар, мунозара-мубоҳасали фикрлар, ҳаёллар иккиланиш-иштибоҳ руҳидаги ҳукмлар,

баҳолар – булар гўё ўзаро рақобатга киришгандай... Ҳатто бир киши – Навоийнинг лирик қаҳрамони – ошиқ, ориф, қаландар, ринд ё шоирнинг фақат ўзигагина хос, шахсий нуқтаи назарида, эътиқодида, хулқ-атвори – сажиясида, руҳияти ва кайфиятида бир-бирига зид аломатлар кўзга ташланади. Бугина эмас, ўзаро тафовутли, рақобатли хусусиятлар шундай нозик, жозиб-ғаройиб маъно касб этадики, уларнинг қай бири марғубу қай бири номарғуб эканлигини дастлаб ажратиб олиш мушкулотга айланади; ҳатто шундай ажаб ҳайратбахш кайфият туғилиши мумкин: матлуб ва марғуб эканлиги шубҳа туғдирмаса ҳам, нечундир кўнгил уни хушламаслиги, рад қилиши ва аксинча, нохуш ва хатарли оқибати аёну равшан бўлган қисмат билан кутилмаганда дўст тутиниши ажабланарли ҳол эмас. Хуллас, Навоий олами табиий ва ногўҳоний, муваққат ва доимий (мажозий ва ҳақиқий), ҳаётбахш ва фожеъ зиддиятларнинг чуқур сабабий бирлигидан иборат деб билган, лекин уни иккиланиш, иштибоҳ туйғулари, сабабияти, моҳияти номаълум ҳаёллар бир умр таъқиб этган. Унинг валиёна ҳаёлидаги комил ва ожиз, фариштасифат ва осий инсон бу мураккаб ва зиддиятли, зоҳиран осоништа, руҳан суронли оламнинг марказида туради, гўёки тангри илоҳий турли зиддиятларни инсоннинг сабру саботига, заковат ва иродасига синов мезони сифатида яратган... Навоий бундан қочиш ношукурлик деган эътимодга амал қилиб, бу борада ўзи мислсиз намуна – жасорат кўрсатиб яшади. Шохбайт:

*Яхши-ямондин бари эрмас жаҳон,
Лекин ямон-зоҳиру яхши-ниҳон.*

Улуғ мутафаккир шоир «жаҳон», унинг зиддиятлари ҳақида бунчалар аниқ ва мухтасар, орифона осоништалигу пинҳоний дард самари бўлган мисраларни яратгунча ҳаётнинг қанча синовларини бошидан кечирмаган, айниқса, дўст деб билган, яхшилигини аямаган, меҳр-вафо кўрсатган одамлардан не ранж-озорлар топмаган, не жабру жафолар кўрмаган («Бас-е, иссиқ-совуқ кўрдум жаҳонда, Бас-е, аччиқ-чучук тотдим замонда»)! Демак, мазкур байт бевосита дардли-эҳтиросли кечинмалар инъикоси бўлган бошқа байтлардан фарқланиб турса ҳам (ҳар бир ғазал, шу жумладан, байтнинг туғилиши ўз қонуниятига эга), оқилона унсурлардан шакллланган фалсафий моҳияти билан эмоционал-кечинма образлар қаторида қадрланиши мумкин. Зеро, дунё яхши-ёмондан холи эмас, деган аччиқ ҳақиқатни оддий одамлар – авом халқ айтиши бошқа, эл-улусга раҳнамолик қилган, адолатпаноҳ, фуқаропарвар арбоб, улуғ мураббий шоирнинг айтгани бошқа. Шу маънода Навоийнинг тутилмаган, бетакрор лирик образлардан фарқ қилувчи, гўё оддий ҳикматомиз таъбирлари (мантикий тафаккур намуналари) ўйчан кайфият туғдириши мумкин. Иккинчи мисра ҳам ақл-заковат унсурлари билан йўғрилган бўлса-да, унинг руҳида, моҳиятида буюк жафокаш қалб изтироблари яширинганини фаҳмлаб олиш қийин эмас; «Лекин ямон зоҳиру яхши – ниҳон». Бас, яширин дард-алам сабабини билиш учун қийноқли саволлар туғилиши табиий: нега ёмонлик кўзга ташланишдан чўчимайди, қилмишидан пушаймон бўлмайди, ошкора тазҳид, тазийк, зўравонлик, юзсизлик қилади?

Билъакс, яхшилик ўзининг барча хайр-саховатли, меҳр-шафқатли, босавоб ва беминнат ишлари, беназир сифатлари, хосиятларига қарамай, хоксору шикасталик билан назардан яширинади? Балким, бунда бошқа бир сабаб бордир? «Ямон – зоҳир» эканлиги одамларни ҳушёрликка даъват этиш рамзидир. «Яхши – ниҳон» нақлида яхшиликни чуқурроқ идрок этиш ва эъзозлаш маъноси бордир. Хуллас, Навоий тазод шеърий усули орқали халқ фалсафий тафаккурининг азалий меъёрларидан «яхши-ямон» муқобилини янгича талқин қилади, шу заминда ўзгача оқилона-рубобий лавҳа яратади.

Навоий шоҳбайтларида «яхши-ямон» муқобил тимсоли воситасида чизилган лирик лавҳалар, манзаралар, фалсафий-лирик образлар оз эмас. Улар нафақат сўз-ташбеҳ, сўз-образнинг илк бор халқнинг ўзи кашф қилган маъно қирраларига шеърий жило, бадий сайқал беради, айти чоғда ва энг муҳими, шоир қаҳрамони ошиқ ё ориф дунёсига хос зиддиятлар ҳақиқатини таҳқиқ қилади, кенг маънода, Навоийнинг инсоний ва ижодий тақдири билан боғлиқ фавқуллодда нозик, теран драматизм ва трагизмни инкишоф этади. Байт:

***Ўтқа солдинг сабру оқлу жону кўнгул – барчасин,
Йўқу борим куйдурйб, яхши-ямоним ўртадинг.***

Ҳажрнинг адоқсиз дарду ҳасратларини изҳор этишнинг фақат Навоий қаламига хос ифода силсиласидаги «яхши-ямоним» тимсолида ошкор зиддиятлар қутби сезилмайди, балки ундан фалсафий-лирик умумлашма – ошиқ шоир ва фидойи инсоннинг бадий бутун, комил ва солим образи яратилади. Бу – муҳаббатнинг илоҳий ўтида куйиб ўртанган ошиқ Навоийнинг «йўқу бори, яхши-ямони»; бу – фақат унинг қисматида битилган, бошқа бировнинг тақдири билан қиёслаб бўлмайдиган эзгу тушунчалар («сабру ақлу жону кўнгул – барчаси»); бу – Навоийнинг ҳам реал, ҳаётӣ (дунёвий-мажозӣ, демак, муваққат—фонӣ), ҳам илоҳӣ (ҳақиқӣ, боқӣ) олами, яъни моддӣ – жисмонӣ ва маънавий – руҳӣ дунёнинг битта улуғ жафокаш, покдомон, фидойи инсон сиймосида мужассамланган шеърий тимсоли. Мана ўзининг ички-сирли зиддиятидан қатъи назар, бутун, муштарақ маъно касб этган «яхши-ямоним» тимсоли – образининг янги характери, фалсафӣ моҳияти... Бу пурдард лирик лавҳани энди тазод эмас, балки таносиб санъатининг оригинал намунаси деса бўлади.

Баъзан «яхши-ямон» ташбеҳи шеърий лутф, гўзал киноя орқали маҳбуба тимсолида муҳаббат оламини васф этиш воситасига айланади. Байт:

***Даҳр аро яхши-ямон ичра басе қилдим назар,
Дилбаримдин яхши йўқ, андоқки йўқ мендин ямон.***

Улуғ ишқ куйчиси, ўз қаҳрамони – ошиқ кўнглида туғён қилган соғинч ҳисларини, васл армонларини қандай изҳор қилиш йўлини тополмай, муҳолағанинг ғаройиб бир усули – ифрот санъатидан фойдаланади: жаҳоннинг («даҳр аро») барча яхшию ёмон одамларини бирма-бир назардан кечиришдек ақл ва мантиқ имкониятларига сиғдириб бўлмас ғаройиб жумбоқни муҳаббат ҳаққи, фақат ошиқона ёки қаландарона самовӣ тахайюл воситасида ечиш чораси топилади, бу мўъжиз нисбат иккинчи мисра мазмунида очилади: «Дилбаримдин яхши йўқ,

андокки йўқ мендин ямон». Анъанавий зиддият андозасига солиб бўлмайдиган бу гўзал «рақобат»- нисбатда маҳбуба васфида муҳаббат дунёсига, инсон гўзаллигига юксак қиммат беришдан ортиқ мақсад бўлмаса керак. Шу маънода «йўқ мендин ямон» сўзлари ҳам гўё ошиқнинг ўз-ўзини ҳаддан зиёд хоксору гуноҳкор қилиб кўрсатиши орқали ошиқлик қисмати дунёнинг барча маломату ҳақоратларига дош беришга қодир мислсиз руҳий қудрат эканини муболағали-рамзий ифодалаш намунасидир. Шу тариқа, Навоий «яхши-ямон» муқобил нисбатининг ўзгача бадий талқини орқали, тазод санъати воситасида янги лирик-мунозарали образ яратади.

Яна бир шеърда «мен – ёмон, сен – яхши» каби чуқур киноявий-рамзий нисбат усулида муҳим бир муаммо – улуспарварлик ғояси тараннум этилади. Байт:

***Навосиз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ямон бўлса, сен яхши бул.***

Бир қарашда анъанавий панднома усулининг яхши намунаси каби туюладиган мазкур байтда адолат неъматларидан баҳрасиз, меҳр-шафқатга муҳтож одамлар («навосиз улус») га нисбатан олижаноб ва олийҳиммат бўлишгё даъват ўзига хос мусиқий жозиба, сўз оҳанрабоси – фасоҳати билан ифодаланадики, у руҳий ҳолат, кечинма образлари маҳсули бўлган байтлардай шавқ билан ўқилади, уқилади. Зеро, буюк гуманист шоир ўзининг олий мақсади – умр комронлиги деб билган инсонга меҳр-шафқат ва улус ғами ғоясини «навосиз – навобахш», «ямон – яхши» муқобил нисбатларининг яна бир шеърий талқини, ўзгача қирраси орқали очиб беришга муваффақ бўлган, аниқроғи, Навоий ўзининг шоир, ориф, эҳтимол, бирор арбоб тимсолидаги суҳбатдоши (рафиқи ёки рақиб) олдида жидий талаб қўяди: агар навосиз улус билан муносабатда Навоий ўз номига, шаънига муносиб даражага кўтарилмаган (бунда «навосиз» ва «Навоий» сўзларининг ўзаро маъно нисбатига ишора йўқ эмас), муносиб яхшилик қилмаган бўлса, сен ўз яхшиликларинг билан шундай намуна кўрсатгинки, у (Навоий) ўз «ямон»лиги нимада эканини, том маънодаги яхшилик – «улусга навобахш бўлиш»нинг афзалликларини англаб олсин... Шу тариқа, «ямон» кутилмаган тарзда «яхши»нинг баҳо мезонига айланади, кейингисининг янги маъно қирралари кашф этилади, бундан ўзгача характердаги лирик образ шаклланади.

Навоий «яхши-ямон» муқобил тимсол-образини бунчалар рангин шеърий қирраларда очиш сабабини куйидаги шохбайт орқали англаб олиш мумкин:

***Навоий, фақр ойинида инсоф илгари тутсанг,
Ўзунгни бил ямон, лекин бу сўзни яхши бил боре.***

Вожаб! Бу фоний дунёда фақат бечораҳол, фақир, шикастадил кишилар «ўзни ямон билмоқ»дек маломатдан кўркмайдилар, сабаби, бундай хоксор гуноҳкорлик ҳисси унинг имон-этиқодини таҳқирламайди, аксинча, руҳини поклайди, демак, ўша ғарибу бенаволаргина «бу сўзни яхши» деб билмоққа ҳақлидирлар. Валисифат шоирнинг ориф, қаландар тимсолидаги қаҳрамони (моҳиятда у Навоий шахсига яқин туради) жамиятда тутган ўрни, мавқеидан қатъи назар, «фақр ойинида инсоф»ни иккала дунё – тириклик ва абадиёт учун бирдан-бир тўғри йўл – ҳидоят шарти деб билади. Шу тарзда «яхши-ямон» тушунчаси замиридаги кескин ижтимоий тафовут чегараси йўқолади, улар, юқорида шарҳлаб ўтилган «йўқу борим, яхши-ямоним» каби инсонлик, шоирлик, мураббийлик, мутафаккир ва адолатпарвар арбоблик қисматининг умумлашма рамзига айланади.

Қатор шохбайтларда оламнинг зиддиятлари нисбати бошқа муқобил ташбеҳлар билан алмашади. Байт:

***Ҳақки биров хилқатини қилди пок,
Севмаса нопок эл они, не бок?***

«Хилқати пок биров» билан «нопок эл» орасидаги зиддият зоҳиран «яхши ва ёмон» тафовутини эслатиб турса ҳам, моҳиятда аввалгиси мутлақо барқарор характерга эга (чунончи, шоирнинг қаҳрамони «мен ямон» дейишидан манзур ва марғуб маънони ҳам англаш мумкин, лекин у ҳеч қачон «мен нопок» демайди ёки бу ижобий маънода қўлланмайди). Демак, Навоий наздида «поклик» дахлсиз, маъсуму мукаррам бир хилқат бўлса, «нопоклик», аксинча, дунёда йўқ; «андин ямон, андин ямон». Бас, қийноқли саволлар туғилади: нега энди зиддиятлар қутбининг ўша дахлсиз шаффоф томони фақат «биров» ташбеҳи билан, иккинчиси «эл» сўзи билан боғланган? Наҳотки, пок одамлар ғоят даражада камлиги ва нопоклар ҳаддан зиёд кўп эканлиги ҳақиқат бўлса? Пок зотларнинг бошига тушган кулфатлар, фожеалар сабаби ўша

«кўпчилик» иродаси билан боғлиқ эмасмикин? Мантиқан иккинчи мисра мазмуни ва шарҳига эҳтиёж туғилади: «Севмаса нопок эл они, не бок?» Ҳатто биргина пок одам бутун бир «нопок эл» тинчлигини бузиши, саросимага солиши мумкин. Илло, унинг мавжудлиги – «ҳақ» (худо) ва ҳақиқат рамзи ёлғоннинг, риёнинг офати. Демак, Навоий бошқа бир байтда қайд этган «нафс, шайтон, жаҳл» домига тушган, ундан ўлгунча кутила олмайдиган «нопок эл» балким поклик қисматиға чексиз ҳасад ва ғараз сақланганидан уни «севмас», эҳтимол, «севмас»лиги сабабини ўзи ҳам билмас, билишни истамас... Шундай қилиб, «пок-нопок» муқобил нисбати воситасида Навоий бир умр муқаддас деб билган, имон-эътиқод даражасида улуғлаган эзгу ҳаёлини ҳайратомиз мухтасар ва бутун лавҳа-образ қатига жойлайди.

Қатор ғазалларда «вайрон» – «обод» муқобиллик нисбати орқали нафис, жозиб лавҳа-образ шаклланади. Байт:

***Гарчи сабрим уйи янглиғ айладинг вайрон мени,
Доимо, ёрабки, ҳуснунг мулкидек обод бул.***

Навоий ҳаёл ичида ҳаёл тимсоли, лавҳа ичида бошқа миниатюр манзара, кўнгил ойнасида ўзгача рамзий образ яратиш бобида тенги йўқ санъаткорлардан. Шундай сирли тасвир жараёни биринчи мисрада акс этган: «...сабрим уйи янглиғ айладинг вайрон мени». «Вайрон» образи бир вақтнинг ўзида ҳам «сабр уйи»га, ҳам «мен»га нисбат берилиши бадиий сўз, шеърый образ имкониятларидан ижодий фойдаланишнинг ажойиб намунасидир. «Мени вайрон айладинг» деган ҳазин-мунгли лавҳада шоирнинг қаҳрамони – ошиқнинг ўзлиги, кўнгли, жони, руҳияти – бутун ҳаёти, қисмати сўзнинг мўъжизакор қудрати туфайли тажассум этган; «сабр» – инсон қалбига эмас, ақл оламиға дохил ташбеҳ, демак, «мен» билан боғлиқ ҳиссий-руҳий дунёнинг вайронлиги анча муқаддам кулаган «сабр уйи»нинг қисматиға қиёс этилади. Лекин қизиғи шундаки, сабру сабот ва ўзлигу руҳият иморатининг вайрон бўлганидан ошиқ ҳасрат – надоматлар чекиш ўрниға илоҳий қудратдан маҳбубанинг «ҳусни» ҳаққиға улуғ тилаклар тилайди: «Доимо, ёрабки, ҳуснунг мулкидек обод бўл». Бундай жафодийда фидойилик, шикаста ҳол ёлбориш – мужримона муножот фақат ва фақат ошиқлик қисматиға хосдир, бу уни заррача таҳқир этмайди, аксинча, боз улуғлайди.

Баъзан «мен», «вайрон» нисбатлари қайтарилгандай бўлади, аслида бутунлай ўзгача-жозиб лирик манзара чизилади. Байт:

***Урма ҳиммат лофини, олдингда бу тоқий сипехр,
Фақр кўйинда агар ўз ганжи вайронингча бор.***

Бу ғоят мунгли-ҳазин лирик лавҳада бошқа қатор байтларға хос туйғу ва ҳаёлнинг самовий кенгликлари, руҳият теранликлари сезилмайди. Аксинча, муваққат, дунёвий ҳаёт – умр йўлининг бир манзили «фақр кўйи» – кўчаси бўлса, шоирнинг қаҳрамони – бечораҳол, васл қувончидан умидсиз, ғариб ошиқ ёки шоир-қаландар шу фақру фано маҳалласида истиқомат қилади, йўқ, унинг моддий-жуғрофий маънодаги уйи эмас, балки руҳият гўшаси – ўзлик вайронаси («ўз ганжи вайрони») тасвир объектиға айланади. Фақирлик кўчасидаги инсон ўзлигининг рамзий уйи «ганжи вайрон» деб таърифланиши (қадимий ривоятға кўра вайроналар остида ганж сақланиб қолгани учун ҳам аждаҳонинг ватани вайрона эмиш) ҳазин-фожеъ мазмуни билан ҳаққонийдир: тасаввуф фалсафасида ишқи илоҳий йўлида фидойи шоир-қаландар, жоҳу мол, нафсу фароғат юкидан фориғбўлган девонавор ориф-дониишманднинг кўнгил уйи вайронаға ўхшаши, айни чоғда, бу вайрона ўз бағрида маънавий ганж – валилар маърифати ҳазинасини сақлаши ҳақида турли – реалистик ва романтик-мажозий ҳикоялар мавжуд. Навоий қаламининг сеҳри шундаки, фақирлик кўчаси, ғариблик уйи ҳақида ёза туриб, муқояса учун фалак гумбазидан фойдаланади: «олдингда бу тоқий сипехр... ганжи вайронингча бор». Бундай нисбатлаш усули шоир кузатган мақсадни жозибатор, фазовий образ-манзара орқали ифодалаш учун таъминот беради.

Табиий, турли ғазалда шеърый зиддият қутби ўзгаради – янги ташбеҳлар билан алмашади. Шохбайт:

***Бизнинг афсонамиздин нукта сўрманг, эй хирад аҳли,
Нединким бу жунун фасли туганмас можаро айлаб.***

Муҳаббат «афсонаси» (бошқа байтларда қўлланган «ҳикоят», «достон» ташбеҳларининг ифода миқёси кичиклик қилган бўлса не ажаб!) «жунун фасли»ға муқояса этилиши бадиий мантиқ нуқтаи назаридан қанчалик асосли, жозибали, ҳаққоний... Афсонанинг сюжети интиҳо топиши мумкин, лекин унинг ҳаёллар, образлар дунёсини чегаралаб бўладими? Шунингдек,

табиат фасли ҳам макон, масофа, ранглар, оҳанглар эътибори билан қанчалик поёнсиз бўлиб кўринмасин, унинг худуди вақт билан чегараланиши мумкин. «Жунун фасли»-чи? У йилнинг турли фасллари, умуман вақт ўлчовини, табиат ва ижтимоий ҳаётдаги бошқа меъёрларни тан олмайди; фақат руҳий-ҳиссий дунёнинг чексизликлари, теранликлари унинг эрк-ихтиёрига, туғёнларига бир қадар мувофиқ келиши мумкин. Биринчи мисрадаги: «нукта сўрманг, эй хирад аҳли» сўзларидан кузатилган теран ва мўътабар маънилар («нукта», «хирад»)нинг ожиз қолиши ёки иккинчи мисрадаги: «туганмас можаро айлаб» нақлидан англашилган туйғулар шиддати муҳаббат отлиғ буюк, сирли-сехрли қисматнинг маъно-моҳияти ҳақидаги маълум тасаввуримизни, шубҳасиз, бойитади, чуқурлаштиради.

Ниҳоят, яна бир ғазалда ислом ва тасаввуф фалсафасининг фано – бақо («фоний», «боқий») тимсолларини бадий идрок этиш натижаси сифатида Навоий шеъри-ятининг асосларидан бири – «эл коми» ғоясини бутун, ёрқин ва мухтасар ифодалаган пурмаъно образ-лавҳа яратилади. Шохбайт:

*Эрур чун олам узра жоҳ фоний, яхши от боқий,
Бас, эл комин раво айла, ўзингни комрон кўргач.*

Ёруғ дунёнинг ўзи каби «жоҳ» (кичик мансабдан то подшоликкача) инсон учун фоний эканлиги ақл-хушини йўқотмаган ҳар бир киши учун сирли жумбоқ ё ажабланарли ҳол эмас. Аммо сабабият ва моҳиятидан «ақл боши айланар» бу кўҳна «олам узра», айниқса, меҳру вафо умид қилиб бўлмайдиган замондан, замон аҳлидан етган устма уст озору ситамлар шароитида «яхши от» қолдиришдек фавқуллоҳда жасоратни фақат тангрининг ўзидан, унинг лутфу қарамидан кутиш мумкин... Шу маънода «яхши от» нисбий тушунча эмасмикин? Яхшилик ва эзгулик, ҳақиқат ва адолат йўлида сарфланган меҳнатлари эвазига ортиқ жабру жафолар кўрган Навоий («Йўқ ажаб гар барчанинг дардича бўлса менда дард») «яхши от боқийлигига комил ишонч – эътимод билан яшаганининг сири нимада экан? Буюк жафокаш шоирнинг кўпчилик шеърларидан бундай мушкул саволларга жавоб топиш осон эмас. Аксинча, яхшилик, вафо сўзларига бамисоли «ишқ ояти», «кўнгил ҳадиси» каби рамзий – илоҳий маъно берган Навоий уларнинг ҳаётдаги мисоли – бирор жилосини, нишонасини тополмаганидан надомат чекади: «Оҳким, аҳбобдин ҳар кимга айлаб минг вафо, топмадим яхши ўзумга мен ямон мингдин бирин» – бу байтдаги «яхши-ямон» муқобил тимсоллари замирила қанча пинҳоний дард, алам, армон, киноя, ҳасрат оҳанглари бор! Ёки: «Замона аҳлига гар юз қуёшча кўргузубсен меҳр, Вафо зинҳорким бир зарра чоғлиғ эътимод этма» – бу байтдаги «юз қуёшча» билан «бир зарра» нисбати нафақат анъанавий иғроқ усули, балки бу қаршилантириш санъати (тазод) моҳиятида Навоий ҳаёл қилган «меҳр-вафо»нинг фақат арзу само меъёрлари билан ўлчанадиган (дунявий мезонларга сиғмас) илоҳий маъносию «замон аҳли» назарида заррачалик қадри йўқ, деган алам-ўкинч зухур этган. Лекин жамият ва давлат ҳаётида, фан (илоҳий ва дунявий илмлар) ва маданият, жумладан, бадий ижод соҳаларида тутган улуғ мартаба ва нуфузидан қатъий назар, расулونا фақирлигу ҳақирлик хислатини зиёд билган Навоий давр зиддиятларидан юқори турди; замонлар, авлодлар синовидан ўтган: «Ҳақиқат эгилса ҳам синмайди», «Яхшидан от қолур, ёмондан дод», «Яхшилик ўлмайди», «Яхши дўст ёмон кунда билинади» каби ҳикматлар ҳаққи-ҳурмати «халқ ғами», «эл коми»ни ўйлади, «улусга навобахш»лик қилди; энг мушкул дамларда яна халқ тафаккури сабоқларидан, ислом ва тасаввуф таълимотидан руҳий мадад олди («Халқдин ҳар ярамас келса, хуш улким, ҳақга Деса бўлмас: «Менинг учун яна бир халқ ярот»). Шундай қилиб, иккинчи мисра шарҳи учун бадий-мантикий замин ҳозирланди дейиш мумкин: «Бас, эл комин раво айла, ўзингни комрон кўргач». Бу фоний дунёдан яхши от қолдириб ўтишнинг бирдан-бир ишончли, яъни вақт синовларига дош бера оладиган омили бўлмиш «эл коми» ибораси – икки «сўз лавҳи» (Навоий таъбири)га битилган миниатюр шеърый образ ғазал контекстида ўз шакл-шамойилига (зоҳирига) нисбатан кенг, чуқур маъноларни англатишига шак-шубҳа йўқ. Ўз элининг коми – мурод-мақсуди, орзу-истаклари, умид-армонлари... Бундай қадрдон, муборак туйғуни идрок этишнинг ўзи хайрли қадам. Бу лавҳа-образ, унга «раво айла» бирикмаси қўшилса, кенг маънода она халқнинг моддий, маънавий, руҳий ва бошқа эҳтиёжларини қондириш йўлида қамарбасталик, дард-дошлик, фидойилик туйғуларини ҳайратомиз тарзда умумлаштириб ифодалайди. Ниҳоят, «комрон» ташбеҳи байт мазмунига аниқ ҳаётийлик, ҳаққонийлик бағишлайди (Навоий ўз олдига аниқ бир мақсад қўймаган, бу йўлда чинакам «ғайрат ва ҳиммат» кўрсатмаган, «нотамом ва хом» одам эли дардига дарддош бўлишига, одамлар мушкулени осон, ҳожатини равон қилишига ишонмайди).

ЎН БИРИНЧИ МАҚОЛАТ ТУРМУШ ТАФСИЛЛАРИ

*Басе, ашк оқиздинг, эй кўз, бас этким,
Йиқилмасун устингга вайрона ногаҳ.*

Табиатдан, самовотдан сайлаб олиб яратилган, сайқалланган шеърый тимсол ва рамузот, истиора ва мажозлардан фарқли равишда, ижтимоий ҳаёт, маиший турмушнинг турли соҳаларига оид ажойиб фактлар, беихтиёр ўзига тортувчи тафсилотлар шеър яратиш жараёнида, образли тафаккур қонунларига биноан махсус сўз-образларга, воқеий-лирик лавҳаларга, жонли, ҳаққоний тимсолларга айланиши мумкин. Давр воқелиги – давр аҳлининг ҳаёти, тижорати, касб-кори, иш жараёни, ўзаро муносабатлари, турфа муаммолари, қувончлари, дардлари; кечмиш воқелик – турли одатлар, анъаналар, турли обидалар, тарихий сабоқлар, тажрибалар, саргузаштлар, фан ва маданиятнинг тарих, фалсафа, этнография, тиббиёт, фалакиёт, ижтимоий, ҳуқуқ, мантиқ, кимё, шунингдек, хаттотлик, наққошлик, мусаввирлик, меъморлик, мусика, бозингарлик (қизиқчилик), китобат каби соҳалари... Ана шундай махсус тафсилотлар, маълумотлар, ахборотлар – воқелик нисбатлари анъанавий ташбеҳлар – рамзлар, мажоз ва истиоралар билан гўё «рақобат» қилади – ўзгача ҳаётий воситаларга айланади. Навоий ана шундай турмуш тафсилларидан гоҳ бевосита фойдаланади, гоҳ уларга рамзий-мажозий маъно, киёфа беради. Шохбайт:

*Тажалли истасанг ул юздин, ўртабон жисминг
Қули била кўнгул ойинасин жило қила кўр.*

Навоийнинг лирик қаҳрамони – ошиқ маҳбубининг дардию ёди билан яшар экан («Дардимга ҳаёлини табиб эт... Ёдини ҳаётим эт, илоҳий»), ҳаёлдаги ўша моҳрўй («ул юз») фақат кўнгилда жилоланиши – «тажалли» этиши мумкин. Бас, ошиқнинг «кўнгил ойинаси» оламни аниқ ва тиниқ кўрсатмоғи учун унинг фавқулудда жасорати – ўз «жисмини ўрташи» лозим бўлади. Илло, кўнгил кўзгуси (у оддий кўзгулардан эмас) фақат шайдо «жисм кули била» равшанлик касб этса не ажаб? Шу тариқа, реал имконият доирасидан ташқари бир ҳолдан, фақат шеърятнинг ғаройиб мантиқи яратиши мумкин бўлган жозибали лирик лавҳа-образ шаклланади. Энг муҳими, соҳир сўз санъаткори ҳунар аҳли кўзгуга жило беришда фойдаланадиган кимёвий усулга шеърый сайқал бериш билан мусулмон Шарқида кенг тарқалган (жум-ладан, Навоий эътимод билдирган нақшбандия оқими ўзлаштирган) тажаллиёт – илоҳий қудратнинг табиат ва инсонда инъикос этиши фалсафасига ўзининг марғуб муносабатини намоён қилади.

Навоий ғазалларидан бирида табиий офат ва вайрона фонида ғоятда ҳаққоний, нафис манзара чизади. Байт:

*Басе, ашк оқиздинг, эй кўз, бас этким,
Йиқилмасун устингга вайрона ногаҳ.*

Баъзан ҳаётда шундай бўладики, ортиқ даражада ишдан зўриқиш ё вазмин юк, аниқроғи, эёки девор ё вайрона тагига сув кетиши хатарли оқибатга олиб келиши, фалокат аксарият кишининг ўз айби билан содир бўлиши, яъни «вайрона (ўзининг) устига йиқилиши» мумкин. Навоий мана шундай таҳликали – нохуш ҳодиса хавфини муҳаббат савдоси – ҳижрон ёшлари селоби билан қиёслайди, қиёслаганда ҳам жуда чиройли, ҳаётий мажоз яратади – руҳий манзара чизади: бетўхтов йиғлаган кўз гўё ўзи тўккан беҳисоб ёшлар туфайли мадори қуриган ва нажот истаб вайронага кириб қолган жафокаш ошиқ рамзига айланади («инсонийлашади»). Шуниси янада ажаброққи, ўша вайрона... ошиқнинг озурда, шикаста жисми бўлиб чиқади. Шеърятнинг рамзий-истиоравий образлар силсиласида, эҳтимол, учратилмаган ҳол! Шу тариқа, вайрона-жисмнинг ўз «устига йиқилиши»(!) каби «ақл боши айланар» ифода усули орқали сўз фасоҳати имкониятлари чексизлигидан далолат берувчи бетакрор лирик лавҳа яратилади.

59

Яна бир ғазалда «ашк» (кўз ёши) ёмғир-жалага, ошиқнинг кўнгли йўл бўйидаги «вайрона»га тамсил этилади. Лекин бу муҳоясадан қандай жозиб лавҳа яратилади! Байт:

*Кўзда ашкимдин қочиб кирди ҳаёли кўнглима,
Кўп ёгиндин йўлда эл вайрона қилгондек паноҳ.*

Айниқса, от-уловсиз, юпин йўловчиларнинг қаттиқ ёғиндан қочиб, вайронадан... нажот кидириши (содда ва аччиқ ҳақиқати билан таниш кечмиш асрларнинг йўллариға хос мунгли манзара!..) ошиқона хаёл тимсоли – маҳбуба сувратига муқояса этилиши чиндан ҳам нафис эмасми: «Кўзда ашқимдин қочиб, кирди хаёли кўнглима». Ошиқ Навоий тасаввуридаги лоларуҳнинг кўздан кўнгилга ўтган хаёли... Йиғлаётган аламдийда кўзнинг ёмғирли йўл манзарасига хоксору шикаста кўнгилнинг кўп ёғиндан тўкилай-тўкилай деб турган вайронага тамсил этилиши шеърӣ лутф сўз назокатию ҳазин маъноси билан қанчалик ҳаққонӣ, табиӣ лирик-драматик лавҳалар... Хаёл тимсолининг зоҳирдан ботинга (кўздан кўнгилга) ўтиши-чи!.. Шундай қилиб, Навоийнинг бизга бошқа шоҳбайтлардан таниш қаҳрамонлари – ошиқ ва унинг маҳбуби бу гал бутун ўзгача ҳолат, ўзгача киёфада (мувозана санъати – параллелизм усулида) намоён бўладилар.

Яна бир ғазалда «йўл» ташбеҳи шаҳар маҳаллаларининг туташ кўчаларидан бири фонига айланади. Байт:

***Ҳар бепоён йўлин қатъ айламак душвор эрур,
Заъфдин менким юрурмен қўл таяб деворга.***

Муҳаббат йўлидек узун, «бепоён йўл» бўлмаса керак. Унинг пурзиё, шуқуҳли ва уқубату изтиробли ҳар бир манзилини босиб ўтиш («қатъ айламак»)да ҳолсизлик, мажолсизликдан («заъфдин») охири «деворга қўл таяб» бўлса-да, илгарилаб боришдан ўзга чора йўқ. Ҳаётдаги, ҳар қалай, таниш манзара: кўча-кўйдами, эҳтимол, хонадондами юриб турган кишининг баногоҳ мадори қуриб, кўзи тиниб, боши айланиб, деворга ё бошқа бирон нарсага суянган ҳолида то ўзига келгунча туриб қолиши, сўнгра йиқилмаслик учун деворни (ё бошқа бирон нарсани) ушлаб маълум масофани ўтиши мумкин. Навоий мана шундай қисқа муддатли турмуш ҳодисасини мадорсиз, хастаҳол ошиқнинг ёр кўйи бўйлаб юриб боришида гўё давомли ва ягона таянч воситаси сифатида таърифлайди: «Заъфдин менким юрурмен қўл таяб деворга». Бундай шеърӣ лутф – муболага усулига байт мазмуни – ошиқнинг «заъф» ҳолати ҳам, санъат, бадиият мантиқи ҳам етарли асос беради.

Ғазаллардан бирида ишқ қисматининг бепоён йўли «сахро» – «водий» ташбеҳлари яратган ғаройиб манзара орқали чизилади. Байт:

***Эй, Навоий, ишқ сахросида гар қўйдунг қадам,
То нечуклагайсен ул поёни йўқ водий била?***

Реал турмушда йўлини йўқотган (сўзнинг туб ва кўчма маъноларида), сарсон-саргардон бўлган гумроҳларгина эмас, оқиллар, зукколар озми? Лекин бораётган йўлидан адашиб кетишнинг асрлар давомида синалган, анъанага айланган, асосли манба-нисбати «сахро» ва «водий»дир (классик шеърӣятимизда, жумладан, мазкур шоҳбайтда «водий» ташбеҳи ҳозир биз тушунгандан анча кенг, аниқроғи, «сахро» билан деярли синоним маънода талқин қилинади). Албатта, инсон ҳақиқӣ сахро ва водийнинг «поёни йўқ» йўллари танобини тортишга ҳам муваффақ бўлар. Лекин «ишқ сахроси»нинг поёнини ким била олади? Балким абадиёт йўли деганлари ўзи шудирки, то дард аҳли бу сирли-сеҳрли ва уқубатли йўлга «қадам қўйибди», унда адашиб қолмаслик учун нима қилади, қандай илож топади – буни фақат ўзи билади, тўғрироғи, чин ошиқ бундай ваҳмдан, иштибоҳдан узоқ. Шунга қарамай, буюк санъаткор ўзининг қаҳрамони – ошиқ Навоий олдига қийноқли савол қўяди: «То нечуклагайсен ул поёни йўқ водий била?» Хуллас, табиат ва ижтимоӣ ҳаёт ҳодисалари заминида муҳаббатнинг «поёни йўқ» руҳӣ-маънавий оламини улуғловчи лирик образ-манзара яратилади.

Не ажабки, табиатдаги мўъжаз-митти жонзотлардан бири воситасида шундай нозик кузатиш, ингичка хаёл самари бўлган шеърӣ лавҳа чизиш мумкин экан. Байт:

***Навоий, ёр лаълида учуктурки, йўқса ёпишти
Чибиннинг парридин бир пора кўнғон чоғда бол узра.***

Маишӣ турмушда камдан-кам одам (хатто жузӣӣ нарсаларга ҳам қизиқиб, ҳайратланиб қарайдиган болалар бундан мустасно) эътибор берадиган бир минитюр манзара... маҳбуба лабидаги «учук» тасвири учун бирдан-бир аниқ, тиниқ нисбат – муқояса сифатида танланиши қанчалик нозик шеърӣ мушоҳада далолати! Бу нафис⁶⁰ тамсил усулининг жозиба сири фақат зоҳирӣ ўхшашликда, чунончи, лабдаги анча қайта бошлаган учук (янги чиққани қирмизи рангда бўлади) чивин қанотининг бир қати – парчасига қиёс қилинишидагина эмас, айни чоғда «чибин кўнғон бол» маҳбуба лабининг лаззатбахш аломатига айни матлуб ва манзур ташбеҳдир. Қолаверса, мазкур байтдаги ифода жозибаси шоир истифода этган «чибиннинг

парридин бир пора» бирикмаси билан таъмин этиладики, бу турмушдан танлаб олинган тафсилнинг маъно-мантикига мувофиқ ва муносиб шакл – тасвирий восита кашф қилиш санъатидир. Шу тарифа, Навоий бу гал ҳам мувозана (параллелизм) усули орқали шеърятга хос образли тафаккур кудрати, махсус нуктадон мушоҳада тарзи нималарга қодир эканини аён кўрсатади.

Яна бир ғазалда Ҳинд мулкидан (эхтимол, бошқа иссиқ мамлакатлардан) келган афсунгарлар санъати шеърӣ нисбат сифатида олинади. Байт:

***Сочинг савдосидин айтур паришон сўзларим бордур,
Фусунгар санъат айларда йилонга қилгон афсундек.***

«Сочинг савдоси» – ёруғ дунёдаги энг гўзал ва энг фожеъ қисмат бўлмиш муҳаббатнинг мазкур байт мазмуни ва шеърӣ мантиқ тақозо қилган рамзий ифодаси, яъни анъанавий тамсил учун сайлаб олинган ҳодиса – илон афсунига мувофиқ ижодий қайта ишланган ташбеҳлаш усулидир. Чунончи, бошқа байтларда маҳбуба лаби ёки жони тасвирида Масих, Хизр; кўнгил тасвирида баҳр, гавҳар, ғунча; кўз ёки рухсор тасвирида анжум, ой, қуёш шеърӣ рамзларга айлангани (бадий мантиқ шуни тақозо қилади) сингари бу гал соч таърифида илон ва унинг ҳаракат-ҳолатига мувофиқ «паришон сўзлар», ошиқнинг аҳвол-руҳиясига афсунгарнинг сажияси шеърӣ нисбат сифатида келиши ажабланарли ҳол эмас. Хуллас, Навоий табиат ҳаёти ва ижтимоий турмушнинг барча соҳалари, қатламлари, уларнинг ташқи-зоҳирӣ ва руҳий-ботинӣ аломатларини кўнгил кўзи билан кузатгани, қалб қулоғи билан тинглаганидан шаҳодат берувчи шоҳбайтлар шеърӣ образ яратишнинг юксак намунасидир. Бошқа бир ғазалда Шарқ воқелиги ва тарихининг ўзига хос рамзи бўлган карвонлар ҳаётидан кичик бир лавҳа-тафсил воситасида ошиқ ҳасратлари ифодаланади: Байт:

***Ақлу сабру хуш йитиб, кўнглумда қолди доғлар
Карвон кўчса, қолур ўтлар ери манзил аро***

Ажабо! Ошиқ «кўнглида қолган доғлар» ишқ йўлидаги беомон тўқнашув – олишувларнинг фожеъ асорати бўлса-я? Кўнгил майдони – жангоҳида бир-бирлари билан муҳолиф жабҳаларида турган қандай кучлар экан? Навоий бу мислсиз маънавий-руҳий курашнинг фақат бир жабҳасини – «йитган (йўқ бўлган) ақлу сабру хуш»нинг фожеъ оқибатини тилга олади. Демак, мантиқан нариги муқобил жабҳада Ишқ, Қалб, Рух инсонликнинг ақл-зако, сабр-сабот, эс-хуш каби имон-эътиқод, нангу ном асоси бўлган муқаддас ақидалари билан узоқ давом этган аёвсиз муҳораба қилганлар, ўзлари катта жароҳоту талофат кўрсалар-да, муҳолифлари устидан ғолиб келганлар, жанг майдонида уларнинг ҳам муборак қони тўкилган, асорати қолган...Эҳтимол, бу мантиқ унчалик аниқ эмасдир ёки муболағаси бордир. Лекин шуниси ҳақиқатки, муҳаббат чекиниш ё таслим бўлиш нималигини билмайди, у жисман маҳв этилса, руҳан яшайверади... Ишқ қисматининг ортиқ азоб-уқубатли, лекин ўлмас ғояси иккинчи мисра мазмунига хос ҳаётий тафсил орқали ўзининг ёрқин ифодасини топади: «Карвон кўчса, қолур ўтлар ери манзил аро». Шундай қилиб, Навоий кўнглидаги «доғлар» ва карвон кўниб ўтган манзилдаги «ўтлар ери» ташбеҳлари, шунингдек, зиддиятининг фақат бир кутби ошкор (ақлу сабру хуш), иккинчи кутби яширин (ишқ, қалб, рух) рамзлари орқали таносиб ва тазод санъатлари билан музаян этилган лирик лавҳа-образ яратади.

Ғазаллардан бирида «ўт» – «дуд» ҳодисалари бадий тафсил сифатида келиб, ошиқнинг озурда қиёфасини чизиш воситасига айланади. Байт:

***Танимни ишқ асири айладинг, манъ этма оҳимни,
Чу қил ўт ичра тушти – дуд бўлмоқдин эмас чора.***

Шеър санъатининг ҳайратбахш аломати шундаки, лирик кечинмани табиат ё жамият ҳаётидаги бирор ҳодисага қиёс этиш усули қанчалик юксак дид, нозик сўз туйғуси билан, бадиият нуктаи назаридан қанчалик иқтидор, маҳорат билан ижро қилинади – мана шу санъат жиҳати – том маънода образли тафаккур, бетакрор-индивидуал мушоҳада тарзи асосий меъёр, ҳақиқат ва бадийлик мезонига айланмоғи керак. Шу жиҳатдан юқоридаги шоҳбайтдаги образлилик унсурлари сўз назокати ва фасоҳати заминидан яратилгани билан эътиборни тортади: ошиқ жисмининг ишқ туфайли кечирилган азрблар оқибатида гўё қил ҳолига келиши, ўтга тушган қилнинг бошқа бирор нарсага ўхшамайдиган тўлғониб-буралиб ёниш манзараси... «Ишқ асирига айланган тан» изтироблари ҳароратидан чекилган оҳлар бамисоли тутундай кўтарилиши, «ўт ичра тушган қил дуд бўлиб» таралиши – табиат ҳодисаси билан инсон-ошиқ

кечинмаларининг ўзаро уйғун ва мутаносиблиги анъанавий таносиб санъатига бадий-мантикий асос бўлиб хизмат қилади.

Баъзан ҳаётдаги, биринчи қарашда, таҳкиромиз ҳодисалардан, масалан, «девона» ва унинг ачинарли, аянч қиёфаси ошиқ аҳволига тамсил қилиб олинади. Байт:

*Хушсиз жонким ёшурмиш жисми гампарвардни,
Мутлақ ул девонадектурким ёпибтур гард ани.*

Зоҳиран ошиқнинг ҳажр азоблари шиддатидан хушини йўқотиши (жонсиздай кўриниши) унинг жисми қанчалик гамзада ва пажмурда эканини, қандай азоблар чекканини яшириши мумкин, бу бамисоли девона шахсини, унинг инсоний моҳиятини беркитиб турган, чанг-гард билан қопланган кийим-бошию кир-чир юз-қўлларини эслатади. Эҳтимол, чуқурроқ разм солиб кўрганда, шоир муқоясаларида тасаввуф шеъриятига хос рамзий маъно йўқ эмасдир: илло, хушсиз жон — девонага (ёруғ дунё ҳузур-ҳаловатидан этак силтаган ҳурфифр дарвеш, вали одамга), жисм эса фонийлик рамзи — гард-тупроққа қиёс этилиши бежиз эмасдай; шунингдек, «ёшурмиш», «ёпибтур» ташбеҳлари ҳам мазкур фикрни тасдиқ этаётгандай, яъни оламнинг, жумладан, инсон руҳининг боқийлиги муваққат унсурларда — «жисм» ва «гард»да яширинган, деган фалсафий таълимотнинг катра ифодасидай таассурот қолдириши мумкин... Хуллас, бу шоҳбайтда ҳам таносиб ва мувозана санъатлари воситасида бадий умумлашма-лирик образлар мухтасар шаклда тартиб берилган.

Яна бир ғазалда «хушсиз жон» гўё уйқу ҳодисаси билан жой, вазифа алмашгандай. Байт:

*Ўлганимдин сўнгра келди сўргали дардимни ёр
Уйқу, кўрким бошима етиб қуёш, уйгонмадим.*

Табаррук умрининг ҳар бир қутлуғ тонгини ғофиллик ва гумроҳликдан мутлақо холи, тоат-ибодат, эл-улус ташвишида тангри илоҳийга саною муножотлар ва шеърӣ илҳом инъомлари билан ўтказган буюк шоир, эҳтимол, ўз вақтида ороми бузилган ё қаттиқ толиққан одамнинг қуёш анча кўтарилиб, офтоб ҳарорати қизита бошлаганда (айни ёз кунлари) ҳам очилмаган уйқуси мисолида кутилмаган тарзда ларзакор лирик-трагик лавҳа яратади. Лекин бу фожеъ мазмундаги образ ўзининг гўзал фалсафаси, гўзал бадий мантиқи билан пок инсоннинг, пок эътиқоднинг ўлмас руҳий тимсоли даражасига кўтарилади: қаттиқ уйқуга кетган ошиқнинг «бошига етиб» унинг бутун вужудини ўз нурлари ҳарорати билан уйғотишга жазм қилиб уйғотолмаган қуёш — маҳбуба ва унинг рухсоридир, лекин у Масих каби ҳатто абадий уйқуга кетган ошиқи шайдосини агар нури-ҳарорати билан иложини топмаса, жон бағишловчи нафаси билан уйғотиши мумкин. Демак, биринчи мисранинг киноя, таъна, умид, алам аралаш ҳазинлиги билан навобахш мазмуни («ўлганимдин сўнгра келди...») моҳиятда ўша бепарво маҳбубани, унинг тимсолида муҳаббат қисматининг ҳам мунгли, ҳам сўнмас руҳини улуғлайди. Шундай қилиб, «ўлим» — «уйқу», «ёр» — «қуёш» тимсоллари орқали таносиб санъатининг рангин ва жозиб намунаси — ҳаётӣ ҳодиса (тонгдаги қаттиқ уйқу) воситасида тароватли шеърӣ образ яратилади.

Табиатнинг мўъжиз ҳодисаларидан бири — товуш («ун») дунёда энг сеvimли ва азиз кишининг бир умр хаёлдан, хотирдан кўтарилмайдиган рамзий сиймоси даражасида аниқ, ёрқин ифодаланган яна бир шоҳбайт:

*Унунгни бир эшитибмен, валеқ йиллардур —
Ки йўқ дамеки, қулогимга келмагай ул ун.*

Ошиқ шахсидан — унинг комил ва солим инсон эканидан далолат берувчи хотирот туйғусининг рамзи. Айни замонда муҳаббатнинг бахтсиз қисмати — «васли мумкуни йўқ» ҳажр соғинчлари, еру кўкка сиғмас ҳасратлари сабабкори бўлган, хаёлдай олису бир нафас бўлсин («йўқ дамеки») кўнгилдан нари кетмас маҳбубнинг қутлуғ -муборак тимсоли... Ҳа, шоҳбайтдаги биргина «ун» образи Навоӣ бир умр хаёл қилган иккала қаҳрамон — ошиқ ва маъшуқа дунёсини улуғлашга қодир, мўъжиз, ҳаққонӣ ҳодиса, табиӣлиги билан ноёб кашфиётдир. Бу сирли-сехрли сатрларнинг биринчи асосӣ қаҳрамони Навоӣнинг ўзи бўлса ҳам ажаб эмаски, айниқса, «бир эшитибмен», «йиллардур» сўзлари кишини беихтиёр ўйга толдиради, ички-ботинӣ баҳсга тортади, кийноқли саволлар кўзғотади...

Ва ниҳоят, бир ғазалда тарози, палла («каффа»), юк, мисқол каби турмуш, тижорат тафсиллари воситасида «ҳажр ғами» ҳасратларидан янги, тутилмаган лирик лавҳа яратилади. Байт:

**Каффадул гардун, зами ҳажрим юкини чексалар
Арз журми ул тарозу ичра бир мисқол экан.**

Не ажабки, ошиқ Навоийнинг ҳажр туфайли чеккан ғаму андуҳлари ҳисобини фақат коинот тарозиси билан ўлчаш мумкин эди (тарози паллалари фавқулудда миқёс касб этиши – арзу самога қиёс қилиниши қанчалик нафис, улуғвор!), афсуски, бу фазовий мезондан фойдаланиш имконсиз. Негаки, ҳажр туфайли (бунинг сабабияти ҳам азал – «гардун» хоҳишига боғлиқ) ошиқ бошидаги «ғам юки» само палласига жо бўлса ҳам (ифрот санъати!), иккинчи палланинг юки, яъни «арз журми» фақат бир мисқолга тенг (мисқол қадоқнинг 84 дан бир бўлаги). Байтдан Навоий кузатган мақсадни – гуноҳкорона шикасталик ғоясини англамоқ учун одатдагидай бу гал ҳам «гардун» – тақдири илоҳий рамзи, «арз»шоир қаҳрамони – ошиқ яшаган ижтимоий муҳит тимсоли сифатида олинганини қайд этиб ўтиш лозим бўлади. Илло, ҳар қандай ғам-ситамнинг сабаби ва сабабкори бор. Демак, мантиқан адолат тарозисининг бир томонига жабрдийда, иккинчи томонига жабркор – айб («журм») эгасининг аъмоли қўйилмоғи керак. Не ҳасратки, ошиқнинг фазовий ўлчамдаги «ғам юки» олдида «арз журми»нинг вазни заррача бўлиб чиқади... Шу тариқа, арзу само анъанавий нисбатлари, шунингдек «ҳажр юки» – «мисқол» муқобил тафсиллари орқали (таносиб, тазод усулларида) муҳаббат олаmidан яна бир пурдард лавҳа-образ яратилади.

ЎН ИККИНЧИ МАҚОЛАТ ХАЛҚОНА НУКТАЛАР

**Чу сен ёру жаҳон бир душманимдур,
Менинг учун жаҳон тургунча сен тур.**

Халқ тафаккури нуктадонликлари... Бу – авлодлардан авлодларга ўтган, не-не давру давронлар таъсири, – тазйиқи ва синовини сабот билан кечирган, турмуш деб аталмиш бениҳоя мураккаб, кўп қиррали, серқатлам ижтимоий хилқатнинг аччиқ-чучук, иссиқ-совуқ, пасту баланд, оқу қаро, яхши-ёмон жиҳатлари, аломатлари – турфа зиддиятларнинг мухтасар, ранг-баранг ва бетакрор сўз, тимсол, ибора-нақлларга ўтган суврати. Бу – ўз зиддиятлари билан маъноли, жозиб бўлган, тақдири илоҳий хоҳиш, инояти билан қўним, қарор ва кадр топган турли жамоалар, элатлар, халқлар тарзида яшаган, курашган, қовушган, фарзанд ўстирган, ноз-неъмат яратган, руҳий, маданий-маънавий бойликлар бунёд этган, не-не боло-офатларни кўрган, бахтини топган ва топмаган, шодмону армонли, комрон ва шикастадил одамларнинг тириклик тажрибалари, қилмиш-қидирмишлари, русуму анъаналари, ибратомиз мушоҳада, муҳокамалари, доно панду маслаҳатлари, уларнинг халқона содда, пурмаъно, ўзгача-образли ибораларда мужассамланган ифодаси. Бу – айниқса, Навоийдек улуспарвар шоир, халқ тафаккури ва ижодий даҳосининг беназир ҳазинадори учун чин «маънилар», «нуктапошликлар» баҳраси, сўз фасоҳати – бадий-образли тасвирнинг сарчашмаси... Фақат бунлай руҳий, маънавий, бадий чанқоқлик билан баҳравар бўлиш, ундан рағбат, илҳом олиб оламни бадий таҳқиқ этиш, рангин ва жозиб образлар, фавқулудда юксак (фазовий) ва теран сўз-лавҳалар, тимсол-манзаралар яратиш Навоийнинг махсус мушоҳада тарзи, шеър яратиш, ёзиш таомили билан белгиланади. Терма байтлар шарҳи бу даъвонинг ёрқин далил-исботи. Шохбайт:

**Чу сен ёру жаҳон бир душманимдур,
Менинг учун жаҳон тургунча сен тур.**

Ирсол-ул масал санъати усулида яратилган бу фалсафий-лирик лавҳада Навоий ҳаёли, тафаккурининг самовий «буржи» – юксаклиги аён кўзга ташланади: мен учун икки жаҳон бор, бири – сен, бири – ёруғ дунё. Ва лекин, надоматлар бўлсинки, сен менга чин дўст, ёр-махбуб бўлсанг, бу дунё, балким сенинг борлигинг учун, мен билан рақиблик, душманлик қилади ва шуниси аниқ, аччиқ ҳақиқатдирки, у охири мени маҳв этади. Сен эса, менинг бу ёруғ дунёда излай-излай топган, таниган, англаган ягона мулким, ўзимдир, армоним, муваққат фоний умр қисматимда ном-нишонсиз кетмаслигим гарови, ягона илинжу нажот тимсоли бўлмиш дўсту ёримсанки, мен учун ҳам, менинг қасосим учун ҳам сен абадий яшашинг керак!.. Яхши ниятли, меҳр-саховатли халқимизнинг бирон-бир яхшилиги билан мушқулини осон қилган одамга миннатдорлик билдириш учун муносиб сўз тополмаганда, анъанавий лутфу доно муболаға

билан айтган: «Дунё тургунча туринг» наклидан ижодий баҳравар бўлиб янги образ яратишнинг нақадар гўзал намунаси! Бу шоҳбайтда шеърят санъатининг учта, бир-биридан муҳим, қимматли хусусияти мавжуд: фалсафий теранлик, халқона нуктадонлик ва юксак сўз туйғуси – бадиият, образлилик маҳорати. Шу тарзда, мазкур шоҳбайтда «ёр» (дўст) – «душман», «мен – жаҳон» муқобил нисбатлари орқали тазод (юқорида қайд этилган ирсол-ул масал санъатидан ташқари) усулида бағоят оригинал образ-лавҳа яратилади. Бошқа бир ғазалда халқимизнинг: «Етса молим, етмаса жоним» каби гўзал инсоний нақлига ижодий ёндашиб тутилмаган янги образ яратиш намунасини кузатамиз. Байт:

***Бўлгонинга меҳмон, ўлса Навоий не ажаб,
Чекти чунки оллинг бору йўқин жонигача.***

Халқнинг сўнмас, тетик руҳи, ҳаёт эътиқоди, букилмас иродаси энг фожеъ, мудҳиш сўз – «ўлим»га ҳам бошқача, рамзий-кинояли маъно беришга қодир: «ўлсам ҳам айрилмасман», «фақат ўлиб айриламан», «ўлар-ўлгунча севаман» ва ҳоказо. Навоий халқ тафаккурининг ана шундай дадил, ўктам, исёнкорона рамзий ифода тарзидан зўр санъаткорлик билан фойдаланади – «ўлмоқ» ташбеҳидан шеърый лутф-фасоҳатли бадиий мантиқ яратади: ошиқ Навоийнинг қанча кунлар, ойлар давомида йўлига интизору мушток бўлиб кўтган энг азиз меҳмони – ёр ташифи уни охири ўлдирса «не ажаб». Зеро, меҳмон олдида йўқ нарсаларни ҳам топиб қўйиш, ҳиммат, саховатини аямаслик меҳмоннавоз халқимизнинг азалий удуми. Ошиқ Навоийнинг сира келмаган тансиқ меҳмони!...Унинг пойи қадамига бор дунёсини, хону монини нисор этса бўлади. Лекин бечора ошиқнинг кўнглидаги «меҳру вафо» («Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо, Бас, менга меҳру вафо – мол ила жоҳ») «гуҳари»дан бошқа не вақоси бор? Унинг тасарруфида фақат жон: «Мен унга фидо этишга муносиб эмасманми?» дегандай озурда ва ошуфтаҳол. Наинки ошиқ ёруғ жаҳонда энг азиз, якто маҳбуби «меҳмон бўлғони»да ундан охирги имкони – жонини аяса! Иккинчи мисрадаги: «чекти...жонигача» сўзлари муҳаббат фидойилигининг халқона содда самимият билан йўғрилган ифодасидир.

Яна бир ғазалда «ўлим» тимсоли ўзининг фожеъ мазмунига мутаносиб, халқнинг мунгли бир накли заминида ҳаққоний, ўйчан-ҳазин лавҳа яратилади. Байт:

***Ҳажр ила кўрма раво жонимга бепоён ўлим,
Тиғ сурким, хуштурур оз оғриғу осон ўлим.***

«Абадий мавзу»нинг асосий манбаи бўлмиш ғазалиётда: «ишқ ўти ушшоқ аҳлини куйдириб адо қилади, ҳажр азоблари охири ўлдиради» мазмунидаги (хоҳ билвосита – рамзий, хоҳ бевосита – рўй-рост) байтлар кўп. Навоий таъбирлаган «бепоён ўлим» образида ойлар, эҳтимолки, йиллар мобайнида бедаво дардга на шифо тополган, на қисматнинг ортиқ чўзилиб кетган жабру жафосидан ўлиб қутилган оғир хасталик фожеаси – тузимсиз қийноқлар драмаси ифодаланади. Бундай таърифдан ташқари қора кулфат кунларида жони халқумига келган бемор ўлимига рози бўлиб: «Ол омонатингни! Бунча мени қийнамасанг, худо!» деб нидо қилса, унинг яқинлари ҳам ажалнинг раҳмсиз, мақрли ўйинидан туғёнга келиб, беморга шафқат (!) юзасидан унинг видо сўзларини кута бошлайди... Нақадар даҳшатли манзара! Асаблар ортиқ дош беролмайдиган бундай танг вазиятда инсоннинг дарду қийноқларига илож топса агар ҳозиқи табиблик қилишга, йўқ, Исо-Масихдек ҳаёт бағишлашга, жони билан жон улоғи бўлишга ҳозир бўлган Навоий: «Тиғ сурким, хуштурур оз оғриғу осон ўлим» дейиши қанчалик доно, валиёна тафаккур ифодаси! Бошқа жойда, бошқа ҳолатда ўлим устида: «хуштурур» сўзини қўллаш не чоғлиқ гумроҳлик бўлур эди! Шундай қилиб, халқнинг: «Худойим оз оғрик, осон ўлим берсин» деган, замирида узоқ хасталик азоблари ваҳми ётган мунгли нақлидан фойдаланиб, ишқ дарди ҳақида ҳаққоний лирик-трагик лавҳа яратилади.

Ғазалларнинг бирида халқнинг марғуб ва матлуб маънодаги накли кутилмаган тарзда «адам» («йўқлик, ўлим») тимсоли билан мутаносиб берилади. Байт:

***Ишқ истар эмиш сени адам Мисри сари,
Боргилики, эрур эл тилаган ерда азиз.***

Наинки ишқ барча ушшоқ аҳлига гўзалликнинг тенги йўқ тимсоли Юсуф қисматиға тушган зиндон ва ўлим азобларини раво кўради («адам Мисри» машҳур «Юсуф ва Зулайҳо» қиссасига, Юсуфнинг ўғай акалар ҳасади, ғарази туфайли ўз ватанидан, қиблагоҳидан жудо бўлиши, Миср қул бозорида сотилиши, кейин зиндонбанд қилиниши воқеаларига ишорадир)?! Навоийнинг қаҳрамони – ошиқ қисмати илоҳийнинг инояти, эҳсони бўлган ишқ шукронаси учун (бундай дардга фақат пок ва комил одамлар мушарраф бўлиши мумкин) ҳар қандай

синовларга, ҳатто ном-нишонсизлик, йўқлик сафарига йўл олишга («Ошиқ ўғлон кечти нангу номдин...») рози. Илло, «эл тилаган ерда азиз». Соҳир шоир халқнинг ўлим, йўқлик хусусида эмас, аксинча, ҳаёт, умр маъноси, инсоннинг чин қадри, маънавият баҳоси ҳақида айтган умидбахш маталини шоҳбайт контекстига ҳайротомиз санъаткорлик билан уйғунлаштира олади. Навоий бунга қандай эришади? Бундай ғаройиб шеърӣ таносиб сирини улуғ санъаткорнинг эътиқоди – муҳаббат фалсафаси билан изоҳлаш мумкин: Навоий чуқур ишонадики, илоҳий маънодаги комил ишқ йўлида ўзини фидо қилиш – боқийлик топишдир. Унинг севимли қаҳрамонлари Мажнун, Фарҳодлар аксарият тадқиқотларда каромат қилинганидай, адолатсизлик, зўравонлик қурбонлари эмаслар, улар ишқ йўлида ихтиёрӣ суратда ҳалок бўладилар. Шу тариқа, ирсол-ул масал ва талмеҳ (халқ нақллари ва машҳур афсоналардан ижодий фойдаланиш) усулларида ўйчан лирик-трагик лавҳа яратилади.

Баъзан халқона иборалар ўрнини турмушдаги характерли ҳодисалар, тафсиллар олиши мумкин. Байт:

***Тун қоронгу маст отланди, кўнгулнинг шуъласини
Айлабон машъал борурмен уйига еткурғали.***

Хаёлнинг фақат Навоий қаламига хос нуктадон ифодаси. “Рухул-қудс” мадади билан ошиқ Навоий даргоҳини нурга, бахтга, латофатга тўлдириб, билмаймиз, неча фурсатлик таширф буюрган лоларух қандай ишваю истиғнолар билан келган бўлса, ўшандай ғамзалар билан («маст») қайта йўлга отланди. У келганида ўтқизгани жой тополмай, бахтиёрликдан ўзини йўқотаётган ошиқ Навоий кетиш учун кўзголганда паришонлик ва саросима изтиробиди, раъйини қайтаришга журъатсизлик андешасида жисму жонида, кўнгли ва руҳиятида не ларзалар, ғалаёнлар, тўфонлар юз берди экан? Ва лекин бу мислсиз бардошу сабот эгаси ўзини тамомила йўқотмади, Мажнун каби ҳушдан кетмади – маҳбубини кузатиб қўйиш кераклигини эсдан чиқармади. «Тун қоронгу», ой чикмаган эди. Фонуси-ку йўқ эди, маоғала ёқишга яна имкон топмади. Фақат висол қувончи, айрилиқ ранжи, ифтихор ва ўкинч, бахтиёрлик ва чорасизлик ҳислари туғёнида ёнган кўнглини «машъал айлаб», унинг шуъласида йўллариини ёритиб «уйига еткурғали» ёнма-ён борди... Кўчаларга осма чироқ қўйиш ҳали расм бўлмаган Шарқ ўрта асрларидаги шаҳар ва қишлоқ кўчаларида азиз меҳмон (ё бошқа бир эҳтиёж билан келган одам) – аксарият, ёши улуғ табаррук бир зотни то уйигача фонус тутиб (фонус бўлмаса машъала ёқиб) кузатиб қўйишдек камоли эҳтиёт ва эҳтиром рамзи бўлган халқ одати... Ҳар икки томоннинг кўнглида (агар кузатиб борувчилар иккита бўлса, ундаи зиёда) ажаб инсоний ҳисларни уйғотувчи, кутилмаган таассуротлар қолдирувчи (улар ўзаро суҳбатлашиб борадилар), оддийлиги билан гўзал, олижаноб бир таомил... Навоий ундан ижодий фойдаланиб яратган лирик лавҳа шоир ҳаёлининг ғаройиб бир жилваси сифатида ўзгача завҳ-шавқ уйғотади.

Ҳаёт тажрибаси, турли ижтимоӣ муносабатлар, ғаройиб воқеа-ҳодисалар воситасида шаклланган ғоятда нозик, рангин бир шоҳбайт:

***Гар кенгаш бошлар кўнгул сайдини қурбон қилғали,
Қошларинг ёси недур келтурдилар бир ерга бош.***

Одамлар турли мақсадларда кенгашмоқ учун маълум бир жойга жам бўлганлар. Агар суҳбат бошида ҳар ким ўз ўрнини топиб, давра аҳли бир-бирига нисбатан маълум оралик – бўшлиқни сақлаб ўтирган бўлса, суҳбат – баҳс давомида доира тобора кичрайиб бориши, масаланинг моҳияти ҳал қилинаётган аснода эса беихтиёр улар бошларини яқин келтиришлари мумкин. Бундай манзара, айниқса, турли фитначи ёки қасоскор гуруҳлар мажлисига хос бўлиб, улар кўз қорачиғида бир-бирини кўриши, бутун вужуди кулоққа айланиши керак (Репиннинг машҳур «Запорожьеликларнинг Турк султониға мактуби» расмини эсласангиз ёки давра кичик бўлса-да, Қодирийнинг «Ўтган кунлар»ида тасвирланган «Жаннат опа» уйидаги машъум «кенгашни кўз олдингизга келтирсангиз бўлади»). Шунингдек, одам бирор жумбоқли масала, мушкул муаммо устида ўйлаб, ечимини излаб бош қотирганда беихтиёр қошлари чимирилади. Маҳбуба «қошларининг ёси» гўё икки бошини «бир ерга келтирадилар», бундай ҳолатни сирли бир «кенгаш бошлаш» билан нисбатлаш мумкин. Шундай қилиб, ижтимоӣ ҳаётдаги муайян гуруҳларнинг қалтис, хатарли мажлиси учун характерли, шубҳали манзара (бундай кескин ҳукми «қурбон қилғали» сўзлари оқлаши мумкин) маҳбуба қошлари, қошлар тимсолида унинг ғамзали, ҳукмфармо боқишини мухтасар, жозибадор ифодалашга хизмат қилади

(беихтиёр маҳбуба қошлари икки ошиққа тамсил қилинган бошқа бир шоҳбайт ҳаёдан ўтади: “Тўйиё бир-бирига ошиқ эрур ул икки қош, Ким қўяр бир-бириси бир-бирининг аялида бош»).

Яна бир ғазалда табиатни, одамларни шоирона назар билан кузатиш меваси сифатида лирик-руҳий манзара яратилади. Байт:

***Ғам туни анжум кўзи янглиғ юмулмас кўз била,
Ваҳ, неча гоҳи юрай, гоҳи турай, гоҳ ўлтурай.***

«Ғам туни» – ошиқлик қисматининг қўчма-сайёр рамзларидан, «абадий мавзу»да кенг тарқалган ҳодиса. Биринчи мисрадаги самовий нисбат – ошиқ Навоийнинг бедор кўзлари ой чиқмаган сим-сиёҳ кечада ёрқинроқ, ҳатто яқинроқ кўринган юлдузларга муқояса этилиши (айни чоқда улар «анжум кўзи...юмулмас» тарзида инсонийлаштирилиши), ҳар қалай, анъанавий усул. Лекин иккинчи мисрада ифодаланган ҳолат-манзара ҳаётдан олинган: «гоҳи юриб, гоҳи ўлтириш» – бошига ногихоний мушқил савдо тушган, кутилмаган ташвиш-ли, ҳатто мусибатли ҳол юз берган, бу бахтсиз ҳодисада, эҳтимол, ўзининг ҳам айби борлигини билиб, виждон азобини чекаётган номус-диёнатли кишининг чорасизлик изтиробидан ўзини қўярга жой тополмаслик ҳолати ҳаққоний ифодаланган. «Ваҳ, неча» сўзлари билан ўша ҳаётини ҳақиқат – бетоқат ҳолат ортиқ кучайтиради, унга шеърини ҳаво, баланд руҳ, ўзгача жозиба бағишланади. Биринчи мисрада акс этган самовий-романтик манзара билан иккинчи мисра мазмунига замин ҳозирлаган ҳаёт лавҳасини ўзаро боғлаш, маълум уйғунлик, мутаносиблик яратишда ҳам ўша ҳайратга йўғрилган лутф («ваҳ, неча») сўзлари муносиб вазифани ўтаган. Шу тарзда, Навоий ўзининг самовий-илоҳий ишққа майли кучли қаҳрамони – ошиқни реал ҳаётини манзаралар фонида кўрсатиб, ҳаққоний лирик лавҳа яратади.

Ғазалларнинг бирида ҳаётда юз бериши табиий бўлган ҳазин-мунгли бир ҳодиса орқали лирик манзара яратилади. Байт:

***Мунча фарёд Навоийдин эмас, ҳажр туни
– Ким қилур ҳар кеча фарёдин эл ҳам фарёд.***

Ҳаётни ўз ранжу ситамлари, озорлари, ҳатто фожеаларисиз тасаввур қилиш – камида гумроҳлик, ғофиллик... «Фарёд» – унинг ўша аччиқ, аламнок ҳодисалари рамзи, аниқроғи., туғёнли кўринишининг бир сўзда мужассамланган тимсоли. Бу сўзда нажот илинжидан кўра нажотсизлик, умидсизлик аломати – исёнкор нола кучлироқ. Навоий тунги ҳаётнинг мана шундай озурда-фожеъ ҳодисаси – ҳатто тошбағир, раҳми йўқ-лоқайд одамни ҳам хушёр тортирадиган маҳзун манзараси воситасида ҳижрон кечасининг халқона оҳангдаги ҳаққоний тимсолини яратади: тун сукунатини сескантириб ҳар тараф – узоқ-яқиндан таралаётган мотамсаро садолар аввалги кечаларда қулоққа чалинган бир (эҳтимол, икки) кишининг ўзгача-сокин носидан фарқ қилади. Нега бундай? Наҳотки бир кечада шунча қайғу, мотамсароликлар юз берди? Ҳаётнинг бу шафқатсизлигига одамлар қандай бардош беради? Маълум бўладики, «эл фарёди» бежиз эмас: то шу пайтгача улар ошиқ Навоий кечалари қилган нолалардан гоҳ ҳайратга тушганлар, гоҳ чуқур қайғуга ботганлар, эҳтимол, ўзаро кенгашиб, нажот йўлини қидирганлар, лекин ҳеч қандай чора тополмаганларидан кейин аламларига чидамай, улар ҳам нолакор ошиққа қўшилиб фарёд чека бошлаганлар... Шундай қилиб, халқ қайғу-ҳасратларининг бўғиздан тошиб чиққан – мавжи-туғёни, азобланган руҳ ҳайқириғи бўлган «фарёд» воситасида ҳазин оҳангдаги лирик-трагик образ шаклланади.

Яна бир ғазалда «эл» бутунлай бошқача, ошиққа нисбатан муқобил характер касб этади. Байт:

***Куларлар эл манга беихтиёрким, ҳар дам
Эшитсам отини беихтиёр йиғларман.***

Ҳаётда нималар бўлмайди? «Эл» тушунчаси ҳам аввалги байтдаги сингари доимо инсонга дарддошлик, меҳр-шафқат тимсоли бўлолмайди, аксинча, баъзан дардсиз, ҳиссиз оломонга айланиши ҳам ажабланишли ҳол эмас. Албатта, шоир ташбеҳларининг маъноси ҳар гал турлича бўлиши, баъзан кинояли характер касб этиши мумкин. Байтда «беихтиёр» сўзи такроран келишининг боиси бор, яъни элнинг ошиқ Навоийни кўриб беихтиёр қилиши, у бўлса маҳбуба «отини эшитса» беихтиёр йиғлаши моҳиятида ишқ дардини шифа қилиш, кенг маънода, ҳаётнинг, қисматнинг адолатсизлиги зуҳур этадики, на «эл»ни бедардликда айблашга, на бунчалар йиғлаши «осонлиги» учун ошиққа таъна қилишга асос йўқ. Шу тариқа, ҳаётнинг азалий зиддиятларида («куларлар» – «йиғларман») тазод усулида ишланган трагикомик характердаги, халқчил соддалиги, табиийлиги билан жозиб шеърини лавҳа шаклланади.

Баъзи терма байтларда халқнинг санъатпардозликдан холи, лекин ҳикматомиз, жонли мулоқат тили, жумладан, суҳбат-диалог усули кўзатилади. Байт:

**Дедим: «Эрур Навоий ўз дардига чорасиз», деди:
«Гар аламинга чора йўқ, бўлмаса бўлмасун, не тай?»**

Навоий суҳбат-мулоқот усулидан фойдаланиб, ғазалиётда камдан-кам учрайдиган икки аламли ошиқ тимсолини яратади (уларнинг бири Навоий бўлса, ҳамсуҳбати – бошқа бир мажнунсифат ишқ фидойиси). Ҳаётда хоҳ эркаклар, хоҳ аёллар бўлсин, икки жафокаш учрашиб қолганларида бир-бирларининг ҳолини сўраб билгач, кўнгилларини бўшатиш учун дард-ҳасратларини тўкиб соладилар, бирор нажот умид қилиб бир-биридан маслаҳат сўрайди, чора излайди ва аксарият ҳар икки томон дардига малҳам тополмай қийналганда, тақдири илоҳийга қарши исён қилгандай: «Бўлмаса бўлмасин, нетай?» дея ҳайкириши, қалтис шаккоклик сўзларини айтиб юбориши мумкин. Улус, ранятнинг турмуш тарзини, турли тоифа одамлар сажиясини, аҳвол-руҳиясини яхши билган шоир, шубҳасиз, икки дарддош ошиқ тимсолини чизар экан, халқнинг муомала тилида айланиб юрган: «ўз дарди ўзи билан», «дардига чора йўқ» каби ибора-таъбирларга таянадики, бу ирсол-ул масал санъатидан ижодий фойдаланиш намунасидир.

Бошқа ғазалда суҳбатдошнинг иккинчиси табиатга кўчирилади – сабо рамзига айланади. Байт:

**Кўнглум аҳволин сабодин сўрдум эрса, дедиким:
«Телбалардек бир пари кўйида саргардон эрур».**

Сабога мурожаат қилиш – ғазалиётда кенг тарқалган анъанавий усуллардан, унга эҳткёж: узоқдаги маҳбубга муҳаббат, соғинч, вафо, муножот, фироқ, алам, иштибоҳ ҳисларини ғойибона изҳор этиш. Навоийнинг қаҳрамони – «телбалардек» ошиқ эса Сабога кутилмаган ғаройиб саволни беради: «Кўнглумнинг аҳволи нечук?» Сабо: «Ажабо, саволинг мушкул, инсоннинг кўнглини ўзи билмаса, сабо қаердан билсин?» – дея саволга савол билан жавоб қилса бўларди. Йўқ, бу – аввало, ошиқ кўнгли, сўнгра, муҳаббат қисмати дунёдаги барча ушшоқ аҳли қисматига киёслаб бўлмайдиган ошиқ Навоийнинг кўнгли. Унинг аҳволини фақат сабо билиши ва саволга аниқ жавоб айтиши мумкин. Шу тарзда халқ нақллари эслатувчи иккинчи мисранинг мазмунини шарҳлашга эҳтиёж туғилади. Сабо келтирган хабар ўзининг афсонавий руҳидан қатъи назар, бу ошуфта ҳолу озурда кўнгилнинг «аҳволи»ни қанчалик аниқ, мантиқан асосли (муҳаббат олами ўз мантиқи, ўз қонунлари билан яшайди) ифодалайди: «Телбалардек бир пари кўйида саргардон эрур». Мазкур байт ҳам ирсол-ул масал санъатининг ўзгача ижодий намунасидир.

Нихоят, яна бир ғазалда халқ нақли асосида ўйчан фалсафий-лирик лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

**Халқдин ҳар ярамас келса хуш улким, ҳақга
Деса бўлмас: «Менинг учун яна бир халқ ярот».**

Халқ. Бу-биргина сўзда илоҳий қудратнинг хоҳиши – «тенгри эҳсони» туфайли шаклланган, қарор топган, маълум эътиқод, санъат, касбу кор, сажия, салоҳият билан белгиланадиган махсус қавм; барчанинг даҳоси, иродаси, ҳиссиёти, ҳаёлот, ахлоқи... Шу маънода биринчи мисранинг мазмуни нақадар ҳаққоний (у кимдадир мубоҳаса уйғотиши мумкин): «Халқдин ҳар ярамас келса»ни оқлаш, яъни номағруб маъносини беркитишга хизмат қилар? Йўқ, аксинча, улуғ донишманд, мутафаккир шоир, жамоат ва давлат арбоби чуқур ижтимоий, иқтисодий, тарихий, сиёсий-ҳуқуқий, маърифий-маданий ва бошқа сабабларга кўра маълум маҳдудликлар (Навоий бундай қусурларни учга бўлади: нафс балоси, шайтоний тамойил, жаҳл фожеаси), заифликлар халқнинг қонига, руҳига, табиати (сажияси)га сингиб кетган, бас, уларни яширгандан, аччиқ ҳақиқати ошкор айтган яхшироқ («ҳар ярамас»ни эътироф этмаслик ёлғоннинг яна бир кўриниши бўлур эди). Навоий қаттиқ ишонган мантиқнинг собитлигини, ҳақиқат кучини мисрага асос бўлган ҳикматдан билса бўлади: «Деса бўлмас: «Менинг учун яна бир халқ ярот». Бундай ҳақиқат сабоғини ҳозир, айниқса, шу кунларда уйғонаётган дунё, уйғонаётган халқ, ўзини, ўзидигини таниётган миллат, унинг азалий эътиқоди, тили, маданияти, адабиёти, санъати, уйғонаётган тафаккури, эрки, ҳуқуқи, имкониятлари – ҳаммаси тасдиқлаши, асослаши мумкин. Шу тариқа, халқнинг ифодали-образли сўзлари, матал ва таъбирлари, унинг ҳаётий тажрибаси, доно, синчков кузатишлари заминада ўзининг мухтасар ифодасини топган тафсиллар, лавҳалар, манзаралар, жараёнлар,

ҳолатлар маълум маънавий санъатлар («санъати маънавий») – шеърӣ усуллар орқали бутун, ёрқин, бетакрор образ унсурларига айланиши мумкин. Хуллас, Навоӣнинг лирик (рубобӣ) куллийтини, «Ҳамса» шеърӣ хазинасини халқона оҳанглар, усуллар, воситалар билан музаян этилган шохбайтларсиз, бири-биридан теран, нуктадон, жозиб лавҳа-образларсиз тўла тасаввур этиб бўлмайди.

ЎН УЧИНЧИ МАҚОЛАТ МУТРИБОНА ОҲАНГЛАР

*То тузди Навоӣ ояти ишқ,
Ишқ аҳли аро наво бўлунтур.*

Навоӣ ғазалиётида соз, овоз, ун, наво, қўшуқ, нағма, шаҳноз, суруд, баёт, оҳанг, ўланг, арғуштак, савт, лаҳн (қўплиги илҳон) каби куй, рақс, мусиқа маъносидаги; созанда, хонанда, навозанда, навосоз, нағмасоз, хушнағма, нағмасарой, нағмакаш, илҳонсаро, мутриб, муғанний, чаргар сингари бастакор ва созанда маъносидаги, шунингдек, уд, чанг, танбура, арганун, қонун, най, ғижжак, рубоб, сетор, сур, сурнай, карнай (карронай), нақора (ноғора), кокурғо (катта ноғора), чағона (сафойил) каби чолғу асбоблари гоҳ бевосита мутрибона-мусиқӣ манзаралар чизиш учун хизмат қилса, гоҳида (аксарият) билвосита улуғ шоир ва мутафаккирнинг фалсафӣ, ижтимоӣ, маънавий-ахлоқӣ ва ижодӣ-эстетик қарашларини ифодалайди. Чунончи, ғазалларнинг бирида Навоӣнинг хос этиқоди, муҳаббат фалсафаси, айни чоғда мусиқа тимсолида ҳаётга, умр маъносига муносабати мухтасар ва ёрқин акс этади. Байт:

*Навосидин фано чун ҳосил ўлди, қилгасен, эй ишқ,
Навоӣ риштаи жонин муғанний удининг тори.*

Беихтиёр ўйга толдирадиган ҳол, ҳаёт ва мамонтнинг, эҳтимол, мусулмон Шарқигагина хос, Навоӣ, ўзгача сайқал берган теран фалсафаси: не ажабки, муҳаббат қўшиғи, кенг маънода, улуғ шоирнинг бутун пурдард шеърӣяти навосидан моҳиятда «фано...ҳосил ўлди» (Навоӣ бошқа бир шохбайтида: «Дединг: «Фано недурур?». Мухтасар дейин: «Ўлмак», Ки шарҳини тиласанг, юз рисола бўлғусидир» дейди)... Демак, шоир биринчи мисра орқали фано – бақо фалсафаси оламнинг ўзи каби чексизлигига, моҳиятига етиш мушкуллигига ишора қилади. Ҳаёт мантиқига кўра, тирик одамнинг «жон риштасидан...тор» қилиб бўлмас экан, айниқса, навосоз ва навозанда ошиқнинг ўз дарди йўлида фано бўлиши – «ўлмаги»ю уддек ҳазин-ғамангез ун таратувчи, дард аҳлига ҳамроз соз учун жон риштасидан тор яшаш мумкинлиги ажабланарли ҳол эмас! Навоӣ кузатган мақсад – ошиқ-шоир кўнгли тилаган мунгли тарона қанчалик уйғун, мутаносиб тимсолларда мужассам ифодасини топган! Ошиқ Навоӣнинг дардли «навосидан ҳосил бўлган фано» (яъни «ўлмак») моҳиятда «Наво» каби ўлмас ҳазин куйда, ўша боқӣ таронанинг энг мавзун ва матлуб созлари – танбура («Шоҳ...танбура чолиб, Навоӣ деса қўшиқ») ё удда яшаса – бақога айланса не ажаб (мажозан фано нуктасида узилган «жон риштаси» руҳан «муғанний удининг тори»да яна ҳақиқатга айланмоғи мумкин)...

Зотан, муғанний навоси хоҳ ҳазин-мунгли, хоҳ шўх, туркона бўлсин, инсонга йўлдош ва дарддошлик рамзи, ҳаётнинг бардавомлиги тимсоли бўлиб яшайверади. Шохбайт:

*Зухд оҳангин Навоӣ ҳар нечаким соз этар,
Бир наво бирла муғанний ёна йўлдин озғурур.*

Навоӣ гўё ўз қаҳрамонини зухд аҳлига мойил-хайрихоҳ, тақводор бир қиёфага солиб, бунинг оқибати нима бўлишини зимдан кўзатаётгандай мунозарали-кинояомиз лавҳа чизади – биринчи мисрадаги «оҳанг», «соз» ташбеҳлари ана шундай истехзо-иштибоҳ аломатларига айланади. Улуғ ҳаётсевар ва ҳақпараст шоирнинг маънавий позицияси иккинчи мисрада ғоятда аниқ, мухтасар, ортиқ даъво-дастакка эҳтиёж қолдирмайдиган ёрқин мусиқӣ тимсолларда очилади: муғанний инсоний шавку рағбат ва дард билан ижро этган фақат «бир наво» шоирнинг гўё ўз иродасини синамоқчи бўлиб «ҳар нечаким» уриниб кўрган қаҳрамонини ёлғон этиқоддан қайтариш («йўлдин озғурур»)дек мушкул вазифани адо этишга қодир бўлиб чиқади. «Зухд оҳанги»нинг сохта-уйдирма фалсафасини бир байтда шунчалар асосли ва жозибадор ифодалаш фақат илоҳӣ қалам соҳибига мушарраф бўлиши мумкин. Бунда анъанавий тазод санъати (зуҳд оҳанги – муғанний навоси) шоирга қўлдошлик қилади.

Ислом динининг Хуросон мулкидаги арконларидан бири бўлмиш Навоий нафақат зухду тақвони ифшо (фош) қилиш билан чекланади, балки улуғ санъаткор сифатида шариат ва тариқатнинг барча мусулмонлар учун фарз ҳисобланган (ибодат, рўза, закот сингари) асосларидан ҳам бадиий ташбеҳ, рамз сифатида ижодий истифода этади. Улар баъзан кинояли оҳанг касб этиши, ҳатто иштибоҳли, исёнкорона тус олиши мумкин («Қилибмен онча исёнким, агар дўзах аро кирсам...» сатри билан бошланадиган қитъа ёки «Не келмак аён бўлди, не кетмагим...» каби мисралардан тартиб топган таржеъбанд ва ҳоказо), лекин Навоий ислом истилоҳларини қачон, қандай зарурат, эҳтиёж билан ишлатмасин, гўё уни танқид қилиш, ниманидир фош этиш ниятидан узок. Аксинча, хоҳ ўзининг ишқий идеалини, хоҳ умумбашарий, ижтимоий, фалсафий қарашларини асослаш, тасдиқлаш учун энг мумтоз ва муборак нисбат-муқояса сифатида Куръон, Ҳадис сўзлигига мурожаат қилади (масалан, маҳбуба тимсоли ё умуминсоний орзу-хаёллар мукаддас тушунчалардан юқори қўйилган тақдирда, бунда ҳам, шеърини мантиқ билан зиддият йўқ: сўз санъати рамзу мажозларсиз, муболағанинг фавкуллодда кўринишлари – ифрокун ифротларсиз яшамайди, қолаверса, ҳар қандай муболағали ташбеҳ, юқорида қайд этилганидай, энг кучли асос – руҳий-самовий тамсилларга суянади). Шохбайт:

***Роқиъ эрдим, чанг уни келди саҳаргаҳ, оҳким,
Борди мутриб нағмасига ҳосили авроднинг***

Ғоятда ҳаётсевар мусулмон, санъатни, мусиқани ортик кадрлайдиган соҳир шоир, улуғ мутафаккир ўз қаҳрамонининг бомдод намози ниҳоясида дуога қўл очган аснодаги руҳий ҳолатини чизади: санъаткор чангчи созидан илк субҳидам («саҳаргаҳ») атрофга таралган сеҳрли куй садолари уни ихтиёр-беихтиёр ларзага солади. Йўқ, мусиқа шайдосининг ибодатига ҳалал етмади, дуоли бузилмади, аксинча, қилинган тилолати муножот – дуоларининг ҳосили – савоби мутрибга, унинг нағмаси ҳақиқа бахшида этилганидан ҳаяжонда... «Оҳким» сўзида қилинган ибодат, дуолар ҳосили учун ўқилиш эмас, мусиқа сеҳридан, ҳаётнинг мусиқа тимсолидаги гўзаллигидан, жозибасидан шавку ҳайрат туйғулари зухур этади. Зотан, соҳир мутриб чангидан таралган наволарнинг саҳаргаҳда одамларга руҳий озик, мадад бериши, кимнидир ғафлат уйқусидан уйғотиши, кимнидир ғам-андух, ҳажр бедорлигидан, яна кимнидир бошқа дарду қийноқдан, майли, бир неча лаҳза халос этиши, кимнингдир кўнглида умид чироғини ёқиши – бу ҳам ўзига хос ибодат-босавоб, ҳайрбод ҳол эмасми? Навоий ўзининг дил-дилдан шоири санъаткор қаҳрамони тилидан исломнинг ибодатга оид қутлуғ каломлари («роқиъ», «аврод»)дан мўътабар шеърини нисбат сифатида фойдаланиб, инсоннинг бадиий тафаккурини «тенгри эҳсонини» даражасида улуғловчи ғаройиб лирик лавҳа яратади.

Баъзан мусиқий атамалар билвосита ҳам бевосита қўлланади, яъни улар шоир қаҳрамони— ошиқнинг ўз ҳабиби – кўнглига яқин кишидан навозиш, марҳамат илинжида қилган нолалари рамзига айланади, айни чоғда куй, наво маъносини ҳам англатади. Байт:

***Чекмадинг лаҳни Навоий кўнглин истаб, айб эмас
Англаб узунгни наво аҳлига шаҳноз айланди.***

Маҳбуба бераҳмлиқ, бепарволик одатини тарк этмади – яна вафосизлик қилди: хушилхон хонишлари билан ўзгалар базмини қизитгани ҳолда, лоақал бир бор ошуфтаҳол Навоий «кўнглин истаб»қуйламади, холбуки, ошиқ Навоий кўнглини, бутун вужудини навосиз тасаввур қилиш қийин. Лекин шоирнинг қаҳрамони ҳамон маҳбубидан умидвор, ягона армон-истаги шуки, майли, у ғарибу бенаво Навоийга илтифот қилмаса-қилмасин, фақат «наво аҳлига шаҳноз» бўлса – қуйлашни тарк этмаса бас. Бизнингча, «айб эмас англаб узунгни» иборасида самимий киноя ҳам, шунингдек, мураббийёна, пандомиз дил истаги ҳам зухур этади. Киноя сўзини тилга олдиқ. Беихтиёр Навоийнинг ибратли бир байти эсга тушади: «Лоларуҳлар аҳдининг маҳкамлиги мумкин эмас, Собит ўлмоқ лаҳзаи бир ерда не имкон сабо». Юқоридаги шохбайт руҳидан англашиладики, Навоий ҳаёлидаги маҳбуб нафақат «лоларуҳлар»дан, айни чоғда хушилхон нағмасоз, навозанда (эҳтимол, моҳир раққоса ҳамдир). Бас, у шоҳона базмларнинг гули бўлса не ажаб! Хуллас, қиёсий таҳлил усули орқали «англаб ўзингни» иборасида қанчалик маънавият юки бўлса, «наво аҳли» (бу Навоий талкинида нафақат мусиқа аҳли маъносини англатади), кенг маънода, барча бенаво (бечора, бебаҳра, дили ўксик)ларга яқинлик, дарддошлиқ демакдир.

Мусиқий истилоҳлар бевосита шох саройидаги базм манзарасини акс эттириши мумкин. Байт:

**Хуш улки, базмда ойлар тепарда аргуштак,
Шоҳ анда танбура чолиб, Навоий деса кўшиқ.**

Даставвал, байтнинг маърифий қимматини қайд этиб ўтиш лозим: Навоийнинг танбур чертгани, уд чалгани, куй басталагани ҳақида маълумот бор. Ўзининг «кўб ва ҳўб» (Бобур) шеъриятдан ташқари, аксарият форс тилидаги буюк салафлар, устод-муршидларнинг неча ўн минглаб (эҳтимол, юз мингларча) мисраларини ёд билган, мушоира ва базмларда дарду оташин нафас билан ўқиган, илоҳий ҳофиза қувватига эга бўлган шоир лоақал кичик доирада, хос мажлисларда санъаткор хонандаларга жўр бўлиб, борингки, ҳиргойи қилиб кўшиқ айтган бўлса не ажаб! Шунингдек, Султон Ҳусайн Бойқародек катта иқтидорли, нозиктаъб шоир, ҳатто ўша замон шеъриятининг билимдон ҳакамларидан бири сифатида (бу ҳақда Навоий бир неча бор таъкидлаб ўтади), умуман мамлакат маданий ҳаётида, санъат, бадиий ижод соҳасида (шубҳасиз, Навоийнинг кучли таъсирида) раҳнамо, хомий мақомидаги «шоҳ...танбура» чертиши ҳам ажабланарли ҳол эмас (ўсмирлик чоғлариданоқ моҳир чавандоз ва қиличбозлиги билан танилган бу темурийзода, эҳтимол, эҳтиросли, мардона рақслар устаси бўлгандир, эҳтимол болалик дўсти Навоий билан жўрлашиб кўшиқ-алёв айтгандир). Байтдаги яна бир маърифий нукта раққоса қизларнинг ер «тепар» шўх «арғуштак» ўйинидир. Шоир сатрларида фавқуллодда нафис бадиий қурилма – кечинма ва ҳаёлнинг бетакрор образлари ажралиб турмайди. (Навоий бу гал бевосита тавсиф-хабар усулига эҳтиёж сезган бўлса керак), балки инсон руҳи ва кайфиятининг табиий ҳолати – мусиқа, рақс ва кўшиққа бўлган кучли тамойили ҳаққонийлиги, халқона содда самимияти билан ифодаланади. Энг муҳими, Навоийнинг шахсий ҳаёт тарзи, ҳулқ-атвори – сажияси, илоҳий ва ишқий эътиқоди, замон ва замона аҳлига бўлган муносабати каби мураккаб, аксари пурдаси туйғулар, кечинмалар, ҳаёллар дунёсининг умумий контекстида баногоҳ шўх халқона ўйинга, куйга, кўшиққа (айниқса, ойдек гўзал қизларнинг ер тепиб, бутун вужуди силкиниб рақс тушишига) муносиб маъно, қиммат берилиши – шеърият, бадиият қонунларининг мўъжизакор қудратидан, ҳаёт билан санъатнинг руҳий алоқасидан далолатдир. Шоҳбайт:

**Нағмалар туркона соз этилди ўғуш,
Мастлигдан ўйлаким хушнағма қуш.**

Араб ва Ажам тароналарига нисбатан туркий кўшиқ ва куйларнинг шўху «хушнағма» эканлиги эътиборни тортади. Тўғри, «туркона» сўзида икки, ҳатто уч хил маъно бўлиши мумкин: ўйноқи-шўх, кўпчиликка манзур, содда, оммабоп ва ниҳоят, туркий усул ва туркий тилдаги. Эътибор қилинг: туркона нағмаларнинг расо, авж пардаларда чандон («ўғуш») созлангани, шавқ билан ижро этилгани ҳақида мумкин қадар аниқ тасаввур ҳосил бўлиши учун қушларнинг урчиш тараддудидаги «мастлиғ» ҳолати – ажаб интиқ, ҳумор кайфият билан, тўлиб-жўшиб, фавқуллодда «хушнағма» – ғамзакор ва жарангдор овоз билан сайрашлари шеърий нисбат қилиб олинади. Бадиий тимсол учун табиатни, унинг турфа жонзоту ажойибот-ғаройиботларини бевосита кузатиш, кузатганда ҳам санъаткорона қалб нигоҳи ва уқуви билан ҳис қилиб, қайта-қайта мушоҳада юргизиш тақозо этилади. Навоий чаманда танҳо қолиб, қушлар насл қолдириш дарди-иштиёқида гўё ўзини йўқотиб, жун-бушга келиб сайраган, бир-бирига «ўз тилида» роз айтган мўъжиз лаҳзаларни неча-неча бор кузатганига шубҳа йўқ. Мусиқа мунаққидларининг ёзишича, гениал Чайковский ўзининг назари йўқ «Оккуш кўли» балетини яратишда ўша фариштасифат жаннат қушларининг европаликлар шоирона лутф билан «никоҳ рақси» деб атаган мастона, том маънода шеърий, мусиқий «ўйин»ларини кўриб илҳомланган экан... Шубҳасиз, Навоий мутафаккир шоир сифатида таъсирланган Хуросон хилқати – Ҳирот ва унинг атрофидаги жаннатосо боғлар (чунончи, «Боғи дилкушо», «Боғи жаҳон аро»), улардаги товусу тўтию кумрилар муҳити бутун бошқа бўлгани каби, табиатдаги мусиқа – товуш-оҳанг тебранишларининг сўз санъати, шеър тилидаги ифодаси – образлари ҳам ўзгачадир. Мухтасар қилиб айтганда, бу – инсоннинг турфа ҳолати – аҳволи руҳиясини сўз лавҳасига кўчириш санъати, сирли-ғаройиб ижодий жараёндирки, уни ҳар бир шоирнинг ўзи билади. Байт:

**Эй Навоий, гар лисони ҳол эшитмайсен, эшит—
Ким, ажаб ҳолат бизинг созанда мизробинда бор.**

Том маънода олиб қараганда, моҳиятда ҳар бир инсоннинг ҳоли – унинг руҳияти қалб мулки билан, кўнгил дардлари, дилида-ботинида етилган дунё билан узвий боғланган, оддий тил – лисон, сўз билан ифодалаб бўлмайдиган илоҳий» мўъжиз бир қудрат, сирли-сеҳрли

хилқат эмасми? Чиндан ҳам унинг тилини уқиб, «ҳол-лисони»ни тинглаб бўлмайди. Муסיқа товушини эшитиш, ҳатто ундан турли даражада таъсирланиш мумкин. Бироқ Навоий товуш билан товуш, оҳанг билан оҳанг тўлқинларида, ички, рухий садоарида мутлақ ўзгача тафовутли ҳол борлигидан бизни огоҳ этиб, ўзининг қаҳрамони – муғанний зарбларида («созанда мизробинда»)ги «ажиб ҳолат»ни уқиб олишга даъват этади. Қани ўша соҳир мутриб чертган парда – зарб ҳолининг сўздаги ифодаси? Бундай савол олдида Навоий шеър – лисони ҳам лол қолади, муסיқа сеҳри олдида чекинади. Ҳа, бундай «ажаб ҳолат» муסיқа оламига ҳос экан, уни фақат «эшитиб» бир қадар англамоқ мумкин. Улуғ шоир байтининг бадий мантиқ кучи ҳам шундаки, санъатни, унинг маъносини, асл қимматини у билан бевосита мулоқотда бўлмай, қалбан идрок қилмай туриб, инкишоф этиб бўлмайди.

Бошқа бир ғазалда Навоийнинг қаҳрамони – ошиқ кутилмаган тарзда мутриб билан мубоҳасага киришган-дай бўлади, ҳолбуки, бу зиддият чуқур сабабиятга асосланмаган (ошиқнинг мушкул аҳволи мутрибга боғлиқ эмас). Байт:

***Мутриб била не кўнгил очилсун Навоийнинг,
Ким мен фироқдин десам, ул дер «Ироқ»дин.***

Эҳтимол, бошқа бир вазиятда ошиқ кўнгил мутриб нағмаси билан очилиши ҳам мумкин эди («Эй мутрибо, хушнама туз: малак етди, ғамим кетди»). Лекин шоир кузатган мақсад – ҳажр дарди қийноқларига на муסיқа, на аҳбоблар таскини малҳам бўлмаслигини, ўзининг ортиқ умидсиз, нажотсиз аҳволини иқрор қилиш... Албатта, Навоий ташбеҳларининг зоҳиран бир-бирига зидлиги ёки оҳангдошлигидан фойдаланиб («фироқдин», «Ироқ»дин мусажжа – ички қофия усулида келади) маълум даражада завқбахш, жозибадор лавҳа яратишни ҳам ўйлаган; айти чўгда «фироқ» ва «ироқ» ташбеҳлари маънолари замирида ошиқ аҳволининг нажотсизлигига нозик ишора – киноя оҳанги зухур этган бўлса ажаб эмас. Демак, ишқ дарди – фироғи ҳасрати билан гўё мутрибнинг бедардларча тилга олган «Ироқ» куйи инсон ҳаёти ва қисматининг номаълум-сирли ришталари орқали боғланиши, бу ғаройиб уйғунликдан ошиқ ҳасратлари пурзиё бўлиши мумкин. Навоий гўё тазод ва мусажжа санъат усуллари орқали ифода ўйини қила туриб, аслида ҳар бир сўз-тимсолнинг теран маъно қирраларига разм солганига ҳайратланмай бўладими?

Мутафаккир шоир «наво» ташбеҳининг муסיқа оламидан ташқари табиатни, ижтимоий ҳаётни, инсоний муносабатларни акс эттирувчи турли маъно қирралари (ун, садо, мурод, истак, баҳра, насиба, рўшнолик, ҳожат қабилар)дан ижодий фойдаланади, мазкур сўз заминиде яратилган ўзаро мутаносиб ё муқобил истилоҳларга (навобахш, навозанда, навозиш, навосоз, навоғоҳ, хуш-наво, наволиғ ёки бенаво, навосиз – хусусан бу икки сўз фақат маҳзун-бахтсиз маъноларда келади) ҳар гал ўзгача сайқал, шеърый рангинлик бағишлайди. Шохбайт:

***Навоий бенаволиғ бирла доим май ичар, бир кун
«Наво» нақшини даврон мутриби базмда чолгай деб.***

Ҳар бир шеър, жумладан, байтда унинг бунёдкори – шоир шахсияти бевосита ёки билвосита англашилиб туради (зеро, лирик қаҳрамон тимсолида шоир ўзлиги билан коллектив даҳо бадий синтезлашган, умумлашган бўлади). Юқоридаги шохбайтда ҳам Навоий дунёсини руҳан (фақат руҳан) идрок қилиш мумкин. Зоҳиран қараганда на «бенаволиғ» (муҳтожлик, бечоралик), на «май ичиш» юксак эъзоз ва ардоқдаги, нафси тийиш борасида, сабру қаноатда валисийрат инсон, пиру мураббий шоир ҳаётига, эътиқодига, сажиясига тўғри келади! Демак, «бенаволиғ»да ҳам, «даврон мутриби» ва унинг «Наво» нақшида ҳам бошқа мақсад, ички – ботиний маъно яширинган, акс ҳолда, «бенаволиғ» (ижтимоий тушунча) билан «Наво» (мақом куйи ва тармоғининг номи) ташбеҳлари ўзаро тазод усулида боғланиб келмас, айтиқса, «мутриб» сўзи «даврон мутриби» тарзида ўзгача рамзий сифат касб этмас эди. Бас, Навоийнинг «бенаволиғ»и, бу – барча лирик, эпик, насрий асарларида чуқур эҳтиросу, буюк дард ва ҳасрат билан, ёниб-куюниб изҳор қилган, бамисоли самога абр (булут) бўлиб қўтарилган, раъд (чақмоқ, момақалдирок) бўлиб чақнаган, гулдурос садо ва акс-садолар берган, ёмғир, сел бўлиб ёғилган, гўё еру кўкка сиғмас ўкинч, армонлари... Бир умр меҳру вафо кўрсатиб тортган жабру жафолари, ёлғон, рўё бўлиб чиққан орзу-умидлари, шахсий бахт, оила фароғатидан бебаҳра, дил уйининг шамчироғи ёнмаган васлсиз муҳаббат қисмати, рақиблар ситами, дўстлар озори, давр аҳлининг бедардлик ва худбинликлари... Булар оламга, одамларга расулоне комил назар, эътибору эътимод билан муносабатда бўлган, ўйлаганлари, саъй-ҳаракатлари аксарият беҳуда, сароб бўлиб чиққан Навоий наздида «бенаволиғ»ларга айланган бўлса не ажаб! Ана энди

«даврон мутриби»дан кутилган «Наво» нақшининг ҳақиқий маъносини инкишоф этса бўлади: мутриб фақат навосоз эмас, балки замон дардларига малҳам, инсоннинг руҳий, маънавий, эстетик эҳтиёжарига чора, жавоб бўлувчи, баҳра, озиқ ўрнида хизмат қила оладиган, халоскору нажоткор, илоҳий бир санъаткорга айланса! Бадий мантиқ тақозосига кўра «Наво» куйи билан «базм», базм билан «май» ташбеҳлари мутаносиб олинган. Дарвоқе, Навоий қаҳрамонининг «доим май ичиши» қачондир «бир кун» ўша нажоткору халоскор илоҳий куй «даврон ... базмида» чолиниши мумкинлигига умидсиз қараш рамзи эмасми? Хуллас, шоҳбайтдаги ҳар бир сўз-тимсол иложсиз хаёлга толдиради, фикр-баҳс қўзғотади...

Бошқа бир ғазалда май, базм, соқий, мутриб, най ташбеҳлари келгани ҳолда, юқоридаги сингари чуқур армонли, маломатангез-киноявий руҳ сезилмайди, аксинча, солим ва комил кишиларга тансиқ бўлгани учун ҳам ўзгача маъно берилиб, юксак қадр, эъзоз топадиган сурурли, ҳузурбахш, илҳомбахш кайфият қаламга олинади. Байт:

***Оташин май бирла, эй соқий, қизитқил базмни,
Мутрибо, ул ўтни тез этмакка ол оғзингга най.***

Навоий шеърляти қанчалик ҳазин, пурдари бўлмасин, унда дунёвий-ҳаётбахш оҳанглар муносиб даражада ўрин олганидан далолат берувчи (бундан ортиғи на ҳаёт, давр воқелиги мантиқига, на шеърят табиати ва беназир шоир шахсиятига тўғри келади!) бу фавқуллода мастона-ўйноқи байт, тутилмаган кечинма-образлардан, Навоий даҳоси учун хос сирли-теран маъно қирраларидан холи бўлишига қарамай, беихтиёр завқ-шавқ уйғотади. Бунинг сир – шоир қаҳрамони кайфияти тақозо қилган, таъ равонлиги, кўнгилнинг шўх тамойили, шоир ҳаёлининг сафоли, эрка жилваси сифатида, ўзаро таносиб усулида шаклланган (май билан соқий, мутриб билан най, ўт билан базм, шунингдек, май кайфияти билан най навосиннинг бири-бирини «тез этмак» хизмати) биринчи қарашда оддий туюлган ташбеҳларда, уларнинг табиий уйғунлигида, оҳанрабосида. Шоир қаҳрамонининг, айниқса, соқийга шунчалар баланд иштиёқу интиқлик билан қилган даъватини худди мутрибга даъват каби самимий, беғараз ният – фақат ҳаётнинг қувончли неъматларидан росмана, эркин, бутун баҳравар бўлишга чақирик маъносида англамоқ лозим.

Бошқа бир ғазалда яна одатдагидай «мунглуғ наво» ошиқ ҳасратларига жўровоз вазифани ўтаб келади. Байт:

***Эй муғанний, чун ниҳон розим билурсан, соз туз,
Тортибон мунглуғ наво созим била овоз туз.***

Лирик қаҳрамоннинг кўнглидаги «ниҳон рози» ҳақида бир қадар (шубҳасиз, умумий тарзда) тасаввурга эга бўлмоқ учун Навоийнинг лоақал ўнларча ғазалларига, юзларча байтларига разм солишга тўғри келади. Лекин, бу пинҳон сирлар олами, майли, шоир даҳоси яратган энг соҳир, терану нуктадон сатрларни кузатиш, бирма-бир синчиклаб текшириш билан ҳақиқатни аниқлаб-таҳқиқ этиб бўлармикин? Ахир бу турмушнинг қизиқ тафсилотлари баёни, турфа воқеа-ҳодисалар солномаси ё ажойиб саргузаштлар қиссаси эмаски, бобма-боб, жилдма-жилд ўрганиш имконияти бўлса? Илло, кўёш азалдан то абад ҳаттоки «зарранинг моҳияти»га етолмагани каби, айниқса, Навоийдек бемисл заковату фазовий ҳаёлотга эга бўлган шоир поёнини билолмай нола қилган муҳаббат олами ўзининг ниҳоясиз руҳий теранлиги, ҳар бир дардли инсон – ошиқ кўнглининг ҳудудсиз пинҳоний мулки эканлиги билан жозибали, сирли-сехрлилиги билан гўзалдир. Бас, Навоийнинг қаҳрамони – ошиқ ё қаландар ўзининг ҳамроз ҳабиби муғаннийга: «Сен кўнглимдаги сиримни билурсан, унга ҳамовоз «мунглуғ наво туз», – дея муножот қилиши бежиз эмас... Не ажабки, фақат ҳазин куй «ниҳон роз» азобларини бир қадар осон кечиришга далда бериши мумкин.

Навоий такрор-такрор қаламга олган «мунглуғ наво» қуйидаги шоҳбайтда бир сира жамланган, умумлашган ҳолат ва қиёфа олади:

***Наво, Навоий айлади дард сурудида наво,
Аҳли тарабни йиғлатур мажлисининг таронаси.***

Биринчи қарашда, Навоийдек соҳир лирик ва мутафаккир шоир, моҳир мутриб-навосоз, бир умр «васли мумкини йўқ» буюк ишқ достонини яратган фидойи ошиқ дардли-ҳазин оҳангларда шеър ўқиши, эзгин-эзгин уд ё танбур чертиши барчага аён, демак, бу ортиқ ҳайратланишга, ажабланишга асос бермайдиган бир ҳолдек туюлади. Лекин шеърятда том маънодаги оҳанг-интонация баъзида ҳал қилувчи нуктага айланиши мумкин. Менинг назаримда, мазкур мактаъ-байтдаги биргина «наво» сўзи (унинг бутун салмоғи, салобати ғазал контекстида очилиши мумкин) гўё барчага аён ҳақиқат: «Навоий дард сурудида наво айлади» шеърӣ жумласига кутилмаган тарзда улуғ шоир дунёсини, унинг мислсиз шахсияти ва руҳиятини ўзида мужассам ифодалаган шоҳ сатр мақомини беради. Акс ҳолда, Навоий мажлисининг таронаси дунё ташвишларидан, инсон дардларидан ўзларини фориғ тутган, ўйин-кулги, базм-маишатдан боши чиқмайдиган «тараб аҳлини йиғлатиш»га қодир бўлармикин? Шу тариқа, «дард суруди» – «тараб аҳли» муқобил тимсоллари орқали (тазод санъати воситасида) бетакрор мусикий-лирик умумлашма лавҳа яратилади.

Ниҳоят, «наво» ташбеҳи муҳаббат дунёсини илоҳий эътиқод даражасида улуғловчи қутлуғ сўз-образга айланади. Шоҳбайт:

***То тузди Навоий ояти ишқ,
Ишқ аҳли аро наво бўлубтур.***

Навоий фақат буюк шоирларга маънавий ҳуқуқ берадиган фаҳрия усулидан фойдаланиб, мусулмонларнинг энг улуғ ва мукаррам китоби – «Қуръон» сўзлигига мурожаат қилади. Машҳур рус шарқшуноси Е. Э. Бертельс Навоийнинг ижодий даҳосига берган юксак баҳони

энг одил ва комил фикр юксаклиги деб билсак (бундай даъвога етарли далил-асослар бор), «фасоҳат мулкининг соҳибқирони» – улуғ шоир хусусан ғазалиёти билан (аксарият ғазаллар «абдий мавзу» — муҳаббатга бағишланган) жаҳонда нисбати йўқ; ишқ куйчиси, санъаткоридир. Шу маънода, Навоий: «Мен инсоннинг дунёвий ва илоҳий муҳаббати (ҳақиқатдан ҳам шундай) ҳақида шахсан дард чекиб, бу муқаддас оловда ёниб, ёнсам ҳам куйиб адо бўлмай битган барча мисраларим ёлғиз ошиқона, орифона, қаландарона шеър сатрлари эмас, улар муборак, муқаддас каломлар – «ишқ оят»ларидир» деб фахрланишга юз бор, минг бор ҳақлидир. Зотан, улар мана беш асрдан зиёд давр мобайнида, не-не пок, комил, фозил, солим инсонларнинг қанчадан-қанча авлодлари – чинакам «ишқ аҳли аро наво бўлиб» келгани ва шундай бўлиб қолажаги бизга бирдан-бир дахлсиз маънавий мерос – гўзал ҳақиқат эмасми?..

ЎН ТЎРТИНЧИ МАҚОЛАТ МУСАВВИРОНА РАНГЛАР

*Навоий кўнгли сувратхонаси чок бўлди сартосар,
Чу анда жилва берди ул нигора нақибин суврат.*

Навоий ғазалиётида аввало рассомлик, наққошлик, меъморлик, китобат, хаттотлик, лаввоҳлик, саҳҳофлик ва халқ амалий санъатига оид махсус истилоҳ-ташбеҳлар, чунончи: нақш, наққош, нақшбанд, нақшсоз, суврат, тасвир, авроқ, сафҳа, лавҳ, килк, қалам, нукта, китоба, зийнат, музаян кабилар; хусусан ранг турлари, жиолари: нилий, лолагун, шафақгун, фирузагун, ложувардий, ҳилолий, шингарфи, гулгун, гулфом, гулбун, шамъвор, сабзаранг, ол, сориг, яшил, заъфарон, оқ, қора, симобранг, атласранг ва ҳоказо сифат ва сифатлашган сўзлар бошқа ташбеҳлар билан уйғунлик ва таносибликда ҳайратбахш, бетакрор лирик лавҳа, шеърӣ манзараларга айланади.

Навоийнинг беназир улуғ тасаввури, чексиз фазовий тахайюлида жилваланган маҳбуба турли шоҳбайтларда шоир-мусаввир чизган рангин «суврат»лар тарзида намоён бўлади. Шоҳбайт:

*Неча килки тахайюл бирла бир суврат нигор айлай,
Анга ошиқ ясаб, кўнглумни андин беқарор айлай.*

Реал ҳаётда инсон соғинч туйғуси туфайли дилдан яқин, чин ёр-дўст, маҳбуб киши қиёфасини ўз тасаввури ва хотирида аниқ жонлантириши ажабланарли ҳол эмас. Чунончи, интизор бўлиб, орзиқиб кутилган муҳаббатнома варақлари кўнгил ларзаси, жон титроғи билан ўқиётганда – ғойибона мулоқот, ҳамрозлик дақиқаларида ўша таниш, қадрдон дастхат, мўтабар сатрлар, жонсўзу дилором калималар орасидан мактуб йўллагувчининг ўтли-изтиробли, умидвору илтижоли қиёфаси – қувонч ва ҳайратдан порлаган кўзлари, соғинтирган овози, ҳароратли нафаси, хумор нигоҳи – барча ошно, дилдор жиҳатлари бутун жозибаси билан жонланиб турмайдими? Албатта, дарддош, сирдош киши сиймосини хаёлан тиклашдек тансиқ бир ҳолатни ижодхонага хос яратиш дақиқалари билан тенглаштириб бўлмайди. Хусусан, гениал шоирларнинг хаёлхонасида қандай сирли-сехрли, қийноқли яратиш жараёнлари содир бўлмайди дейсиз? Эҳтимол, Гёте ё Пушкиндек дунёга машҳур шоирларга аёл гўзаллигининг хаёлдаги тимсолини чизиш у қадар мушкулотга айланмаган бўлур эди (уларнинг таржимаи ҳолида бир эмас, бир неча реал аёл фигурасини учратиш мумкин, ҳатто ўша гўзалларнинг рангтасвир ва график портретлари ҳам ишланган). Навоийдек табаррук зотга келганда, унинг тахайюл кўзгусида Хуросон ё Туркистоннинг қайси толеи баланд санами («Санамлар ҳуснидан мақсуд ёр ўлмиш Навоийга, Агар барлос, агар тархон, агар арлот, агар сулдуз») шарқона латофат ва тароват, ҳаё ва ибто тимсоли бўлиб гавдаланган экан? Қизларни ҳали балоғатга етмасиданоқ парда ичида сақлаш, қизлик назокати, иффати, номуси, шарм-ҳаёсини муҳофаза қилиш эл-улуснинг ахлоқий эътиқоди даражасига кўтарилган, тан-бадан, зоҳир гўзаллигига нисбатан руҳ, ботин гўзаллигига ортиқ қиммат бериш шеърӣ қоидага, анъанавӣ таомилга, халқнинг турмуш тарзига айланган (XIX аср цивилизацияси учун жуда эриш туюлган) бир шароитда ҳаммасини хаёлот оламига кўчиргани учун бу «вали сийрат» шоирга нима ҳам дея олардик? Бориники, Навоий ҳазратлари бўйига етган қизларни баъзур

кузатгани ҳаётда табиий ва муқаррар бир ҳол деб ҳисоблай қолайлик (тарихнавис ва адабиётшунос олимлар теурийлар саройидаги хонимойим-бекойимлар, мулозима-канизаклар юзи очик юрганлар дейишади; шунингдек, хеш-қариндошлар даврасида ҳайит-арафа, тўй-томоша, бошқа улуғ айём кунларида опа-сингил дугоналарга, келин-келинойиларга шоирнинг назари тушган бўлиши ҳақиқатга яқин). Лекин ёш йигитлик чоғидан ғариб хоксорлик қисмат насибаси бўлган, париштадек покдомон, қизлардек ҳаё-иболи хулқу атвори маънавий-ахлоқий таомил деб билган Навоий то улуғ амирлик мартабасига етгунча, айниқса, гўзал қиз-жувонларни яхшироқ кузатишга ботина олган ё олмаганини тасаввур қилиш осон эмас; худди шундай муслималар ҳам бу табаррук зотга росмана очилиб, яъни бор хусну латофатини намоён этиб боққанларини тўла қаноат билан айтиш кийин. Тўғри, Навоийшуносликнинг шундай фарази – ишорати ҳам йўқ эмас: қисмат даргоҳида аҳли аёл – оила шамчироғи ёқилмаган бу беназир инсоннинг сирлилик пардаси ортидаги қайсидир маҳбуби бўлгани (ё бўлмагани) тахмин қилинади... Қисқаси, бу айтилганлардан қатъи назар, мазкур шоҳбайтда Навоийнинг ажойиб шахсияти, бошқа бирорта улуғ ижодкорниқига ўхшамаган, илоҳий даражада юксак муҳаббат этиқоди зуҳур этганига ким шубҳа қила олади? Шоирининг қаҳрамони ҳаёлдаги васл қувончи – мулоқот дамларининг инъом-эхсонини фақат ғойибона кечиради, йўқ, у ҳам шайдойи, ҳам бечора мусаввирга айланадида, мўъжизакор «килк» – қилқалам билан ғаройиб бир суврат чизмоқчи бўладики, бундан кузатилган мақсад – ўша сувратдаги гўзалнинг жозибасига муносиб «ошиқ яшаш», фақат шу йўл – ҳаёлий гўзаликка ҳаёлий шайдолик асари – «ҳикояти»ни яратиш билан ошиқ Навоий «кўнглини беқарор айлаш»... Шоир санъатхонасида гўзаллик қай даражада мўъжизакор жараёнда шаклланади!.. Ҳаёлдаги маҳбуб сувратининг бунёдга келиши қанчалик руҳий кийноқларга сабаб бўлгани бизга ҳам бир қадар аён бўла бошлайди. Дарвоқе, байтдаги «нечо» сўзи ўша илоҳий тасвир – идеал «суврат» образини яратиш йўлида «жаҳон овораси» бўлган шоир-мусаввирнинг уриниш-изланишлари ҳали интиҳо топмаганига, эзгу мурод ҳосил бўлмаганига ишора эмасми? Эҳтимолки, улуғ санъаткор ўзи бир умр эҳтимод қилган васлсиз муҳаббат талқинида зиддиятли ҳаёлларни, азобли, лекин ёруғ орзу-армонларни, айнаи чоғда яратиш рағбати билан йўғрилган мураккаб руҳий ҳолатларни кечиргандир. Бу табаррук зотнинг неча-неча авлодлар қалбида ҳайрат, меҳр, фахр ҳисларини уйғотувчи, ўйга толдирувчи шахсияти, таржимаи ҳоли мана шундай мушоҳада, мубоҳаса юритишга асос бераётгандай бўлади..

Навоий қатор ғазалларида маҳбубанинг шеърӣ сувратини чизишда «нақш» ташбеҳидан фойдаланади (маълумки, «нақш», «наққош» сўзлари шарқ ўймакорлиги, ҳатто мусиқа санъатида муштарак маънони англатади). Шоҳбайт:

***Нақш сувдин чун бўлур зойил, ажабдурким, эрур
Йиғлагон сойи ҳаёлинг дийдаи гирёнда нақш.***

Бу байт мувозана (оврупо шеършунослигида параллелизм) усули билан мунаққаш этилган, яъни наққошлик санъатининг махсус қонунларидан бири, аниқроғи, нақшинкорлик, сиркорлик (бўр, гипс, соз тупроқ, сиранч, елим, совлиқ сути каби унсурлар қоришмасидан тайёрланадиган ганч) асарини сувдан, нам-захдан асраш йўруқларига ошиқнинг ҳолати қиёсланади – зид қўйилади. Халқ амалий санъатига хос жараён билан муҳаббат туйғуси ёндош нисбат қилиб олиниши мувозана бўлса, муқояса объекти («нақш» ва «сув») билан ошиқ субъектининг ҳолати («йиғлагон»и, «дийдаи гирён» бўлгани) ўзаро зид келиши тазод санъатлари намунасидир. Шоҳбайтдан кузатилган асосий мақсад – ғоя иккинчи мисрада очилади. Лекин Навоий ҳар гал янгидан таҳқиқ этадиган бадиий мантиқ тақозосига кўра, биринчи мисра фақат муқояса воситаси бўлиб қолмайди, балки иккинчи мисранинг бадиий қурилмаси учун зарур унсур – оригиналлик мезонига айланади. Акс ҳолда, маҳбуб «ҳаёли» – шеърӣ тимсоли ўзига хос-индивидуаллик касб этмаган бўлур эди. Зотан, шоҳбайтнинг бутун жозибаси иккинчи мисрада рамзий маънода, такроран келган «нақш» тимсоли билан изоҳланади. Ана энди байт мазмунини шарҳласак бўлади: ҳаётда сув – нақшнинг офати эканлиги айнаи ҳақиқат (ёғин-сочиндан, селу тошқин балосидан, шўрдан, айниқса, ножинс, нобоп одамларнинг, қайси замонда бўлмасин, жавобгар, маъмурий шахсларнинг жинойтқорона лоқайдлигидан нобуд бўлган ё хатарли аҳволга келган меъморлик ёдгорликларида асосан «сувдан, наму захдан етган зарар-офат миқёси ҳисобига таажжуб ҳол («ажабдурким») шундаки, ошиқ ўзининг бераҳм, бепарво маҳбуби ҳажрида қанчалар кўп ёш тўкса, унинг «ҳаёли» (тасвири) кўз лавҳида шунчалик тиниқ, ёрқим, комил суврат – «нақш»га айланиб

боради. Яна ажаброқим, кўздаги бу муборак нақш асли кўнгилга битилган тасвир – севимли сувратнинг фақат зоҳирий ИНЪИКОСИ бўлса-чи? Ҳар қандай матога, ҳатто мрамор-тошга битилган нақш қачондир «сувдан...зойил» бўлиши аниқ, бироқ ошиқ кўзларига, унинг шайдойи кўнглига азал наққоши битган илоҳий суврат – маҳбуба «нақши»ни лоақал хиралаштира оладиган куч борми дунёда? Демак, ошиқнинг тўккан кўз ёшларисиз унинг «хаёли дийдаи гирёнда нақш» – тасвир яратишини, маҳбубнинг лирик-миниатюр сувратини тасаввур этиш имконсиз.

Аввалги байтда маҳбубанинг хаёлий тимсоли «нақш» на «дийда» ташбеҳлари воситасида чизилган бўлса, бошқа бир ғазалда нақш – кўнгул – кўй тимсоллари силсиласидан ўзгача шеърӣ лавҳа яратилади. Байт:

Нақш этиб кўнглумга жаннат эврулурмен кўйинга,

Айларам бу навъ ила жаннатни кўюнғ садқаси.

Бундай ғам-андухдан холи, шодмонун навобахш руҳдаги, нисбатан кам учрайдиган байтлар ажаб бир оҳанрабои билан ўзига тортади: кўнгил саҳифасида жаннат тимсолини яратиш! Ҳаётнинг баҳорӣ таровати («Чаман саҳифасида тараб сўзини яшил хат била ёзadır», дейди Навоӣ наврўз ҳақида ғазалларидан бирида), тонг чоғидаги шаффоф нашидаси, сафобахшлиги, аниқ, муносиб таърифига сўз топилмас муҳаббат шавқи, лаззати, шеърӣ рағбат ва илоҳӣ шукуҳи, чин дўсту анислар, азиз, пиру муршид зотлар мулоқоти, пурҳикмат, фасоҳатли суҳбати, ифтихор қилса, шукроналар айтса арзигулик покиза, беминнат, хайрбод хаёллар, муродлар, аъмоллар чиндан ҳам бани одамнинг эзгу идеали – «жаннат» маъносини англатмайдими, жаннатий эъзозу қадр сўрамайдими? Навоӣдек валийсифат инсон ва улуг ижодкор шундай фараҳбахш лаҳзаларни (гарчи улар қисмат хоҳишига кўра шахсий хаётида кам насиб этган бўлса-да) кечирмаганмикин?... Бевосита байт шарҳига ўтайлик. Шоирнинг қаҳрамони - ошиқ (ижодкор кайфияти қаҳрамон кайфиятига ўтмасдан қолмайди) кўнглида «нақш этган жаннат» қанчалар пурвиқору бетимсол эканини бир қадар тасаввур қилса бўлади, чунки бу бебаҳо маънавий инъом кимга аталгани маълум: бундай улуг мукофотга фақат маҳбуба муносиб. Бас, ошиқ ҳаётининг маъноси, ишқӣ эътиқоди ва гўзаллик эътимодининг мужассам тимсоли бўлмиш ёр «кўйига садқа» қилинадиган жаннатдан ортиқ нима бўлиши мумкин бу оламда? Байтнинг бадий жозибаси шундаки, шоир «жаннат» ташбеҳидан кузатган қутлуг ниятни қандай изҳор этишга айрича аҳамият беради, бунинг учун «эврулурмен кўйига», «айларам бу навъ ила», «садқаси» каби халқона лутф билан йўғрилган ифодалар тузади (ширинсухан халқимизнинг тил хазинаси «жоним айлансин», «ўргулсин», «жоним – садақа» каби суюмли, эркалаб ардоқлагувчи нақл-ибораларга бой). Ана шундай нуктадон мутаносиблик, нозик бадий мантиқ заминиди (нақшсиз – кўнгил, кўнгилсиз – жаннат, жаннатсиз – садқа, кўйсиз – эврилиш маъносиз бўлар, ажойиб ифодавий силсила яратилмас эди) маҳбубага боқӣ умр ва фароғат тилаги изҳор этилаётгандай: «Айларам бу навъ ила жаннатни кўйинг садқаси».

Бошқа бир ғазалда яна ўша «нақш», ўша «кўнгил» ташбеҳлари. Лекин бу гал мувозана (параллелизм) санъати орқали санъаткор наққош гириҳлари (кесма, тугунли чизиқлар, мураккаб ва нозик бандлар) каби бетакрор шеърӣ лавҳалар яратилади. Шоҳбайт:

Кўнгулда нақш андоғ боғламиш бир нозанин суврат,

Ки мумкун эрмас андоғ тортмок, наққоши Чин суврат.

Навоӣ учун бениҳоя азиз, ардоқли қаҳрамон – ошиқ кўнглида (баайни ўз кўнглида юз берганидай) «нақш... боғламиш бир суврат»ни дунёга донг таратган сувратчилар чиза олмасалар не ажаб? Хусусан, кўнгилдаги суврат, айниқса, ошиқ-рассом кўнгилидаги севимли ёр тасвири...ҳеч қайси санъаткор мусаввир андоза ололмас илоҳӣ жозоба касб этиши кимни шубҳалантира олади? Шоир муқояса-нисбат учун Чин наққошини олиши фақат анъанавӣ усул эмас. Айниқса, шарқ шеърӣяти ва бутун бадий маданиятида Чин рассомлари қадимдан машҳур бўлганлар. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги мусаввир Монӣ, меъмор Бонӣ, тоштарош наққош Қорун ҳам шу юрт фарзандлари (айниқса, Монӣ мактаби шунчалар шуҳрат қозонганки, шу заминда бутун бир фалсафӣ оқим₇₆пайдо бўлган). Демак, Навоӣ ошиқ кўнглида боғланмиш сувратнинг мўъжизакор санъат юксаклигида туришини махсус таъкидлаш учун ҳам унга энг юқори, дунёда тенги йўқ гўзаллик ҳодисасини қиёсий тамсил қилиб олади. Хусусан, биринчи мисрадаги ғаройиб мушоҳада («кўнгулда... боғланмиш бир нозанин суврат»)

беихтиёр улуғ шоир хаёлан умр бўйи излаган баркамол ва матлуб ёр тимсолига бағишланган рубоийининг бир сатрини ёдга солади: «Кўнглум бир шўхким тилар – топилмас, нетайин».

Ғазалларнинг бирида киши қиёфасини хаёлан кўз ўнгида жонлантириб суврат чизишдек мушқилот – мураккаб психологик жараён лирик образга кўчирилади. Байт:

***Мумкин эрмас чун назар олдида кўрмак сувратин,
Сафҳаи хотирға нақш этмай намудоре, нетай.***

Албатта, «сувратин» ташбихидан, аввало, икки, қолаверса, уч, ҳатто тўрт хил маънони англаса бўлади: маҳбуба суврати, унинг хаёлдаги тасвири, хаёлдаги гўзалнинг ўхшаши йўқ тимсоли. Лекин ошиқнинг тилаги, талаби бундай хос сувратни «назар олдида кўрмак» -аниқ чизгилари, бетақрор қирралари билан гавдалантирмақдир. Бунинг учун маҳбуба тимсоли «хотир (дил, кўнгил, ботин) сафҳасига» битилган бўлиши керакки, бунинг имконсизлиги ҳасрат тўла «нетай» сўзидан аён бўлади. Хуллас, бу гал аввалги шоҳбайтдаги мўъжизали ҳолнинг бутунлай акси бўлган нажотсиз вазият юз беради. Начора? Табиатда, ижтимоий ҳаётда бўлгани каби ошиқнинг (балким шоирнинг ҳам) хаёлот осмони доимо бирдай тоза – булутсиз бўлиши имконсиз. Кўз, назар– кўнгилнинг кўзгуси. Кўнгил баҳрида ишқ тўфони туғён қилган кезларда «назар олдида сувратин кўрмак... мумкин эрмас» бўлса не ажаб? Ошиқ аҳли учун қисматнинг инъому мукофотларидан кўра ранжу озорлари зиёда эканининг боиси ҳам ўша «мумкин эрмас» васл фалсафаси билан боғлиқ эмасмикин?

Бу шафқатсиз ҳақиқатни бошқа мисоллар ҳам тасдиқлаши мумкин. Шоҳбайт:

***Сувратинг кўрмак таманно айлабон, кўрмай ҳануз,
Оллима юз минг ажаб суврат келурни билмадим.***

Ўзининг кўнгил шамчироғи – «дилситони» бўлган маҳбуби фироқида кечани субҳидам билан, кунларки ойлар билан улаган ошиқ учун «сувратини кўрмак таманноси» – хаёлан дийдорлашув ўзи қанчалик умид, таскин, қувонч, рағбат бағишлаши мумкин... Лекин, қани ўша «кўнгли тилаган мурод» (Бобур)нинг ҳосили – маҳбубанинг бенисбат тасвири акс этган «суврат»? Бу ягона орзу тимсоли оворасида дуч келган «юз минг ажаб суврат» – эҳтимол, улар фақат суврат эмасдир, балки турфа савдолар ҳамдир – ошиқ аҳволини янада мушкуллатиши мумкин. Эҳтимол, шунчалар рангин «ажаб суврат» қисмат золининг жодуси – макр ўйини, синов усулидир. Акс ҳолда, нечун ошиқ матлуб сувратни «ҳануз кўрмай», тополмай изтироб чекади, эзгу истак («таманно») оқибатини «билмай» тўлғонади? Бас, бу гал ҳам аввалги шоҳбайт билан руҳий муштараклик бор: асли «сафҳаи хотирға» битилмаган бўлса, «юз минг ажаб суврат» бўлсин, умид ўрнига ранжу алам олиб келиши мумкин.

Баъзан орзу қилинган маҳвашнинг суврати нигоҳ етмас самовий олисликдан юлдузмисол тажалли этса-да, моҳиятда ошиқ учун бу озорли эмас. Байт:

***Кўз тутар эрдим қалам киприкларимдин боғла деб,
Гар азалда кўрсам эрди, сувратинг наққошини.***

Байт замирида бундай илоҳий ҳусн соҳибаси – маҳбуб сувратини чизишга қалам ожиз, бунга истейдоди, маҳорати етадиган сувратчи дунёда йўқ деган, ифрот санъати билан музаян этилган фикр зухур этади. Лекин, байтнинг жозиба – оҳанрабоси шундаки, бу гал ошиқнинг дард-ҳасратлари эмас, балки камоли ҳайрат ва фидойилик туйғулари ифодаланади, бундай оғриқсиз кайфият мардона руҳий ҳолат, айниқса, биринчи мисрадаги нозик нуктадон лирик лавҳада ёрқин аксини топган: «Кўз тутар эрдим, қалам киприкларимдин боғла деб». Иккинчи мисрада эса «азал», «сувратинг наққоши» ташбеҳлари орқали абадият қонунлари, чегара билмас гўзаллик қонунлари олдида инсоннинг улуғ ва шарафли ўрни, муҳаббатнинг ўзи мўъжизакор-сирли дунё эканлиги ҳақидаги фалсафий-лирик хаёллар мухтасар рамзий образда умумлаштирилади.

Бошқа бир ғазалда «суврат» тимсоли тажнис санъати орқали мусулмон эътиқоди сарҳадларидан бемалол чиқадиган умумбашарий идеални улуғлашга хизмат қилади. Шоҳбайт:

***Агар суврат будурким, сендадур, эй гул, йироқ эрмас,
Ки мундин сўнг парастии айлагайлар, аҳли дин суврат,***

Бу байтда маҳбуба «суврати» анъанавий маънодаги тасвирий ранглар, оҳанглар, усуллар доирасида чиқиб, кутилмаган тарзда насроний (христиан) эътиқоди рамзига айланади. Навоий даврида Хуросонда, Араб ва Ажам мамлакатларида шарққа хос насроний мазҳабидаги тарсолар, кўпчиликни ташкил қилган мусулмон аҳолиси орасида ажралиб туриш учун

белларига зуннор боғлаб юрганлар, демак, уларнинг ўз бутхоналари ҳам бўлган, бутхонани эса санам (бут)лар ва

муқаддас сувратларсиз тасаввур қилиш қийин. Гарчи Навоий ватанидан ташқари чиқмаган бўлса-да (Аттор, Румий, Деҳлавий, Жомий каби устозлар лоақал ҳаж қилиш сабаби билан катта-кичик шаҳарларни кўрганлар), турли муносабат-мулоқот туфайли, балки Жомий каби яқин мусоҳиблар орқали Исо, Биби Марям, (бошқаа анбиё ва авлиёлар суврати ҳақида билвосита эҳтимол, бевосита) маълумот олганига шубҳа йўқ... Ана энди байт шарҳига қайтсак бўлади. Улуғ шоир, ислом дини арконларидан саналган мутафаккир, айрим даҳрий олимлар талқин қилганларидай, «тарсо», «зуннор», «санам», «дин ғоратгари», «номусулмон», жумладан, «суврат» (насроний талқинида) каби ташбеҳларни қўллаш билан даҳрийга, шаккокка айланиб қолмайди. Аввало, бу кўп асрлик анъанага айланган, шеъриятнинг шартли-рамзий бир усули, қолаверса, диний истилоҳлар муқаддас, илоҳий тушунчаларни ифодалагани учун ҳам, майли, кинояли-полемик (мубоҳасали) оҳангларда келсин, шоир кузатган мақсад учун энг кучли, жозибали, теран маъноли восита-нисбат вазифасини ўтайди. (сўнгра, ислом фалсафаси, маданияти, унинг бой қомуси сўзлиги то ҳануз бузиб талқин қилинганидай, бошқа диний эътиқодларга, сўфиёна ҳурфикрлиликка асло зид эмас, аксинча, унинг умумбашарий руҳий маданият, фалсафий ва бадий тафаккур билан, уларнинг турли меъёрлари – чексизликлари, масшталлари, теранликлари билан ўзаро яқин, муштарак жиҳатлари кўп...

Мазкур шоҳбайтдаги «суврат» тимсоли ҳам моҳиятда умуминсоний идеалининг шеърий ифодасига айланади. Биринчи мисрадаги: «Агар суврат будурким...йироқ эрмас» сўзлари билан маҳбуба суврати, аниқроғи, сувратдаги малак (христиан эътиқоди тақозоси билан) илоҳийлаштирилади, бунда беихтиёр Леонардо да Винчи ё Рафаэл мўйқаламига мансуб гениал асарлар – муқаддас илоҳа даражасидаги аёл образлари ёдга тушади. Иккинчи мисрадаги «...парастини айлагайлар аҳли дин, суврат» сўзлари зоҳиран қараганда: бу – ислом аҳлини сувратпарастга айлантириши мумкин, деган қалтис маънони англатади. Лекин, бу фавқуллодда журъаткор фикр фақат шеърият, санъат қонунлари нуктаи назаридан ҳаққоний ва жозибали бўлиб, моҳиятда на ислом эътиқодини, на ислом аҳлини (аниқроғи, мусулмон ошиқларни) асло камситмайди, фақат бунда аввал қайд этилган умуминсоний ғоя: муҳаббат туйғулари дунёдаги энг қимбат эътиқодларни ҳам (улар монелик қилганлари тақдирда) тан олмаслиги мумкин, деган ҳурфикрлилик зухур этади.

Ў Н БЕШИНЧИ МАҚОЛАТ АФСОНАВИЙ-ТАРИХИЙ ТИМСОЛЛАР

*Кимки бир кўнгли бузғунинг хотирин шод айлагай,
Онча борким Каъба вайрон бўлса, обод айлагай.*

Бежизмаски, иштибоҳ, иккиланиш ҳолатлари, эҳтимоллик, тахминийлик аломатлари инсон заковати ва ҳаёлотининг кўп асрлик тажрибасида синалган, бу – не-не донишманд, ориф зотларнинг бошини қотирмаган. Фанда (айниқса, психологияда) махсус соҳага, доимий муаммолардан бирига айланган, аксинча, маълум шубҳалардан холи мутлақо билимдонлик даъвоси маҳдудликнинг бошқача кўриниши сифатида баҳоланган. Албатта, бу асосан мантикий-таҳлилий тафаккурга хос соғлом, тийрак ҳукмлардан. Ҳиссий-образли тафаккур учун ҳам истисно ҳолат эмас. Санъатга, шеъриятга хос сирли-сехрли, ҳиссий-руҳий жараёнларда ва шуур қонунларига унчалик итоат этавермайдиган, реал ҳақиқатга нисбатан ҳар доим мувофиқ; ва мавзун келишига ҳеч ким қафолат беролмайдиган ҳаёлот ва ҳиссиёт эркинликлари, эркаликлари, ўша иштибоҳ, иккиланиш ёки «чиройли хато» оҳангларида ифодаланишини кузатиш мумкин. Шоҳбайт:

*Гар каломингни Масиҳ анфоси дедим, эй ҳабиб,
Айб қилмаким, галат гоҳи тушар «Қуръон» аро.*

Албатта, бу ерда Навоий ишлатган шеърий лутфда иштибоҳ ё хато оҳанги фақат восита хизматини ўтапти. Зоҳиран, кузатилган асосий мақсад (маҳбуба сўзларининг қудратига муносиб баҳо бериш) аниқ, тафсилий кўриниб турмаса ҳам, сатрлар руқилан – моҳиятидан англашилади: бахтиёр ошиқ учун ёру «ҳабиб»ининг улуғ илтифоти айтган сўзлари «Масиҳ анфоси» (нафаси)дан беқиёс даражада ортиқ, соҳир, мўъжизакор, илоҳий!.. Дафъатан ҳаяжон

ва тараддуд ичида хаёлга келган ташбеҳни «ғалат» дейиш, айниқса, буни «Қуръон»да учрайдиган баъзи саҳв паришон нукталарга нисбат бериш орқали нафақат маҳбуба сиймоси, айнаи чоғда ўша «ғўзал хато», иштибоҳ объектлари (Масих, «Қуръон») ҳам улуғланаётгани сезилиб туради.

Навоий анъанага кўра гоҳ афсонавий фигуралар маъносини, гоҳ тарихий шахслар ё объектлар номини бадиий муқояса-нисбат сифатида истифода этар экан, буни фақат сўз фасохати, рангинлиги, жозибадорлиги учун қилмайди. Балки муайян ижтимоий, маънавий идеали – инсоний ё ишқий маслага, матлаби, эзгу хаёли, хотироти, дардли ҳолати, кайфиятини ижодий эҳтиёж даражасида ёрқин ва мухтасар ифодалашга йўналтиради. Байт:

**Навоий бўлмасига озими Ироқу Ҳижоз
Магар назоҳати мулки Ҳирӣ эрур боис.**

Аввало, шоирнинг Ироқу Ҳижоз сафарини тилга олишига не боис бўлди экан? Айниқса, Навоийдек улуғ давлат ва маданият арбоби, маърифат ва ижод хомийси учун ечими осон бўлмаган бундай саволда гениал санъаткорнинг турли жанрдаги асарларидан кўплаб жавоб-сатрлар топиш мумкин (лоақал икки байт мисол келтирайлик: «Эй, Навоий истасанг давр аҳли зулмидин халос, Ур фано даштига тому бора олтунингча бор»; «Ўз диёримда бузуғ кўнгул не янглиғ тўхтасун, Ким эрур бетона – ҳам аҳбоб мендин, ҳам ҳабиб»). Лекин, муҳими, биринчи мисра замирига яширинган нозик маъно – фақат Навоий шахсиятига хос чуқур андеша ҳиссидир: у қанчалар шикаста ҳолу фидойи, сабр-қаноатда яктолардан бўлмасин, «давр аҳли»дан етган турфа усулдаги озору ситамлар, таънаю маломатлар туфайли ниҳоятда мушкул – дилтанг ҳолга тушиши муқаррар эканлигига, ҳатто узоқ-узоқларга бош олиб кетиш хаёли билан қаттиқ изтироб чекишига шубҳа қилиб бўладими? Шунга қарамай, ҳар қандай мағрур, исёнкор, аламнок кайфиятдан – ўша одил ҳакам – элу юрт андешаси ғолиб келса-чи? Аниқроғи, она Ҳирот меҳри ва дардлари барчасидан фузунроқ бўлиши, унинг ботинини, руҳини турли ғуссалар ғуборидан поклантирувчи, кўнглига равшанлик бахш этувчи илоҳий бир маъво – «назоҳат мулки» бўлиб туюлиши табиий ҳолдир. Алаҳхусус, Навоийдек адолатпаноҳ, фуқаропарвар арбоб, мутафаккир ва мураббий зот учун барча инсоний андешалардан Ватан манфаати ортиқ ва устувор бўлса не ажаб!..

Нафақат христианлик минтақаларида, балки мусулмон дунёсида ҳам афсонага айланган Исо – Масих образига (эҳтимол, бу фожеъ ҳикоятнинг муайян даражада тарихий асоси йўқ эмасдир) шоир такрор-такрор мурожаат этмасин, ҳар гал бири-биридан жозиброқ лирик лавҳалар яратади. Шохбайт:

**Кўп Масиходин дам урма, қил ҳаётингни туфайл —
Ангаким, топмиш Масих онинг туфайлидин ҳаёт.**

Улуғ шоир шеърий тафаккур ва ҳаёлотнинг чексиз имкониятларини истифода этгани ҳолда анъанавий тимсол орқали ўз қаҳрамони – ошиқни МУҲАББАТ отлиғ буюк қудратнинг оддий фарзанди сифатида, маҳбубани эса нафақат барча дард аҳлининг тирикчилигига сабабчи – яратувчи даражасида улуғлайди, айнаи чоғда жонсиз танга қайта жон бағишлашга қодир мўъжизакор нафасли Масихнинг ўзи ҳам ўша ғаройиб илоҳий қудратдан «ҳаёт топган» (бунда эҳтимолки, Исонинг тирилиши ва (самовотга кўтарилиши ҳақидаги ривоятга ҳам ишора йўқ эмасдир). Хуллас, мутафаккир шоирнинг ўзига хос ишқий фалсафасики дунёвий муомала тилига ўйирганда, маҳбуба – гўзаллик ва муҳаббат омили; ошиқ-инсоннинг тирикчилиги, қисмати, аъмолига нимаики битилган бўлса — ҳаммаси учун унинг меҳри – эҳсони, шафқату марҳамати сабаб бўлган, демак, у кўнгил мулкани ўзгартиришга қодирдир...

Ғазалларнинг бирида маҳбуба лаъли таърифида кутилмаган тарзда Исо ҳақидаги ривоятнинг икки муҳим жиҳати қаламга олинади. Байт:

**Лаъли не кондиндурур, не вчун ҳадис этмас дема,
Не ато бордур Масихога, не фарзанд, эй кўнгул.**

Шеърятда, хусусан, классикада бир сўз – ташбеҳ ортига, замирига бир неча маъно яшириниши ажабланарли эмас, акс ҳолда, шеърий нутқ ва ифода жозибасига жиддий футур етиши мумкин. Навоий маҳбуба “лаъли»ни бир йўла, қонга (лаб рангига нисбатан), ҳадисга (сўзлаш қобиляти эътибори-ла), Масихга (жон бағишловчи илоҳий қудратга қиёсан) тамсил қилади. «Лаъл»нинг қонга дохил аломати («не кондиндурур») шеърий нисбатлаш анъанасида, эҳтимолки, учратилмаган ҳол. Унинг «невчун ҳадис этмас»лиги – сўзламаслиги ҳам асли зоти – қонига, тўғрироғи, Масих каби на ота зоти, на зурриёти – фарзанди йўқлигига бориб тақалса

керак. Ана шундай мураккаб ифодавий силсила орқали маҳбуба Масиҳнинг кенг анъана бўлган жонбахш хусусиятига эмас, балки зот жиҳатдан яктолигига (онаси биби Маръям бундан мустасно) киёс қилинади. Шу тарзда, шоирнинг қаҳрамони – ошиқ «кўнгли» тилагига кўра маҳбуба сукутли Масиҳ тимсолида унинг кутилмаган сифати воситасида (талмех санъатининг оригинал кўриниши) ғаройиб лирик лавҳа яратилади.

Бошқа бир байтда Масиҳ билан Ҳизр образлари маҳбуба фидойилари тарзида берилади:

***Йўқ менинг, балки Ҳизр бирла Масиҳо жони,
Чашмаи нўш аро жонбахш зулолингга фидо.***

Ошиқ маҳбубининг ширин лаби («чашмаи нўш») садқаси учун шахсан ўз жонининг қиммати, эътибори йўқ деб билади. У шундай илоҳий эъзоз ва баҳога лойиқки, ҳатто жонсизларга ҳаёт ато этувчи Масиҳнинг жони унга фидо бўлса камлик қилади, абадий тириклик сувини ичган Ҳизр фақат маҳбуба учун боқий умр лаззатидан кечиб, ўша тенги йўқ соҳибжамолнинг «жонбахш зулолига» тангри инъомини фидо қилса арзийди. Зеро, маҳбубанинг «чашмаи нўш аро жонбахш зулоли» унга жон фидо қилганларга қайта ҳаёт бағишласа ажаб эмас (уни «жонбахш» деб аташлари бежиз бўлмаса керак). Хуллас, Масиҳ, Ҳизр тимсоллари орқали улуғ шоир маҳбуб сифатларига, кенг маънода инсон гўзаллигига руҳий чексизлик, маънавий қиммат, барҳаётлик тилайди, бу анъанавий талмех санъатига ҳам ўзига хос жозиба бағишлайди.

Бошқа ғазалда Ҳизр тимсоли кутилмаганда бўлакча мақсадга хизмат қилади – ғазалиётда деярли учрамаган бир ҳол – севимли ёрдан абадий узоқлашиш истагининг ифодасига айланади. Байт:

***Комим ўлмоқдур ҳабибимдан йироқ,
Гар худ ўлсун Ҳизрча ёшим менинг.***

Улуғ шоирнинг аксарият ғазалларида замон аҳлидан етган озор, одамларда инсоф, мурувват кўтарилгани, меҳр-вафодан нишон йўқлиги учун улусдан қочиб қутилишдан ўзга чора қолмагани кескин, аёвсиз ташбеҳларда ифшо этилади («Парим бўлса учуб қочсам улустин то қанотим бор, Қанотим куйса учмоқдин, юурсам то ҳаётим бор»). Ва аксинча, шоир қаҳрамонининг тахайюл оламида пайдо бўлган ёр баъзан фазовий олисликда бўлса ҳам, кўнгил у томон талпиниши, унинг ёди билан нафас олиш, суврат – тимсолини бир дам бўлсин хаёл кўзгусидан нари қўймасликни худодан ёлбориб сўраш («Ёраб, ул юзни даме кўзумга пинҳон айлама») – бундай фидойи оҳанглар ошиқнинг матлаби, тилаги, армони эмасми? Дарвоқе, «ҳабиб» сўзи дўст маъносини ҳам англатади, лекин одатда кўпчиликка нисбатан «аҳбоб» тарзида қўлланади, Бас, мазкур байтда «ҳабиб» – севимли ёр маъносида келган экан, ошиқ нечук у билан аввалгидай ҳаёлий мулоқотдан ҳам абадул-абад («Гар худ ўлсун Ҳизрча ёшим менинг») фориғ бўлишни истайди. Байт руҳидаги қаттиқ озор оҳангини, Навоийнинг ўзи кексалик деб атаган ҳаётининг сўнгги йилларига татбиқан мулоҳаза қилиб кўрсак, аҳли аёл (оила) меҳрини, рўшнолигини билмай ўтган том маънода вали шоирнинг руҳий ҳолати драматик мушкул чизиққа бориб етгани маълум бўладики, шундай умидсиз, нажотсиз бир кайфият инъикоси сифатида ногихонда ўзининг ишқий идеалига зид мисралар туғилган бўлиши ажабланарли ҳол эмас. Бунга жаҳон шеърлятида мисоллар етарли. Хуллас, бу гал Ҳизр тимсоли, эҳтимол, ўзининг ҳаёт ғуссаларидан, майли, ғойибона, бир неча лаҳзага халос этувчи руҳи зиддига Навоий сиймосининг мунгли бир қирра – чизгиси учун хизмат қилади.

Мутафаккир шоир қатор шоҳбайтларида афсонавий тимсоллардан Қоф, Нўх, Сомир, Сулаймон, Маръям, Жамшид, жуғрофий атамалардан Миср, Араб, Ажам, Чин, Хуросон, Жайхун, Фирот (овруполиклар тилида Ефрат), Албруз, Хирий, Астробод, Каъба ва бошқа ташбеҳларни турли шеърӣ санъатлар воситасида ҳар гал ўзгача-рангин образга, лирик манзарага, шеърӣ лавҳага айлантиради. Шоҳбайт:

***Тилар кўнглум қуши Анқодин ўтса нари юз водий,
Мунунгдек сайр этарга Қофдин ортуқ саботим бор.***

Бу шоҳбайт шарҳида шоир қаҳрамонини бевосита Навоий шахсига нисбат берсак хато бўлмас. Фақат Навоийнинг бениҳоя озурда кўнгул қуши беҳад азиз масканини ташлаб, узоқ-узоқларга, на одамзод, на улар билган қушлар бориб етмаган манзилларга, ҳатто афсоналардаги «Анқодан... юз водий нари» – фазовий «водий»ларга парвоз қилишни тилаши мумкин. Лекин дард-аламнинг зўридан фақат узоқларга бош олиб кетиш истагининг ўзи кифоя қиладими? Ана шундай қудратли замин сифатида фақат Анқо қуши каби афсонавий Қоф

(Сулаймон пайғамбар тангри хоҳиши билан шамолу бўронларга ҳам қўналға макон қилган, ер куррасини ўраб олган афсонавий тоғ тизмалари) сингари, йўқ, ундан «ортиқ сабот» керак бўлади. Бундай қатъий, барқарор ирода-бардошни фақат Навоийдек нафс, хирс, ўзлик, жоҳу мол кишанларидан батамом фориғу озод кишигина тасарруф этиши мумкин, шу маънода Навоий «кўнгил ҳуши»нинг фавқулудда журъатли, фазовий чексизликка парвоз қилиш истаги шеърят мантиқи нуқтаи назаридан тўла асосга эга. Хуллас, улуғ инсоний дард куйчиси Навоий ҳаёлларининг миқёси ва шиддати учун Анқо, Қоф каби афсонавий тимсол-нисбатлар бамисоли оддий, матлуб воситага айланади.

Қуйидаги сатрларда ошиқнинг ҳажр изтироблари «дафъи» учун хизмат қилиши мумкин бўлган икки дарё кутилмаган лирик ҳолат-манзара яратади:

*Ашк тўкмакдин қуруғоч икки кўз, куйди кўнгул,
Дафъига ўтнинг бу Жайхуну Фиротим йўқ эди.*

Қурғоқчилик бўлмаса, тўқайга бекордан ўт тушмайди. Айни чоғда ҳар доим ҳам ўт балосини сув билан дафъ қилиш қийин. Албатта, ишқ дунёси, ушшоқ қисмати бошқа. Ҳажр ёшлари тўкавериб, кўзлари қуриганда жафодийда ошиқнинг аҳволи ўнганмайди. У йиғлаганда маълум даражада аламини енгиллатар, кўнгил ҳасратларини ёзар эди. Энди нима қилади? Кўзлари ҳам ҳайрон. Кўнгил ўз дарди билан ўзи қийналади, жон изтиробда тўлғанади. Интизорлик, соғинч, алам, хўрлик, зорлик, гуноҳкорлик, иштибоҳ (ботиний), нола, унсиз фиғон, тилсиз муножот (ёлбориш), садосиз нидо, нажотсиз умид, илинж, армон – бахтсиз муҳаббат қисматининг турфа озору азоблари эркинлик йўлини тополмай, қафас ичида ортиқ чидаб туrolмай тутоқади, ёнади, аланга олади, ниҳоят, кўнгил отлиғ сирли хилқатинг тўрт жихатига туташади. Фақат дард аҳлининг ўзи биладиган, назардан пинҳон бундай самовий-илоҳий ўтнинг аёвсиз хуружларини ҳатто икки буюк дарё суви дафъ қилишга қодирмикин (умуман, бундай руҳий оташни сув билан ўчириб бўладими)? Навоий «Жайхуну Фиротим йўқ эди» дейиши шу имконсизлик ифодаси эмасми? Эҳтимол, улуғ шоир ҳаёлидаги бу ошиқнинг жисми, жони, кўнгли, руҳияти ҳам бошқача – илоҳий унсурлардан йўғрилгандир – афсоналардаги каби ўтда куймас, сувда чўкмас, тоғ қуласа босмас хислатлари билан бизнинг тасаввур, ҳаёл ўлчовларимизга сиғмас. Навоий «икки кўз» – икки дарё, «кўнгул», «ашк» (кўз ёшлари), «ўт» ташбеҳлари орқали оддий инсон кечириши мушқил туйғулар замзамасидан (таносиб, тазод санъатлари воситасида) ғаройиб лирик лавҳа-образ яратади.

Бошқа бир шеърда ғазалиётнинг икки кўчма сайёр образи икки мамлакат воситасида очилади. Байт:

*Келди Ширин била Лайли санга ҳайрон, гарчи
Бу иков ҳасратида эрди Ажам бирла Араб.*

Маълумки, Навоий ўзи ҳаёлан яратган маҳбубанинг ватани ўша замонда икки ном билан аталарди: Хуросон «ва Маварвуннаҳр (ёки Туркистон). Улуғ байналмилал эътиқод ва мушоҳадага эга бўлган мутафаккир шоир турли эл, элат, мамлакат, қитъа фарзандларини инсонликда тенг тутгани ҳолда, ўз юртининг ватанпарвари сифатида асосан турк-чиғатой тилида ёзди ва турк тилини тараннум этди. Шеърят санъатининг синалган васф усулидан ижодий фойдаланиб, айни чоғда ўз илҳоми, шавқ-рағбати, ният-муддаоси амри – илоҳий қалам кучи билан қадрдон элатдоши – орзу малаги, ҳаёлнинг мужассам тимсоли бўлган ўша турк гўзали турли иқлимларда шуҳрати кетган гўзаллардан (майли, аслан) ортиқ бўлса борки, асло кам эмас, деган самимий ишонч, ғурур, руҳий қаноат ҳислари билан яшади. Юқоридаги шохбайт ана шундай эзгу ниятнинг алишерона шеърый ҳаёл нури билан жилоланган намунасидирки, ана энди унинг мазмунини мухтасар ҳолда шарҳлаб ўтсак бўлади: Навоий ҳаёлида яратилган Хуросон ё Туркистон гўзалининг таърифи ва доврўғи не-не соҳибжамолларга бой бошқа мамлакатларга бориб етди; чунончи, ўша тилларда дoston бўлган Ширину Лайлилар унинг малоҳати ва латофатидан лолу ҳайрондирлар, ҳолбуки, ҳанузгача бутун Ажам, бутун Араб «бу иков ҳасратида» кундузлари тийра, тунлари бедор ўтарди... И к к и ошиқ ва шайдо мамлакатнинг гўзаллик маликалари бундай рақобатга қандай дош берадилар?...Талмеҳ санъати билан оро берилган бу шохбайтда оддий, анъанавий ташбеҳлар орқали бетакрор лирик образ лавҳа яратилади.

Ғазалиётда маҳбуба ҳуснининг таърифи билан нозу ғамзалари тасвири бир-бирини тўлдиргани ҳолда, унинг портрет чизгилари тикланади. Шохбайт:

Қайси соҳирким дедиким: «Сомирий шогирдимен»,

Деди ғамзангким: «Эрур шогирдим – устозинг сенинг».

Дунёдаги барча гулчехралар, лоларухлар, ойюзлилар ғамзаси... Ўзи нима бу? Атргул ёки гули раённинг хори (тикони) каби гўзалликни ёмон назардан ё қилмишдан муҳофаза этувчи восита – қалқонми ё бошқа сири, сабаби борми? Эҳтимол, фақат соҳиб жамолларга мансуб, ўшаларгина билиши, тугал эгаллаши мумкин бўлган сеҳргарлик касби, санъатидир; эҳтимол, бу ушшоқ аҳлининг дарди каби маҳбублар кашф қилган ғаройиб ва ғойиб илмдирки, ҳар бир гўзал ўз «изланиш ва кузатиш»лари билан унинг ривожига ҳисса қўшар... Навоий ўзининг хаёл тимсоли бўлган маҳбубанинг бечора ошиққа кўрсатаётган ғамзалари кучи, таъсири ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун афсонадан фойдаланади. Мусо алайҳиссалом замонидан машҳур бўлган сеҳргарлар пири Сомирий ҳамон – шоирнинг қаҳрамони яшаган даврда ҳам соҳирлар муршиди ҳисобланади. Лекин маҳбубанинг афсун-ғамзаларидан Сомирий шогирдлари ҳам ҳайрон. Навоий мувозана (параллелизм) усулидаги савол-жавоб билан ўзи кузатган мақсадни иккинчи мисрада ғоят мухтасар, ёрқин лавҳада ифодалайди: «Деди ғамзангким: «Эрур шогирдим – устозинг сенинг». Бу – маҳбуба образига ўзгача сеҳр-жозоба бахш этиш усуллари билан, шоир қаламининг мислсиз қудратидан яна бир далолатдир.

Ниҳоят, мусулмонлар учун энг муқаддас эҳром – Каъба ташбеҳи воситасида гуманистик моҳияти ва бадий-образли жозибаси билан беназир лирик лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

***Кимки бир кўнгли бузғунинг хотирин шод айлағай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса, обод айлағай.***

Худога шукур, ҳақиқатни (жумладан, дин-имон сўзини) айтишга тараддудланиб, ортиқ ҳадиксираб, не-не андешага борадиган кунлар орқада қолди. Ҳақ сўз шуки, ҳазрат Навоий тилга олган бунингдек муборак сўзларнинг чин маъно ва қиммати, шак-шубҳасиз, ислом таълимоти, ахлоқи билан, илғор тасаввуф ғоялари билан, муҳими, уларни одамлар не чоғлиқ англаб етиши, бу сўзлардан қанчалик таъсирланиши билан боғлиқ. Ҳатто классик шеърят билан озми-кўпми мулоқотда бўлган хуштаб китобхон ҳам жамиятимизда (эҳтимол, зоҳиран) кўпчиликни ташқил қилган даҳрий-материалистлар билан ёнма-ён яшагани, ишлагани ё ўқигани учун кечагина ислом ва сўфиёна шеърят сўзлигига муносабатда ўзини сақлашга, эҳтиёт бўлиб, тилини тийиб гапиришга одатланган эди. Маълумки, Қуръон, Ҳадис сўзларигина эмас, масалан, кенг муомаладаги кўнғил, дил, руҳ, ҳол, имон, ихлос, ҳалол, пок, савоб, тавоф, ҳайрия, эҳсон, закот, муножот каби сўзлар ислом фалсафасида, суфизм символикасида ўзига хос теран маъноларда талқин қилинади (уларда дунявий, инсоний маъно билан руҳий, илоҳий моҳият бир-бирини тўлдиради). Шунингдек, исломиятнинг энг муқаддас эҳроми Каъба фақат биринчи даражали азиз қадамжо зиёратгоҳ, энг табаррук замингина эмас, айни пайтда имон-эътиқод, поклик, комиллик рамзи, фано ва бақо бутунлиги, руҳ гўзаллиги тимсоли ҳамдир. Шунинг учун бу қутлуғ калом шеърятда энг муқаррам, мўътабар тушунчаларни ифодалашда бадий нисбат сифатида олинади. Масалан: «Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи, қадри йўқ андоқки кўнгул қаъбаси». Шубҳасиз, ҳар бир яхши ниятли, пок хилқатли кишининг кўнглини сифатлаб келиши мумкин бўлган бу ташбеҳ, очиғи, комил мусулмон – имони бутун кишиларга нисбатан айтилса, ўзининг чинакам, муносиб даражада юқори қадрини топиши мумкин. Энди бевосита юқоридаги шоҳбайт мазмунини мухтасар шарҳлашга ўтсак бўлади. Навоийнинг одамзод болаларига меҳр-шафқатда тенгии йўқ қаҳрамони – ориф бир бегуноҳнинг кўнгли бузулганини кўрса ўзининг ҳам кўнгли бузилади, дунёнинг ободлиги кўзига кўринмайди, то ўша озурда ҳол дилига чироғ ёқувчи сеҳрли, хайрли сўз топилмагунча оромини тополмайди. Шунинг учун ҳам шоир Ҳотамтой саховатидан ортиқ бўлган бундай маънавий ҳиммат, руҳий мададни энг босавоб ва беминнат бир жасорат – «Каъба вайрон бўлса, обод айламак» билан тенг («онча борким») деб билади. Лекин шуниси ҳақиқатдирки, Каъба сўзининг нечун муқаддас эканини, унинг илоҳий маъносини озми-кўпми идрок этолган чин мусулмонгина хоҳ ўз динидаги, хоҳ тарсо ё бошқа эътиқоддаги башар фарзандининг дардига дарддош бўлиши мумкин. Демак, инсоннинг инсонга яхшилик, мурувват қилишида, меҳр-шафқат кўрсатишида имон бутунлиги, эътиқод устуворлиги белгиловчи вазифани адо этади.

Аксинча, турли лавозимдаги, ҳатто номдор, лекин имони заиф, виждони ғофил кимсалар инсон дардига муносабатда ўзларини тағофилга соладилар...»Бир кўнгли бузуғ», «Каъба вайрон» ибораларидан шоир кузатган мақсад ҳам шу – имонга даъват эмасми? Хуллас, ҳаёти ва ижодиёти билан бениҳоя табаррук бўлмиш Навоий мазкур шоҳбайт орқали дини исломнинг

инсонга меҳр-шафқат, муқаддас тушунчаларга камоли эътимод (ишонч) руҳидаги таълимотига шеърӣ сайқал беради...

ЎН ОЛТИНЧИ МАҚОЛАТ «КЎНГУЛ ДУРЖИ»ДАГИ ИНЖУЛАР

*Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ, андоғки, кўнгул каъбаси.*

«Кўнгил» тимсоли, агар Навоийнинг бутун рубобий лирик шеърятини бамисоли улуг ва ғаройиб бир вужуд деб билсак, ўша тирик хилқатнинг юрагидир, дея таърифласа муболаға бўлмас, илло, бу қутлуг тимсол замиридаги руҳий оламнинг сирли теранлиги, мўъжизакор қудрати, дахлсиз эркинлиги, мафтункор сеҳр-жозибасидан чиндан ҳам «ақл боши айланиши» мумкин. Бу ажабланарли ҳол эмас. Машрику мағрибнинг не-не соҳир шоирлари кўнгил хилқатини таҳқиқ етолмай, моҳиятига етолмай, ҳайрат, армон, алам, ифтихор туйғуларини изҳор этганлар. Гениал Гёте ёзади: «О менинг кўнглим! Сен менинг ягона ғуруримсан. Ёлғиз сен – меникисан, менга дахлдорсан. Ақлан билганларимни бошқалар ҳам билиши мумкин. Лекин сен дахлсиз мулким, ғуруримсан: о менинг кўнглим!..» Навоийдан шоҳбайт:

*Ваҳ, не толейдурки, топмай умре истаб ёрни
Чун сени ёр истагай – топилмагайсен, эй кўнгил!*

Бу ажойиб лутф-байтда Навоий камоли шавку рағбат билан, суюб ишлатадиган, унинг чинакам руҳий чанқоқлигию ижодий-эстетик қониқиш ҳиссини мужассам ифода этган манзара намунасини кўрамыз: «кўнгул» тимсоли ошиқ аҳлининг ягона эзгу армони, доимий дарди-ҳасрати бўлмиш «ёр» ташбеҳи билан (бошқа бир шоҳбайтда «ошиқ»лик мусулмонликнинг маъно-моҳияти – муқаддас эътиқод: «имону дини ислом» билан юзма-юз қўйилганидай) фавқуллода нозик мантикий мунозарага киришади. Ғаройиб зиддиятни кўрингки, ошиқ умр бўйи ўзига бирдан-бир муносиб, ҳамжинсу вафодор «ёр истаб топмай» жаҳон овораси бўлса (беихтиёр шоирнинг «истадим», «топмадим» радифли ғазаллари ёдга тушади: «Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим...»; «Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим...»), ўша ҳамишалик армони бўлган «ёр» учун ёруғ дунёда энг азиз, ҳамроз дўст хизматини ўтагувчи, унинг руҳий нажот манбаи, орзу-умидларининг энг матлуб ва маҳрам маскани бўлиб қолувчи ҳам «кўнгил»дир. Қизиғи шундаки, бундай ноёб руҳий-маънавий неъмат «истаганда топилмаслиги» билан қадрли. Яна ажаброғи, «кўнгул»нинг шу қадар дахлсиз, сирли-самовий юксаклиги ошиқ учун «не толей» тарзида, камоли мамнуният белгиси – бахтиёрлик ҳисси билан баҳоланишида. Бу «ёр» – муҳаббат тимсолида комил инсон шаънига, унинг гўзал маънавий – руҳий олами - кўнгил мулки шаънига айтилган, ўз зиддияти билан жозиб қўшиқдир.

Навоий мушоҳада тарзининг қанчалик нозиклигини, сўзнинг бадий имкониятларига муносабатда шоир нечоғлик эркин, юксак мавқени эгаллаганини, унинг “табъи поку хотири соф»лиги сири нимада эканини, айниқса, кўнгил ва жон, кўз ва юз, хол ва хаёл, қадду соч, жисму рух каби хос (махсус) лирик образлар, уларнинг шарҳи орқали бирмунча аниқ тасаввур этса бўлади. Эътиборли нуқталардан бири шундаки, Навоий, масалан, «кўнгил рисоласи»ни тузишда кўпроқ табиат ходисаларидан фойдаланади. Байт:

*Гулшани жисминг аро гул ғунчаси
Бутса, ғумон этма, кўнгул ғунчаси.*

Бунда, аввало, бадий мантиқ тақозосига кўра инсон – маҳбуба билан табиат мўъжизаси – гулғунча тушунчаларидан таносиб яратиш учун қиз боланинг навниҳол, гўзал жисми – қомати гул ғунчалари авжи етилган гулшанга муқояса қилинади. Бу, албатта, зоҳирӣ уйғунли., суврат ўхшашлиги (асли Навоий хаёлдаги маҳбубининг «гулшани жисми аро» – қоматида «гул ғунчаси бутса» дейиш билан нимага ишора қилаётганини китобхон ҳукмига ҳавола этамиз). Қолаверса, кўнгил (юрақ)нинг шакли ҳам ғунчани эслатади. Лекин бу гўзал сувратда нозик сийрат – нуқтадон маъно яширинган: аввал маҳбуба кўнглида – қалбида ёшлик латофати ва балоғати, қизлик орзу-хаёлларининг табиий ларзалари ва пинҳоний-сирли аломатлари бамисоли ғунчадек етилиб – тўлишмаса, бу сеҳрли, тугёнли тугунчак унинг қоматида зоҳир бўлармиди? Шу тариқа, даҳо санъаткор гулғунча билан кўнгилнинг ўзаро нисбатидан жисм ва

руҳ, зоҳир ва ботин уйғунлиги ҳақида, хусусан, ҳали кўнгилда пинҳонийлиги билан жозиб муҳаббат (гарчи бу муборак калима тилга олинмаса-да) ҳаёллари ҳақида бетакрор образ-лавҳа яратади.

Кўнгилнинг ўша гулшану ўша гул воситасида шаклланган яна бир шеърӣй тимсоли. Байт:

Богчаи даҳрки, юз тоза гул —

Топти, қайғим назар этти кўнгул.

Бу шоҳбайт кўнгил тимсолида инсонга, унинг руҳий дунёсига берилган қимматнинг фавқуллодда нозиклиги, теранлиги билан ажралиб туради. Навоӣй тафаккури ва таҳайюлининг ғаройиб кучини кўрингки, фазлу камолда тенгсиз ошиқ, аввало, оламга фақат кўнгил нигоҳи билан «назар этади» (бундай комил ва солим муносабатнинг баҳосига нима етсин!). Қолаверса, бундай бокира, мўъжизакор назар тушган ҳар бир нуқтада «юз тоза гул»нинг униши ажабланарли эмас. Бу умидбахш, хайрбод ҳаёл беихтиёр халқ орасида кенг тарқалган «Ҳизр назар қилган» деган яхши ният, покиза умид рамзи — матални эслатади. Лекин шоҳбайтдан Навоӣй кузатган ўй-муддао руҳан қанчалик теран бўлса, маънавий-ахлоқий нуқтаи назардан маъно кўлами шунчалик кенгдир: қанийди одамлар дунёга фақат «кўнгил назари» билан боқишни инсон комиллигининг ёрқин аломати деб билсалар, буни одатга айлантирсалар, токи унинг самари — ҳақиқий неъматлари ўзининг муносиб баҳосини топар, фақат «тоза гул» мақомида эъзозланар эди. Илло, фақат кўнгил (шубҳасизки, улуғ гуманист шоир комил инсон кўнглини кўзда тутди) риштаси билан боғланган ўй-ният, орзу-мурод, фақат кўнгил билан қилинган иш-амал турфа хил ёлғон, риёли, ғаразли, тамаъли, миннатли-махдуд майллардан холи — «тоза», инсоний самаралар бериши мумкин; бу ҳар бир (софдил кишини, халқ ва миллатни ғафлатдан, уйғотишнинг, гумроҳлик, жаҳолат офатидан асрашнинг энг тўғри йўлидир.

Табиатдан олинган, аниқроғи, халқнинг нозик диди, хуштаъблиги, шоирнинг нафосат туйғуси билан оро берилган азалий тафсил, анъанавий ташбеҳлар («барг», «гул», «ғунча», «қуш», «булбул», «сув», «кўзгу» ва ҳоказолар) орқали ҳар гал ўзгача, рангин кўнгил образи шаклланади. Шоҳбайт:

Гулбуни ишратдин узил барги пайванд, эй кўнгул,

Ғунчадек бўл қон ютуб қулмакка монанд, эй кўнгул.

Зоҳиран, биринчи мисра мазмунига қараб, Навоӣйнинг қаҳрамони — ошиқ аҳволи руҳияти ҳақида ҳукм чиқариш, гўё унинг кўнгли фақат «ишрат гулбуни» (гул бутаси ё гул шохи)дан «барг узиш» истагига мойил деб ҳаёл қилиш саҳв ёки бир ёқлама баҳо бўлур эди (ваҳоланки, бундай шодмон, ишратсаро кайфиятни баъзан кўнгли вайрон, ғариб киши ҳам ҳаёл қилиши мумкин). Лекин соҳир сўз санъаткори ҳар галгидай ҳаёт мантиқи билан шеърӣят мантиқи ўртасидаги нозик, баъзан ўта мураккаб руҳий алоқа манзарасини чизиш (Навоӣй тасаввуридаги ошиқ кўнгли ишрат гулидан бир «барг узиш» билан кифояланса не ажаб!) воситасида асосий мақсад — ғоянинг бадиӣй ифодаси учун замин ҳозирлайди, натижада кўнгилнинг ҳаққоний ва ҳаётбахшлиги билан назари йўқ бир образи яратилади: ғунчадек бўл қон ютуб қулмакка монанд, эй кўнгул». Во ажаб! Гул ғунчасининг тузилиш-тарзию аста-секин ривожланиш — очила бориш жараёнига шеърӣй рамз сифатида келган «қон ютуб» ва «қулмак» муқобил сўзлари яна қайта бадиӣй нисбатга айланади — энди ошиқ кўнгилнинг ҳам ботиний (ғам-андуҳли), ҳам зоҳирӣй (қувонч-сурурли) ҳолатини ифодалашга хизмат қилади, бу тазод санъатининг нафис бир намунасидир.

Бу жозиб мисрада табиат ҳодисаларига хос ўзгаришни ижтимоӣй ҳаёт зиддиятларига қийслаш орқали инсон (шоирнинг қаҳрамони — ошиқ ё ориф)нинг букилмас иродаси, гўзаллик эътиқоди улуғланади: шайдо кўнгил ҳаёт боғидек мўъжиз, рангин, айни чоғда мураккаб, сирли хилқатнинг ҳар қандай мушқилоти — дардларини ҳам, унинг инъоми — қувончларини ҳам сабр-тоқат ва шукроналик туйғулари билан кечирмоғи даркор...

Навоӣй ғазалиётида «ғунча» ташбеҳи орқали ошиқ кўнгилнинг сувратида унинг сийрати — аҳвол руҳияси очиб берилган шоҳбайтлар оз эмас. Байт:

Сендун айру хўблардин очилур кўнгулм, вале

Ғунча янглиғим очарлар куч била атфол ани.

Байтнинг жозибаси сири нафақат муқоясанинг ҳаётӣйлигида — болалик дунёсига хос ғаройиб ҳодисанинг нозик шеърӣй дид билан мисрага — сўзлар лавҳасига кўчирилганида, айни чоғда анъанавий ҳижрон дарди — ошиқ ҳасратининг ўзгача ва рангин оҳангда: таскин, овунч,

киноя, ўкинч, туғён, ёлбориш туйғулари йўғурмаси тарзида ифода этилишида ҳам. Ҳажр изтироблари – танҳолик, соғинч қийноқларини кечираётган ошиқ кўзларига ёруғ ва кенг дунё тор зимистонга айланганда яқин дўстлар, мунислар уни ёлғизлатиб қўймайдилар – самимий меҳрибонликлар кўрсатиб, «кўнглини очиш»га интиладилар..Лекин, надоматлар бўлсинки, юксак тақдирга, таҳсинга муносиб бундай марҳамату иноятлар ошиқ аҳволини заррача енгиллатмайди, аксинча, унинг дардини пурзиёд қилади. шу сабабли «хўблар» кўрсатган барча илтифотлар... гўё болалар гул ғунчасини очмоқ бўлиб пора-пора қилганларини эслатади. Ҳолбуки, табиатнинг ҳиссиз-дардсиз гўзаллиги – ғунчанинг заминку куёш, сув ва ҳаво ардоғида эркинлаб, яйраб ўсмоғига, тадрижий такомил жараёнларида етилиб-ёзилиб очилмоғига нима етсин! Инсон кўнгли, хусусан, дард аҳли – ошиқ кўнглининг «очилмоғи» учун унинг дилдори – маҳбубидан ўзга зот ҳам чорасиз, нажотсиз... Шу тарзда бир пайтда икки бадиий санъат (бу Навоийнинг аксарият терма байтлари учун хос хусусият) – «очмоқ» феълнинг маъно қирраларидан тажнис ҳосил бўлса, яхшилар билан болалар («хўблар» ва «атфол») нисбатидан таносиб яратилади.

Ғазаллардан бирида «ғунчадек кўнгул»дан анъанавий гул – булбул мажозлари воситасида рангин ва жозиб лирик лавҳа яратилади: Байт:

***Истасанг, эй гул, Навоийдек ҳушилхон булбули,
Ғунчадек кўнглин маломат хоридин қон айлама.***

Бу байтдаги мажозий образларнинг маъно-моҳиятини шундай шарҳлаш мумкин: гул (маҳбуба тимсоли) азалдан булбул (ошиқ рамзи) нолаларини эшитса ҳам эшитмаганга, ўзини тағофилга солади, бундай лоқайдлик, бепарволик ёки ўз хусну жамолига мағрурлик бамисоли булбулнинг «ғунчадек кўнгли»га «маломат чори» (тикони) бўлиб санчилади («кўнгил» – юракнинг ғунчага муқояса этилиши зоҳиран қанчалик табиий, нафис бўлса, моҳиятда шунчалик мунгли-дардли ҳамдир, зеро, юқорида шарҳлаб ўтилган бошқа бир байтда шундай мисра бор: «Ғунчадек бўл қон ютуб кулмакка монанд, эй кўнгул»). Шому саҳар давом этган бундай ғамзақор тағофил, шафқатсизлик оқибатида кўнгил қонга беланиши аниқ. Кўнгли қон бўлган бечора, (бенаво булбул қандай қилиб «ҳушилхон» (овоз қўйиб, шавққа тўлиб) сайрасин? Шоҳида шайдо булбул шавқу дард билан сайраб турмаган гулнинг ҳусни-жамоли фақат унинг ўзига керак. Булбулсиз гулнинг эгасиз, кимсасиз боғдан, шамсиз кечадан фарқи борми? Бундай мантиқ кучи, айниқса, шоирнинг қаҳрамони – ошиқ Навоийнинг «ҳушилхон булбул»га тамсил қилиниши билан ўзини тўла намоён этади. Шу тариқа, «гул – булбул», «ғунча – хор» анъанавий тимсоллари орқали таносиб усулида бетакрор лирик лавҳа яратилади.

Баъзан «ғунча – кўнгил» нисбатларидан тазод усулида тутилмаган шеърӣ манзара шаклланиши мумкин. Байт:

***Гунбазин қилди иморат гунчанинг ёз ёмғури,
Телба кўнгул уйи савдо селидан вайрон ҳануз.***

Ўткинчи «ёз ёмғури»нинг фақат «ғунчанинг гумбази»да ярқираб кўриниши қанчалик ўткир санъаткорона нигоҳ маҳсули! – руҳ тетиклиги, хотир тиниклиги, таъъ равонлиги ифодаси ҳам..Лекин бу ҳаётбахш, руҳафзо манзарага зид ҳолда (тазод усулида) иккинчи мисрада ошиқ «кўнглининг вайрон»лиги халқона фалсафӣ талқинли («савдо сели») образ сифатида ифодаланади. Фақат Навоийнинг мушоҳада тарзи яратиши мумкин бўлган бадиий-мантиқӣ силсила – муқояси, ташбеҳлар шодаси (ғунчанинг тузилиши – иморат гумбази – кўнгил уйи; ёз ёмғури – савдо сели) қанчалик ҳайратбахш! Айни чоғда ғунча гумбазининг ёмғирдан яшнаши – ободлиги кўнгил уйининг вайронлигига муқобил-контраст қўйилиши ошиқ қисматининг қанчалик қаттиқлигини янада қабартириб кўрсатади. Аксари баҳордаги сел – табиий офатнинг уйларни вайрон қилиб, одамларга қайғу-кулфат олиб келиши бир сарию, «савдо сели» – қисмат хоҳиши ва ногихоний бало-офатлардан, айниқса, ошиқнинг «телба кўнгли» кечирган жафолар бир сари. Шу тариқа, кўнгилнинг табиат мўъжизаларидан ғунчага қиёсан чизилгани ҳолда, кутилмаган ҳазин-фожеъ образи яратилади.

Бошқа бир ғазалда кўнгилнинг «бузулгон», «вайрон» ҳолати ижтимоӣ дард билан йўғуриб берилади: Байт:

***Очилур кўнглум қилур сайр эл бузулгон кўнглини,
Чуз қилгондек тараб касбига ҳар вайронни тавф.***

Биринчи қарашда, бу шоҳбайтда эл-улус ғами бизга таниш дардли киноя оҳангида ифодаланади (беихтиёр аввалги бир байтдаги «хўблардин очилур кўнглум» нақли-лавҳаси эсга

тушади). Лекин бу галги «очилиш» аниқ манзара орқали ортиқ маҳзун кайфият туғдиради: бойқуш ҳар бир вайронани тавоф этишни вақтичоғлик одати («тараб касби»)га айлантиргани сингари Навоий қаҳрамони – шоир ва орифнинг кўнгли «эл бузулғон кўнгли»га яқинлик, дарддошлиқдан рухий қаноат, таскину ором топади. Бу барча улуғ гуманист шоирларга хос хислат эмасми? Демак, зоҳиран кинояомиз туюлган ҳол моҳиятда аччиқ ҳақиқатни – Навоийнинг ўз замонаси ва замона аҳлига дилдан, оғриқли муносабатини ифодалашга хизмат қилади. Иккинчи мисранинг мазмуни фақат муҳояса – анъанавий мувозана (параллелизм) усули сифатида берилган бўлса-да, унда мамлакат вайроналарига ишора йўқ эмас. Албатта, байтдан кузатилган мақсад эл-улуснинг «бузулғон кўнгли»га шоир қаҳрамонининг муносабати орқали инсоний меҳр-шафқат, мурувват ғояларини улуғлашдан иборат. Шундай қилиб, кўнгилнинг «халқ ғами», «эл коми» («...Бас эл комин раво айла ўзингни комрон кўргач») – ижтимоий дард билан йўғрилган, руҳан теран, ҳаққоний («эл бузулғон кўнгли») лирик лавҳа-образи яратилади.

Бошқа бир ғазалда «чуғз (бойқуш) – вайрона» нисбати орқали халқ ривояти билан сайқал берилган лирик манзара чизилади. Байт:

*Чуғз бўлмиш ганжи васлинг шавқидин кўнглум қуши,
Заҳми кўп кўнглум уйи ул чуғзнинг вайронидур.*

Силсилали ташбеҳ (ташбеҳи мусалсал) санъат усули билан музаян бу шоҳбайтда лирик манзара бир неча бадиий қирра касб этади (кўнгил – қуш, қуш – бойқуш; кўнгил – уй, уй – вайрона, вайрона – ганж манбаи), Образли силсиланинг ҳар қайси ҳалқаси – банди ўзининг муайян ҳаётӣ-мантиқӣ ва бадиий иминига эга; «кўнгил қуши» ошиқнинг «васл шавқи» томон талпинишини ифодалайди; унинг бойқушга тамсил қилиниш сабаби «ганж» ҳаёлидан; «кўнгил уйи» ўз захмлари билан вайронани эслатади, вайроналар бағрида ганж яширингани ҳақидаги халқ ривояти ҳам бежизмас. Навоий мана шу занжирли ташбеҳлаш усулидан ижодий фойдаланиб, захмли кўнгилу бойқуш вайронаси нисбатлари орқали ҳазин оҳангдаги кўпқиррали лирик образ яратади. Бу шоирнинг ишқӣ эътиқоди – юксак ва теран ҳаёллари каби сўз даҳоси чексиз имкониятларни тасарруф этишидан далолат беради.

Айрим ғазалларда «кўнгил» образини яратишда «қуш» тамсил сифатида келади: Шоҳбайт:

*Тушти зулфи домига кўнгул қуши майл айлагач,
Ул тараф рухсори кўзгусин сув, холин дона деб.*

Гарчанд байтда кўз – нигоҳ ҳақида сўз бормаса ҳам, (сатрлар руҳидан маҳбуба рухсори ва холига баногоҳ ошиқ назари тушгану оқибатда кўнгил ўз эрк-ихтиёридин айрилган бандитутқунга айланган. Шубҳа йўқки, улуғ санъаткор бевосита тасвир – воқеанавис усулидан Кўнгли тўлмайди, истиоравий-рамзий ифода тарзига бўлган эҳтиёж рухсорни – кўзгуга, кўзтуни – сувга, юздаги холни сув бетига донага, маҳбуба зулфини тузоққа, ошиқ кўнглини донага дуч келиб, домга илинган қушга тамсил этишни тақозо қилади.

Шу тарика, рухсор, хал, зулф ва кўнгил майлига боғлиқ ошиқона-лирик кечинма овчи ҳаётидан олинган дом, дона, қуш, сув тафсиллари воситасида кўнгил образига айланади.

Баъзан ов манзараси воситасида оригинал шеърӣ лавҳа чизилади. Байт:

***Рам еган кўнглум қушин тутмоққа гўё сафҳада
Нуқтау хат бирла сочиб дона ёймиш домини.***

Шоирнинг қаҳрамони – ошиқ кучли ҳаяжон, изтироб ичида қанча интизорлик кунларидан кейин, ниҳоят, маҳбубидан жавоб мактубини олган. Одатда қуш овлаш жараёнида алданган сайд хатарни сезиб қолиб, қаттиқ саросима ичида домдан қутилиб кетишга чандон уринади, талпинади. Мана шу манзара ошиқнинг борлигича ларзага келиб, қалбигача титроқ кириб, ақлу ҳуши паришон бўлиб, хат ўқиётган ҳолатига қиёс этилади. Қанчалик кулмак мушоҳада меваси! «Сафҳада» битилган сўзлар гўё ов майдонига ёйилган дом – тўр бўлса, араб ёзувидаги нуқталар сочилган доналар...Айниқса, чўчитилган ва кўрқитилган («рам еган») қушнинг безовта кўнглига нисбати (уларда зоҳирӣ ўхшашлик ҳам йўқ эмас) ошиқнинг руҳӣ ҳолатини аниқ, ҳаққонӣ ифодалайдики, буни кўнгил тимсолида лирик-драматик лавҳа яратишнинг ажойиб намунаси деса бўлади.

Кўнгилнинг маҳбуба ҳаёлида қурбсиз-чорасиз ҳолатини қушлар парвозига муқояса этиш билан Навоӣ ҳаёлидаги муҳаббат фалсафасидан яна бир жозиб шеърӣ лавҳа чизилади. Байт:

***Висол авжи бийик, эй кўнгул қуши, сен паст,
Етишмак анда не мумкин, агар ҳаво қилсанг.***

Мутафаккир шоир сатрларида «бийик – паст» муқобил нисбатлари (тазод усули) орқали нафақат турли қушларнинг турлича парвоз даражаси («ҳаво қилиши») олинади, балки моҳиятда «висол авжи»нинг ҳаёлий, илоҳӣ юксаклиги билан «кўнгил қуши»нинг оддий дунявий ҳолати – инсон қисматининг жуда чекланган имкониятлари ўртасидаги фазовӣ тафовут зухур этади. Бунда Навоӣ англаб етган «висол авжи» фалсафасини адабиёт илмида неча ўн йилликлар давомида маълум андозага айланган ижтимоӣ-синфӣ омиллар билан боғлаб таҳлил қилишга интилиш ҳақиқатдан узоқ, беҳуда уриниш бўлур эди. Аксинча, улуғ шоир «кўнгил қушининг ҳавоси паст»лиги, демак, «етишмак анда не мумкин»лиги асли муҳаббат қисматида бор, деган азалий ғояни илгари суради ва шубҳасиз, анъанага муносиб эҳтиром сақлаб, маҳбубанинг ҳаёлий тимсолини улуғлайди; ошиқни шикаста ҳол, фақир хоксор кўрсатиш замирида тасаввуф фалсафасининг ўзликдан кечиш, уни нафс домидан – лаззат, роҳат, ором, маишат ва ишрат каби ўткинчи-фонӣ, маънавий маҳдуд на худбин тамойиллар юкидан ҳалос этиш ғояси ётади. Навоӣ сувратда улуғ амирлик унвонига мушарраф бўлса ҳам, сийратда – сабр-қаноатда, тоат-ибодатда, одамларга меҳр-шафқатда ҳамиша вали зотлар даражасида турганини унинг ғазалиётдан, бошқа лирик, эпик, насрий жанрлардаги асарларидан англаб олса бўлади. Байт:

***Ишқ кўнглумга тушуб нобуд бўлди руҳу нафс,
Ўт чу бир кишварга тушди – поку нопок ўртанур.***

Не ажабки, ишқнинг мўъжизакор-илоҳӣ ўти нафақат вужуд, унинг табиӣ истак-эҳтиёжлари – нафсни ўртаб-қуйдириш билан кифояланади. Агар маънавий қудрат – инсонӣ эътиқоднинг ўлим ваҳмини, даҳшатини писанд қилмайдиган буюк кашфиёти – тасаввуф фалсафасининг низомларига кўра, инсон жисмининг нафс аталмиш эҳтиёжларига нопоклик муҳри босилган экан, мантиқан шундай савол туғилади: нечук поклик тимсоли – руҳият ишқнинг муқаддас гулханида жисм-нафс билан тенг қуйиши, ёниб битиши керак?.. Тўғри, иккинчи мисранинг мазмуни, яъни халқона нақлга кўра, реал ҳаётдаги ҳодиса – ўт тушган жойда ҳамма нарса («поку нопок») қуйиб кетиши ажабланарли ҳол эмас. Лекин Навоӣ ҳаёлидаги илоҳӣ муҳаббат қудрати туфайли одамдаги нафс «нобуд бўлгани» ҳолда, унинг руҳига шикаст етмаслиги, аксинча, янада теран, сирли-сехрли маъно касб этиши керак эмасми? Буни улуғ шоир била туриб юқорида қайд этилган мутасаввиф-валилар эътиқодининг ўзликдан кечиш ғоясига амал қилиб, ишқ туфайли ҳатто жону кўнгил, пок руҳнинг ломакон бўлишидан,

унутилишидан чўчимайди (бу фалсафий ғоя бошқа бир байтда шундай зухур этади: «Ҳақ сирридин Навоий агар истасанг нишон, Жаҳд айлагилки, қолмасун аввал нишон санга». Ёки бошқа бир байт: «То Навоийдек бўлай озод ўзлук мулкида

Ҳар нениким ўртамаклик бўлғай имкон ўртабон»)...

Навоий жон, тан, кўз, юз, кўнгил ташбеҳларидан шундай шеърий силсила тузадики, унинг ҳар бир ҳалқаси ўзгача нуктадонлик тимсоли сифатида ҳайратга солади. Шоҳбайт:

***Тан ғуборин жон юзидин рафъ қил, эй дардким,
Кўзни ул ён гаҳ-гаҳи наззоралиғ кўнглум тилар.***

Халқ тиббиётида меъжоз айникса ё қон-жигар фаолияти билан боғлиқ хасталик юз берса, бунинг асорати киши юзида, кўзида акс этиши қайд этилади. Бежизмаски, халқимизда: «Ранг кўр – ҳол сўр» деган ҳазинлиги билан ибратли ҳикмат бор. Шунингдек, соғайиб кетишга умид ҳисси сўнмаган беморнинг кўнгли истар-истамас ўз аҳволига «гаҳ-гаҳи» назар ташлашдан ўзини тиёлмайди. Навоий реал бир одамнинг ана шундай мураккаб драматик-психологик кайфиятидан шеърий нисбат сифатида фойдаланиб, ишқ «дард»и ҳақида тутилмаган кечинма-образ яратади. Соҳир сўз санъаткори «тан ғубори»ни одатга кўра ташқи аломат - инсоннинг ранг-рўйида эмас, балки «жон юзида» деб таърифлайди. Ажабо! Ошиқ жисман чеккан изтиробларнинг «жон юзи»даги асорат-аломатлари қандай бўлар экан? Ёки кўзнинг «жон» сари ташлаган нигоҳи – «наззоралиғи»-чи? Кўнгилнинг кўзга зору нолон бўлиб қилган ўтинчи – «тилагини»-чи? Янада ажабланарлироғи, «кўнгул тилагини»нинг ишқ қисматидан, ошиқнинг борлигини – жону дилини, жисму руҳини банд этган дарднинг ўзидан нажот кутиши, унга муножот қилиши – ҳар қандай «ғубор»дан яна ўзи «рафъ қилиши» – халос этишига умидвор бўлиши... Ишқ дарди ҳамма дардлардан фузун бўлса-да, «кўнгул тилагини» учун унинг «жон юзи»даги доғлари ариса, «кўнгул тилагини» учун кўзларни ҳам «гаҳ-гаҳи» қувонтирса!.. Бу асли имконсизликдан имкон кидириш, «васли мумкини йўқ» муҳаббат рисоласини янги ғаройиб лавҳа, фақат шеъ-рийатга хос бадий мантиқ заминига қурилган фавқуллодда нафис, нуктадон образ билан тўлдириш, бойитиш намунасидир.

Навоий ғазалиёти, айникса, «кўнгил – жон» таносиб ташбеҳлари яратган лирик лавҳаларга бой. Байт:

***Кўйма марҳам тийғи захмига кўнгулда, эй рафиқ,
Чикса жон ҳам чикмасун кўнглумдин озори анинг.***

Муҳаббат қисматини ҳажр дардидан кўнгилда ҳосил бўлган «захм»лару етган «озор»ларсиз тасаввур қилиб бўладими? Фақат муҳаббатсиз, дардсиз, ғофил бандаларгина инсон учун ҳаётнинг маъноси, умрнинг баҳоси билан тенг «аччиқ ва ширин», азобли қувонч насибаси мима эканлигини англамай ўтиши мумкин. Анъанага кўра ҳассос шоирлар муҳаббат дардини давоси йўқ, д е б ҳозики табибдан ўзр-маъзур сўраш билан гўё тасалли топгандай бўладилар. Навоийнинг қаҳрамони на, аксинча, ҳажр захмига «марҳам кўйиш» билан жон озгина бўлсин ором топишини зинҳор истамайди, ишқ азобининг камайишини ғафлату мудроқлик аломати деб «билади, ўша дард асорати кўнгилда (моҳиятда ошиқнинг руҳида) абадий ўчмас доғ-нишон бўлиб ҳолишини орзу қилади, бу фидойи эътиқод қанчалик самимий, жозибали ифодаланган: «Чикса жон ҳам чикмасун кўнглумдин озори анинг». Сўзнинг бадий кучига комил ишонч туйғуси туфайли фожеъ мазмундан кўнгилнинг шодмон ва руҳафзо образи яратилади.

Бошқа бир ғазалда кўнгил билан тил таносиб ва таҷоҳули орифона усулларида келиб, ўзгача лирик лавҳа яратилади. Байт:

***Кўнгул, билмон, камоли ҳуснини найлаб хаёл этгай,
Муқассирдур жамоли васфини айларда тил боре.***

Биринчи қарашда, шоирнинг санъаткорлик эътимони - эстетик нуқтаи назари бўйича «кўнгил»га нисбатан «тил»нинг вазифаси енгилроқ кўчиши мумкин эди. Негаки, бу – «қунда юз байти» ҳалвопазнинг ишидай табиий бир ҳол бўлган илоҳий қалам тилидир. Бироқ маҳбуба «жамоли васфи»да шунчалар ишонгани – ўша қодир тил ҳам лолу беҳол... Унинг бундай чорасиз аҳволи нечук кўнгулга таъсир этмасин! Шунинг учун кўнгил зиммасига тушган вазифа – тахайюлда суврат яратишдек Навоийнинг шеърий даҳоси учун у қадарли мушқилот ҳисобланмаган бир соҳа ҳам умид, ишонч ҳислари ўрнини кутил маганда иштибоҳ, ҳайронлик («билмон») кайфияти эгаллайди. Бунинг сабабкори яна ўша маҳбубанинг «камоли ҳусни»дир. Аён бўладики, шоир маҳбубанинг тимсолида инсоннинг суврати – «жамоли»га қанчалик

юқори – таърифига тил ожиз қоладиган даражада қиммат бермасин, бу гўзаллик «камоли» – сийратига янада зиёдроқ баҳо мезони билан ёндашади (бошқа бир байтда ёр тимсолида инсоннинг хаёлий «жамоли» ва «камоли» тонг юлдузи билан қуёшнинг энг авж нуктаси – қиёмга келган даражасига нисбат берилади: «Жамол ичра тонг боши Нохиддек, Камол ичра туш вақти хуршиддек»; баъзан шеърий ташбеҳ-нисбатлар ўрин алмашиши, янги сифат – қирралар билан рангинлик, теранлик касб этиши мумкин: «Хусну жа-молда дилпазир, фазлу камолда беназир...»). Хуллас, комил инсон, унинг гўзаллиги ҳақидаги шоирона орзу-анъанавий идеал ўзгача оҳангда – «кўнгил хаёли»нинг ором ва ҳудуд билмаслиги тарзида ошиқлар хайрати, орифлар тағофули усулида ифодаланади.

Навоийнинг «кўнгул» ташбеҳи орқали яратган лирик образлари аксарият ошиқона, қисман орифона оҳангларида. Шохбайт:

***Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ, андоқки кўнгул каъбаси.***

Авваллари бундай мисраларни даҳриёна талкин қилишга шошилардик. Ҳолбуки, классик шеъриятимизда «дин», «ислом», «Қуръон», «тавоф», «закот», «сажда», «сано», «муножот» каби илоҳиёна истилоҳ-ташбеҳлар ҳар бир конкрет мисра ё байт мазмуни, шеър мавзуи тақозо этган, муайян даражада исёнкор, мунозарали-кинояли оҳангидан қатъи назар, моҳиятда энг юксак ва мўътабар шеърий нисбат, бадиий мезон, энг комил ва солим маънолар меъёри вазифасини ўтайди. Шу жиҳатдан «оламнинг қибласи» – ҳақиқий, реал Каъба ташбеҳисиз кўнгилга берилган рамзий нисбатнинг қанчалар мукаррам маъно ифодалашини лозим даражада чуқур идрок қилиш осон эмас. Ана энди «кўнгил каъбаси» образининг фалсафий моҳияти, руҳий теранлиги, маънавий миқёси, бадиий нафислиги нима эканини истаганча шарҳласа бўлаверади («кўнгил»нинг теран луғовий маъноси билан «Каъба»нинг илоҳиёна маъноси ўзаро уйғунлик, бадиий бутунлик касб этиши – руҳий-ҳиссий образга айланиши атрофли ва чуқур таҳлилга асос беради). Аввало, кўнгилнинг хос шеърий таърифида сўз юритайлик. Ҳар бир соғлом инсоннинг ақл-заковатига нисбатан дили – кўнглининг мутлақ субъектив-шахсий, индивидуал-бетакрор бир дунё эканлиги ҳақида файласуфлар ўзича баҳс юритиб, шоирлар ўзига хос ташбеҳ-нисбат қидириб толмайдилар. Не ажабки, ҳалигача дунёнинг не-не зукколари лоақал ўзга бир яқин, маҳрам кишининг эмас, ҳатто ўзининг кўнглини тўла инкишоф этмаган ва этолмаса керак. Демак, кўнгил тимсолининг умумий тавсифи билан кифояланиш мумкин: бу – ҳар бир яхши НИЯТЛИ кишининг самимий кечинмалари, эзгу хаёллари, азиз хотиралари, айниқса, дард-ҳасратлари, ўкинч-армонлари дунёси; ҳар бир эркин, мустақил фикрловчи шахс ўзлигининг дахлсиз, қутлуғ, ўзига хос сирли маскани; инсонлик шаъни («нангу номи»), кадр-қиммати, номус-диёнатининг ҳеч ким, ҳеч бир куч забт этолмас истехкоми... Ниҳоят, унинг улуғ шоир тасаввури ва тахайюлида жилоланган, ғаройиб фалсафий-лирик образ тарзида шаклланган мужассам (чин мусулмон фарзанди учун Каъбанинг ўзидай муқаддас, балки ундан ортиқ) шеърий тимсоли: «КЎНГУЛ КАЪБАСИ»! Бу образнинг муносиб ва матлуб таърифу таҳлилига сўз йўқ. Буни ҳар бир имон-эътиқодли одам, эътимодли китобхон шахсан ўзи кечириши, юракдан идрок қилиши керак, токи чиндан ҳам ўз дилини, қалбини, юрагини «кўнгул каъбаси» деб билиш ҳуқуқига, мақоми ва мартабасига мушарраф бўлмоқ учун, даставвал, руҳан покланмоғи, сўнгра, инсоннинг фазлу камоли нима эканини бир қадар тасаввур этмоғи, камида меҳр-шафқат, саховат, мурувват илмидан, одобидан сабоқ олмоғи лозим бўлади. Аниқроғи, «кўнгил каъбаси»дек тарифу пок руҳият фақат Навоийнинг ўзига, қолаверса, унинг валий сийрат пири муршидлари – Адурахмон Жомий, Баҳовутдин Нақшбандий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий каби табаррук зотларга мансуб десак тўғри бўлар. Илло, «кўнгил каъбаси» чин инсоний эътиқод, покиза ният билан саждагоҳ деб билиниши керак. Аён бўладики, не чоғлиқ уриниб-талпинмайлик, аниқ нисбат излаб азият чекмайлик, шоир яратган «кўнгил каъбаси» теварагида айланиб-эврулаве-рамиз – ичига, руҳига киролмаймиз. Асли бундай муборак – илоҳий образларнинг жозиба сири ҳам шунда, моҳиятига етиш имконсизлигидадир (тўғри, чин севишганлар тасаввурида уларнинг қалби – юраги «кўнгил каъбаси» даражасида мукаррам ва муқаддас ҳиддатга айланса ажаб эмас. Фақат бунинг ягона шарт бор: ошиқлар эътиқодда расулونا улуғ шоирлар каби бир умр покдомону устувор бўлиб қолишлари керак. Дарвоқе, Навоий «Мажолис -сун – нафоис» тазкирасида ўзига ҳабибу фарзанд мақомида бўлган, ҳаёт шаъми жуда бемаҳал сўнган истеъдодли бир шоир йигит

шаънига шундай дил сўзларини айтади: «Ахлоқда малакийдур, башар суврати билан келган ва атворда фариштадур, инсон ҳайъатида зухур қилгон...»).

Ниҳоят, илоҳиётга муножот оҳангидаги бир ғазалда ошиқ кўнгли маҳбуба зулфи билан анчайин мураккаб ҳолатда боғланиб, таносиб усули орқали ишқ дунёсинин ажаб шарқона латиф манзараси чизилади. Шохбайт:

***Очмайин зулфи паришон кўнглума чектурма оҳ,
Етмайин оҳим ели зулфин паришон айлама.***

Абдулла Қодирийнинг баҳоси йўқ ишқ достони – «Ўтган кунлар» романида битта қутби бениҳоя гўзал, латофатли, иккинчиси мислсиз қабоҳатли зиддият ифодаланган лавҳа бор: бугун Отабек Тошкентдан етиб келадиган кун. Бегининг йўлларига нафақат кўзлари, балки бутун вужуди – жисми-жони, кўнгли, руҳияти – гўзал ҳаёлоти, ширин хотироти билан интирозу нигоран Кумушбиби одатдагидай тараддудланиб, сўнгра, сунбулу мушкбў сочларини тошқўзгу олдида ўзгача оро бериб тароқлагани, ниҳоят, ташқари дарвоза тарафдан қадрдон тулпорнинг шарпа-дуপুরини жон қулоғини кўйиб кутгани, таърифга эрк бермас ларзали туйғулар ва эҳтимолки, мунгли ҳасрату соғинч йўғрилган хушнуд ҳаёллар билан сармаст кечаётган лаҳзаларда... баногоҳ ички дарвоза совуқ бир шарпа билан очилиб Ҳомиднинг «элчиси» (Содиқнинг шумоёқ онаси) мудҳиш ва ваҳшат хат билан пайдо бўлади... Навоий «Очмайин...зулфи паришон...» деганда Кумушнинг ўша бахтиёру интиқ соч тароқлаган онлари каби том маънода шеърий, мусиқий манзарани кўзда тутмаганмикин? Йўқ, тўғрироғи, Қодирий Кумушбининг ҳар гал Тошкент йўлига кўз тикиб соч тарашларини шоирона тасвирлаганда ҳазрат Навоийнинг шохбайтларидан шавку рағбат олган бўлса ҳеч ажаб эмас! Биринчи мисрада маҳбуба сочларининг ёзилиши, таралишидан ошиқ ҳай тарзда ноқиф бўлганига аниқ ишора сезилмаса ҳам, «айлама» радибли ғазал контекстидан, яъни тангри илоҳийга муножот оҳангидан англаб олса бўладики, улар муҳаббат қисматининг ғойиб ришталари билан (боғланганлар («Ёраб! Усиз мени беҳудага оҳ чектирма, сенинг марҳаматинг билан маҳбуба сочларини тароқлагундай бўлса, фақат ўша сочларининг мушкин бўйидан оҳ урай»). Иккинчи мисранинг мазмуни, ҳар қалай, байтга бадий-мантиқий аниқлик бахш этади: ошиқ тангрига тавалло қиладики, маҳбубанинг зулфи фақат унинг (ошиқнинг!) «оҳи ели»дан ёзилса – «паришон» бўлса, яъни ёр ўз шайдосининг ғоят мушкил ҳолидан хабар топса, оҳи-зорини эшитсаю унга шафқат-марҳамат кўргизса... Яна аниқроғи, агар маҳбуба зулфи ёзилса, бу – ўзгалар, рақиблар томондан эсган насимлардан мутлақо холи, мустасно ҳолда содир бўлса!.. Бас, илоҳий қудратдан камоли таъб кулмаклиги, кўнгилнинг хос, маҳрам истак-майлларига ортиқ эътибор билан илтижо қилишдан мурод нима? Аввало, бу -муҳаббат отлиғ мутлоқ шахсий, сирли-пинҳоний олам, фақат икки кишининг дил ҳамрозлиги тақозоси бўлган ҳаёлларнинг шеърий тимсоли. Қолаверса, Навоийнинг эътиқодича, ҳар бир комил, солим инсон тангрининг ожиз бир бандаси сифатида турли хатоликлардан, ҳаттоки гуноҳлардан холи эмас. Илло, улуғ мутафаккирнинг ўзи қудрати илоҳийдан қайта-қайта кечирим сўраб, мужримона тазаррулар қилади, Чунончи: «Тавбаи комил ҳидоят айлагил...»

ЎН ЕТТИНЧИ МАҚОЛАТ «ГАВҲАРИ ЖОН»ДАН – «СЎЗ ГУҲАРИ»ГА

***Баҳо бу бенаводин гар қабул айлар эрсанг, бордур
Бирига гавҳари жоним, бирига навди исломим.***

Навоий ғазалиётида кўнгул, кўз, қош, ораз (юз), лаб (лаъл), оғиз, хол, ашк (сиришк), бағир, қад (қомат) соч (зулф), аёғ каби ташбеҳларнинг ҳар бири маҳсул тимсол, мажоз, рамзий образлар сирасидан бўлиб, гоҳ тан (жисм) ё кўнгил тимсоли билан, гоҳ бошқа анъанавий ё кутилмаган ташбеҳ-нисбатлар билан алоҳада келиши, турфа санъатлар орқали бир-биридан нуктадон лирик лавҳалар, руҳият манзаралари яратилиши мумкин. Чунончи «жон» ва «лаъл» ўзаро таносиб усулида келиб лирик манзара яратади. Шохбайт:

***Жонима лаълидин ўзга лаълдин берма ҳаёт,
Лаълига жонимдин ўзга жонни қурбон айлама.***

Бу шохбайт асли «Ёраб!» деб бошланадиган, халқ ҳофизлари ижодидан мустаҳкам жой олган бир ғазалга мансублигини таъкидлаб ўтмоқ керак. Муҳаббатни азалий қисмат деб билган – илоҳий эътиқод даражасига кўтарган ошиқ Навоий тангрига муножот қилиб: «Ёраб! Менинг холим ёлғиз сенга аён, агар марҳаматинг ва шафқатингни дариғ тутмасдан, ҳажр азобларида оғзимга келган жонимга қайта жон бағишлашни раво кўрсанг, «ўзга лаълидин» эмас (майли у Масих нафасига эга бўлсин) ёлғиз унинг «лаълидин» – ўша, мени шу кўйга солган бераҳм, бепарво маҳбубанинг жонбахш лабидан нажот, нажот эмас, ҳаёт (бўса!) топай. Илло, бундай улуғ инъом эвазига «ўзга жон» эмас, фақат менинг жоним фидо бўлсин!» – дейди. Бу байтда имон-эътиқодли китобхон ажабланмаса бўладиган, инсоннинг ўлмас руҳиятидан мўъжиз лавҳалар чизилган: Исо-Масих зикр этилмагани ҳолда, унинг ҳаёт шамъи сўниб бораётган «исмга қайтадан жон бағишлагга қодир қудрати маҳбубага кўчирилади, бу билан ёр тимсолидаги инсон образи ҳам ҳаётий-дунявий, ҳам руҳий-илоҳий маъно касб этади; шеърӣ санъат – сўз фасоҳати эътибори билан «жон-лаъл» нисбатлари воситасида реал имконга сиғмаслиги билан жозиб, самовий ҳаёл – орзудаги висол олислиги тафовутига қарамай, ҳар бир дардли – шайдо кўнгилга яқин, фақат ширин армон бўлмиш пок бўса истаги (бу сўз гарчи байтда тилга олинмаса-да) қанчалар нафис ифодаланган! Бошқа бир ғазалда шоирнинг қаҳрамони – ошиқ бу борада анчайин «дадиллангани»ни кузатиш мумкин. Байт:

***Жон этибдур оғзима, дермен лабингга тотийрай
Лутф этиб қилгил мени жон бирла миннатдор, кел.***

Ирсол-ул масал усулида (маълумки, халқнинг мақол ва маталлари классикада «масал» деб юритилган) ҳастанинг жон таслим қилаётган ҳолати кутилмаган тарзда умидбахш истак билан боғлаб берилади. Эҳтимол, «абодий мавзу» – фақат муҳаббат лирикаси доирасида шундай ғаройиб мантиқ яратиш мумкиндир: фидойи ошиқ эътиқоди бўйича, жон унга азалий қисмат хоҳишига кура, муҳаббат дардини бевосита кечириш, унинг маъно моҳиятини ўз жисми билан ҳис этиш, руҳий изтироблар туғенида бир қадар англаб этиш учун фақат омонатга берилган, мукаддас, сирли-мўъжиз бир хилқат. Бас, уни эгасига (маҳбуба муҳаббати ошиқ учун ҳаёт бахш этган) «топшириш» ишқ илоҳаси олдидаги бурчини ўташ – қиёмат қарздан ўзилиш, не ажабки, яна маъшуқа марҳамати – «лутф этиши»га боғлиқ... Байтда муҳаббат йўлида жон фидо қилишдек (бу ошиқ учун хос матлаб) анъанага айланган ғоя – машриқу мағрибнинг соҳир шоирлари ҳар бири ўзича эзгу армон, гўзал ҳаёл сифатида ёниб куйлаган бўса... эҳсонининг янги шеърӣ тимсоли, халқона оҳангдаги бетакрор, нифис (ҳам рўй-ростлиги, ҳам шартли-пардалилиги билли жозиб) лирик образи яратилади. Навоийнинг чуқур эътиқодича, муҳаббат кўшигининг авж таронаси: «боқийлик – жонни фидо қилишда, аксинча, жисмоний васл – муваққат, фоний ҳодиса, ҳақиқатга фақат руҳий висол орқали эришиш мумкин», деган фалсафӣй ғоя билан белгиланади. Байтдаги умидбахш руҳнинг сири – боиси ҳам шунда: ҳажр қийноқларида оғизга келган жонни маҳбуба «лабига топшириш» чин муҳаббат («ишқи ҳақиқат»)нинг интиҳоси эмас. Агар ёр шафқат ҳилса, Масих каби ўша илоҳий мулоқот жараёнида ошиқ учун қайтадан жон бағишласа не ажаб (аввалги шохбайтдаги мисрани эслаш «Жонима лаълидин ўзга лаълидин берма ҳаёт...»).

Бошқа бир шеърда халқ матали ўзгача ранг, ўзгача оҳангда келиб, лутфона-лирик лавҳа яратилади. Байт:

***Жон лабинг ошиқию зикри мудом оғзимда,
Раиқдан жоним агар оғзимга келса не ажаб?***

Аввало, «жон» тимсолига шайдо одам – «ошиқ» киёфаси берилиши, бундай мафтункорлик, табиӣй, унда раиқ ҳолатини пайдо қилиши сўзни кутилмаганда ўзгача маънода қўллашнинг ажиб намунаси сифатида ҳайрат уйғотади. Қолаверса, «жон» аввал қайд этилганидек, ушшоқ аҳлининг тириклиги – дунёда борлиги, демак, муҳаббат қисмати – бахтига ёрлиги ё аксинча, «бахти уйқучи» – толеъи нигунлигининг биринчи аломати; лекин бу гал «жон»нинг «лаб»га нисбати ўзгаради: у маҳбуба зикридан ўзга сўзни унутган рақиби («оғзи») раиқидан куйиб-ўртанади, ўзини билмай, жисм ичига сиғмай тўлғонади, нажотсиз талпинади... Наҳотки, «лаб ошиқлиги»дан бошланган раиқ азобларидан жонни ҳалокатга олиб борса? На чора? Гўзал ва комил (ва лекин нореал) ҳаёт орзусида, пок, идеал даражасидаги муҳаббат ҳаёлида ўлимга рози бўлиш, жонни фидо қилиш чин ошиқлар («хавос ишқи») қисматида ажабланарли ҳол эмас. Шоирнинг сўз санъаткорлиги шундаки, бу гал ҳам халқимизнинг «жон оғизга келди»

нақлидан фойдалангани ҳолда (ирсол-ул масал усулида) латиф ва нуктадон лавҳа-образ яратади.

Қуйидаги шохбайтда «жон – лаб» тимсоллари табиат ва жамият ҳаётидан олинган тафсил-ташбеҳлар («барги гул», «тарозу», «ип», «тош», «лаъл», «хозин», «микдор») орқали ғоятда рангин, бетакрор лирик лавҳага айланади.

*Тарозу барги гул, ип риштаи жон, тош лаъл этти,
Чекарда хозини ҳикмат лабинг ёқути миқдорин.*

Шохбайт шарҳини мантиқан иккинчи мисрадан бошлаш эҳтиёжи бор: «хозини ҳикмат» – кенг маънода гўзаллик яратувчиси, меъмори; «чекарда» ташбеҳи гўзалликни ўша илоҳий иқтидорга хос дид, хуштаъблик, заршунослик билан ўлчаш, баҳолаш санъатини англатади. Сўз маҳбуба «лабининг ёқути» хусусида бораркан, унинг «микдори»ни аниқлашдек фавқулудда нозик ва мўъжиз жараёнга монанд нисбатлар яратиш тақозо этилади; шу тариқа, биринчи мисрадаги «тарозу», «ип», «тош» каби ўлчов воситалари вазифасини «барги гул», «риштаи жон», «лаъл» адо этиши мумкинлигидан – шоир ташбеҳларининг нозик нисбатидан ҳайратланамиз: шарқона торози учун атргулнинг ҳарир-қизил ё пушти барглари паллага тамсил қилиб олинishi, унинг сепоя шаклидаги иплари ушшоқ аҳлининг «жон риштаси»дан тайёрланиши, ниҳоят, ўша нукра гул-палланинг бирига «лаъл»дан тош қўйиб, бошқасида мисқоллаб «лаб ёқути миқдорини» аниқлаш – булар қанчалар сирли – жозиб нозикхаёллик мевалари! Эҳтимолки, бу шохбайт замирида фақат таносиб эмас, балки ийҳом санъати ҳам яширингандир, яъни «хозини ҳикмат» хоҳишига кўра «лаъл» ва «ёқут» ўлчовлари яратган ажиб манзарагина эмас, айти чогда, маҳбуба лабининг – гулга, яна теранроқ ёндашганда – жонга нисбатини кўрсатувчи маъно зухур этар...

Баъзан Навоий шохбайтлари шунчалар хаёлга толдирадики, унинг мантикий-бадий, талқиний-таҳлилий поёнини аниқлаш анчайин мушкilotга айланади. Бу, масалан, «хоса маъни» санъатига дохилми ё «ийҳом»гами? Бундай камёб санъатлар билан музаян этилган байтларни, агар чуқур таҳлил қилинмаган тақдирда ҳам, бир нави шарҳлаб бериш мумкин. Балким машҳур рус шеършунослари қўллаган «полифоник образ» ёки «стереоскопик образ» дегани шу бўлса керак. Шохбайт:

*Ёр меҳмон бўлмоқ эрмиш, боринг, эй жону кўнгул,
Истарамким кўрмагай, албатта, номаҳрам юзин.*

Майли, шеърятнинг хос, нозик мантиқи тақосига кўра хаёлдаги маҳбуб – «ёр» меҳмон сифатида ташриф буюришдек тансиқ илтифот изҳор қилган экан, у ҳозир бўлган хос хонада мусулмонлик удуми бўйича мезбоннинг ўз одамлари – маҳрамлари қолиб, меҳмоннавозлик расмини ўташга ҳақли бўлади. Бироқ маҳбуба ҳар қандай нозик таъб меҳмондан нозикроқдурким, унга биргина мезбон кифоя қилади. Албатта, мезбон-ошиқ жону дили, жисму руҳи – борлигини нисор этиб, ўзи учун бу мислсиз саодатли дамлар азиз меҳмонда ажаб сафоли таассурот қолдиришини исташи табиий, шунинг учун ҳам бу мулоқотга ёлғиз ўзининг сирдоши «кўнгил»ни, дарддоши – «жон»ни тақлиф қилиши мумкин... Бордию биз истаганча бўлиб чиққан чоғда ҳам гўзал лирик лавҳа шаклланар эди. Не ажабки, Навоийнинг хос таъби-назари учун бундай нисбатлаш жўндай кўринади. Шоирнинг қаҳрамони – ошиқ Навоий «боринг» ишораси билан ҳатто ўзининг «жону кўнгли»ни «номаҳрам»лар қаторига қўшади (беихтиёр улуғ сўз санъаткорининг: «Шу таъби номавзун билан бечора шоир бўлгуси» мисраси ёдга тушади, Навоийнинг биздек «бечора» мухлислари ҳам шеърӣ дидимизнинг, ҳар қалай, «номавзун» ва нотаомлигидан беихтиёр ҳижолат чека бошлаймиз). Ваҳоланки, бу таажжуб эмас, балки ҳайрат, таҳсин ҳисларига лойиқ, бир ҳол: эҳтимол, ошиқ Навоий «жону кўнгул»нинг ҳажр қийноқлари қолдирган асорати – хасталиги, бедор ва беқарорлиги, ҳатто Мажнунсифат девонаворлиги, исёнкор, мастона қиёфаси ёки, аксинча, паришону лол, хоксору ҳақир ҳолатидан ор қилар, уларни маҳрам мулозимликка номуносиб деб билар... Эҳтимол, ошиқнинг ўзи «ёр»ни улардан рашқ қилар, «жон» билан «кўнгил» ўзаро рашқ қилишларидан ҳадик сақлар... Демак, «ёр»нинг ташрифи учун фақат маҳрам мезбон эмас, маҳрамлар маҳрами бўлган сирли-ғойиб мезбон, эҳтимол, ошиқнинг ўзлиги, ё руҳияти муносиб топилиши мумкин. Зеро, бундай меҳмон навоз мулоқот мутлақо пинҳоний бўлиб қолиши керак (ошиқнинг «жону кўнгли» ҳам сир сақлай олмаслиги мумкин: «Элдин андоқ ёшурун истармен ул хилватниким, Кўнглум андин воқифу жоним хабардор ўлмагай»). Бундай мўъжиз, сирли-ғаройиб тасвирдан кўзатилган мақсад, аввало, ошиқ учун, майли, хаёлдаги «ёр» ташрифи – «меҳмон»лигидан

ортиқ бахт йўқлигини таъкидлаш, сўнгра, унинг «юзи»га беқиёс ва юксак руҳий илоҳий маъно бериш орқали «абдий мавзу» – муҳаббат ҳақида янги, тутилмаган шеърий образ яратишдан иборат.

Бошқа бир ғазалда лафзан «ёр – меҳмон» зикр эътилмаса-да, руҳан унинг қанчалар интизор бўлиб кутилган азиз сиймоси, бу ташрифнинг жаҳон хазинасига бергувсиз баҳоси аён сезилиб туради. Байт:

***Кўнглума кирганда пойандоз эди жон пардаси —
Жисму жондин ўзга садқа ё закоти йўқ эди.***

Халқимизнинг азиз ва тансиқ меҳмон, бирор табаррук зот, хусусан, янги келин-куёвлар пойи қадамига пойандоз ёзишдек чиройли ва хайрбод удуми, шунингдек, ислом динидаги закот, садақа беришдек меҳр-шафқат шартлари ишқий кечинмалар оламига кўчирилади, бундан бағоят нафис ва нуқтадон шеърий манзара яратилади: маҳбубанинг хаёлий сиймоси ошиқнинг кўнгил уйи остонасида пайдо бўлиши мўъжиз-ғаройиб бир суврат сифатида хайратбахш (эътибор беринг-а: лоларуҳнинг хаёлий тимсолию шайдо кўнгил уйининг остонаси!). Унинг ошиқ кўнглидаги ажаб сирли сеҳрли рафторини ҳам, «жон пардаси»нинг «поёндоз»га айланишини ҳам ғойиб ва ғаройиб руҳий манзара тарзида тасаввур қилиш мумкин. Лирик лавҳа-образнинг санъат нуқтаи назаридан бунчалар нафис шаклга кириши («поёндоз эди жон пардаси» – ҳам жисм, ҳам «он рамзи»), шеърий мантиқнинг ҳаёт тафсиллари англатган маънога нисбатан фавқуллодда имкониятларни тасрруф этиши ажабланарли ҳол эмас (чунончи, «садқа», «закот» микдори кишининг мол-дунёсига нисбатан жуда аҳамиятсиз, жузъий бўлгани ҳолда, ошиқ уларга ҳаёти билан тенг баҳо қўяди): «Жисму жондин ўзга садқа ё закотим йўқ эди». Бу мисрада Навоийнинг қаҳрамони – ошиқнинг олами: ўзлиги, муҳаббат эътиқоди, саховати, фидойилиги – бутун дунявий ва илоҳий қирралари билан мужассам аксини топган. «Жон» тимсоли хоҳ ошкор, хоҳ пинҳоний бўлсин, кўпгина на маъноларни ифодалаб келиши мумкин. Шохбайт:

***Улки айлармен ғами ҳажрида жон бирла видоъ,
Кош жондек айласа бу нотавон бирла видоъ.***

Ҳаётда анча-мунча аччиқ-чучук, иссиқ-совуқни кечирган ва бундан сабоқ ола билган донишманд одамлар умрни, соғлиқ-омонликдек бебаҳо давлатни айрича эъзозлаб айтган ибратли ҳикоятлари, ҳикматомиз сўзлари интиҳосида инсон учун жон қанчалик лазизу азиз бўлса, шунчалик ғанимат ва омонат эканини, нечоғлик оғир бўлмасин, вақти-соати келиб у билан видолашадиган дақиқаларни, яъни ўлим ҳақлигини эсдан чиқармасликка даъват этишлари бежиз эмас. Одамзод ўша... сўнгги дақиқаларда қандай руҳий ҳолатни кечириди, қисмат унга қандай ўлимни раво қўради? Навоий мана шу энг мушкул руҳий-драматик ҳодиса ҳақида одам ваҳмдан чўчимайдиган, валиларга хос руҳий сергаклик, санъаткор соҳирлиги билан ёруғ мунг ифодаси бўлган умумлашма-лирик образ яратади: шоирнинг улуғ Навоий шахсиятидан том маънода руҳий, маънавий унсурларни олган қаҳрамони – ошиқ муҳаббатдек қутлуғ эътиқод йўлида жонни фидо қилиш қисматда борлигини яхши анлагани учун «ҳажр ғами» олиб келган давосиз хасталик билан сўнгги олишув – жон таслим қилиш дақиқаларини имон билан, кўнгил равшанлиги, руҳ поклиги билан қаршилаши ва кечиришига шак-шубҳа йўқ. Лекин унинг ягона истаги шуки... Байтнинг жозиба сири иккинчи мисра замирига жойланган: хусусан, «кош жондек...» сўзларининг маҳбубага нисбатида умид, илинж, илтижо, муножот, киноя, маломат, алам, армон хислари, хаёллари мужассам ифодаланган. Хуллас, «видоъ» тимсолининг иккинчи мисрадаги такрорий маъноси («...бу нотавон бирла видоъ») орқали моҳиятда инсоний туйғуларнинг авж пардаси бўлмиш мунгли оҳанг сўзга илоҳий рағбат билан ёндашиш натижасида бошқача руҳ касб этади – «видоъ» образи ҳазин мотамсаролик эмас, муҳаббатнинг ўлмаслиги рамзига айланади.

Юксак, фидойи ишқ ғоясини тараннум этишда «жон» ташбеҳ-тимсоли ғазалдан-ғазалга ўтувчи кўчма-сайёр ҳодисалардан биридир. Чунончи, «хаста жон» образини ўнларча байтда учратиш мумкин. Шохбайт:

***Лабингга қайс^у тил бирла фидо дей хаста жонимни,
Анга жоним фидоким, жони лаълингга фидо бўлди.***

Аввалги бир пайтда: «Лаълига жонимдин ўзга жонни қурбон айлама» деб илоҳий қудратга ёлборган ошиқ бу гал: «...Қайси тил бирла фидо дей...» каби мушкilotга қаттиқ андеша изтиробига тушади. Нега?...Жоннинг хасталиги маҳбубанинг бемехр ва бераҳмлиги

туфайли, у солган ҳижроннинг ғам-андухлари оқибатида юз бермаганми? Йўқ, бу ерда бошқа нозик нуқта бор. Ошиқ учун эзгу армон бўлган жон фидо қилиш ўша бераҳм, бевафо маҳбубада қатрача бўлсин нохуш кайфият туғдирмаслиги керак (улуғ санъаткор оғир хастанинг тириклик нишони сўнаётган, ажал шарпасидан музлаб (юраётган ҳолатига ишора қилади). Ҳолбуки, сўз маҳбубани сескантириши, кўрқитиб юбориши мумкин бўлган тан хасталиги эмас, жон хасталиги устида боради (бу хусусда баҳс бўлиши мумкин эмас: ҳаёт бошқа, шеърят бошқа; унда Масихсифат маҳбуб лабига фақат «жон фидо қилинади»). Навоийнинг қаҳрамони – бағоят даражада шикаста дил, меҳр-шафқатда беназир ошиқ маҳбубини шунчалар аяб-авайлайдики, унга «хаста жомини асло раво кўрмайди. Демак, жон хасталигидан маҳбубанинг сесканиши ё кўрқитиши эмас, унинг ҳусни каби нозик кўнгли ранжиши, озор топиши мумкинлиги ошиқни ортиқ хавотирга солади. Шунинг учун жонини ушшоқ аҳлидан (эхтимол, маҳбуба илтифотида мушарраф бўлган рақиблардан) бири – бахтиёр фидойига фидо қилишга рози. Шу тариқа «жон», «фидо» тимсоллари ҳар бири уч бора қўлланиб, ажаб бир лирик манзара яратилади. «Хаста жон» образининг яна бошқача намунасини кузатайлик. Байт:

***Кўнглум олиб бордингу қолмиш манга бир хаста жон,
Ҳар қачон келсанг Навоий топширур қолгонни ҳам.***

Тахайюл мулкининг султони» – улуғ шоирнинг юзларча ғазалларида аён сезилиб турадики, маҳбуба фақат ошиқ ҳаёлида жонланади, унинг кўзида, кўнгил ва тасаввур кўзгусида жилваланади. Аксари шўх болалар каби қарор ва қўним билмас ўша гўзал беихтиёр мўъжизадай пайдо бўлиб, лаҳза ичида кўнгилни асир қилгану шу қандай ғойиб ҳайъат билан келган бўлса, «шундай шўх-ўйноқи рафтор билан «борган». Биринчи мисранинг жозиба сири ҳам шундаки, маҳбубанинг келиши ошиқ учун фақат қувонч ё фақат ҳасрат аломати эмас: мантиқан жон ўз мунисидан – кўнгилдан айрилиб, уни қўмсаб «хаста»ланиши табиий бўлса-да, муҳаббат савдосида кўнгил олиш – кўнгил бериш тақдир ришталари билан боғланиш демакдир. Шу тарифа «кўнгул олиб» образи зоҳирий ва ботиний маънолар (тажнис санъати), «бординг – келсанг» (тазод), «қолмиш – қолгон» ташбеҳларининг ўзаро уйғун ҳолати (таносиб) шоҳбайтга истиоравий рангинлик, ўзгача жозиба бағишлайди.

Бошқа бир ғазалда ташбеҳлар, тамсиллар нисбати ўзгаради, жумладан, «жон» тимсоли кутилмаганда фалсафий теранлик касб этади. Байт:

***Баҳо бу бенаводин гар қабул айлар эсанг, бордур
Бирига – гавҳари жоним, бирига – нақди исломим,***

Ошиқона ғазал таркибидаги бу байтга орифона – фалсафий ҳукм ва баҳо мезони билан ёндашса бўлади. Не ажабки, шоирнинг чорасиз, ғарибу бенаво қиёфадаги қаҳрамони (ошиқ, ориф, қаландар) тириклик маъносини идрок қилишда бу фоний дунёнинг энг комил, солим, покдомон зотлари қаторида туради. Чиндан ҳам ҳоҳ ошиқ, ҳоҳ ориф, ҳоҳ қаландар учун дунёда икки нарса – жондан ва имондан ортиқ нима бор? Унга яна нима керак? Навоийнинг ўзи, унинг буюк салафлари ҳам шундай чин эътиқод ва эътимод билан яшамаганларми? Демак, бу шоҳбайтдаги «гавҳари жон» мафҳуми кўлами кенг, яъни бошқа терма байтларда уйғун на мутаносиб келган «кўнгил» (шунингдек, дил, ботин, хотир, рух, сийрат, ҳол маънолари) билан «жон» тимсоллари ўртасида маълум муштараклик бор; «нақди исломим» образи моҳият эътибори билан фақат мусулмонлик эътиқоди доирасида қолмай, Навоийнинг илоҳиёна фалсафий ҳаёллари, умумбашарий маданияш илдизлари билан боғланган теран, бой маънавияти билан боғлиқ, ҳеч кимникига ўхшамаган бир оламни ўзида мужассам ифодалашига шубҳа қилиб бўладими мутафаккир шоир шеъриятида, жумладан, ғазалиётида «дин», «ислом», «мусулмон», «оят», «ҳадис» каби ташбеҳ-тимсоллар фавқулодда кенг, чуқур, кўпқиррали маъноларли келган байтлар озми)?

Навоий, балким «тенгри эҳсони» бўлган хуш кайфият, руҳафзо ҳаёл оғушида аҳён-аҳёнда бир бўлса-да ўзини ғам-андухдан фориғ, ҳасрат-надоматлардан узоқ, шодмон масканда кўради, кўнглида шахсий хулқ-ахлоқ таомилига, одоб-ҳаё тарзига зид ҳолда, масалан, «ишрат туни» ҳақида («Белига чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда») шўх оҳангларда ҳам байтлар битишга мойиллик уйғонади. Шоҳбайт:

***Юз ишва бирла боқибон, жонимга ўтлар ёқибон,
Лаб тишлабон, кўз қоқибон, тиргуздию ўлтурди ваҳ.***

Мусажжа санъати (ички қофиялар) билан мавзуну музайян этилган бу байтда халқона қувноқ оҳангларга шеърӣ сайқал берилади; зоҳиран оҳангдошлик касб этган сўзлар нафақат маҳбубанинг шўх-шаддот, ғамзаю ишваларга бой (яллачи-ўйинчи, дуторчи-нағмасоз қиз-жувонлар сажиясига хос жўшқин-қайноқ), ишқ-вафо бобида ўша-ўша парвосиз характери чизилади. Яна. ажаброқ ҳол шундаки, маҳбубининг қош-кўз, юз-лаб (шунингдек, байтда зикр этилмаган бўлса-да, айниқса, шарқ раққосаларига хос қадди-қомати, бутун вужуди билан қилган) ҳаракатлари, шубҳасизки, ошиқ ҳолатига таъсирини ўтказади. Шу жиҳатдан «жонимга ўтлар ёқибон» образини – ўзича, «тиргуздию ўлтурди ваҳ» лавҳасини— ўзича талқин қилиш, уларнинг ҳар биридан кузатилган маънолар – зиддиятли руҳий кечинмалар, чунончи, мафтунқору беқарор ҳолат билан кучли рашқ туйғуси, «шавқнинг ифроти чоғи» – васл иштиёқи билан муқаррар айрилиқ ваҳми – изтироби ҳақида аниқ, жонли тасаввурга эга бўлиш мумкин. Юқоридаги сингари шўхчан кайфият яна бошқача оҳанг, халқона лутф – сўз назокати билан ифодалаши-мумкин. Шохбайт:

***Муяссар ўлмади, жон бермаку лабин ўпмак,
Нединки қолмади жоним они унотқунча.***

Қисматнинг ажаб ўйинини кўрингки (ё бу фақат сўз ўйини ҳосил қилган бадий жозиба ҳолосми), ошиқ ўзининг эзгу истагига эришмоқ – муродиға етмоқ учун шунчалар жафо чексаю маҳбубининг розилигини оларман, яъни «лабини ўпарман» деб (бусиз «жон бермак» имконсиз ва маъносиз ҳам) урина-урина уни| кўндиргунча жонида «жон қолмаган» бўлса! Биз, албатта, Навоӣ шохбайтлари гўзал ва илоҳӣ ҳаёл маҳсули эканини биламиз, айти замонда буни яхши бида туриб: «они унотқунча жоним қолмади» сўзлари реал ҳаётдан – бир умрга аҳду паймон қилишган, лекин то шаърий қовушмоқ куни – никоҳ кечасигача сабр-тоқат, ҳаё-ибо ҳисларига содиқ; қолган чин мусулмон фарзандлари йигит-қизлар (Навоӣ йигитлар ҳаёсини васф этиб маҳсус ғазал битгани бежиз эмас) «тажрибаси»дан олинганига шубҳаланмаса бўлади. Бундаги бадий мантиқнинг нозиклиги шундаки, ошиқ ўз жонини фидо қилишдек васл орзусига «муяссар ўлмади», демак, «жон бермаку лабин ўпмак» мудом армон бўлиб қолди...Агар бундай аламноқ интиҳоға фақат халқнинг образли сўзи («жоним қолмади») асос қилиб олинадиган бўлса, эҳтимол, яна Масиҳсифат маҳбубининг шафқатига умид боғласа бўлар (аввалги байтдаги «тиргуздию ўлтурди ваҳ» сўзлари бундай даъвои тасдиқлаши мумкин). Байтдан маҳзунлик эмас, аксинча, хушнуд кайфият, завқбахш таассурот туғилиши сабаби ҳам шунда эмасмикин?

«Жон» ташбеҳидан халқ истиоралари, тажнислари орқали ҳам ҳазин, ҳам нашъали лирик лавҳа яратилиши мумкин. Байт:

***Эй Навоӣ,еткай ул ойга фигоним дер эдим,
Оҳким то очти юз – жон етти афғондин бурун.***

Яна маҳбубанинг ҳаёлий тимсоли: у осмондаги қадарли олисликда, айти чоғда шоирнинг қаҳрамони ошиқ юрагидаги ҳасратлар шу даражаға бориб етганки, унинг ошқора изҳори – фигони самоларга ўрлаши, акс садолари еру кўкни ларзаға солиши мумкин. Бир кутилмаган тарзда, гўё булут ортидан ярақлаб ой кўрингандай, лоларуҳ юзидан пардани олдию ошиқ ҳушидан кетди (Фарҳоду Мажнун каби хос ошиқлар неча бор кечирган мунгли манзара!). Шохбайтдаги ажиб оҳанраболи, латиф образ – «жон етти афғондин бурун сўзларида табиатға хос товуш тўлқинлари, йўқ, нур одимлари тезлиги билан инсон ҳиссиёти, ҳаёлот руҳиятиға хос ҳолатлар суръатининг нозик нисбатидан) бетакрор лирик лавҳа, руҳий манзара яратилади. Сўзнинг шу тариқа бадий тароват, халқона сайқал топиши туфайли байт мазмундан англашилган фожеъ-маҳзун ҳол гўё унутилади, беихтиёр ошиқона ҳаёлларнинг нозик шеърӣ-муסיкий талқини – фақат Навоӣ қаламиға хос нуктадон ифода сеҳриға бериламиз.

ЎН САККИЗИНЧИ МАҚОЛАТ «КЎЗ ЛАВҲИ»ДА АКС ЭТГАН ОЛАМ

***То ҳаёлинг кўздадур, кўз уйи гўё Каъбадур,
Ким туруб атрофилан киприкларим айлар намоз.***

«Кўз» тимсоли – ғазалиётда, эҳтимол, «кўнгил» образидан кейин энг кўп тарқалган ходиса. Фақат кўз таърифида битилган ғазаллар бор; аксарият у кўнгил, жоз, юз, хол мажозлари билан таносиб усулида келиб, маҳбубанинг «хусни ва нози» ёки ошиқнинг «арзиниёзи» дард-ҳасратларини ифодалайди. Айни чоғда «кўз» рамзий образи умуман бадиий сўз, шеърий тилнинг мўъжаз-миниатюр тасвир объекти доирасида ғоят нафис, теран лирик лавҳалар, руҳий манзаралар яратиш санъати ҳақида, аниқроғи, шоирнинг ижодий даҳоси, хаёл фазоси, индивидуал сўз туйғуси ҳақида аниқ, ёрқин тасаввур уйғотиши мумкин. Шохбайт:

*Неча ул чехрани кўз лавҳида тасвир этайин,
Ани қўрмакка бу суврат била тадбир этайин?..*

Бу байтда хаёлот, хотирот лавҳалари орқали шеърӣ «суврат» – образ яратиш жараёни мўъжаз, сирли-ғаройиб нуктага – кўз қорачиғига кўчирилади. Бу – оламни қатра ичига жойлаш санъатигина эмас. Умуман, халқ қўшиқларида, хусусан, классик шеъриятимизда, жумладан, Навоий лирикасида «кўз», «қош», «мулжон» ташбеҳлари воситасида ишланган бири-биридан нафис қанчадан-қанча миниатюр образлар мавжуд. Юқоридаги шохбайт халқининг сўз хазинасига том маънода ижодий ёндашиш намунасидир. Байтнинг шарҳи бу даъвони бир қадар далиллаши мумкин: шоир қаҳрамонининг хаёл кўзгусидан нари кетмаган, ҳуснию нозу истиғноси, бераҳм ва ситамкорлиги билан танҳо бўлган маҳбуби... кўз қорачиғида пайдо бўлади-да, ошиқнинг ҳажр изтироблари, соғинч туйғулари билан гўё ўйнашаётгандай, унинг сабру саботини синаётгандай ўз ғамзаларини қўймайди. Шоир-мусаввир эса бу жон офати — малакнинг шу мўъжаз-қатра маскан ичида («кўз лавҳида») лоақал бир неча лаҳза туриб беришини, ана шундай безовта дақиқаларда гўзаллик яратилишини истайди. Одатда рассом-лаввоҳ ипак қоғозгами, бошқа нафис матогами лавҳа чизгуч эди, илоҳий қилқалам соҳиби – Навоий ўз кўзининг қорачиғидан лавҳа чизишда фойдаланмоқчи! Ва ўша орзу «суврати»га боқиб, бу ғаройиб томошадан кўнгилдаги муҳаббат ғуссаларини бир қадар ёзмок бўлади... Ажабо, бу байтда «неча» сўзига айрича бадиий-мантикий эҳтиёж сезилган. Демак, бунда нафақат ошиқ-мусаввир учун «кўз лавҳида» суврат чизиш осон эмаслиги таъкидланади, балки бу – шайдо кўнгил тўладиган, ташна руҳ таскину қаноат топадиган комил бир суврат бўлмоғи керак. Мазкур миниатюр образнинг бошқа жиҳати – нозик бадиий қирраси янада ҳайратбахш: Навоий ўз қаҳрамони – ошиқ кўзлари қорачиғида ғойибона акс этган маҳбубининг гўзалликда бекиёс тасвири орқали унинг жонли-бетакор сиймосини «кўрмакка тадбир» излайди. Бу имконга сиғмаган бир ҳолатдан фавқулудда имконият яратиш санъатидир.

Ғазалларнинг бирида «кўз лавҳи» кўнгил тимсол билан ўзаро таносиб келиб, маҳбуба ёди билан боғлиқ беҳудуд дарду ҳасратларни ифодалашга хизмат қилади Байт:

***Гарчи тўкди қон кўзум сенсиз ҳамон, кўнглум ҳамон,
Не кўнгулдин бир замон чиқдинг, не кўздин бир замон.***

Таносиб ва тарди акс санъатлари билан мунаққаш этилган бу байтда («кўз», «кўнгил» рамзлари – таносиб бўлса, уларнинг ўзаро ўрин алмашиб такроран келиши тарди аксидир) хаёлдаги маҳбубанинг «ҳусни ва нози» билан боғлиқ тасвири – ўзгача тимсоли аниқ кўринмигани ҳолда, ошиқнинг пурзиёд дард-ҳасратлари «кўз» - кўнгил» образлари доирасида бутун ҳиссий туғғени – руҳий ларзалари билан чизиб берилади: гарчи ошиқнинг кўзлари ёрсиз («сенсиз») ўтган тузимсиз хижрон ситамларидан туну кун хуни бийрон йиғлаган, кўнгли бағир қони билан тўлган, пораланган бўлса-да, маҳбубанинг муборак ёди уни «бир замон» – дақиқа ҳам тарк этмаган. Зеро, ошиқ унинг, майли, ғойибона тимсоли билан тирик: токи жисмида жони бор экан, ёр хаёли сира нари кетмайди, унинг учун ҳаётнинг маъноси ўзи шу. Мана аниқроғи, ошиқнинг тириклиги, умиди, нажоти – мўъжизакор хаёл қудратидан. Акс ҳолда, қон ёшга тўлган кўзлар қорачиғи ёр сувратини акс эттиришга, қон ютган кўнгил ёр сийратини ўзида жо этишга қодир бўлармиди?.. Шу тариқа, улғу шоир ўз эътиқодига кўра, васлсиз муҳаббат туйғуларига илоҳий маъно бергани учун, бу қутилмаган шеърӣ мантиқ бизни ажаблан-тирмайди, балки шавқу ҳайратга солади. Гарчи дунёда тимсоли кам бўлса-да, чин муҳаббат – дард аҳлининг қисматиға, унинг бахтли ё фожеъ интихосидан қатъи назар, эътимод ва умид ҳисларимизни оширади, иложсиз зиддиятли ўй-хаёлга толдиради. Бу Навоий даҳосининг, аввало, чексиз маънавий-руҳий таъсир кучидан далолатдир, қолаверса, шоир камида беш аср муқаддам ижодий истифода этган сўзлар то ҳануз ўзининг халқчил пурмаъно соддалиги, табиий, тоза таровати, мусикий равлонлиги, эркинлиги, ифодавий-тасвирий назокати билан жазб этади (тасаввур қилинг-а: ошиқ Навоий орзу қилган, хаёлида бунёд этган маҳбубнинг севимли чехраси на кўнгил – ботиний дунёдан, нагоҳ-зоҳир кўзгусидан бир дақиқа бўлсин «чиқмаган»! Ўша кўнгил, ўша кўзлар тортган, эҳтимол, бир умр давом этган алам-ситамлар зиддига!). Фақат бадиий сўз, шеърӣ санъат соҳиригина оддий истеъмолдаги ибораларга шундай бемалол, эркин, бевосита муносабатда бўлиши мумкин. Фақат илоҳий неъматлардан баҳраманд қалам соҳибигина сўзнинг чексиз бадиий-образли имкониятларини шунчалар аниқлиги, рангинлиги, ўзига хослиги билан инкишоф этиши мумкин...

Бошқа бир ғазалда «кўз лавҳи» фавқулудда теран ва жозиб шеърӣ объектга айланади. Шохбайт:

Ёрур холинг хаёлидин оқоргон кўзларим, гўё

Кўюбтур килки сунъ ул қуқтани кўзлар қаросидин.

Бу байт, умуман, хоса маъни (хос, камёб маънолар) санъати билан, шунингдек, таносиб («хол», «нуқта») ва тазод («оқорғон кўзлар» – «кўзлар қароси») усуллари асосида ишланган. Хоса маъни санъати етакчи, белгиловчи мавқеда туради, сабаби, ҳаёл образининг бадиий бутунлигини таъмин этади, кейингилари унинг доирасида келиб, асосий шеърӣ усулнинг зарур унсурлари сифатида хизмат қилади. Шохбайтга «хос маъно» – нуктадонлик бахш этган бадииятни тадқиқ этиш учун, шубҳасиз, унинг мундарижасини шарҳлаб ўтиш жоиз: Навоийнинг қаҳрамони – ошиқ фақат ҳажр дарди изтироблари – кўз ёшлари селобидан, узлуксиз, «зор-зор йиғлаш» асорати туфайлигина кўзларига оқ тушмаган. Бу ҳол, моҳиятда, севги қисматининг хоҳиш-иродаси билан юз берган бўлса не ажаб? Нега бўлмаса азал мусаввирининг қилқалами («килки сунъ») Навоий ҳаёл қилган орзу гўзалининг тасвирини чизишга чизгану, унинг образ-портрети чизгиларига мутаносиб, ғаройиб ва жозиб нукта – хол яшашга келганда қийналган, бунинг бирдан-бир муносиб шакл-шамойили, ранг-тусини табиий хилқатнинг турфа хил унсурлари орасидан ахтариб тополмасдан...ниҳоят, ўша матлубу муборак хол учун ошиқ кўзининг қорачиғини лойиқ топган!.. Ахир бечора ошиқ ҳаёлдаги маҳбубнинг холини тасаввур қилган соғинч дамларида ғойибдан кўзлари нурланиши сабаби шундан эмасми?.. Шу тарзда улуғ шоирнинг илоҳий қилқалами «хол» билан «кўзлар қароси»нинг нозик нисбатидан моҳият эътибори-ла чуқур руҳий-драматик, бадиият нуктаи назаридан камёб рамзий образ яратади. Албатта, «кўзлар қароси»нинг холга нисбати – зоҳирӣ ўхшашликнинг ўзи қанчалик нафис бўлмасин, моҳиятда бу хос маънолар образи орқали муҳаббатда чин фидойилик ғояси – қисмат насибаси олдида шикасталик, ўзаро вафодорлик эътиқоди улуғланади. Ва аксинча, бу нотекис ва нотаом дунёнинг худбин манфаатлар домига тушган, ҳақиқӣ муҳаббатнинг дарди ва қувончидан беҳабар, бегона, қалбан ва руҳан сўқир, маҳдуд бандаларини зимдан фош этаётгандай бўлади.

Бошқа бир ғазалда «кўз» тимсоли таносиб («юз» рамзи билан уйғунлашган ҳолда келиши) ва тарди акс (икки ташбеҳнинг ўзаро ўрин алмашиб такрорланиши) санъатлари воситасида шаклланади. Байт:

***Эй қаро кўз, бўлмас ул юз шавқидин юздин бири,
Кўз қаросидин агар юз нома таҳрир эткамен.***

Байт шарҳини «Эй қаро кўз» рамзий хитобнинг бадиий-мантиқӣ ўрнини билишдан бошлаш эҳтиёжи сезилади. Бу – маҳбубнинг «юзи шавқи»дан жўшиб илҳомланган ошиқнинг унга муҳаббатномалар битиш истаги, иштиёқи тақозоси; зеро, улар оддий номалар эмас, фақат ошиқнинг «кўз қароси» – сиёҳи билан битилиши керак. Айни чоғда ошиқ кўзининг сиёҳга – қора рангга нисбат берилиши бежиз эмас: маҳбубанинг «юзи шавқида» битиладиган номалар фақат дард-ҳасрат тўла мазмуни билан эмас, ҳайъати – кўриниши билан ўша «қаро кўз» лоларуҳга ҳамранг, ҳамжинс бўлсин. Қолаверса, бу гал сўз – маҳбуба латофати таърифида эмас (бунга қалам ожиз!), балки «ул юз» туфайли ошиқ қалбида, тафаккурида уйғонган туйғулар, ҳаёлларни таашшукнома тарзида қоғозга тушириш устида. Ҳар бир сатри, жумласи, эҳтимол, ҳар калимаси замирида қанча сирли-маҳрам, дарднок кечинмалар, ўйлар, қанча қувонч, армон туйғулари жойланган «юз нома таҳрири» ҳақида. Аслида у номалар нафақат кўнгилда янги уйғонган «ул юз шавқи»нинг, айни чоғда кўпдан ошиқ оромини бузган соғинч, алам, озор, армон, умид, илинж ҳисларининг ҳам изҳори бўлмаслиги мумкинми? Йўқ, бу номалар фақат бир боқишда Мажнун аҳволига солган ўша юз ҳақида бўлганда ҳам, кўнгилда мавжланган шавқу рағбатнинг лоақал «юздин бири»ни ифодалай олмайди... Шу тариқа, Навоийнинг «тахайюл мулки» – ҳаёлот, хотирот фазосида «юз шавқи», «кўз қароси» (анъанавӣ ташбеҳ-иборалар), «нома таҳрир этиш» (шахсий муносабат, мулоқот тафсили) ёрдамида қадим муҳаббат кассасининг янги бир заррин саҳифаси яратилади.

Навоий ғазалиётида кўпинча анъанавӣ «қаро кўз» тимсоли «қаро бахт» рамзининг муқобилига айланади (тажнисдан кутилмаганда тазод ҳосил бўлади). Байт:

***Гар ямон ҳолимга кўз солмас, ажаб йўқким эрур,
Ул қаро кўзлар қаро бахтим масаллик уйқучи.***

Сўз маъноларининг ўзаро зиддиятли нисбатидан (бир йўла уч ҳолатдаги тазод усули: «ямон ҳол» аксига бепарво, эътиборсиз муносабат; «қаро кўзлар» билан «қаро бахт», уйқучи кўзлар билан уйқучи бахт) шу қадар мухтасар, ёрқин, жозиб манзара чизиладики, бунинг сабабияти – моҳиятида фақат Навоий англаб етган ҳақиқат – бахтсиз-фожеъ муҳаббат қисмати

ётади. Чиндан ҳам ушшоқ аҳлининг ғоятда ачинарли – «ямон ҳоли»ни ҳатто яхши, комил, фозил, солиҳ одамлар ҳам кўра-била туриб, деярли уларга эътиборсиз қарайдилар. Нега ахир? Ачиниш, меҳр-шафқат ҳисси, ҳамдардлик, мурувват яхшиларнинг чин инсоний, бирламчи сифати эмасми? Улуғ гуманист шоир ҳаётнинг меҳр-шафқатдан ҳам кучлироқ ва қаттолроқ қонуни – муҳаббат тақдири, аниқроғи, муҳаббат идеалининг тақдири бахт тушунчаси билан уйғун эмаслиги ҳақидаги аччиқ ҳақиқатдан баҳс очади. Асли ошиқ «бахтининг уйқучи»лиги қисматга битилган экан, «ул қаро кўзлар» маъшуканинг ширин уйқудаги ҳолатида нима гуноҳ! Шу тарзда «қаро кўзлар»нинг зоҳиран оғир-махзунлиги сезилмаса-да, моҳиятда теран фалсафий-лирик образи яратилади.

Фақат лирик шеърятга хос миниатюр-рамзий характердаги кўз образи «мардум», «хол», «нуқта» сингари ташбеҳлар билан турли санъат (таносиб, тадриж, талмеҳ, тазод, тажнис, ирсол, ифрот, иғроқ, ийҳом каби) шеърӣ усулларда ўзаро боғланиб келиши, бундан бир-биридан нозик, рангин лирик манзаралар туғилиши мумкин. Байт:

***Айламас кўз мардуми ҳаргиз қуёш ичра ватан,
Они дей олмонки, холи анбарафшонингча бор.***

Навоӣ ғазалиётида ошиқ кўзининг қорачиғими маҳбуба холига ташбеҳ этиш орқали фавқуллодда теран ва нафис лавҳа-образлар чизилган шохбайтлар оз эмас (улардан бири юқорида шарҳлаб ўтилди: «ёрур холиинг' хаёлидин...»). Бу сафар шоир тазод санъати асосида муқобил-полюмик характердаги шундай лирик манзара яратади: «кўз мардуми... қуёш ичра ватан айламас» экан (бунга ақл бовар қилмайди), ошиқ кўзи қорачиғини қай тил билан маҳбуба холига қиёслаш, унга тенглаштириш мумкин? Ҳолбуки, уларнинг зоҳирий ўхшашлиги ҳам («кўз мардуми» – «холи анбарафшон») ўз нозиклиги билан жозиб ва ҳайратбахш эмасми? Демак, Навоӣ кузатган мақсад ўзгача: чиндан ҳам маҳбуба холида илоҳий сеҳр бор, акс ҳолда, бу мўъжизакор нуқтани унинг қуёшдек юзидан қандай билиб, илғаб олиш мумкин! Шоир қаламининг қудрати шундаки, байтда маҳбубанинг юзи билвосита (очиқ айтилмасдан) қуёшга тамсил этилади, шунинг учун уларнинг бири ошкор («холи анбарафшон»), бири яширин ҳолда (биринчи мисрадаги «қуёш» шубҳасиз, маҳбуба юзи – рухсориға ҳам ишорадир), ўзаро рақобат қилаётгандай таассурот қолдиради...

«Кўз мардуми» – кўпгина ғазалларда учрайдиган образ. Лекин унинг қанчалик рангин, бетакрорлигининг яна бир намунасини кузатиш мумкин. Байт:

***Ашқдин юз сари чун зоҳир қилур дурри самин,
Гўйиё кўз мардуми гаввос эрур, уммон кўзим.***

Ҳижрон кечалари ошиқ кўзларидан аста қалқиб чиқиб, қатра-қатра ҳолда «юз сари» намоён бўлган кўз ёшлари аввал «кўз мардуми»нинг «ғаввос»га, сўнгра, унинг «уммон»га, уммон қаридаги «дурри самин»га нисбати (силсилали ташбеҳ санъати) тарзида қанчалар мўъжизакор лирик манзара ҳосил қилади! Кўзлар – бамисоли уммон («уммон кўзим»), унинг қорачиғи— баҳр тубига шўнғиб, сув остидаги барча хавф-хатарларга юзма-юз борган қадимий ғаввос (улар ҳозирги ҳамкасбларидан фарқли ўлароқ муҳофаза воситаларисиз ишлаганлар; хабашни экватор қуёшидан асрагувчи махсус тери қатлами – пигмент каби, ғаввос кўзларида ҳам шароит табиӣ парда битган), кўз ёшлари – «дурри самин» – энг қиммат гавҳар қатралари. Демак, кўзнинг, хусусан, ошиқ кўзларининг уммонга ўхшатилиши – бу кўнгил теранлиги, руҳий дунё чексизлиги аломати. Илло, асл дур уммон қаъридан олингани каби, муҳаббат ёшлари қалбнинг тубидан, унинг пинҳоний мавжларидан, ларзаларидан чиқади. Бу кўз ёшлари – «дурри самин», унинг бунёдкори – «кўз мардуми» тимсоли орқали ошиқона кечинмаларга Навоӣ берган юксак шеърӣ қиммат намунасидир.

Ғазалларнинг бирида маҳбуба тимсоли ошиқнинг «кўзлари боғи»да намоён бўлиши хаёл қилинади. Бунинг учун шоир мувозана (параллелизм) санъатини қўллайди – инсон ҳолати табиӣ манзара орқали кўрсатилади. Байт:

***Шўхликтин буки боғ ичра тиларсен ўйнамоқ,
Кўзларимнинг боғи серобинда бир ҳам ўйнагил.***

Бир одамнинг юзма-юз турган (шубҳасиз, дилдан яқин, севимли, мунис, эҳтимол, кўп соғинтирган) иккинчи одам кўзлари қорачиғида жонланиши – миниатюр акси ажабланарли ҳол эмас. Кўз гавҳари – қорачиғи, масалан, микроскоп линзаси сингари турли оралиқ-масофадаги нарсалар, манзаралар шакли-сувратини неча юз, ҳатто неча минг, эҳтимол, миллион марта кичрайтириб кўрсатиши мумкин. Навоӣ «кўз мардуми қароси»нинг ташқи олам шакл-

шамойили, ранг-тусидан кўра энг гўзал ва комил мавжудот – маҳбубнинг нозу ғамзали ҳолатини, қадди-қомати, юриш-туриши – рафғори, юзи, кўзларидаги латофатни, сеҳр-жодуни яқиндан кузатишни истайди. Аниқроғи, у ёр васлини шундай тасаввур қилади: қошки эди унинг маҳбуби қошига келсаю кўзлар-кўзларга тушса, бир-бирининг нигоҳидан тўйишса! Байтнинг жозиба сири бевосита табиатга хос «боғ ичра ўйнамок» сўзларининг билвосита истиоравий маъно касб этишида: «кўзларимнинг боғи серобинда...ўйнағил». Бунда маҳбубнинг тимсоли ва у билан ҳаёлан кечадиган висол дамлари учун энг манзур ва дилпазир хилқат сифатида «боғ» мақбул топилиши бежиз эмас, бу – Навоий қаҳрамони учун «шамъсиз тун», «висол туни» каби кўнгилга ошно, ҳаёлга мададкор, руҳафзо объектлардан («Не хуш бўлғай иковлон маст бўлсоқ васл боғинда...»; «Баҳору боғ сайридин не гул, не сарвдур комим...» ва ҳоказо).

Инсоннинг кўзи – нафақат ташқи муҳит, унинг нарса-ҳодисаларини, моддий дунёнинг турфа аносир ва аломатларини туйиш, мушоҳада этиш, идрок қилишнинг табиий ва айни чоғда мўъжизакор, ғаройиб воситаси. Шу билан баробар инсон кўзларидан унинг руҳий оламини – қувончлари, дард-армонлари, романтик ёки драматик ўйлари, кечинмаларини – нигоҳга қўчган моддий ва маънавий дунёни бир қадар сезиб, уқиб олса бўлади (бу хусусда, масалан, тасвирий санъатнинг портрет жанрида юз, айниқса, кўз тасвирини махсус кузатиб, таҳлил қилиб маълум тасаввур ҳосил қилиш мумкин). Бу нозик вазифа Навоий ғазалиётида сўз зиммасига тушади. Аввало, бу – халқнинг қадимий ва ҳамиша сайқалланиб боровчи оғзаки ижод даҳоси билан руҳан боғланган сеҳрли-миниатюр бир дунё...Сўнгра, форс-тожик ва турк-ўзбек классиклари – Навоий салафларига рағбат ва илҳом берган Шарқ гўзалининг кўзларига жойланган, айниқса, «Хазойин-ул маоний» ғазалларида ўзининг фавқуллодда нафис, рангин ва теран ифодасини топган сирли-ғаройиб хилқат. Шохбайт:

*Кўзингни кўнглума андоқки мийзбон қилдинг,
Юзингни кўзума ҳам қош меҳмон қилсанг.*

Во ажаб! Ғойибона мулоқот юз бермади, кўзлар кўзларга тушмади, балки маҳбубанинг кўзлари ҳаёлан ошиқ кўнглида пайдо бўлди. Бу не ҳолдирки, ўша ҳаёлдаги ёр кўзлари орзу қилинган маҳрам уйда – ошиқ кўнглида гўё мезбонга айланди! Бу – фақат шеърятга хос ғаройиб мантиқ – реал имконият доирасига сиғмайдиган фавқуллодда бадий тасвир усули. Навоий сўзининг сеҳрини кўринг: ошиқ кўнглида (ҳаёлан) пайдо бўлган маҳбуба кўзлари тансиқ ва азиз меҳмон бўлиш ўрнига ўзи мезбонлик қилади... Демак, кўнгил ошиқнинг ихтиёрида эмас, балки маъшуканинг (ҳаёлдаги!) кўзлари уйида, унинг азмида, ардоғида (бошқа бир байтда айни шу тимсоллар илоҳага муножот оҳангида талқин қилинади: «Чехрасига мезбон ўлсун кўзум,-ул чехрани кўзларим уйидин ўзга уйга меҳмон айлама»). Беихтиёр ўйлаб қолади киши: Навоий қачонлардир, сафоли кунларнинг бирида кўзларигина беркитилмаган бир қиз ё аёл билан баногоҳ рўбарў келиб, бу ажаб ҳолнинг кўнглида қолган ўчмас хотиротини шеърӣ мисрага кўчирган бўлса-ча?.. Ўз-ўзидан иккинчи мисра шарҳига эҳтиёж сезилади. Модомики, маҳбуб кўзлари ғаройиб бир тарзда ошиқ кўнглининг мезбонига айланган экан, халқ эъзозлаган удумга кўра энди « мезбон ҳам азиз меҳмонлик илтифотига мушарраф бўлиши, яъни ўзининг жавоб ташрифи билан мезбонни хушнуд этиши лозим (ҳолбуки, Навоий: «Эй лоларуҳ, фақат кўзингни беркитмабсан, оқибатда кўнглимни асир қилдинг, қошки юзингни ҳам очиб юборсанг; токи ҳусну жамолинг офтобидан бечора ошиқ кўзлари қувонса!» демоқчи бўлади). Хуллас, халқимизнинг ажойиб инсоний одати – меҳмоннавозлик гўзал шеърӣ восита бўлса, ошиқнинг ягона нияти (шоир кузатган мақсад) – маҳбуба юзини ўз кўзлари билан кўриш. Ёки бу гал ҳам, эҳтимол, Навоийнинг ишқий идеали тақозосига кўра, ёр юзининг ошиқ «кўзга меҳмон»лиги фақат эзгу ҳаёлдир («меҳмон-мезбон» тушунчалари ҳам муваққатлик маъноси билан тансиқ, қадрли эмасми?) ёки, аксинча, байт мазмунини шундай соддалаштириб шарҳласа ҳам бўлар: масалан, Навоий замонида, кейинги асрларда ҳам – то «Хужум» ҳаракатигача севиш-ганлар учун ногаҳоний бахт-мулоқот насиб этганини бир қадар тасаввур қиладиган бўлсак, ҳам шаърӣ одат-ақида, ҳам қиз боланинг ҳаё-ибоси то қовушганлари – чимилдиққача юзини – бор латофатини пинҳон тутиб, фақат кўзларини кўрсатишга ҳуқуқ бериши мумкин. Лекин бундай талқин, аввало, байтнинг лирик-романтик руҳига хилоф бўлар, қолаверса, Навоийнинг сўз даҳосига юзаки ёндашишга олиб борар эди.

Бошқа бир ғазалда маҳбубанинг ҳаёлий тимсоли фақат «меҳмон» ташбеҳи орқали (энди кўз ё кўнглининг мезбонлик бурчи зикр этилмасдан) чизилади. Байт:

***То хаёлинг гаҳ кўнгул, гаҳ кўз аро меҳмон эрур,
Кўз билан кўнглум аросинда ҳасаддин қон эрур.***

Навоийнинг қаҳрамони – жисман қовушмоқдек «ишқи авом» муродидан кўра «ишқи хавос»нинг ўзгача маънога, ўзгача руҳий лаззатга молик орзу-хаёлини ортиқ билган покдомон ошиқ ўз маъшуқини «гаҳ кўнгул», «гаҳ кўз аро меҳмон» сифатида кутиш, унга камоли илтифоту эъзоз кўрсатиш билан овунса, бундан руҳий қаноат ҳосил қилса кошки эди! Маҳбубанинг фақат муваққат фурсатлар оралиғида интизор этиб, келиб-кетишлари (акс ҳолда, у «меҳмон» деб аталмаган бўларди) устига ортиқ шўхлик, беқарорлик, ғамза-ишвалар билан – истаса кўнгилда пайдо бўлиб, истаса «кўз аро» макон тутиши, оқибат икки ўртада (ошиқнинг кўзи билан кўнгли ораларида) рашқ-ҳасад пайдо бўлиб, бунинг азоб-изтироблари ошиқни фожеъ ҳолга олиб келгандай...Аслида-чи? Хаёлнинг фақат Навоий қалами чизиши мумкин бўлган бундай ғаройиб шеърий жилваси ажаб шавқ-хайрат уйғотади (бунга «кўнгул» билан «кўз», аро» билан «аросинда» ташбеҳлари ҳосил қилган таносиб ва тажнис санъатлари боис).

Яна бир шеърда «меҳмон» тимсоли халқона ирсол-ул масал санъати орқали тамомила бошқача шеърий манзара яратади. Байт:

***Кўз назар йўлин тилар, тутқай видо ашкин тўқуб,
Кўз юмуб очқунча юз кўргузди, меҳмондур кўзум.***

Навоий бу шеърий лавҳага шакл-шамойил беришда халқнинг образли нақлидан («кўз юмуб очқунча») ва ҳазин-ўйчан руҳдаги аъмоли – яқин дўст, чин меҳр-оқибатли, қондош кишиларнинг, эҳтимол, қайта дийдорлашишга умид боғлаш қийин бўлган айрилик дақиқаларидаги ларзали манзарадан фойдаланади. Ошиқ кўзлари олис сафарга жўнаб кетаётган – бир томондан олдиндаги йўл, унинг номаълум манзиллари, кутилган ва кутилмаган оқибатлар ваҳми (ёки, аксинча, ғойибона сеҳр-жозибаси борлиғини банд қилган), бошқа томондан, айрилик ёшини тўкиб, видолашув ҳолатини, мураккаб руҳий кайфиятни кечираётган йўлчига қиёсланади. Шу тарзда иккинчи мисра учун бадийий замин ҳозирланади: токи ошиқ кўзлари шундай тансиқ дамларнинг ғанимат меҳмони экан, наинки маҳбуба «кўз юмуб очқунча»лик сония ичида ўтиб кетадиган, қайтариб бўлмайдиган шу ғойиб фурсатдан фойдаланиб, видо расмига муносиб иш тутмаса – «юз кўргуз»маса! Хуллас, мазкур байтда «меҳмон» ташбеҳининг ўзгача маъно қирраси орқали кўзнинг бетакрор лирик-драматик образи яратилади.

Навоий қатор шоҳбайтларида ислом динига оид муқаддас каломларни, азиз-валий, набий зотлар, табаррук қадамжолар, саждагоҳлар, эҳромлар номини ташбеҳ-тимсол сифатида ижодий истифода этади. Инқилобдан кейинги даврнинг хужумкор атеизм мафкураси, маданий-адабий меросни машъум «икки маданият», «синфий ёндашиш» позициясидан баҳолаш ҳукмфармо тамойилга айланиши оқибатида Навоийнинг дунёқараши, ижодий-эстетик нуқтаи назари сохталаштириб талқин қилинди. Ислом динига дахлдор мутлақо шартли-рамзий истилоҳ-ташбеҳлар, анъанавий киноя, мажоз, муболаға усуллари гўё динни «фош» қилувчи, антиклерикал, антимистик образ намуналари деб ҳукм қилинди, баҳоланди. Ҳолбуки, ислом фалсафаси ва таълимотининг улуғ билимдонларидан бўлган Навоий (унга «Низомиддин» унвони берилгани бежиз эмас, устози Жомий эса буюк фахрия ҳисси билан: «низомул-миллати вад-дин Алишер Навоий» деб атайди) ҳоҳ турли бидъат-хурофотни фош қилувчи мисраларида, ҳоҳ ўзининг илоҳий ишқ идеалини бутунлиги ва теранлиги билан ифодалаш мақсадида мурожаат қилган махсус, ислом қомусидан олинган ташбеҳларида бўлсин, моҳиятда муқаддас тушунчаларни, ҳатто исломгача ҳукм сурган, маълум анъанага айланган эътиқодлар, фалсафий қарашларни қомил мезон деб билади (чунончи: «Ошиқ ўлғон кечти мангу номдин, Миллату имону дини исломдин» байтини фақат шундай мезон билан талқин қилиш орқали Навоий улуғлаган муҳаббат эътиқодининг чин маъносини англаб етиш мумкин). Шоҳбайт:

***То хаёлинг кўздадур, кўз уйи гўё Каъбадур,
Ким туруб атрофидин киприкларим айлар намоз.***

Улуғ шоирнинг қаҳрамони – ошиқ ўзининг ишқий эътиқодини, дин-имон мақомида кўради: хаёлий олисликдаги маҳбубини кўзида, аниқроғи, «кўз уйи»да жонлантириб, бундан руҳий мамнуният ҳосил қилар экан, бу ғаройиб миниатюр масканни мусулмон дунёсининг бош эҳроми – Каъба даражасидаги саждагоҳ деб тасаввур қилади. Маҳдуд атеистик талқин бўйича, аёл зоти пайдо бўлган жойни муқаддас деб билиш гўё динга ғорат келтириши, маҳбуба ҳам, ошиқ ҳам, «номусулмон»га айланиши керак. Ҳолбуки, Навоий талқинида маҳбуба ташриф

этган маскан мусулмонлар учун энг мўътабар хилқат бўлмиш Каъба қутлуғ ва табаррук каломлар қаторида шеърий муқояса қилиб олиниши ҳаёлдаги гўзал сиймосини қанчалик улуғласа, ўша муқаддас истилоҳга ҳам шунчалик шарифу фасих маъно, муносиб қиммат беради. Маҳбуба тимсоли жойланган кўз қорачиғи бадий мантиқ тақозоси билан уйга, бу мўъжаз-миниатюр уй Каъбага (талмеҳ ва силсилали ташбеҳ санъати) нисбат берилиши қанчалик нуқтадон бўлса, ҳайрат ичидаги ошиқ киприкларининг безовта ҳолати (бу кўнгилдаги ларзалар ифодаси!) намозга саф ростлаган мусулмонларнинг бир маромдаги ҳаракатларига тамсил этилиши шунчалик ҳаққоний ва нафисдир.

«Дин», «зуҳду тақво» ташбеҳлари зоҳиран ёшлик, риндона ошиқлик тасаввурида гўё кўнгилнинг эрк-ихтиёрига эмас, балки ақлнинг панду ўғитларига, ҳиссиёт оламига эмас, балки шаърий одоб ақидаларига даъват этишдек маъноларни ифодалаши лозим бўлгани ҳолда, лутфан (халқона ҳурфикрлилик, ҳатто кинояомиз иштибоҳ оҳанглирида) ишқий эҳтиросга «ён берган»дай бўлади. Буни даҳриёна шаккоклик эмас, балки шеърият, нафосат қонунлари тақозо этган сўз фасохати усулларидан деб тушунсак тўғрироқ бўлар. Байт:

***То қароқчи кўзларинг дин йўлини урдилар,
Зуҳду тақво мулкидин келмади бир қарвон.***

Аввало, шуни таъкидлаб ўтиш керакки, санъат, бадий ижоднинг бошқа соҳаларида бўлганидай шеъриятнинг ўз қонунлари, махсус шартли-рамзий меъёрлари, усулларига биноан ташбеҳ, тимсол, нисбат, тафсиллар (мусиқада товуш-оҳанг тўлқинлари, тасвирий санъатда ранг, нур, соя, чизиқлар гаммаси) учун макон ва замон билан ёки оддий ва муқаддас тушунчалар билан боғлиқ чегара, тафовутларнинг деярли аҳамияти йўқ. Яъни санъаткорнинг, жумладан, шоирнинг асосий мақсади бадий нисбат учун олинган муайян сўз-ташбеҳнинг туб маъноси – моҳиятига эмас, балки у ўташи лозим бўлган бадий вазифага йўналтирилади, бунинг санъат нуқтаи назаридан нечоғлиқ самара беришига алоҳида эътибор қилинади. Шу жиҳатдан, масалан, қадим қарвон йўллари «дин йўли» деб, қарвон чиққан мамлакат «зуҳду тақво мулки» деб аталиши ёки қарвонга муқобил «қароқчи» ташбеҳининг қўлланиши шартли-бадий усул ҳолос. Асосий масала – маҳбуба кўзларидан (кўзлар орқали, унинг ўзидан, малоҳатидан) олинган фавқулод-да кучли таассурот – ақл-хушнинг ҳайратда лол қолишида, муқаддас ақидаларнинг ҳам беихтиёр чекиниши ва аксинча, муҳаббат туйғуларининг жунбушга келишида.

Лекин шуни эътироф қилиш ва шунга иқрор бўлиш керакки, анъанавий шеърият қонунлари ва улуғ шоирнинг нозик бадий-мантиқ туйғуси тақозоси билан «қароқчи» ва «қарвон», «дин йўли» ва «зуҳду тақво мулки» каби ташбеҳлар воситасидагина маҳбуба кўзларининг оригинал, бетакрор ва жонб лирик образи яратилди. Демак, биринчи қарашда, диний истилоҳлар гўё номағруб, ниманидир фош қилувчи маънода қўлланаётгандай туюлиши мумкин. Бундай юзаки-маҳдуд ёндашиш комил мусулмон эътиқодидаги, илоҳиёт илмининг устоз алломаларидан бири улуғ мутафаккир шоирнинг муборақ номига номуносиб иш, айни дидсизлик, ҳатто маърифатсиз-нодонлик бўлур эди.

Диний мазмундаги истилоҳ-ташбеҳлар каби ижтимоий муносабатлар соҳасидан олинган шеърий нисбатларни ҳам адабиёт фанида, жумладан, навоийшуносликда ҳанузгача бир ёклама, хато талқин қилиш ҳоллари учраб туради. Масалан, маҳбуба нигоҳига нисбат берилган «золим», «жаллод», «қотил кўзинг» каби иборалар шарҳланар экан, асосий мақсад – ишқий муносабатлар соҳаси бир ёқда қолиб, гўёки даҳшатли қатлгоҳлар, қонли манзараларни кўрсатиш шоирнинг ғоявий позицияси, эстетик назари, ҳатто инсонпарварлиги, ижодий жасоратининг ифодаси тарзида ҳукм қилинади. Ҳолбуки... яхшиси, шохбайт:

***Кўзларингким турку тожик ўлди кўнглум мулкида,
Зулм этар ул навъиким бир кишвар аҳлига чуғул.***

Шубҳа йўқки, байтнинг бутун жозибаси маҳбуба кўзлари қорачиғи (аввалги байтларда «кўз мардуми»)нинг бири туркка, иккинчиси тожик элатига мансуб икки бузуқи-жанжалкашга тамсил қилинишида. Бундай қиёслаш усулида темурийлар давридаги ё ундан аввалми бир неча чўғол (Навоийда «чуғул») – чақимчилар иғвоси билан фанатик-жоҳил оломон чиқарган ғавғоларга рамзий-киноявий ишора бор. Лекин шоирда маҳбубанинг «хусни билан нози» ва ошиқнинг «арзию ниёзи»ни ҳар галгидай энг кучли, энг ёрқин, бетакрор-ҳайратбахш тимсолларда ифодалашдан ортиқроқ, эзгуроқ мақсад бўлмаслиги керак ва табиийки, ғазалхон ҳам мазкур байтни ўқиб, муқояса-нисбатнинг ҳаққонийлиги учун фақат ҳайратланиши, завҳ-

шавқ олиши мумкин. Бадий мантиқ (аникроғи, шеърятга хос шартлилик) тақозоси билан Навоий хаёлидаги лоларух – маҳбубнинг «турку тожик» янглиғ кўзлари туфайли ошиқ кўнглида пайдо бўлган тўполон – ларзали ҳолат айна бир мамлакат фуқароларига қилинган зулм билан тенглаштирилади (бусиз «бир кишвар аҳли» билан бир кишининг «кўнгил мулки»ни, демак, маҳбуба кўзлари билан ошиқ кўнглини ўзаро боғлаш маъносиз, номавзун бўлар эди). Шундай қилиб, мувозана (параллелизм) усулила, ғоявий мақсад эмас, балки шеърини восита сифатида ижтимоий муносабатлар доирасидан олинган ташбеҳ-тимсоллар («икки чуғул», «турку тожик») орқали лирик тароватли рамзий образ яратилади.

Ў Н Т Ў Қ Қ И З И Н Ч И М А Қ О Л А Т

«ОРАЗ УЗРА» ЧИЗИЛГАН ЛАВҲАЛАР

*Юзи васфига Навоий тушмиш,
Барги гулдин ясангиз дафтар анга.*

Навоий ғазалиётида «юз», «ораз», «чехра», «рухсор», баъзан «жамол» ва «суврат» ташбеҳлари орқали маҳбубанинг асосан зоҳирий дунёси, гўзал кўриниши, латиф қиёфаси, жозибатор сиймоси чизилади (кейинги икки тимсол бошқа кенгрок маъноларда ҳам келиши мумкин). Аслида «юз» ёки «ораз» рамзлари кўз, қош, киприк, лаб, оғиз, хол тимсолларига нисбатан умумийлик хусусиятига эга (табiiйки, гўзал чехрани қош ё кўзсиз тасаввур қилиб бўлмайди). Бас, «юз» ё «рухсор»да нафақат гўзаллик, балки тароват, бокиралик, ёруғлик, илиқлик, сафобахшлик, поклик, комиллик каби маъно қирралари акс этиши мумкин. Шохбайт:

*Оразим акси юзинг ойна тушган, турфадур,
Ким кўрубтур ҳам ҳазон бир ойда бўлмоқ, ҳам баҳор.*

Улуғ шоир хаёлининг ажаб бир жилваси: не толедирки, ошиқ ўз маҳбуби билан учрашмоқ шарафига молик бўладию, шу ғойиб, мўъжиз аснода маҳбуба жамолининг кўзгусига (мантиқан «юз ойна» ойна маъносини ҳам билдиради) унинг ҳажр изтиробларида сорғарган «оразим акси тушади». Байтнинг бутун жозоба сири шу нуқтадан – ўша кутилмаган инъикос – «турфа» манзара ҳайратидан бошланади. Маҳбубанинг ой юзи нафақат ойинадек тиниқ, айна пайтда гул-гул очилган, яшнаган; демак, жамол кўзгусида икки фасл намоён – баҳорий тароват, нуру нафосат билан ёнма-ён кўзгу юпун, ранглар, заъфарон ҳазон... Қувонч билан қайғу, бахт билан фожеа бақамти. Ҳаётда бунинг каби зиддиятли ҳоллар озми? Бундай «турфа» манзара ошиқ хаёлини не кўйларга бошлаган, кўнглида қандай оғриқлар пайдо қилган экан? Бундай кескин ҳаёт – мамот тафовутини маҳбуба билвосита (ўз юзи ойинасида) тамошо қилолмасада, бевосита – юзма-юз кўриб, сезиб туриши ошиқ учун қанчалар оғир, озорли? Не ажабки, маҳбубанинг хусну латофатига шунчалар баланд баҳо, ҳаётбахш маъно бера туриб, ошиқ аҳволи шунчалар ўксик, фожеали тасвирланган бу шохбайт кишида мунгли бир шавқ уйғотади. Бу ҳаётнинг муш-кил, пурдаси ҳақиқати – ишқ савдоси билан шеърини санъатнинг махсус йўғурмаси, мўъжизали уйғунлиги натижасидир (Навоий «ҳазон – баҳор» муқобил тимсолларидан тазод, «ой»нинг икки хил маъносидан тажнис яратади). Бошқа бир ғазалда «юз» тимсоли такроран (уч бор) келиб, ҳар гал ўзгача маъно, бадий жило касб этади. Байт:

*Меҳр юз кўрмай ўчашиди пардадин чиққач юзунг,
Олғали қўймас сориг юзин қаро ердин уёт.*

Муҳаббат лирикасида маҳбубанинг «хусни ва нози»га бағишланган шохбайтлар кўпми ёки ошиқнинг «арзи ва ниёзи» ифодаланган сатрларми – буни аниқлаш мушқил иш, сабаби, Заҳириддин Бобурнинг аниқ ва мухтасар тавсифича, «кўб»лик фақат «хўб»лик билан ўлчансагина қадрли. Шу маънода маҳбуба «юзи» унинг қуёш («меҳр») «юзи»га нисбати орқали қанчалар «хўп» чизилган! «Меҳр юз кўрмай ўчашиди...» Ажабо! Қуёшдек бир-биридан фузун, мўътабар ва ноёб маъноларда музаян этилган, кенг анъанага айланган рамзий образ бу гал инсоний қиёфа олади. У то ҳануз ўзини гўзаллик дунёсининг иккаю ягона тимсоли деб билгани учун ҳам Навоий хаёлан чизган маҳбубанинг мислсиз латофатини дилдан сезгандай, бундай рақобатга дош беролмай, аламига чидамасдан исён кўтиради – «ўчашиди» ва рақиби – маҳбубанинг «пардадан чиққан юзи»ни кўргандан кўрмасликни афзал билади («меҳр»

тимсолининг самовий жисм – куёшга ва айникса, қадр талашган гўзаллар сажияси – мағрур атвориға нисбати мантиқан қанчалик асосли!). Лекин иккинчи мисрада Навоий гўзаллар ичида уят, андеша ҳиссини эъзозлаган «хўблар» борлигини, улар ўз қилмишларидан пушаймон бўлишлари мумкинлигини таъкидлагандай, аввал «ўчашса» ҳам, кейин бундан изтироб чеккан одамнинг руҳий ҳолатини куёшга кўчиради: «Олғали қўймас сориг юзин қаро ердин уёт». Бундай маломатангиз тамсил («сориг юз»нинг «қаро ер»га нисбати) лирик манзаранинг ғоят аниқ, ҳаққонийлигидан ташқари билвосита маҳбубанинг гўзаллиги дунёсига айрича қиммат бериш – унинг «пардадин чиққан юзи» куёш қаршисида беқиёс даражада жозибадор эканлигини кўрсатишга даъват этилгандир. Шундай қилиб, «юз» ташбеҳининг турли маъно қирралари орқали (тажнис), шунингдек ижодий қайта ишланган халқ матали заминида (ирсол-ул масал – иккинчи мисра) тутилмаган лирик образ яратилади.

Не ажабки, ғазаллардан бирида ўша ҳолат такрорлангандай бўлади – яна маҳбуба юзи билан «меҳр» куёш) ўртасидаги «рақобат» қаламга олинади, бироқ, эътибор беринг-а, айна бирдай нисбатлаш усули қанчалик ўзгача қиёфа, бадиий жило олади. Шохбайт:

Юзунг ҳижолатидин меҳр ўйла сорғармиш.

Ки субҳ айлар онинг заъфаронидин кулгу.

Биринчи мисрада дафъатан машриқ уфқида куёш кўринган дақиқалардаги мўъжиз манзара, не тонгки, «меҳр ўйла сорғармиш» тарзида чизилади, бунинг сабабчиси – Навоий ҳаёлидаги маҳбуб, унинг юзидан таралган зиё, сафо (дарвоқе, бошқа бир ғазалда шундай байт бор: «Равшандурурки, меҳр юзунгдин олур сафо, Не важқила қамар андин олур зиё», яъни куёш юзингдан нурафшон бўлмаганда ой қандай қилиб ундан ёруғлик оларди?). Ҳатто куёшни «ҳижолатдан сорғар»тирган ўша беқиёс гўзаллик тимсоли – гулрў юзининг офтоби бечора ошиқни не қўйларга солиши мумкинлигини бир тасаввур қилиб кўринг! Мана Навоий талқинида фақир ҳақир ошиқ-инсоннинг илоҳий сеҳр-жозиба соҳибаси – маҳбуб васлига етиш «мумкини йўқ»лигининг мантиқий асоси! Ана энди иккинчи мисрани шарҳласак бўлади: «Ки субҳ айлар онинг заъфаронидин кулгу». Навоийга «тенгри эҳсон» тарзида берилган шеърий даҳо сўзнинг қандай нозик, ҳарир маънолари, нафис нукталарини, қандай зоҳирий ва ботиний қирраларини, мусиқий-тасвирий (оҳанг ва рангларга хос) имкониятларини бадиий таҳқиқ қилишини, ҳар қалай, умумий тарзда кўрсатиб, шарҳлаб бериш мумкин... Вожаб! Субҳ кутилмаган тарзда мўъжизакор мусаввир ё соҳир кимёгарга айланади: «ҳижолатидин сорғармиш» куёшнинг заъфарон бўёғидан «кулгу»нинг самовий тасвирини чизади ёки оламнинг сарғиш рангли унсури – кимёсидан «кулгу» тимсолини ясайди. Бундай шарҳ ҳали кифоя эмас: нега «кулгу»нинг туси «заъфарон»? Бундай нисбатлаш одатда касалманд, хаста одамнинг юзига мувофиқ келмайдими? Бунда шеърий мантиқ уч хил ҳолат ё аломатнинг уйғунлиги, бутунлигини тақозо қилади: куёшнинг ҳижолатли кўриниши, тонгдаги сафобахш ёруғлик ва ниҳоят, субҳидамдаги табиатнинг салқини, яъни сахар ҳавосининг ҳали ҳарорат инмаган заҳри – шу хусусиятлар «кулгу» мажози замирига санъаткорлик билан жойланган. Ҳолбуки, шохбайтдан шоир кузатган мақсад ўз ҳаёлидаги маҳбуба юзидан ҳайратланиш, самовий бир шавқ-рағбат ҳолатини кечиришдан иборат. Бу – хоса маъни (хос, камёб маъноларни инкишоф этиш) санъатининг рангин намунаси.

Навоий ғазалиётида ҳусн-жамол таърифида инсоний гўзалликнинг маънавий қирраларига айрича қиммат берилган байтлар оз эмас. Шохбайт:

Жамол авроқида ҳар нукта бор ул юзда зоҳирдур,

Магар ул сафҳани даврон боридин мунтахаб қилмиш.

Дунёнинг не-не сўз сеҳргарлари ушшоқ аҳлининг ўй-ҳаёлини банд қилган маҳбублар, лоларуҳлар ҳусни ҳақидаги шеърий латофатномага муносиб ва мавзун ташбеҳу тимсол излашдан толмай, матлуб ва манзур сўз тополмай гўё «жаҳон овораси» бўлганлар. Бундай уринишлар бекор-беҳуда бўлса-чи? Чиндан ҳам биринчи мисра мазмунига кўра, маҳбубанинг ҳусн олами таҳқиқ қилиш имконсиз бўлган гўзаллик китобидирки, унинг вараутари («жамол авроқи»)га битилган «ҳар нукта» – нозик, сирли маънони зоҳиран «ул юз»дан ўқиб олиш мумкин. Лекин унда зухур этган мўъжиз нукталарни даврон назари саралаган («мунтахаб қилмиш»). Фақат Навоийнинг шеърий даҳосига хос нозик бадиий мантиқ тақозосига кўра, маҳбубларнинг ҳусн мулки маънавий-руҳий олам билан уйғунлик касб этиши учун «жамол авроқи» – «нукта»га, «юз» – «сафҳа»га, «сафҳа» – «мунтахаб қилишга»га таносиб усулида, иккала мисрадаги «бор» (мавжуд), «бори» («барчаси») ташбеҳлари тажнис йўлида узвий алоқа

боғлайди. Шу тариқа, хаттотлик – китобат санъати тафсиллари (авроқ, сафҳа, нукта, мунтахаб) воситасида маҳбубанинг «хусни ва нози» таърифи учун кенг анъанага айланмаган маънавий қирралари ажралиб турган тансиқ лирик образ шаклланади.

Маҳбуба рухсори гоҳ ошиқнинг кўнгли, жони, кўзи билан мутаносиб (чунончи: «Чсхрасиға мезбон ўлсун кўзум, ул чехрани кўзларим уйидин ўзга уйга меҳмон айлама»), гоҳида табиат, самовот ҳодисалари («Жамолинг субҳидин кулбамни равшан қилки, бошимга фалак ғамхонаси емрулгудектур фурҳатинг шоми») билан бир бутун ҳолда, гўё азалий хилқат унсури тарзида чизилади. Байт:

***Оразинг ҳажрида зор эрдим қуёш ботқон чоғи,
Ким сабо пайки манга еткурди бир гул яфроғи.***

Яна бир ҳажр туни олдидан ошиқнинг соғинч ва интизорлик ҳислари туғён қилганда гўё ғойибдан нажот етиб, маҳбубадан шафқат мактуби келгандай бир ҳол юз беради: окшом олди эсган дилкушо насим чамандаги қай бир гулнинг худди ёр юзидай нафис, ҳарир «яфроғи»ни учуриб келиб, шундоққина ошиқнинг пойига, ташлагандай бўлади (бу қизил гулдан кўра атр гулнинг оқ-пушти япроғи бўлиши керак). Шоирнинг «сабо пайки (яъни чопари) манга еткурди» иборасида ошиқ кечираётган аламоқ қувонч, изтиробли шукроналик, кинояомиз ҳайрат туйғулари мужассам ифодаланган. Бир байтда турфа ранг зиддиятли, дардли гўзаллик: маҳбуба оразининг гул япроғига нисбати қанчалик латиф бўлса, шунчалик ҳазин ва алдамчи; табиатнинг «қуёш ботқон чоғи»даги мўъжизакор ҳодисаси – руҳафзо шаббоданинг нома элтувчи чопар – хабарчига нисбати ғоятда нафис, айнаи замонда бу «ҳажрида зор» ошиқ кайфиятига қандай зиддиятли таъсир кўрсатади! Шу тариқа, азалий стихиянинг ғаройиб ҳодисалари заминидан яратилган шеърини силсиласидан ёр юзи – «оразининг» тугилмаган лирик образи шаклланади.

Бошқа бир ғазалда ўша ораз – гул барги параллелизм (мувозана усули)да янада рангин-ўзгача лавҳа яратилади. Байт:

***Оразини боғ аро чун кўрди ҳайрон ўлди гул,
Баргсиз қолди нединким, бас, паришон ўлди гул***

Классик ғазалиётимизда табиатдаги гўзалликларга нисбатан инсоний нафосат ва латофатнинг бекиёс даражада ортиқлигини бадиий-мантиқий «асослаб» берган байтлар озмунча эмас. Юқоридаги шоҳбайтда бундай анъанавий муқояса – тамсил этиш усули ҳайратомиз аниқ, тирик мушоҳада, тиниқ ва ўткир шеърини нигоҳ меваси сифатида ифодаланади: лоларуҳ ёр баногоҳ «боғаро» сайр қилгани чиқади; бошқа гуллар орасида ўзининг кўркемлиги, нафислиги, муаттар бўйи билан чаманга оро бериб турган, гулларнинг султони ҳисобланган атргул гўзаллар гўзали маҳбубга кўзи тушадию кучли ҳайратдан, эҳтимол, ундан ҳам кучлироқ рашқ изтиробидан лолу паришон қолади. Бу ҳол оқибатда нафақат унинг хусни-латофатини сўндиради, балки ўзини, ўзлигини йўқотишга олиб боради, яъни «баргсиз қолади». Табиатда ажаб зиддият бор: гул ғунчасининг расо очилиши – гўзалликнинг тўла намоён бўлиши ўз заволига сабаб бўлади – унга мазмун ва шакл, маъно ва қиммат берган қизил ёки оқ-пушти, нозик-ҳарир барглари бир-бир тўзиб кетади. Навоий мана шу ҳам зиддиятли, ҳам табиий ва тадрижий жараёни маҳбуба хуснининг шеърини нисбати учун гўё анчагина «жадаллаштириб» кўрсатгандай завқ-шавққа йўғрилган ҳазин бир таассурот қолади. Шу тариқа, «боғ аро» содир бўлиб турадиган табиий бир ҳодиса фонида жозиб лирик образ-манзара чизилади.

«Барги гул» ташбиҳи воситасида тартиб берилган манзара лавҳаларидан рангин намуна сифатида яна бир шоҳбайт:

***Юзи васфига Навоий тушмиш,
Барги гулдин ясангиз дафтар анга.***

Маҳбуба юзининг назокату латофатини атр гул баргига қиёслашдек гўё кенг анъана тусини олган шеърини усул ортиқ шавқ-ҳайрат уйғотмаслиги ҳам мумкин-ку. Лекин бу байтнинг жозибаси сири – унинг оҳанги, ўзгача интонация замирига жойланган нуктадон маънода: бу гал шоирнинг қаҳрамони ҳам ошиқ, ҳам шоир (аниқроғи, муҳаббатнинг шавқу рағбати уни шоирга айлантирган); унинг илҳоми эндигина уйғонган – қалами фақат илк мисраларни ёза бошлаган («васфига...тушмиш»)ки, бу жозибадор, мафтункор, сирли-сехрли қўшиқ – мадҳия қанча давом этишини ошиқ-шоирнинг ўзи ҳам аниқ айтиб беролмайди. Моҳиятда бу навонинг интиҳоси борми ўзи?! Шоирга фақат «барги гул» варақаларидан

биринчи «дафтар ясаб» берсалар бўлгани! Бу нозик юмушни ким адо этади, саҳхофларми, лаввоҳларми, ҳаттотларми?! Ҳарир ипак қоғоз усталари ўта нозик гул барги варақаларидан махсус дафтарни қандай бунёд этарканлар? Хуллас, юқоридаги шохбайт оҳангида фақат шеърят санъатига хос, мумкинчилиги бўлмаган жойда имкон топиш, яратишдек мўъжизакор илоҳий иқтидор истаги – таманноси зухур этади. Илло, Навоий ҳаёлидаги маҳвашнинг «юзи васфи» ёлғиз «барги гул...дафтари»ни тақозо қилса не тонг!

«Нақш» радибли ғазалда «ораз» – «кўнгул» ташбеҳларидан Шарқнинг машҳур Юсуфу Зулайҳо афсонаси заминида (таносиб ва талмеҳ санъатлари воситасида) яна ўзгача шеърӣ лавҳа яратилади. Шохбайт:

***Оразинг нақшики чиқмас тийра кўнгулмдин даме
Қилдилар гўёки Юсуф сувратин зиндонда нақш.***

Маҳбуба рухсорининг бу гал мусаввируна тасвир – «нақш»га айланиши улуғ шоир ҳаёли ва илҳомининг инъоми (Юсуф номи билан боғланган талмеҳ санъати) тақозосидир. Аввало, шохбайтдаги бадий мантиқ сил-силаси ғаройиб ва ҳайратбахш: Юсуфни маломат билан зиндонбанд этганларидан кейин унинг жаҳонда тенгсиз сиймоси— суврати зиндон деворларида ҳам пайдо бўлгандир (эҳтимол, бир неча тасвир!). Демак, сураткаш – наққош бандилар ҳам маломат балосига йўлиққан бечора ошиқлар ёки ўша балокашлар орасида биттаси мусаввир. Лекин зиндон деворида фақат Юсуф суврати (ёки сувратлари) чизилишининг боиси нимада экан? Айбсиз гуноҳкор рассом Юсуф сувратини беихтиёр ҳайрату рағбат билан чизганми ёки бошига бахтиқаро кунлар келишига сабабкор маҳбубини Юсуф тимсолида улуғлаганми? Ахир афсонага биноан, тангри илоҳий бандаларига ҳусн ҳадя этганда, гўзаллик мўъжизасининг ўндан тўққиз ҳиссасини Юсуф Алайҳиссаломга, фақат бир улушини бошқа (аёл)ларга раво кўрган эмиш. Эҳтимол, шу ривоят туфайли Шарқнинг соҳир шоирлари ўзларининг асосий қаҳрамони – ошиқни Мажнунга, Фарҳодга, Вомиққа қиёс этганлари ҳолда, идеал маҳбуба – орзу гўзали, ҳаёл малагини Лайли, Ширин, Узролардан зиёдроқ Юсуфга нисбат берадилар (демак, чин гўзаллик миллат, иқлим, имон-эътиқод тафовутларини тан олмайди деган ақида фақат Юсуф сиймосида истисноли). Шу маънода зиндонбанд ошиқ-рассомнинг Юсуф билан ёнма-ён, унга қисматдош бўлгани эҳтимолидан кўра, унинг беназир ҳусн-жамоли ҳақидаги машҳур киссадан воқиф, ўз маҳбуби қиёфасини ҳаёлан Юсуфга тамсил қилгани бадий мантиққа яқинроқдир. Навоийга ҳам шундай мантиқ мақбул ва матлуб. Муҳаббат мулкининг буюк ғазалнавис ва дostonнависи ўзи ҳаёл қилган моҳрўйнинг кўнгилдаги тасвири – «нақши»ни гўё қоронғи зиндонни ёритган мўъжизакор бир ҳол (буни фақат дард аҳли ҳис этиши, ҳаёл қилиши мумкин) – Юсуф сувратига қиёслашида қанчалик нафосату, қанчалик мунг бор! «Тийра кўнгул»дан бир дақиқа нари кетмас («чиқмас...даме») ораз тасвири ҳақида, не чоғлиқ оғир-ҳазин бўлмасин, мозийнинг энг даҳшатли, ғайриинсоний, ваҳшат манзилгоҳи – зиндон манзараси нисбати орқалигина бутун, ёрқин тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Навоий қалами таҳқиқ этиши мумкин бўлган сўз фасохати туфайли гўё мудҳиш манзара чекингандай бўлади, ҳаслхонамизни бетакрор лирик лавҳа – миниатюр образ бахш этган дардли бир шавқ банд этади.

Ғазаллардан бирида ўша «ораз нақши», «кўнгил» тимсолларидан бошқача характердаги – мусаввируна лавҳа яратилади. Шохбайт:

***Оразинг нақшин кўнгул лавҳида тасвир эткамен,
Бўлмаса тақдир ани кўрмак, не тадбир эткамен?***

Навоийнинг лирик қаҳрамони аввалги бир байтда ошиқ-шоир қиёфасида («юзи васфига Навоий тушмиш...») кўринган бўлса, бу гал ошиқ-рассом (аниқроғи, ботиний-руҳий дунё мусаввири)га айланади. Бас, чин муҳаббат ва нафосат шайдоси дунёда мисоли йўқ гўзал ёрини фақат ҳаёл кўзгусида гавдалантириш билан кифояланиши мумкинми? Шунинг учун унинг ноёб сувратини («нақшин») «кўнгул лавҳида» чизмоқчи бўлса не ажаб? Айниқса, ошиқ-рассом учун муборақ ва эзгу ният... Лекин ҳаёлдаги маҳбуб тимсолини кўнгил лавҳасида ифодалаш – сувратлаш фақат айтишга осон. Эҳтимол, бундай ғаройиб яратиш жараёни – руҳий чизгилар, моддий заминсиз, сирли-мўжиз қирралар, ҳиссий ранглар жилоси (кўнгил лавҳаси нималигини тасаввур қилиб кўринг!) ёлғиз шоир-рассомга, яъни шеърятга хос сўз санъати имкониятлари билан руҳият сувратини чизиш иқтидорига молик ва матлуб ҳолдир...Шунинг учун бўлса керакки, Навоийдек сўз санъаткори (аниқроғи, лирик қаҳрамони – ошиқ-рассом)бундай сеҳрли сувратни кўриш ташвиши ҳақида ўйлай бошлайди: «Бўлмаса тақдир ани кўрмак, не тадбир

эткамен?» Ошиқнинг бундай безовта ҳолати замирида, табиийки, маҳбубининг дунё хазинасига бергусиз хаёли, соғинчи, ҳасратлари зухур этади. Бундай ғаройиб «тақдир» умиди билан «тадбир» излаб қийналиш ҳоллари Навоий хаёлхонаси ҳақидаги тасаввуримизни, шубҳасиз, бойитади.

«Айлама» радифли ғазалда маҳбуб «чехраси» ошиқ «кўзи» билан меҳмон – мезбон ташбеҳлари орқали таносиб усулида боғланиб, ажаб нуктадон шеърӣ лавҳа яратилади. Шохбайт:

***Чехрасига мезбон ўлсун кўзум, ул чехрани
Кўзларим уйидан ўзга уйга меҳмон айлама.***

Бу гўзал байт маъни-маъно ва шеърӣ фасоҳат эътибори-ла икки аломати билан эътиборни тортади: биринчидан, меҳмоннавозлик фақат олийҳиммат ва саховатли одамларга хос хислат, хайрли одат эмас, айни пайтда бу кўнгил саховати, маънавий давлат, руҳӣ бойлик рамзидир. Халқимиз: «Меҳмон – атоӣи худо» деганда ана шу кўнгил эшигининг очиклиги, кўнгул уйинг кенглигини назарда тутган эмасми? Қолаверса, бу – даставвал, азиз ва мунис, чин дўст, вафолик кишининг соғинч, эзгу ният, самимият, меҳр-оқибат дастурхони атрофидаги дил мулоқоти, юксак эътибор ва эъзозга лойиқ, интиқ дил суҳбати, халқ алёри тили билан айтганда чин юракдан «ҳасратлашадиган» мутлақ самимият нури билан нурафшон, бебаҳо сониялар, ҳатто соатлар лаззати. Демак, улуғ саховат эгаси – ҳазрат Навоий «мезбон-меҳмон» истилоҳларини шеърӣ нисбат ўрнида бадӣи истифода этганида, шубҳасиз, том маънодаги инсонӣ яқинлик – анис ва мунис кишилар дўстлигининг эъзозли, муборак ўлчови – мезони, эътиқод даражасида қиммат берса арзирли маънавий-ахлоқӣ камолот рамзи даражасида улуғлаш мақсадини кузатган. Ниҳоят, иккинчидан, (санъат, шеърӣят қонунлари нуктаи назаридан), энг муҳими, шоирнинг қаҳрамони – ошиқнинг кўз қорачиғи дунёда ягона азиз меҳмони – ёрни кутувчи «мезбон»га, кўзлар энг бахтли уй – меҳмонхонага айланади. Шеърӣ лутф-сўз латофатини кўринг: маҳбубнинг ўзи эмас, хаёлдаги «чехраси» ғойибона меҳмон бўлиши тангридан илтижо қилинади. Ошиқ-илтижосининг иккинчи шартӣ муҳаббат дардининг моҳиятини чуқурроқ англашга ёрдам беради, яъни Навоий хаёл қилган маҳбуб ўз гўзаллиги билан ушшоқ аҳлини қанчалик мафтун этмасин (шоир бошқа бир ғазалида: «Лоларуҳлар аҳдининг маҳкамлиги мумкин эмас», дейди), фақат шу жафокаш истаги учун вафонинг мужассам тимсоли бўлиб қолиши керак, бу истак-муножот иккинчи мисрада ифодаланган:

«Кўзларим уйидин ўзга уйга меҳмон айлама».

Бу сатр замирида муҳаббатнинг ўзига хос соқчиси, руҳӣ қалқони бўлган муқаддас рашқ туйғусидан кўра кучлироқ садоқат шеvasи, ишқ савдосининг чин баҳоси – инсонӣ поклик туйғуси, ҳар қандай шубҳа-иштибоҳдан фориғ эътимод зухур этган.

Ва ниҳоят, шоирнинг қаҳрамони – ошиқ Навоий хаёл қилган гулруҳ «юзи» уйқу ва туш тимсоллари орқали абадий гўзаллик рамзига айланади. Шохбайт:

***Юзунгни тушта кўрар мумкин ўлса, истармен
Онингдек уйқуки, андин сўнг ўлмагай уйқу.***

Вожаб! Маҳбуба жамолини фақат «тушта кўришни хаёл қила туриб, абадий уйқудек ҳаёт-мамот фалсафаси ҳақида шунчалар терану ҳазин лавҳа яратиш, шунчалар руҳафзою мунгли навосозлик қилиш ёлғиз шеърӣят санъати – сўз фасоҳати соҳибларига мушарраф бўлиши мумкин... Туш – рўё оламининг макон ва замон, жисм ва жон, тафаккур ва ҳиссиёт мезонлари, меъёрлари билан ихота этилмаган руҳӣ-илоҳӣ, ғойиб-мўъжизакор минтақаларида, буржларида мулоқот қилиш (айниқса «васли мумкини йўқ» хавос ишқи аҳли – хос ошиқлар учун), тўйиб дийдорлашиш, гоҳ қулиб, гоҳи йиғлаб ҳасратлашиш, истаганча сайр этиш, истаганча... Йўқ, шоир кузатган мақсад – фақат маҳбуба «юзини кўриш». Лекин мазкур байт чуқур зиддияти билан гўзал, жозиб: наинки шундай юксак шеърӣ хаёл оқибатда туш бўлиб чиқса, туш бўлганда ҳам мангу уйқу истаги оқибатда ўлим ваҳшатидан устун келолмас! Ҳолбуки, ифрот (фавкулудда муболаға) санъати орқали ифодаланган туш – уйқу тимсоли замирида маҳбуба юзида ҳеч қачон таҳқиқ қилиб тамомлаб бўлмас маъно, латофат, жозиба қирралари, жилолари (гўё ўша юзда борлиқнинг таҷаддиёт қонунлари мужассамлангандай) зухур этади. «Уйқу» ташбеҳининг маъно қирралари таҷнис санъатига замин ҳозирлайди: «Истармен онингдек уйқуки, андин сўнг ўлмагай уйқу»...

ЙИГИРМАНЧИ МАҚОЛАТ

«ЎЗГАЧА ҲОЛ» БАЁНИ

*Эй Навоий, шарҳи ҳолимни дедим ирсол этай,
Сўзидин ҳам сафҳага ўт тушти, ҳам куйди қалам.*

Ҳол – дунявий-мажозий ва тасаввуфона-илоҳий шеърятнинг кенг тарқалган севимли образларидан. У – инсоннинг ботиний дунёси – сийрати, дили, кўнгли, руҳияти рамзи. Йўқ, аниқроғи, инсон кўнглида ва руҳида кечадиган энг нозик – маҳрам, сирли-сехрли жараёнлар, лаҳзалар, мавжлар, тебранишлар, садолар, оҳанглар, жилолар рамзи, суврати. Шохбайт:

*Бирки ҳайрон бўлди ул оразга, кўрди халқдин
Ҳар нафас юз қатла ўз ҳолига ҳайрондур, кўнгул.*

Бир марта, фақат бир марта ҳайрат ичида боқишнинг кутилмаган оғриқли, айни чоғда лаззатбахш оқибати: Навоий ҳаёлидаги лоларуҳ маҳбуб «ораз»га унинг бечора қаҳрамони – ошиқ беихтиёр ҳайрон бўлиб қарадию, кўнглида ажаб ҳолат ўзгариши содир бўлди, бундан одамларнинг ҳам ороми бузилди – улар бу фавқуллодда сирли-ғаройиб ҳолни кўриб, ҳайратдан ёқа ушладилар, йўқ, бу кам – «ҳар нафас юз қатла» ҳайронлик вазиятига тушдилар. Шу тариқа, Навоий-ошиқ кўнглининг маҳбуба рухсорига («ораз», «кўнгул» – таносиб, «бирки», «юз қатла» – тазод усуллари) нисбатидан «ҳол»нинг тутилмаган лирик образи яратилади.

Яна бир ғазалда ошиқнинг ҳажр қийноқларида озурда бўлган «ҳоли» ўзгача қирраси билан очилади. Байт:

*Бўлб ул гул садқаси, ҳолингни арз этмиш сабо
Эй Навоий, бўлса юз жонинг – сабонинг садқаси.*

«Садқаси», «сабо» сўзлари ўзаро жой алмашиб, такрорланиб келиши (тарди акс санъати) дан, лутфона шўхравон оҳанг, тоза, тароватли ранглар – табиат тимсоллари («гул», «сабо»)дан яратилган бу мажозий лавҳада «ҳол» ташбеҳи кутилмаган тарзда шайдо йигит руҳининг бахтиёрлик таронаси рамзига айланади: ошиқ ўз аҳволини маҳбубга етказгани учун («арз этмиш») сабодан шунчалар миннатдорки, иложи бўлса, бир эмас, юз жонни унга бахшида этишга тайёр (зоҳиран имконга сиғмаган нарса, ҳодиса, ҳолатдан шеърятда лирик лавҳа, манзара, тимсол-образ яратиш чинакам сўз фасоҳатидир). Инсон кайфияти – руҳиятининг бундай ғаройиб-самовий ҳолати реал ҳаётда, ўзаро муносабатлар доирасида, халқнинг жонли муомила тилида, ифодавий нақлларида ҳам учраб туради: «унинг қувончи еру кўкка сиғмасди», «жонини жонига улайди». «етса молим, етмаса жоним» ва ҳоказо.

Бошқа бир шеърда «ҳолат» муншийлик ва таҳрир санъати воситасида фавқуллодда нозик, нуқтадон лирик лавҳага айланади. Байт:

*Зулфи ичра зор жисмим ҳолатин қилсанг рақам,
Эй муҳаррир, зарҳал этгайсен қаро таҳрир ила.*

Мусаввирлик, наққошлик, китобат каби мусулмон Шарқининг ғоят нозик санъатларидан яхши хабардор, бу борада шахсан хомийлик, раҳнамолик қилган улуғ шоирнинг мазкур шохбайтда «ҳолат» тимсолини яратиш усули беихтиёр ҳайратга солади. Гарчи муҳаррирлик санъати (бу ҳам ўша замонда, масалан, ҳаттотлик каби фақат касб эмас, санъат даражасига етган эди) рассомлик бўлмаса ҳам, Навоий «ҳолат» тасвирида сўзларни иложи бўлса рангин ҳарфларда ёзишни тавсия қилмоқчи бўлади-ю, лекин бунинг иложи йўқлигини фаҳмлаб қолади (эҳтимол, маҳбубанинг «зулфи» таърифланган сўзлар, сатрлар қора ҳарфлар билан битилиши, навбат ошиқнинг ҳажр қийноқларида заъфарон бўлган «зор жисми»га келганда зарҳал ҳарфлар ишлатилиши мумкин эди). Илло, муҳаррир вазифасининг мушкуллиги шундаки, «зор жисм... зулф ичра» тасвирланиши керак, демак, «ҳолат» тимсолини на «қаро» ва «зарҳал» аралаш, на икки рангдан бирида бериш мақсадга мувофиқ, эмас. Ягона усул – «ҳолат»ни аввал «қаро таҳрир ила» рақам қилиб, сўнгра, унга зарҳал бериб чиқиш... Бу ҳам шартли бир усул: гўё бу

билан бир вақтда ҳам «зулф», ҳам «жисм»га хос қирраларга рамзий ишора қилинган бўлади, муҳими, ошиқ «ҳолати»нинг мумкин қадар ўзгача-рангин («қаро – зарҳал») образи яратилади.

Ғазаллардан яна бирида «муҳаррир», «таҳрир», «рақам» ташбеҳларига яқин, ҳамоҳанг нисбатлар орқали жозиб лирик лавҳа чизилади. Байт:

***Эй Навоий, шарҳи Ҳолимни дедим ирсол этай,
Сўзидин ҳам сафҳага ўт тушиди, ҳам куйди қалам.***

Шоирнинг қаҳрамони – ошиқ, ориф, ижодкор сифатида ўз «ҳолини» ўзи шарҳлаш мақсадида тараддудланиб, ёзишга тутинади, лекин орадан кўп фурсат ўтмасдан кўз ўнгига, гўё афсунгар сеҳр кўрсатгандай, ёзаётган қоғозига «ўт тушиб» ёна бошлайди, қаламни куйдиради. Бу ўт қаердан келди? Шоир «сўзидан»!..Сабаби нимадан? Ошиқ Навоий «ҳоли»нинг ўтли нафас бўлиб сўзга ўтишидан! Классик шеъриятимизда «сўз»нинг иккинчи маъноси – ўт, оташ («сўзона» – оташин, оловли, алангали). Шу тарзда соҳир шоир ийҳом санъатидан фойдаланиб, «ҳол»нинг тutilмаган нафис образини яратади. Шоҳбайтнинг жозибаси «сўз»нинг бир вақтда бир йўла икки маънони ифодалаб келишидагина эмас, балки, муҳими, ошиқ «ҳоли»нинг ўтли сўзларга айланиб, ҳамма нарсани куйдиришга қодир туғёнли, исёнкор – пурдаси даражага бориб етганида...

Бошқа бир ғазалда шоир қаҳрамонининг ғоят мушқил аҳвол-руҳияси («минг саъб ҳол») ифодаланади. Байт:

***Ғар Навоийга етар минг саъб ҳол, андин дурӯр –
Ким хабарсизларни ҳолидин хабардор айлади.***

Ажойиб зиддият, айни вақтда ҳаётӣ ҳақиқат... Кишининг ҳолидан (бошига келган бирор ғам-ташвишдан) аввал «хабарсиз» бўлган яқинлари, дўстлари келиб хабар олсалар, уларнинг таскин-мадорли сўзи, меҳрибончилиги билан кўнгли кўтарилиб, руҳан енгил тортиши, аҳволи яхшиланиши мумкин. Лекин аслида Навоий кузатган мақсад бошқа бўлса-чи: хабарсизлар келиб ҳолини сўрмаганлари яхши эди; сабаби, унинг аҳволидан одамлар (майли, аҳбоблар)нинг огоҳ бўлишини кўнгил истамасди, оқибатда бундан («хабардор айлаш»дан) унга «минг саъб ҳол етмас» эди ҳам, Қанчалик ҳаётӣ зиддият! Демак, қаҳрамон (ошиқ ё ориф)нинг бунчалар мушқил ҳолига сабабчи омил ҳар бир инсон фақат ўзи билиши лозим бўлган кўнглига маҳрам сир, чунончи, муҳаббат дардининг эл аро фош бўлиш маломатидир. Шу тариқа, «ҳол» тимсолидан халқнинг муқобил характердаги «хабарсиз – хабардор» нақли орқали (ирсол-ул масал санъати) ўзгача лирик лавҳа чизилади.

Ошиқнинг «ҳоли»шу сирли-сеҳрли руҳий хилқатнинг ўзидай жозибали санъат – ийҳом орқали музаян этилган бир шоҳбайт:

***Борди тишлаб бормогин кўргач Навоий ҳолини
Ҳам ҳаёту ҳам ўлум кўрдум онинг бормоғида.***

Ийҳом санъатида бир сўз – ташбеҳнинг икки маъноси ўзаро нозик баҳсга киришади, бири иккинчисига нисбатан маълум иштибоҳ оҳанги ҳам сезилиши мумкин. Ошиқ Навоийнинг «ҳоли»дан маҳбуба шунчалар таъсирланиб кетадики, беихтиёр бармоғини тишлаганча, не ҳаёллар билан аста узоқлашиб боради. Бу мислсиз гулрухсорнинг шундай изтироб ичида оҳиста узоқлашиб бориши ошиқ нигоҳида «ҳам ҳаёту ҳам ўлум» манзарасини гавдалантиради: «ҳаёт» – гўзал ёр қаттиқ изтироб чеккан, зиддиятли ҳаёлларга толган ҳолида янада жозибали, эҳтимол, ўз шайдоси – ошиқнинг умидсиз, нажотсиз аҳволини кўриб, пушаймондан изтироб чекаётгани, бу кетишида қайтиб келмаслиги ифодаси. Шундай қилиб, «онинг бормоғида» сўзларидан англашилган ҳам жозиб, ҳам иштибоҳли икки нуктадон маъно орқали маҳбубанинг ажаб рафторини кузатиб ортиқ зиддиятли – аросат ҳаёлларни кечирган ошиқ Навоийнинг яна фузун бўлган «ҳоли»ни аниқ, ёрқин тасаввур қилиш мумкин.

Ғазаллардан бирида лирик қаҳрамон киёфасидаги мунгли-ҳазин руҳ яна ўзгача ҳаётӣ нисбатлар воситасида ифодаланади: Байт:

***Мен синук, кўнглум синук, сабрим уйи худ ерга наст,
Билмагай ҳолим шикастин кўрмаган мунча шикаст.***

Ҳаётнинг иссиқ-совуқ, аччиқ-чучукларини бошидан кўп кечирган заҳматкаш, жафокаш одамларнинг тажриба сабоғи шундан далолат берадики, улар кези келса, аламзадалик зўриданми, аччиқ ҳақиқат сўзларини айтишдан тоймайди: «ғам эгасини танийди – бечорага келади, келса устма-уст келади; «мазлумнинг аҳволини ўз бошига келган киши билади» ва ҳоказо. Маълумки, Навоий ўзининг олий («амири кабир'лик) мартабасидаи қатъий назар,

аҳолининг барча табақалари ҳаётидан, тижорат, маишат тарзидан, шу жумладаи кулбасини ҳар йили, «таъмирлаб», бузиб-тузатиб, ямаб, эпаҳага келтириб яшайдиган бечора ҳол одамлардан, айниқса, уйсиз-ватансиз – турли хайрия биюларида сабр-қаноат билан кун ўтказадиган ғариб, мискин, мусофир, етим-есир, қаландар-дарвишлар тоифасидан доимо – бевосита ва билвосита воқиф бўлган, улардан маблағини, меҳр-шафқатини, мурувватини дариғ тутмаган (шоир замондошлари – муаррихлар, шоирлар шундай шаҳодат берадилар). Муҳтожларнинг улуг хомийси, нажодкор ва мадаккори бўлган назири йўқ улуспарвар, мардумсевар Навоий шахсан тасарруф этган бундай «имкониятлар» унинг турли жанрдаги асарларида, бадий воситалар, усуллар сифатида қўлланиганига ажабланмаса бўлади. Юқоридаги байтда ижодий истифода этилган «синук», «ерга паст», «шикаст», шунингдек, «сабр уйи» каби ташбеҳ-нисбатларни шоир ҳаёли, фантазияси маҳсули эмас, балки бевосита ҳаётини таассуротлар меваси деб билиш керак. Хуллас, ҳалқона иборалар ва нақлларни бундай сайқаллаш заминиди «ҳол»нинг шикаст руҳдаги лирик тимсоли шаклланади.

Мантиқан одамларга умид, нажот, қувват, руҳ бағишловчи, ижодкорга илҳому рағбат берувчи, гўзаллик, софлик, сафо рамзи бўлмиш тонг («субҳ») ҳам гўё ошиқ «ҳоли»га қараб мотамсаро қиёфага киради. Байт:

***Жон тонай дersen сабуҳидин вале гофилки, субҳ
Чок этиб кўнглок сенинг ҳолингга тутмиштур аза.***

Ринд табиат кишилар (улар ҳам ўзларини дардли, ошиқ, шайдои деб биладилар) тунги алам, соғинч хуморидан сабуҳий (тонги бода кайфи) қилиб кўнгил ғашлигини ёзмокчи бўладилар. Лекин ошиқ Навоийга сабуҳий ҳам насиб этмаган: бу субҳнинг ваъзи (тузилиши, кўриниши) – мотамсаро, гўё бечора ошиқнинг «ҳоли»га аза тутгандай (ҳар қандай бодапараст мусулмон аза кунлари ичса диндан чиққан, тарсо билан баробар бўлади). Шохбайт мазмунига хос, ҳаётини зиддиятлар заминига қурилган ҳаққонийлик сўз фасохати – бадий мушоҳада назокати билан уйғунлашиб, «сенинг ҳолинг» образига ўзгача жозиба, теранлик бағишлайди: бадий мантиқ тақозасига кўра тонг сахар қоронғилиги аста таралиб шарқ уфқида ёруғ чизик очилиб, тобора кенгайиб бориш манзараси мусулмон аёлларининг то томоғигача беркитиб туриши лозим бўлган кўйлаги ёқасини баногоҳ «чок этиш»ларига муқояса қилинади. Зарурати билан ёқа тугмалари аста ечилиши мумкин бўлгани ҳолда, аза тутган – мотамсаро вазиятда «кўнглок чок этишнинг гуноҳи бўлмайди...

Бошқа бир ғазалда «субҳ» «тун» ташбеҳи билан муқобил келиб, ошиқ Навоий «ҳоли»ни икки тарафлама кўрсатишга хизмат қилади. Байт:

***Кеча навом ҳолима гаҳ кулдим у гаҳ йиғладим,
Тун асардур йиғламокдин, субҳ доғи кулгидин.***

Этибор беринг-а: шоирнинг кўнгилдаги қат-қат дард, ҳасрат, армон, умидлари билан дард аҳлидан бирортасига ўхшамайдиган қаҳрамони – ошиқ Навоий фақат кечаси (эхтимол, то тонг сахаргача) гоҳ кулган, гоҳ йиғлаган. Ёлғиз ўз ҳолига. Нега бундай? Оддий, фақат диёнати, номусли кишиларда ҳам шундай мушкул, нажотсиз дақиқалар, алам, ситам, озор жон-жондан ўтиб, руҳни қақшатадиган озурда лаҳзалар бўлади. Аввал эзгин-эзгин йиғлайсан, кейин аччиқ, чуқур истехзо, таажжуб, орият, ўкинч ва яна алам аралаш мураккаб, паришон бир кайфиятда куласан. Ўз ҳолингдан!.. Навоий-чи? Навоийдек қалб уммони, руҳий фазоси, ирода қудрати бекиёс, чин валий сийрат зот ҳай даражада йиғлаган, қандай қиёфада кулган! Дарвоқе, у аввал кулдим дейди. Агар бу фақат вазн тақозоси бўлса, уни ўнглаш осон эди. Ёки аввал фақат йиғлагану (бу бошқа сатрларда ифодаланган) биз ўша лаҳзаларни ўйлаб «гоҳ кулган, гоҳ йиғлаган» ҳолида учратяпмизми? Энди иккинчи мисрага разм солайлик: туннинг аёзи, айниқса, шабнамлари «йиғламокдан асар» эканлиги – мунгли латофати ҳам майли, аммо «субҳ доғи кулгидан» сўзлари лавҳасига жойланган аламангез ва кинояомиз нола, туғён маъносига ҳайратланмай бўладими, илло, субҳидам ёруғлиги – «кулгиси»да чин кулгига хос илиқлик, ҳарорат бўлмайди. Шундай қилиб, Навоий тасаввури ва тахайюлидаги «ҳол»нинг ҳар икки жиҳати кўнгилга мунгли лаззат берадиган камёб образи ишланади.

Лекин ошиқ Навоийнинг «ҳолига» Мажнуннинг йиғлашини қиёс қилиб бўлмаса керак. Байт:

***Қайдадур Мажнунки, бергай панду чун фаҳм этмасам,
Йиғлагай ҳолимга бағри озригондин зор-зор.***

Шеърят санъатининг исторали, рамзий-муболағали қонуниятидан қатъи назар, инсоннинг «ҳоли» шу даражага бориб етиши мумкинлигига имон келтирмай бўлмас. Зеро, шеърӣ мантиқ ва ҳаёл кучига ишонмай туриб на ҳаяжонланиб, на ҳайратланиб бўлади. Аввалги байтдаги лавҳа – гоҳ кулган, гоҳ йиғлаган» девонавор ҳол ҳам бир навъи экан; бечора ошиқ Навоӣ «ҳоли»дан ҳатто саҳрога бош олиб кетган Мажнун баногоҳ хабар топиб, йўлга чиқади ва ниҳоят, уни учратиб, панду насиҳатлар қила бошлайди (ғаройиб бир ҳол: Навоӣ салафлар анъанасига эҳтирому ўзининг руҳий-маънавий эҳтиёжларига муносиб жавоб тарзида шаънига дoston бағишлаган ўша Мажнун-а!). Не ҳасратки, ошиқ Навоӣ унинг ҳидоятимиз – гўё тўғри йўлга бошловчи (!) сўзларини «фаҳм этмайди». Бу не ҳолдирки, Мажнундек оламга машҳур ишқ фидойиси, буюк дард тимсоли бошқа бир пурдard ошиққа панду ўғит айта бошласаю у баайни илоҳий ишқ куйчисининг бундай муборак нафаси – ҳадисларига ишонмаса, ўзини англамаганга, тағофилга солса!..Бундай шаккок исёнкорликни, мислсиз қайсарликни кўриб Мажнун нима қила оларди? Шу ерда байт мантиқи иккинчи мисра мазмунини тақозо қилади: «Йиғлагай ҳолимға бағри оғриғондин зор-зор». Биз Навоӣнинг қутлуғ ҳаёли ҳаққи-ҳурмати афсонавий Мажнуннинг «зор-зор йиғлаши» мумкинлигига самимий ишона бошлаймиз, кўнглимиз ларзага келади. Ана Навоӣ ҳаёлан яратган ва ўзи билвосита (шоир-ижодкор сифатида), эҳтимол, бевосита, руҳан кечирган қаҳрамони – ошиқ «ҳолига» талмех санъати орқали тикланган бетакрор лирик образ намунаси!..

Ниҳоят, яна бир ғазалда «ямон ҳол»нинг туб сабабияти – буюк инсоний ва ошиқона дарднинг моҳияти инкишоф этилади. Байт:

*Ғар ямон ҳолимга кўз солмас, ажаб йўқким, эрур –
Ул қаро кўзлар қаро бахтим масаллик уйқучи.*

Зоҳиран, бир сўзнинг икки маъноси («қаро кўзлар, қаро бахт» – тажнис усули) заминига қурилган бу лирик лавҳада, аслида улуғ шоир ва табаррук зотнинг бутун руҳий, маънавий, ижодий оламига бемалол тамсил этса арзигулик теран маъно, худудсиз дард, ҳасрат, армон мухтасар тарзда, мужассам ифодааланган. «Ямон ҳол»нинг асосий боиси қисмат буйруғи билан боғлиқ эканлиги «бахтим уйқучи» образида акс этади. Лекин образга ҳам ҳаётӣй, ҳаққонӣй маъно, ҳам бадӣйй жозиба бағишлаган – «қаро»ташбеҳи (у нафақат «бахт» билан, балки «уйқучи» тимсоли билан руҳан уйғундир) Шу тариқа, Навоӣнинг эл-улус меҳрига, раҳматига мушарраф, бениҳоя мукаррам ва мўътабар ҳаёт, ижод, имон-эътикод йўлига, илоҳий назар билан нурлантирилган муборак аъмолига қарамай, «уйқучи...қаро бахти» туфайли ўнғланмаган, ўнғланишга умид, нажот топмаган «ямон ҳоли» ҳаққонӣй чизилган лирик лавҳа бизни чуқур ҳаёлга толдиради...

ЙИГИРМА БИРИНЧИ МАҚОЛАТ

«ИЗИНИНГ ТУФРОҒИДЕК...»

*Эй Навоӣй, сидқ ила бўлгил гадо ишқ ичраким,
Тахту тожсин берса, бу давлатни топмас подшоҳ.*

Классик шеърятимиздаги хокипойлик, хоксорлик, ҳақирлик... Асли моҳияти том маънодаги улуғлик ва комилликни англаган бу хислат табиатан шикастадил, мазлумпарвар Навоӣнинг қаҳрамони – ошиқ, шоир, ориф, қаландар образлари учун характерли қиррага айланиши бежиз эмас. Айниқса, ошиқона ғазалларда хоҳ бевосита – аниқ аломатлари билан, хоҳ билвосита – шеърӣй рамз-мажозлар пардасида, бошқа тимсоллар, образлар руҳида (чунончи, «қуёш – зарра» муқобил нисбати орқали) ошиқнинг суврати – ташқи кўриниши жуда ғариб, ночор, хору зор, мухтож, мискин, гадо, ҳатто расво қиёфаларида чизилади (шоирлар ўзларига Ғарибӣй, Гадоӣй, Хокий, Мискин, Қаламдар, Волаи Расво каби таҳаллус олиш билан фахрланганлар), унинг руҳий олами – сийрати эса хоҳ ҳаётнинг маъно-моҳиятини идрок қилишда, хоҳ «жоҳу мол» қуллигидан, нафс, шайтон ва җаҳолат асирлигидан мутлоқ фориғлик борасида бўлсин, маъсумлик, поклик, фидойилик тимсолидир (ҳолбуки, ошиқ ориф ва қаландар каби ўзини Аллоҳнинг гумроҳу гофил ва осий бандаси, гуноҳқору мужрим тоифадан деб билади). Навоӣй шохбайтларида ана шу икки олам – суврат ва сийрат ҳар гал ўзгача рангу оҳанглари, нуктадон қирралари билан бадӣйй таҳқиқ қилинади. Байт:

Чун ул ой дам боқар кўз учидин гардун сари.

Мен чу туфроқмен, қачон боққай мене маҳзун сари.

Аввало, маҳбубанинг ойга нисбатида ўзгача оҳанрабо, тароват борлигини қайд этиш керак: ой инсонийлашади, у бамисоли самовотнинг тунги султони; ўзига баҳоси шунчалар баландки, коинотдаги ҳисобсиз юлдузларга («гардун сари») нописандларча, «кўз учидан боқади». Қолаверса, ойдин кеча манзараси бир вақт ичида ҳам чексиз, сирли-сехрли (фазовий), ҳам реал, жонли (инсоний) аломатлари билан чизилиши шеърят санъати эътибори билан бетакрор ва жозиб ҳодиса. Лекин шоир кузатган асосий мақсад «ул ой» ва «мен» образлари замирига жойланган зиддиятли кечинмаларни ошиқнинг осмондаги ой олдида ердаги туфроқ; қадарли қадрсиз, ҳар қандай меҳрдан, эътибордан бенасиб, маҳзун» ҳолатини алоҳида ажратиб кўрсатишдан иборат (мантиқан ой билан тупроқнинг нисбати ер билан кўк қадарли олис бўлгани ҳолда, ошиқнинг ўз маҳбуби олдидаги бечоралик, хоксорлик ҳолати нуктаи назаридан бундай муқояса усули ҳам ғаройиб, ҳам табиийдир). Шу тарзда «ой – туфроқ» муқобил тимсоллари тазод усулида ўзаро боғланиб, Навоийнинг муҳаббат эътиқоди ҳақида ўзига хос тасаввур уйғотувчи ёрқин ва рангин лирик лавҳа-образга айланади.

Классик шеърятимизда, масалан, «ит» рамзи – инсоний садоқат, жафокашлик ва фидойилик туйғуларининг ўзига хос мужассами сифатида кенг тарқалган сайёр образлардан. Навоий бу анъанавий мажозга ҳар гал ўзгача бадий тароват бағишлайди. Чунончи, у буюк салафлар силсиласида абадиятга дохил ва мужиб бир халқа сифатида ўзининг шеърӣ мақоми ва мартабаси зикрида мутлоқ камтарлик билан ўша мажозни истифода этади (Навоий каби комил ва солим зотлар, жумладан, шоирлар ўзларини ит билан қиёслаш қанчалик матлуб ё номатлуб, жойиз ё ножоиз эканлигига ортиқ эътибор бермаган бўлсалар ажаб эмас). Байт:

Ит каби чун пастлигим чоғладим.

Ўзни бийиклар ипига боғладим.

Зоҳиран «ит каби... пастлиғ» билан «бийиклар ипи» ўртасидаги зиддият кутилмаган тарзда теран моҳият касб этади, бу, шубҳасиз, Навоий англаб етган, таҳқиқ этган юксак, комил руҳиятдир: улуғ мураббийлар, пири муршидлар шаъни, жаҳоний шухрати олдида ўзининг чексиз ихлоси, меҳру садоқатини шу қадар ҳақирлик, шикасталик билан изҳор эта олган беназир шогирд устозларнинг муборак сафидан жой олишга – «бийиклар ипи»га боғланишга ҳақлидир. Илло, салафларнинг улуғлик, комиллик даражаси ўз навбатида ўтган устозларга Навоий каби чин садоқати билан ўлчанадики, бунга шубҳа бўлиши мумкин эмас. Шу маънода мазкур байт аждодлар ва авлодлар алоқасидек ҳар бир соғлом киши тақомилида руҳий эҳтиёж бўлган зарур ҳаётӣ омилга нописанд қарамасликка даъват этади, хусусан, бадий ижод соҳасида устоз-шогирд муносабатларида инсоний фазлу камол мезони, лозим бўлганда ҳақиқат сабоғи сифатида хизмат қилади. Шунингдек, бу шохбайт Навоий сўзининг фасоҳатидан яна бир далолат – тазод санъатининг бетакрор бир намунаси бўлган лирик лавҳа-образ тарзида ҳам жозибалидир.

Бошқа ғазалда «итлар» мажози ғоят ҳазин оҳанги билан ларзага солади. Байт:

Мен ўлар ҳолатдау кўйида, итлар қошима

Жамъ ўлуб, аҳбобдек афғон қилурлар бошима.

«Итлар» бу гал «аҳбоб»га – яқин ёр-дўстларга нисбат берилиши ошиқнинг фожеъ аҳволи қай даражада фузун эканлигига ишорадир. Унинг (эҳтимол, шахсан шоирнинг) аҳбоблари қани? Ошиқ ёр кўйида «ўлар ҳолатда» – нажотсиз қолганда унинг яқинлари, анису мунис кишилари эмас, ҳайҳотки, улардан вафолироғ бўлиб чиққан маҳлуқот – итлар «қошида жамъ бўлиб» нола қиладилар!.. Нега? Шуми ҳали инсонлик қадри? Дўстларнинг меҳрибонлиги, аҳбоблар оқибати (беихтиёр шоирнинг бошқа бир шохбайти хаёлдан ўтади: «Одами бўлса вафо андин йироқ, Ит вафо бобида андин яхшироқ»)! Аслида Навоий бу гал ҳам халқимизнинг ҳазин-мунгли, лекин эзгу удумидан фойдаланади: оғир хастанинг ҳаёт шамъи сўниб бораётган сўнгги видо дақиқаларида жигарбандлар, чин дўстлар бошида жам бўлишиб, кимдир ортиқ чидаб туролмасдан тангридан мадад сўраб йиғлай бошлайди; кимдир кўзлари жикқа ёш – қаттиқ изтироб сукутида; ёши улуғроқлардан кимдир, шивирлаб ё сал қаттикроқ овоз билан калимаи шаҳодат оятини ўқий бошлайди, ниҳоят, аёллар бирин-кетин дод-фараёд кўтарадилар, кексалардан кимдир таскин беради, яна кимдир танбех... Ҳеч қачон ўлмас сўз даҳоси қадим халқимизнинг жафокаш фарзандларидан бири – ишқ фидойиси билан мотам олди видо дақиқаларининг мислсиз драмаси... муҳаббат дардининг фожеъ интиҳосини янада аниқроқ

ифодалашга хизмат этишини кўзда тутгану, негадир, бундан қаноат топмай, ўшалардай одамлар эмас, улардан кўра «вафо бобида яхшироқ» итлар (!) жам бўладилар, дейди. Бунда, балким «аҳбоб»ларга таъна-маломатдан кўра, ушшоқ аҳли қисматининг қаттоллигига ишора кучлироқдир, шунинг учун ифрот (ўта муболаға) усулидан фойдалангандир, эҳтимол, шоир ўзи билан ўзи танҳо қолган кечаларнинг биридаги «итлар афғони» унда шунчалар мунгли таассурот қолдирган, нажотсиз ўйларга толдиргандир...

Навоий ғазалларидан бирида лирик қаҳрамони – ошиқнинг ғариблиги, хоксору ҳақирлиги ғоясини зоҳиран қараганда, «ойлар» – «лаҳза», «қуёш» – «кулба» муқобил тимсоллари орқали ифодалайди. Аслида, моҳиятда-чи? Байт:

***Ўтуб ойларки, бир кулбамга майл эткай, кириб чиққай —
Куёшдай йўқ анга бир лаҳза таскин тутмоқ имкони.***

Ошиқ Навоий эл-улус назаридан четда, хилват пучмоқларнинг тубида, шундай ғариб бир кулба тутганки, унга «ойлар ўтиб» офтоб нури тушмайди... Фақат ёз келиб, қуёш жавзо буржига кирган, олам нур денгизига ғарқ бўлган кунларнинг бирида («ўтиб ойлар-ки», эҳтимол, йилда бир лаҳза оралиғида) бу кулбага майл этиши, яъни «кириб-чиқиши» мумкин, демак, қуёшнинг бундай инояти, марҳамати «бир лаҳза»гина. Зеро, унинг бунчалар унутилган терскай, пастқам-хилват кулбада «таскин топмоғи имкони йўқ». Маҳбубнинг ана шундай лаҳзали, майли, беқарор, таскинсиз илтифоти бечора ошиқ учун шунчалик қимматдирки, ўша «кулбага...бир майл» – оний нигоҳни интизор кутиб, ҳажрнинг нурсиз-ҳароратсиз ойларини ўтказишга, барча озору ситамини сабот билан тортишга рози. Нечун бундай адолатсизлик? Ошиқнинг ғарибона кулбаси билан маҳбубанинг қуёш мисоллик фазовий қудрати ўртасида нега бунчалар тафовут?.. Навоий муҳаббатни илоҳий эътиқод даражасига кўтаргани учун, унинг ишқий идеали – комил, эзгу ҳаёли реал турмуш диалектикасига, унинг зиддиятларига дуч келгани (номутаносиблиги) учун «васли мумкини йўқ» ишқ фалсафасини яратишга жазм этган бўлса не тонг (бундай фалсафий йўналишни тасдиқловчи, кескин оҳангдаги машҳур байтлардан бирини келтириш кифоя: «Ошиқки муроди ком ўлғай – ошиқлик анга ҳаром ўлғай»)!..

Навоий терма байтларида ушшоқ аҳлининг шикастаю хоксор фидойилик туйғусини «кўй», «туфроқ», «хокпой», «ҳақиру фақир» каби ташбеҳлар орқали ифодалар экан, табиий, ҳар гал сўзнинг яширин бадий қирраларини таҳқиқ этади – тутилмаган лирик лавҳалар, образлар яратади. Шохбайт:

***Кесак кўйида янчиб асрарам кўз пардаси ичра,
Кетургандек бирор қозога чирмаб Каъба туфроғи.***

Халқимизда азиз кишининг ҳоки пойини кўзга тўтиё ўрнида суртиш, яъни унинг пой қадами – ташрифини ёки муборак номини, сиймосини, ёдини «дил тўрисида», «жон ўрнида», «бош устида», «кўз устида» эъзозлаш – юксак меҳр, ихлос билан қадрлашдек кутлуғ удум, мўътабар анъана турли монеликларга, мушкулликларга қарамай, жуда тансиқ бўлса-да, яшаб келмоқда. Шоирнинг «кўз пардаси ичра» образи ўша қадимий, табаррук инсоний ихлос, эъзоз туйғусини ёрқин ифодалаб бериш мақсадини кузатади. Сўнгра, мусулмон ва бошқа диний эътиқодларда, биринчи навбатда ота билан онанинг улуг, эзгу хотироти рамзи сифатида, бошқа яқин, азиз инсонлар: мураббий, пири муршид – устод, вали зотлар ёдномаси тимсоли тарзида олинган, халқ қадим-қадимдан ишонган, ўзини, ўзлигини, руҳини поклагувчи қадамжолар билан боғланган, ниҳоят, киндик қони томган она тупроғи, биринчи ҳаёт бешиги – ватани заминидан олинган муқаддас «туфроқ»...моҳият эътибори билан «Каъба туфроғи»дан кам эмас. Мусулмон эътиқодида валийлар даражасида турувчи Навоийнинг қаҳрамони – ошиқ маҳбуба «кўйидаги кесак»ларни те-риб, «янчиб», бу илоҳий гард – «туфроқ»ни инсон кўзининг оқу қароси орасида – «кўз пардаси ичра асрамоқ»ни ният қилади. Иккинчи мисрадаги муқояса («кетургандек...Каъба туфроғи»)бу ошиқона истакнинг маъно-моҳияти қанчалик теранлигини кўрсатиш баробарида мусулмонларнинг энг улуг эҳромини улуғлашга ҳам хизмат қилади.

Навоийнинг фавкулудда нуктадон, нозикхаёл мушоҳада тарзи ҳар бир нуктада – хоҳ анъанавий истиора-рамз усулларида, хоҳ реал турмуш тафсилотларидан шеърӣ рамз сифатида фойдаланиш борасида ўзининг бетакрор бадий қирралари билан ажралиб туради. Шохбайт:

***Аёгинг тупроғига кўзларимдур иишаи соат,
Ки ҳар соат бири равшан бўлурга туздилар навбат.***

Тиббий муолажа жараёнларида ҳозир ҳам қўлланиб келаётган, шакли шишадан ясалган кумсоатнинг кутилмаган тарзда...ошиқ кўзларига нисбат берилиши ҳам шаклан – шеърий суврат сифатида, ҳам мантиқан олиб қараганда, бу қанчалик нафис муқояса усули! Маъно-моҳият эътибори билан-чи? Навоий қаҳрамони – ошиқнинг икки бедор кўзи гўё галма-гал соат вазифа-сини ўтайди, аниқроғи, «равшан бўлур...навбати» учун бир соатлик қоронғулик қийноғини кечиради (байт замирида: кўзларим гоҳ фироқнинг гарди билан хиралашиб, гоҳи равшанлик тортиб туриши ўзи бахт, деган маъно ҳам зухур этиши мумкин). Эҳтимол, бунда Навоий ҳаёлидаги гўзалнинг оёғи теккан тупроқ ҳам ўша, «шишаи соат»нинг ҳум зарралари каби ғуборсизланади, деган нозик ишора бордир. Лекин бу гўзаллик жилваси – муқоясадан кўра шикаста ҳол ошиқ кўзларининг мағрур ва бераҳм маҳбуба оёқлари гарди билан нисбати ўз ҳазинлиги билан фузунроқ, ҳаққонийдир. Нима бўлганда ҳам, бу ошиқнинг ҳаёллари ўз маъшуқасига бўлган муносабатини ифодалашга муносибу мумтоз сўз топиш йўлидаги бедор изланишларнинг ғаройиб-ўзгача самаридир.

Фақир ҳақирлик, ҳазин-шикаста фидойилик туйғуси бошқа бир ғазалда зоҳиран ўхшаш усулда, аслида ижодий жараёнда янгиланган бадий сўз – нисбатлар орқали, бетакрор лавҳа-образлар тарзида ўз аксини топади. Байт:

***Ул қуёш бирла борур эл соядек, мен – хоксор,
Ваҳки, қолурмен изининг туфроғидек айрилиб.***

Бунда, аввало, «қуёш» тимсолининг «соя»дан кўра «хоксор» сўзига нисбати байтдан кузатилган асосий муддаони очиб беришда ўзига хос бадий-мантиқий замин сифатида хизмат қилади. Қолаверса, шу заминда яратилган образнинг бор жозибаси иккинчи мисрада: «...қолурмен изининг туфроғидек айрилиб». Хусусан, «айрилиб» сўзи билан (унда қанча дарду алам пинҳон тутилган экан!) «изининг туфроғидек» бирикмасидан ҳосил бўлган руҳий манзара, унинг замиридаги ингичка ва теран маъно муҳаббат кассасининг фидойилик бобида битилган янги лавҳа, янги образидир. Ажабо! Гениал шоир киши оёқлари остида (аксари ҳинд фильмларида тасвирланган оёқ яланг шўҳ кизни эслатувчи маҳбубанинг нозли хиром этиши – одимлашидан) ҳосил бўлувчи, одатда фақат ошиқнинг шайдои нигоҳи илғаб олиши мумкин бўлган камёб бир манзара таассуротидан «айрилиб қолиш»дек чорасиз, ўксик, ҳатто фожеъ ҳолни шунчалар аниқ, ёрқин ифодалашга муваффақ бўлади. Бу «мен – хоксор» шеърий жумласининг ички маъно қирраларини ғоят мухтасар ва чиройли (халқона лутф билан) шарҳлаб, тафсир қилиб бериш намунаси – бетакрор лирик манзарадир...

Мана «тупроқ» ташбеҳи ишқ кўйида хокитуроб ва ошуфтаҳол бўлган ошиқнинг дини – имони рамзига айланган бошқа бир шоҳбайт:

***Менинг динимни солди дайр туфроғига бир тарсо —
Ки йўқ туфроғча оллида тақво аҳли исломи.***

Байналмилал тафаккур ва заковат иқтидорига эга бўлган, лекин комил ва солим мусулмон эътиқодидаги улуғ шоир нечун бир тарсо – христиан гўзалига шунчалар эрк берди экан? У ғоратгар шаккок қиз нописандлик билан мусулмон эътиқодидаги ошиқнинг муборақ дини – имонини гўё ўз бутхонасининг тупроғи билан тенг қилди!.. Беихтиёр «Шайх Санъон» ҳикояти эсга тушади. Худди шундай бир жон офати – тарсо гўзалини девонавор севиб қолган Санъон муҳаббат йўлида бутхона ҳўжалигида энг аянч, таҳқирли юмушларни бажаришга нечук рози бўлди? Бу азобли саволга жавоб топиш ҳам қийин, ҳам осон. Осони – биргина сўз: МУҲАББАТ! Навоийнинг бошқа бир шоҳбайти мушкilotни енгиллатгандай бўлади. «Ошиқ ўғлон кечди нангу номдин, Миллату имону дини исломдин». Демак, шоир «дин», «дайр» (бутхона), «тарсо», «тақво», «ислом» каби истилоҳлардан (уларнинг тафовутидан – икки хил эътиқоднинг гўё бири улуғланиб, иккинчиси хоксор этилганидан қатъи назар), майли, бахтсиз, васлсиз бўлсин – муҳаббатдек улуғ қисматни муносиб баҳолаш учун энг мўътабар ва мукаррам шеърий нисбат ўрнида фойдаланади. Хуллас, ошиқликнинг фидойи, шикастаҳол қисматиға шартли-рамзий нисбат бўлиб келган «дайр туфроғига солди», «туфроғча йўқ» ибора-ташбеҳлари нафақат муҳаббат юлдузининг энг юксак, даҳлсиз буржини таъкидлашга, улуғлашга хизмат қилади...

114

Ошиқнинг шикастадил, бечораҳол суврати ва шундай сабру саботли сифатлари билан улуғвор сийрати «гадо», «девона», «расво», «кул» ташбеҳлари воситасида чизилган шоҳбайтлар оз эмас. Байт:

Ҳар не эл кўнглиға хуррамлиғ – менинг кўнглимға ғам,

Ким ғамингдан бўлмиш ул девонанинг хуррамлиги

Ўзаро муқобил олинган, тарди акс санъати (икки шеърий тимсолнинг мисраларда ўрин алмашиб такрорланиши) усулида музаян этилган «хуррамлиғ» – «ғам» ташбеҳлари ҳаётдаги, инсоний муносабатлардаги азалий зиддияти ҳаққоний ифодалаш баробарида, ўзига хос мунгли бир завқ уйғотади. Зоҳиран оддий кўринган, қаҳрамоннинг бундай бетакрор, қаландарона – ўзгарувчан кайфиятида чуқур фожеа бўлмаса-да, қисматнинг сокингина ўтказувчи озор-ситамлари, аниқроғи, унинг шафқатсиз, эҳтимол, тузалмас асорати зухур этади. Фалакнинг адолатсизлигини кўринки, «ҳар не эл» (эҳтимол, бу бахти кулган ошиқлардир, эҳтимол, ҳаётдан фақат нашъу намо, шодонлик насибасини олишга ўрганган, ғамдан узок кишилардир) кўнглида жой олган хуррамлик, табиийки, ҳажр изтиробларидан, ҳаётнинг бошқа озорлари, маҳрумликларидан «девона» аҳволига тушган бечора ошиқ кўнглини вайрон қилади, ўкситади, хўрлантиради. Лекин иккинчи мисранинг мазмуни, гарчи бирор умид, нажот йўлидан огоҳ этмаса-да, лирик қаҳрамон – фидойи ошиқнинг қанчалик сабрли, иродали эканидан, унинг руҳий дунёси не чоғлик бойлигидан далолат бермайдими: ғамни хуррамлик деб билиш учун одамнинг ирода ва бардоши ҳам кифоя қилмаса керак, бу – фақат валисифат зотларга хос етуклик аломати (девона, қаландар, дарвиш табиат кишиларда валиларга хос хислатлар бўлиши ажабланарли эмас). Баъзан «девона» ташбеҳи лирик кечинма унсури тарзида эмас, шоирнинг давомли кузатишларида этилган мантикий хулоса – шеърий силлоғизмнинг тавсифи сифатида келиши мумкин. Байт:

***Ишқ айлади юз оқилу фарзонани расво,
Не айб, агар қилди бу девонани расво.***

Бевосита байтни шарҳлашдан аввал классик шеъриятимизда маълум анъанага айланган маломатомиз, аслида исёнкор мазмундаги «телба», «хор», «расво» («Хору расво қиладурғон бу – кўнгулдир, бу – кўнгил, Лутфий), «дарбадар», «гадо», «адашган ит», «девона», «маш-раб», «ғариб», «мискин», «урён», «бекас», «бесар», «нотавон» каби чуқур киноя билан йўғрилган, моҳиятида руҳий соғлом, маънавий баркамол сифатлар, орифона донишмандлик, шоирона хуштабълигу нозикхаёллик жойланган, суврати алдамчи тимсол-ташбихлар мавжуд-ки, бунини эътиборга олмаган китобхон чалғиб кетиши, баъзи бир рамзий образларни янглиш талқин қилиши мумкин. Бас, юқоридаги байтни қандай тушунмоқ керак? Биринчи мисрадаги «оқилу фарзона» сўзларининг «расво» ташбеҳига нисбатидан зинҳор номарғуб, номатлуб хулоса чиқариб бўлмайди. Сабаби, бу ҳам чин ошиқни гўёки имонсизга чиқариб қўйишдек гап. Аслида «оқилу фарзона»ларнинг ишқ туфайли гўё расволик кўйига кириши барча дардсизлар (хоҳ авом, хоҳ хос кишилар орасида бўлсин) тўқиган ёлғонларнинг биридир; билъакс, баногоҳ севиб қолган шайх Санъон сифат донишманд ўз кўнглидаги акидалар, маҳдуд қарашлар зулматидан халос бўлса, қалбида аввал ёқилмаган мўъжизакор бир чироқ – руҳий гўзаллик ёғдуси ёқилса-чи? Бундай мўъжиз ишқ шуъласи ақл чироғини сўндирмаса, фақат турфа тоифадаги ҳасадгўйлар – рақиблар, зухд аҳли унга маломат тошлари ёғдирмаса бас. Қолаверса, «расво» ташбеҳи – шеърий муболағанинг киноямиз руҳдаги ифрок шакли холос; шоир кузатган мақсад – Ишқ савдосининг инсон ҳиссиётини қанчалик ўзига ром этишини кўрсатишдан иборат... Иккинчи мисра: девонавор ошиқнинг аҳволи янада пурзиёд бўлгани, яъни эл-улус назарида оқилу фарзоналарни ишқ қайси кўйга бошлаган бўлса, Навоийнинг барчага аён Мажнунвор дарбадор қаҳрамонини муҳаббат янада камолга етказиши, руҳини поклантириши мумкин...

Ушшоқ аҳлининг хоксорлиги, фидойилиги ғояси «кул» ташбихи орқали ифодаланади: Байт:

***Қулни боштин эвуруб озод этарлар, ваҳ, мени
Боштин эвур, лек озод этма, жонинг садқаси.***

Вожаб! Чин муҳаббат ришталари билан боғланган ошиқ-маъшуқлар том маънода эркин, хур бўлишлари мумкинми? Бу — ҳақиқатдан ўйлантирадиган мушкул савол. Агар Навоий байтини шартли равишда дунёвий муҳаббатга тамсил қилиб олсак, уни шоир умр бўйи буюк армон билан тараннум этган вафо расми, бурчи билан узвий боғлаб талқин қилиш лозим бўлади. Умуман, мусулмон Шарқи шеъриятида хоҳ дунёвий, хоҳ илоҳий муҳаббат тараннум этилсин, маҳбубнинг ҳатто ёдига, ҳаёлига садоқат туйғулари эътиқод даражасига кўтарилади («Унингни бир эшитибмен, неча йилларки, қулоғимдан кетмагай ул ун»; «Ёраб, ул юзни даме кўзумга пинҳон айлама ё кўзимни андин ўзга юзга ҳайрон айлама» ва ҳоказо). Юқоридаги

байтда Навоий ўз замонасида сақланиб қолган ажойиб бир удумни шеърий нисбат сифатида келтирадики, бу маълум маърифий-этнографик ҳимматга молик факт ҳамдир: одатда уй юмушларига кул, чўри сақлаган давлатманд кишилар вақти келиб уларни озод этсалар, ўз боши теварагидан айлантирар (гўё бош-кўзнинг садағаси сифатида) эканлар. Иккинчи мисранинг мазмунини шундай шарҳлаш мумкин: эй, менинг бор эканимни, ҳуқуқимни, ҳаётимни тасарруф этган хўжам, подшоҳим, биламан, мендек содиқ қулингни озод қилмоқчи эмишсан, майли, қадимий удумга кўра уни бошингдан эвур, лекин озод этиш ниятингдан қайт, сендан айру тушиб эришиладиган озодликдан ўлганим яхши. Чиндан ҳам, хоҳ дунёвий севгида (реал ҳаётда), хоҳ ҳаёлий, самовий муҳаббатда чин эътиқодли ошиқ-маъшуклар бир-бирларидан «озод» бўлишларини тасаввур қилиб бўладими?

Ғазалларнинг бирида «гадолиғ» ташбеҳи кутилмаган рамзий маъно англатиб келади. Байт:

***Оразинг меҳрида оғзингдур гадолиғ қилганим,
Ҳақ сени хуршид қилмиш, зарраи бергил закот.***

Навоий «Мажолис-ун нафоис» тазкирасида Лутфий руҳини ёдлар экан, улуғ ёшли вали шоир зиёратига келган Жомий бу «маликул калом» (сўз мулкининг подшоси) эғнидаги тўнга «гадолиғ» қилган ва эскилигидан қатъи назар ўз муриди – ихлосманд шогирдига табаррук туҳфа сифатида ечиб берган унутилмас лаҳзалар ҳақида камоли шавқ ва ғурур ҳислари билан ёзади. Мазкур шоҳбайт шодасидаги «гадолиғ» сўзи ҳам Жомийнинг дил тўрисида жой олган ва муборак кунларнинг бирида ниҳоясиз меҳру ихлос билан тилига кўчган эзгу калом каби маънавият дурларидан бирига айланса, яъни ўзининг анъанавий маъносидан узоқлашса не ажаб! Навоий исломнинг «ҳақ», «закот» истилоҳларидан махсус бадий силсила тузади: «хуршид» – «зарра» – «ораз» – «оғиз». Айниқса, муҳаббат туйғуларининг тансиқ, пок, маҳрам мукофоти – бўса истаги («оғзингдур гадолиғ қилғоним») ажаб лутф пардасида ифодаланиши байтга бошқача жозиба бағишлайди. Шу тариқа: «гадолиғ» анъанавий хоксорлик, шикасталикдан кўра Жомий нафас қилган қутлуғ калом каби бу гал пок ишқнинг покиза бўсаси, йўқ, ундан фақат бир зарра – ҳусн закоти рамзига, аниқроғи, бўсадан умид, илинж тимсолига айланади.

«Гадо» ташбеҳи яна бир ғазалда ислом ва тасаввуф фалсафасининг мўътабар каломларидан «сидқ» билан уйғунлик, бутунлик касб этади. Байт:

***Эй, Навоий, сидқ ила бўлгил гадо ишқ ичраким,
Тахту тожин берса, бу давлатни топмас подшоҳ.***

«Сидқ» – ҳақиқат, тўғрилиқ, ростлик, холислиқ, шунингдек, ҳақ йўли, ҳақ нури, ҳақ назари каби кўпқиррали маъноларнинг илоҳийёна уйғунлиги, бутунлиги – умумлашма-муҷассам тимсоли. «Гадо» тимсоли, унинг «қаландар», «девона», «дарвиш» параллеллари каби тасаввуф фалсафаси ва шеъриятида фанонинг (моҳиятда бақонинг ҳам) нафс, молу жоҳ, кибру ҳаво, ўзлик, нангу ном каби барча дунявий ташвишларидан фориғ бўлган сойири (кезувчиси) демакдир. Навоий гадонинг руҳий-маънавий жиҳатдан жамиятнинг бошқа тоифа ва табақа вакилларида қанчалик устун туришини бир қитъасида шундай ифодалаган: «Аҳли маъни гуруҳила зинҳор ҳеч ор айлама гадолиғдин, Чун гадолиғ ортиқдур, аҳли сураатда подшолиғдин». Ана энди Навоий тасаввуридаги «гадо» илоҳий мазмунли «сидқ» руҳи билан йўғрилганда – айниқса, бу улуғ санъаткор, сабр-қаноатда назири йўқ шахс талқинида, шубҳасиз, анъ-анавий маъно доирасини ёриб чиқади (сўзнинг фақат, шакл-шамойили ўзгармайди холос). Бордию, бундай янгича талқиндаги фалсафий каломга Навоий тасаввур қилган, бутун заковат – иқтидорини, ҳаёлот дунёси – ижодий даҳосини бахшида қилган, шу заминда гўё бошқатдан яратган олам – «ишқ ичра» муносиб мақом, матлуб мартаба берилса, шубҳага ўрин йўқки, бундай давлат қайси жаҳонгир султонга насиб этибди? Шундай қилиб, мазкур байтда анъанавий муқояса-нисбатларнинг янги кирралари таҳқиқ этилади, «сидқ» ва «гадо», «тахту тож», «давлат» ва «подшо» ташбеҳлари заминда таносибнинг, «гадо» – «подшоҳ» асосида тазоднинг рангин намуналари яратилади.

Ғазалларнинг бирида тасаввуф шеъриятининг фақир ҳақирлик ғояси «бош – кўй – галтон» ташбеҳлари орқали ўзгача, рангин ифодасини топади. Байт:

***Бошима кўйидин ўзга кўйни қилма ватан,
Кўйида бошимдин ўзга бошни галтон айлама.***

Инсоннинг «боши» – куп қиррали, кўп қатламли, руҳий-ботиний тушунча; унинг нисбатан аниқ маъно қирралари, сирли, рамзий-мажозий сифат ва аломатлари мавжуд. Бани одам – одамзоднинг «боши»ни лоақал шеърий қаҳрамонлари – хоҳ ошиқ, ориф, хоҳ шоҳу дарвешга мансуб бўлсин, уни ҳайвонот дунёсидан ажратиб турувчи бирламчи, энг мўътабар тушунчалар – имон-этикод, нангу ном, дину миллат каби ҳислатларсиз тасаввур этиб бўлмас... Лекин шеърий санъат – бадииятнинг ўз қонунлари бор. Чунончи, муҳаббат лирикасида эҳтирос оламига – туйғулар, кечинмалар, қисқаси, кўнгил мулкига асосий ўрин, биринчи қиммат берилади (ишқий эҳтироснинг мутлақо эркин, дахлсиз, бўйсунмас табиатини таъкидлаш, тайинлаш ва ҳимоялаш учун ҳам инсоннинг инсонлик моҳиятини белгиловчи ақл-заковат, ирода, сабр каби мўътабар ва мукаррам сифатлар мунозара-мубоҳаса предметига айланади). Мазкур байтдаги «бош» моҳиятда инсоннинг тириклиги, фикрат даҳосининг рамзи бўлгани ҳолда, ошиқнинг хоксору ҳақирлиги рамзи – фақат маҳбуба оёқлари босгани учун табаррук жойга айланган «кўй»ни ўзига ватан деб билади ва аксинча, «ўзга кўй»га бош қўйишдек осийликдан ўзинг асра, дея тангрига ёлборади. Иккинчи мисранинг мазмуни янада фақирона – шикаста ҳол, чин валилик этикодининг рамзий ифодасидан иборат: «Кўйида бошимдин ўзга бошни ғалтон айлама». Шўх болалар коптоксимон юмалоқки нарса бўлсин, тепиб ўйнашга ўч бўладилар. Ғазалиётда маҳбубанинг бепарво – беғамлиги болалар шўхлигига тамсил қилинган байтлар кўп. Навоий шунчалар этиқоду эътимод билан эъзозлаган қаҳрамони – ошиқ (аксарият ҳолларда у шоир шахсига яқин туради) «боши», агар маҳбубанинг кўнгли тиласа, майли, «ғалтон» бўла қолсин, дейди. Фақат ошиқнинг ягона илтижоси: маҳбубанинг шўхликлари учун «ўзга бош ғалтон» бўлмаса бас. Муҳаббат «кўйида», майли, хаёлдаги гўзалнинг оёқларига, йўқ, оёқлар остидаги тупроққа тенг тутилган ошиқнинг «боши»...Бу – фақир ҳақирлик орқали инсон руҳини поклаш рамзи, унинг улуғлиги, ўлмаслиги тимсоли сифатида бетакрор лирик образ намунаси.

Ниҳоят, яна бир ғазалда тариқат йўлининг сўнгги манзили – фано бўлиш ғояси «туфрок», ёр «кўйи итлари» мажозий образлари орқали лирик-трагик лавҳа яратилади. Шохбайт:

***Йўлингда ўлди Навою бўлди туфроғ ҳам,
Ёпишса эрди бу кўй итлари аёғига кош.***

Эҳтимол, фақат «ғазал мулкининг султони» – улуғ шоирнинг тафаккур тарзи таҳқиқ қилиши мумкин бўлган, анча-мунча ижодий хаёл, соҳир санъат, ғарийб бадиият, шеърий мантиқ қонунларига итоат қилавермайдиган камёб мушоҳада меваси: ошиқ Навоийнинг ҳажр кўйи –

махбубанинг муборак даргоҳи «йўлида»ги тўзимсиз жабру ситамлардан хасталанган жони ортиқ бардош беролмай жисмни тарк этди, жонсиз қолган жисм бундай айрилиқ мотамсаролигида ўз шакл-шамойилидан Мосуво —» туфроғ бўлди». Тирик чоғики маҳбуба васли муҳаббат қисматида ёзилмаган экан, зора унинг тупроғи, йўк, тупроғининг зарралари ўша вафосиз бўлса ҳам абадий сеvimли ва азиз даргоҳ остонасини гард – ғубор бўлиб тавоф этса! Албатта, бундай таърифга сиғмас хоксор фидойилик ифодаси учун маълум мантикий замин ҳозирлаш лозим бўладики, «кўй итлари» мажози ана шундай эҳтиёж тақозоси – мавзун ва матлуб ифодасидир. Аввалги байтлар шарҳида маҳбуба «оёғининг изи», «изининг туфроғи» ошиқнинг ўзлиги, боши, кўзи билан тенг қўйилган бўлса (яна бир ғазалда зоҳирий ва ботиний маъно қирраларига эга шундай мисра бор: «Бош қўяй дедим оёғи туфроғига, деди: қўй»), бу гал унинг ўзи «туфроқ бўлгани» кифоя эмас, қошки ёр қўйининг «итлари оёғига» гард бўлиб «ёпиш-са»! Бундай мислсиз ҳақирона фидойилик, гўзал фожеа (ёки фожеъ гўзаллик) олдида ўлим ваҳшати чекинса не ажаб!..

ИНТИҲО СЎЗ

Мир Алишер Навоийнинг шоҳбайтлари. Азал ва абаднинг ўзидай ҳудудсиз Бутунлик, буюк Уйғунлик рамзи. Комилу солим ва хуштабъ одамлар англаб олишга, фаҳмлаб етишга қодир ҳақиқат – илоҳий ва сафоли Сўзнинг мужассам тимсоли. Байт:

***Маъдани инсон гуҳари сўздурур,
Гушани одам самари сўздурур.***

Сўнгра, Навоий сўзи замиридаги Маъни – Аторуд «равон айлаган» қалам таҳқиқ ва рақам этган мислсиз нуктадонликлар, нозикхаслликлар. Бундай «хос маъни»ларни фаҳмлаб етувчи заковат, шеърий дид-фаросат, мусикий-тасвирий нафосат туйғуси. Билъакс, шеърий санъат, рубобий бадиият туйғусидан узоқ, таъби номавзун ва норасо кишилар Навоий байтлари моҳияти ва руҳиятини идрок қилишга қодир эмаслар. Байт:

***Маъни ичинда кишилиқдан йироқ,
Билки орамизда минг йиллик фироқ...***

Ва ниҳоят, Навоий шоҳбайтларига хос сўзонли, пурзиёд Дард. Ҳеч шубҳа йўқки, дини исломнинг аркону аҳкомларидан бўлмиш Низомиддин Мир Алишер Навоий «Сонии Марям» унвонига мушарраф бўлган биринчи валия – мутасаввиф асл Робия қаламига мансуб мана бу оташин байтнинг аслидан ҳам таржимасидан ҳам воқиф бўлган:

***Кўнгул ичра ғамлик асру ғамдур,
Алам йўқлиқдаги қотиг аламдур...***

Илло, хоҳ «етти иқлим» («Етти иқлим элин харидор эт»), «етти афлок» («Етти афлокни анга ёр эт») – самовотнинг сиру синоатлари тасвирида бўлсин, хоҳ руҳий дунёнинг башар авлоди силсиласидан иборат олису яқин ҳалқалари, қатламлари, қирралари хусусида бўлсин, шоирона, орифона, ошиқона ва қаландарона наволар, навосозликлар ўша ёлдиқинли, туғёнли Дарддан холи эмас. Бас, Навоий шеърӣй куллиётининг қайси бир жилдини арақламанг, гоҳ: «Дардини нажотим эт, илоҳӣй», гоҳ: «Меҳри йўқларга гирифтор айлама», гоҳ: «Дардима дармон иноят айлагил!» – дея нолаю муножот қилишининг боиси шунда.

Хулласи калом, беназир мураббӣй, мутафаккир шоир – ҳазрат Навоийнинг биз дафъатан нигоҳ ташлаган ва баҳоли имкон шарҳлашга интилган терма байтларида бу илоҳӣй шеърӣятга хос уч муҳим аломат: «Сўз гуҳари», «Маъни хазинаси» ва хусусан тангри илоҳӣйдан умид-илинж ифодаси – «Дард» каломлари бири – суврат, бири – сийрат, яна бири – руҳ сифатида бу ёруғ дунёнинг ўзидай бутунлик, таносиб («ваҳдати вуҷуд») тимсолига айланади.

(Янги бетдан)

НАВОИЙ ШОҲБАЙТЛАРИ

Улуғ бобокалонимизнинг ҳар бир байти ҳикмат, ҳар бир ташбеҳи янгилик десак, янглишмаймиз. Шунинг учун ҳам ул зотдан қолган меросни авлодлар ҳали-ҳануз тўла ўрганолганлари йўқ. Филология фанлари доктори, профессор Ботирхон Акромовнинг ушбу мажмуаси ёшларга Навоий ғазалларининг

мағзини чақиш, бадийй даражаси, ахлоқий-тарбиявий моҳиятини англашда катта кўмак беради.

«СЎЗУМ МАРТАБАСИ...»

(«Навоий ижодхонаси ҳақида суҳбатлар» туркумидан)

*Хар кимсаки сўз демак шиорида дурур,
Маъни гули нутқининг баҳорида дурур...*

Алишер Навоий.

Алишер Навоий муножотлари — моҳият эътиборила мукаддас «ояти карима»лар билан муштарак маъно ва оҳангда бўлиб, унинг жанр (Навоийда «синф») хусусияти ҳам Каломи Мажид руҳини — хос пафосини эслатиб туради... («Навоий, сеҳр эмас, гўё «Каломуллоҳ» асосидур: Бу мўъжизаларки, зоҳир ўлди килки нуқтапошингда...»)

«Муножот»ларнинг илоҳий-фалсафий, ҳукукий-шаърий, ахлоқий-маънавий жиҳатлари — махсус тадқиқотларни тақозо этувчи катта ва жиддий мавзулардан. Биз «илми бадеъ», «илми балоға», «Илми саноеъ» — мумтоз бадийят қонунлари мажмуи — миллий шеъриятимиз поэтикаси нуктаи назаридан Навоийнинг Сўз даҳосини унинг «муножот»лари мезони—меъёри доирасида, қай тарзда, қайси тартибда зухур этиши, қандай жиҳатлари билан улуғ мутафаккир ва мураббий шоир ижодхонаси ҳақида муайян даражада тасаввур беради, деган умидда, шартли равишда етти банд (бўлим)дан иборат «суҳбат»лар шаклини танладик.

Суҳбатимиз ибтидоси

Мавзуимиз унвони—сарлавҳаси хусусида. Мен шахсан бунӣ Навоий дунёси учун энг мақбул ва матлуб истилоҳ деб ҳисоблайман. Бу даъвонинг мўътабар далолати, мантикий асоси шуки, жаноби Муҳаммад Расулуллоҳ(с.а.в.)нинг муборак ҳаёт ва фаолиятларида «асҳоб», «мусоҳиб», «саҳобий» каби мукаддас каломлар замирида илоҳий мазмун, фалсафий маъно—ўзгача ҳикмат зухур этиб туради: жамики «аҳли зоҳир» ва «аҳли ботин»

— фазлу камол эгалари (ҳазрат Навоийда: «аҳли маъни»)... бир-бирларини ҳабибу анис — яқин суҳбатдош, матлаб-маслақдош деб билганлар: бу кўнгилнинг табиий ҳолати — руҳоний эҳтиёжига, умрнинг хайрли, ғанимат дамлари мезонига, янада аниқроқ ва оддийроғи, кундалик ҳаёт тарзига, мулоқотлар меъёрига айланган. Бунинг мўътабар далолати, бевосита — жонли шаҳодатини Навоий тазкираларидан «Мажолисун-нафоис»да (унинг сарлавҳаси беихтиёр ўзига тортади) ёки «Насоимул-муҳаббат»да; сўнгра, «Хамсатул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Пахлавон Муҳаммад» ёдномаларида, деярлик ҳар бир фасл-боб ва табаррук саҳифада кузатишимиз мумкин. Чунончи: «Фақир анинг бирла ҳамиша мусоҳиб эрдим»; «... ул асҳоби жовидоний била суҳбат тутубтур», «асҳобидин сўрдиларки»; «Дебтурларки, биров била суҳбат тутмангизки, сиз — Ҳақ дегайсиз, ул — ўзга нима дегай»; «кўнгил майли анинг суҳбатиға кўп бўлди...», «...анинг суҳбатида ғаройиб нималар мушоҳада бўлур эрди...» Ва хусусан, Баҳоуддин Нақшбандда: «Бизнинг тариқимиз суҳбатдур... Хайрият — жамиятда, жамият — суҳбатда... Бир-бири била суҳбат тутсалар, анда — кўп хайру баракот...» Шунингдек, ҳоҳ «Насоимул-муҳаббат» тазкирасида, ҳоҳ «Хамсатул-мутаҳаййирин» ёдномасида бўлсин: «деган эрмишлар...»; «сўрди...», «деди...», «дедим...», «дебтурки, бу сўрмоқ анинг фани (касби)дур — билур ва сўрар»..., «кўрди ва сўрди...», «суҳбат иттифоқи...» сингари савол-жавоб заминига қурилган суҳбатлар, давомли қизғин мулоқоту унутилмас хотирот лавҳаларида зикр этилган орифона — ҳикматли ҳикоятлар гоҳо: «асҳоб ҳозир эрдилар...», гоҳо: «ҳар навъ сўз ўтадур эрди...» тарзидаги вобаста ибораларда ифодаланади...

Нихоят, бу улуғ, чиндан-да маърифий ва бадиий манбалари ҳадсиз-ҳисобсиз, ижодхонага бевосита ё билвосита алоқадор шеърӣ (маснавий) сатрлар, асосан терма байтлар ё рубоӣ бандлар ила музаян насрий лавҳалар, даставвал, лирик куллийёт «Дебоча»ларида, сўнгра, буюк маснавийёт — дostonлар муқаддимотида, боблар таркибидаги лирик-чекиниш, лирик-ибтидо ва лирик-хотималарда; насрий асарлардан: «Муҳокаматул-луғатайн», «Маҳбуб-ул қулуб», «Тарихи мулуки Ажам», «Мезонул-авзон», «Муншаот» бобларида, айрим саҳифаларида, афсонавий-тарихӣ ва ҳаётӣ тамсил-далиллар ё ҳикматли байтлар тарзида ўрин олгандирки, уларни маълум тартиб-тизим, изчил-

давомли робита асосида ўрганиш, ҳеч шак-шубҳасиз, илмий қимматга эгадир.

Шунчалар катта микёс, кўпқиррали кўламдорлик, айниқса, фалсафий моҳият теранлиги, бадиий рангинлик, бетакрор тимсоллар эътиборила Навоий ижодхонасини — унинг Сўз даҳосини фақат бадиият қонунлари доирасига сиғдириб бўлмаса керак. Зотан, бу сирли-мўъжиз, том маънода илоҳий Қалам — «килки Сунъ» қудрати-ла инкишоф этилган «сўз гуҳари»нинг бутун жозиба сирри, аввало, руҳий-илоҳий таҳқиқ, фалсафий талқинни такозо этади. Шу маънода бу қутлуг ва улуг, поёнсизу бардавом мавзуни бирмунча чегаралаш, кузатилган аниқ мақсадга монанд ва матлуб тамсиллар эътибори-ла, масалан, улуг устози Жомий вафотига битган мухтасар тарихида абадий мунаққаш этилган куйидаги: «гуҳари кони Ҳақиқат, дурри баҳри Маърифат, қошифи сирри Илоҳ» қудсий тимсолларни, ҳеч муболағасиз, Навоийнинг ўзига, дунёда тенги йўқ Шахсиятига нисбат беришимиз мумкин ва вожибдур...

Шу мақсадда биз, биринчи навбатда, буюк маснавиёт — «Хамса»ни, хусусан, «Ҳайратул-аброр», «Сабъаи сайёра», «Садди Искандарий» дostonларини Навоий ижодхонаси учун асосий, «таянч нуқта» сифатида танладик. Бундайин комил эътиқод ва эътимодимизнинг энг муҳим икки омили бор: биринчидан, «дину иймон» — комил мусулмонлик бобида, аниқроғи: «низомул-миллати вад-дин Алишер» (Жомий баҳоси) мақомидаги шахсий сифатлари-покдомон хилкати; ҳиммат-саховат, «нафърасонлик» бобида — эл-улусга, миллати ва Ватанига (тили ва давлатига), кенг маънода, жаҳон маданиятига, башарият манфаатларига қилган беадад буюк хизматлари эътибори-ла, иккинчидан, фалак кўрмаган нодир» сўзи, қудратда тенгсиз қалами билан — фасоҳат, бадиият, маърифат мактаби-ла Машриқу Мағрибнинг ўлмас сиймолари қаҳқашонида энг нурафшон юлдузларнинг бири ва балким, яғонаси эканлиги, аввалан, шу ижодхона лавҳаларида ўз акси — тажаллисини топганлиги аён «намудор» бўлиб (кўриниб) турадики, бу фақат анъанавий шавқу ҳайрат ифодаси — камоли васф сўзлари эмас...

Шу тарика, юкорида қайд этиб ўтганимиздай, мушоҳада ва мулоҳазаларимизни гоҳ қутилмаган — ғаройиб, гоҳ ҳаётӣй-табиӣй, гоҳо ҳар икки жиҳат муштарак бўлмиш «Алишерӣй» (Бобур) хос суҳбатлар тарзида, муайян тартибда баён этиб, шарҳлаб борамиз. Даставвал, улуг шоиримизга мўъжизакор «хомаи тақдир» («килки

Сунъ») эҳсон этган «алимул-азим» Яратувчи Ҳақ ила мажозий қаҳрамон (ориф-мутафаккир, шоир-«қалам-зан») ораларидаги ғойибона-сирли суҳбат гувоҳи бўламиз. Бунда сирли-сехрли парда ортидаги фасоҳат мулкининг маъбуди Аторуд йўллаган «мунҳийи роз» — сирлар даракчиси, илк илоҳий мужда — сўз фариштасининг нур ила йўғрилган шарпаси, руҳоний суврати — тасвири... ҳаёл кўзгусида жилваланиб туради. Бу — ўз меъёр-мароми ва аниқ назаргоҳдан ҳолий микёс-худуди-ла ғаройиб бир ҳолатда воқеъ бўладиган, том маънода руҳий-илоҳий суҳбат, янада аниқроғи, бу — Навоий қаҳрамонининг ғайришуурий тарзда, бевосита Ҳақ таолога муножоти бўлиб (« — Қодиро!...», «Раббано!...», «..ё раб!» калималари воситаси-ла), уни биз тасаввур қилган дунёвий меъёр-таомил доирасига сиғдириш имконсиз... Сониян (иккинчи суҳбат): ўша мажозий қаҳрамон — мутафаккир шоир тимсоли бу гал энди фазовий (самовий-руҳий) ҳолатнинг мужассам тимсоли бўлмиш «толеъи саъд» (ё «кавқаби иқбол» — бахт юлдузи) ила ўзаро мулоқот асносида содир этилган ғаройиб суҳбат шохидига айланамиз, яъни ҳамон ўша сирли парда ортидан Аторуд элчиси — иқбол фариштаси шоир қаҳрамони билан макон-замон мезонларидан ҳоли, ғойиб мулоқот ҳолатини кечиради... Ниҳоят, учинчи суҳбат жараёнида ижодхона жонли-вужудий муносабат — тўла-тўкис инсоний салоҳият касб этади: бу мутафаккир шогирд билан улуғ пир (биринчи навбатда, Махдуми Нуран — Жомий, сўнгра, бошқа увайс устозлар: Румий, Ҳофиз, Низомий, Деҳлавийлар, ҳатто Саййид Ҳасан Ардашер, Баҳоуддин Нақшбанд каби валий зотлар) ораларида ўтган юзма-юз мулоқот тусига киради, бу суҳбат ғаройиб туш фонида берилади. Тўртинчи-бешинчи суҳбатлар бевосита ижодхона доирасида ўтади: бу ҳудуд ҳажман кичик «Ҳужра» (моҳиятда «икки жаҳон»га очилган дарича-кўзгу) ё аксинча, поёнсиз кенгликлар, чунончи, сафобахш «тоғ этаклари», олис йўлнинг бошқа манзиллари бўлиши мумкин... Ва ниҳоят, бой ҳаётӣй тажриба, азалий ва ногихонӣй зиддиятларга тўла давр воқелиги ва саноғи номаълум китобӣй маърифат —

тарихий ҳақиқат сабоқлари — олтинчи-еттинчи суҳбатлар учун бебаҳо манба — маърифӣй, маънавий-руҳӣй ва бадӣйӣй заминга айланиши мумкин...

Биринчи суҳбат

Бу — юқорида қайд этиб ўтганимиздай, биз одатланган аниқ назаргоҳ — макон ва замон меъзонларига сиғдириб бўлмас, ғайришуурий тарзда, руҳоний хилқатда содир этиладиган, том маънода илоҳиёна-фазовий мулоқотдир. Бундай ғаройиб жараён, не ажабки, улуғ шоир-мутафаккир тимсоли мужассами (образи)нинг кутилмаган бир вазиятдаги, шунчалар «ҳақиру фақир», ғоят шикаста ҳол аҳволи руҳияси — биринчи қутб бўлса, иккинчи қутб, аксинча, мислсиз ва ададсиз раббоний қудрат: «алимул-азим» Зулжалол (улуғлар улуғи), имкониятлари ниҳоясиз, дахлсиз мутлақият оламини тасарруф этадики, бу ҳақда ўйлаганда «ақл боши айланади» (Навоий). Бу икки қутб мулоқотини зоҳиран, шартли равишда, фақат мавжвар уммону — нажотсиз қатра ёхуд сарҳадларсиз коиноту фоний-ўтқинчи лаҳза-муҳлат ичида бор-йўқлиги нотайин-омонат зарра билан муқояса қилиш мумкин... Бундайин улуғ тафовутли суҳбат-мулоқот асносида «барчани йўқдан бор» қилгувчи Ҳолиқу қодир-бирламчи омил — «таянч нукта» бўлса, унинг мажозий суҳбатдоши — шоир «мен»и (гарчанд бизнинг субъектив тасаввуримиз бўйича, бу зоти киромнинг руҳий хилқатида мислсиз даҳолик мўъжизаси, сўз сеҳргарига хос фавқуллодда салоҳият зимдан сезилиб турса-да, на чораки, ўз мусоҳиби қаршисида зоҳиран қиёслаб бўлмас даражада ожизу нотавондир... Шунга қарамай, ҳазрат Алишер ўзини фидо қилишга тайёр «улуғ муддао» олдида ўртадаги ўзаро нисбатлаб бўлмас тафовутни шундай муқобил тимсоллар орқали ифодалашга журъат топади:

— *Қодиро!.. Ул заифи осиймен —*

Ки, бошимдин оёқ маосиймен...

Улки, сендек бошимда Ҳолиқдур,

«Мен» демаклик... не беҳаёликдур!?

Бейхтиёр савол туғилади: нега энди «шоирлар шоири, мутафаккирлар мутафаккири, валийлар валийси» қилган муножотда бу қадар мужримона ўзрхоҳликлар («бошдин-оёқ маосиймен» — гуноҳлар мажмуидирман), ҳамин қадар тузимсиз оху фарёд, руҳий изтироб бор?.. Зиддиятлар шиддатини кўринг: «Барчадин шариф» инсонни яратгувчи, алал-хусус, унинг азизу мукаррамлиги ҳаққи, мўъжизалар мўъжизаси — Сўзни кашф этгувчи («Сўз келиб аввал, жаҳон сўнгра...», «Ҳайратул-аброр»дан) ул Ҳоли-кул қудрат олдида ўзи бунёд этган мўъжизоту ажойибот олами — уммон қаъридан асл «дурри самин» — «маъни гуҳари», «сўз гуҳари»ни ахтариб топишга журъат этиш, шу хайрли химмат

— жасорат самари ўларок, дунёда тенги, нисбати топилмас шеърӣй девонлар, улуғ маснавиёт — дostonлар яратишдек комронлик муроди... — ҳаммаси «маломат булбули», ҳақиру бенаво Навоӣй кўнглида, унинг «замон ва аҳли замон» жабру андуҳи, вафосизлиги олдида... чиндан ҳам беҳуда — абас бир ҳолдир, балким?!.. Бундайин пурдард зиддиятли ҳаёллар замзамасини, иштибоҳ-изтироб туйғулари туғени ва поёнини бир қадар умумий тарзда тасаввур қилиш ўзи осон эмас. Зотан, Ҳақ таоло билан ориф инсоннинг ғойибона-руҳоний мулоқоти... фақат валийуллоҳ зотлар мушарраф бўлган ноёб бир бахтдир. Не ажабки, ҳазрат Навоӣй кечирган бундайин ширин изтироб — азобли ўйлар бизга сирли, номаълум руҳий ришталар — илоҳий робиталар орқали боғланмаганмикин?!..

... Нафси амморага ё бўлдум асир?!

Мен нетай, гар сендин будур тақдир?..

Сен ёмон айласанг, мени, не ҳад,

Айламак сендин ўлгон амрни рад?..

Магар охир-оқибат мудом ўша ададсиз нолавор муножотдан, зоҳиран нажотсиздай туюлган руҳий илтижодан, ҳар қалай, навмидлик туйғуси улуғ зотларга шоён эмас...

Яхшилик қилки, нотавагингмен,

Ямон ўлсам, Сенинг ёмонинг — мен.

Менга не ҳад демак Сенгаки: «Не қил»,

Неки бўлғай санга ризо — они қил!..

Бу янглиғ, моддий назаргоҳ — «олти жиҳат» чегараларини енгиб ўтган, ғайришуурий ҳолатдаги суҳбат-мулоқот тарзидан қатъи назар, аслида «ўз вужудига тафаккур айлаган» (яъни мустақил инсон қиёфаси — ўзлиги, шахсиятига эга бўлган) шоир қаҳрамони — ориф-мутафаккир дунёсига йўл топиш, унинг ҳасрат-надомат сўзлари моҳияти нимада эканини идрок этишга уриниб кўриш мумкин-ку... Масалан, шайтони лаъин дағдағаси — «нафси амморага асир бўлган нажотсиз навмидлик ростмикин?..» Бу — Навоӣй қаҳрамонининг покдомон хилқатига, ўзлигига, улуғ шахсиятига мантиқан зид эмасми?.. Унинг шунчалар парҳезкор-валиёна ҳаётига, поклар ичра пок руҳий-ботиний дунёсига шайтон тажовуз қилиши мумкинлигига, унинг шу қадар сарбаланд иймон-эътиқоди зиддига, шу қадар сабр-қаноат, тийиқлилик қудрати зиддига, «нотавону ёмон» отлиғ бўлиши мумкинми?.. Бунга Навоӣйни бир қадар англаган одам ишонадими?!.. Навоӣй англаб етган мушкилдан мушкил зиддият, тугуни, ечими имконсиздай

туюлган, мураккабдан мураккаб муаммо бу! Жаҳоннинг не-не даҳоларини кийноқли ўйларга толдирмаган дейсиз?!.. Хусусан, Тангри билан, майли, унинг энг расо, комил бир бандаси — инсоннинг юзма-юз мулоқоти, ҳар қандай, ҳаёл-тасаввурдан ташқари суҳбати!.. Оврўпо — мағриб даҳолари таҳқиқ этишга уринган фавқулудда жумбоқли савол: «парадокс» шу эмасмикин?.. Асли қадимий Юнон заминиди дунё юзини кўрган ва жаҳон миқёсида муштарак маъно касб этган бу пурдон истилоҳ ҳам Навоий англаган ҳақиқат сиррини ифшо этишга ожизлик қилар, балким?.. Не ажаб ва не ҳайратки, Амир Низомиддин Навоий бундай қийин жумбоқ-саволга энг мухтасар, мантиқан энг кучли жавоб — ечим топади: «Мен нетай гар сендин будур тақдир?!..» Чиндан ҳам бу — ҳазрат ботиний идрок этган комил иймон, исломий эътиқод тасарруфидаги яна бир хайрли неъмат — улуғ инояту мағфират инъикоси — тажаллиси эмасми? Ҳа, зоҳиран бир бандаи ғофилнинг (аслида даҳо сиймолардан бирининг) бутун гуноҳи азмини, бори саҳву хатоларини кечиргувчи ва эҳтимолки, Навоийдек беназир улуғ зотлар мушарраф бўлган жаҳоний шуҳрат — «нангу ном» фахрия мутаассирлиги зўриданми — «мен» демаклик... не беҳаёликдур» (ўзрхоҳликнинг ортиқ даражада муболағали — ифрот усулидаги «Алишерий» ифодаси эмасми бу?..) шоҳ сатри руҳига сингдирилган «тавбаи комил» — тазарру туйғусини ҳам илоҳий меҳр-шафқат, қарам ила қабул этгувчи Аллоҳнинг инсонга кўрсатган улуғ илтифоти эмасми бу?!.. Зотан:

Караминг ганжи — юз жаҳон чоғлиқ,

Баҳри фазлинг — минг осмон чоғлиқ...

Ё раб! Ошуфтамен, фигонима ет.

Қарам айлаб, хатоларим афв эт!..

Биргина охирги мисрада зухур этган: «Қарам айлаб, хатоларим афв эт!» муножот сўзларининг ахлоқий ибратини, биринчи навбатда, аҳли табъ-фузалою зурафо, зиёли зотлар, жумладан, бугун эл-юрт ардоғидаги шоир-адиб, олиму мунаққидлар «ўз вужудларига тафаккур айлаб» кўрсалар эди! Қанийди?!.. Юқоридаги банд шарҳига қайтамыз: ҳа, пири комил Нуриддин Абдурахмон Жомий ифтихор ила таъриф қилганидай, ҳазрат Алишернинг исломий эътиқод-эътимоди шунчалар юксак мақомда эдики, Аллоҳнинг «қарам ганжи», «баҳри фазли» баробарида, унинг марҳамат ва мағфират нури ҳам ҳадсиз-ададсизлигини бор

вужуди, қалби, руҳияти-ла англаб етган, идрок этган эди... Шунинг учун ҳам биз Сўз даҳосининг игроқ каби махсус муболаға усулидан самарали фойдаланганидан ҳеч ажабланмаймиз:

Юз жаҳон журмум (гуноҳим) ўлса ҳам — не бок?

Баҳри авфинг қошиндадур — хошок.

Хаста кўнглум ишига сомон (чора) эт,

Талабинг дардини анга дармон эт!..

Шу тариқа, Ҳақ марҳаматидан умид ва нажот топган, сувратда шикаста ҳол, нотавону бесомон, сийратда мислсиз ирода соҳиби — улуғ мутафаккир кўнглидаги, эҳтимолки, бизга зоҳиран иштибоҳли туюладиган маҳзуну ҳазин кайфият ўша руҳий-самовий мулоқот жараёнининг аввалги ҳолатидан аста-аста кўтарила, тарқала бориб, яна «Тангри эҳсони» бўлмиш яратиш дарди, рағбати самари — «буюк муддао» изланишлари уни батамом банд этади...

Манга Тенгридин бўлди рўзи ком —

Ки, ҳар ишгаким айладим эҳтимом (киришмоқ).

Кўруб Тенгри лутфин фалак чоғлиқ,

Нечук қилмай ўтруда туфроғлиқ?!...

Бунингдай қутлуғ ва улуғ бахт — «рўзи ком», «ҳар ишга» кушойиш бахш этувчи илоҳий Қудрат ўзи ёр, малоикаю фаришталар, руҳлар — увайс (ўтган) ва мудом ҳамнафас пирлар мададкор бўлгани учун ҳам бамисли «кунда юз байти ҳалво» бўлган, шавқу рағбат жўш урган ижодий жасорат кайфияти-ла ҳазрат Алишер (унинг мажозий қаҳрамони — мутафаккир-шоир тимсоли) энди ортиқ хоксорлик — «туфроғлиқ» ҳолатини кечирса не ажаб?..

...Неча шукрига сажда қилсам нажанд (қўйи) —

Мени чунки (ҳақ) айлар фалакдин баланд!..

Улуғ комлардин эдим бахтиёр —

Ки йўқ эрди анда манга ихтиёр!..

Ва ниҳоят, ўша беҳад шукрона туйғулари мантиқан изҳори ифтихор — фахрия заминига айланади, айни чоғда, бу яна зиёдроқ илҳомий ҳолатга бадал бўлади — янги ижодий изланишларга

ундайди. Шу тарзда аста-аста «улуғ муддао» — шоҳ асарлар бунёд этиш истак-иштиёҳи шоирнинг борлиғини банд этади:

*Не майдон аро сурсам эрди саманд,
Хавосин кўнглум қилмас эрди писанд.
Бу андешадин эрди кўнглумда шайн (зашлик) —
Ки бўлди кўнглум мойили — «Хамсатайн»...*

Илло, устоз салафларнинг улуғ «Хамса»лари («Хамсатайн») фақат мазмун-маъно ва кадр-баҳода нисбати йўқ дostonларгина эмас, балки ўзининг ҳудудий миқёси-ла «икки жаҳон» моҳияти ва сабабиятидан баҳс қилувчи тақдир китоблари, беназир бадийий солномалар эдики, улар кўтарилган улуғ мартаба мақомидан туриб, Навоийнинг «Алишерий» тахайюл ва тахайюр кўзгусида янги мўъжизоту ғаройибот оламини, жумладан, дунёвий ажойибот мулкини кашф этди:

*Чу машғул ўлдум тамошосига,
Ўтуб води-ю тоғу дарёсига...
Жаҳоне кўрунди кўзумга ниҳон,
Ниҳон, балки, ҳар байти ичра — жаҳон.
Қаю гўшаким нозир ўлдум даме,
Назарга эди жилвагар оламе...*

На хуш ва не ҳайратки, Ҳақ насиб айлаган ўша «рўзи ком — улуғ муддао», эзгу мурод ҳосил бўлмоғи энди ортиқ шубҳага ўрин қолдирмайдиган нафақат самарадор, аини равнақ босқичига кўтарилган, балки мавжвару пурвиқор пардага кирган ғаройиб дамларда ҳам, табиийки, яратиш дарди-ю шавки — фақат улуғ шоир ўзи биладиган нурли азоблари, изтиробли сурури ҳазратни бир нафас тарк этмаган:

*Қилиб бу даъвою лофимни ҳам.
Соғиниб бурун дер газофим (беҳуда ўйлар)ни ҳам.
Уятга солиб бўйла ҳолат мени,
Ҳалок айлабон хижолат мени...
Гаҳе дебки: «Йўқ дахли имкон мунга,
Тасарруф қила олмоқ инсон мунга.
Ўзимдин ишим яъси (навмидлик) жовид ўлуб,
Ишимдин кўнгул доғи навмид ўлуб...*

Фақат даҳо санъаткорлар ўзларича кечириб ёхуд нуқтадон билимдонликда мураттабу ҳассос тадқиқотчилар ўзларича мушоҳада ва идрок эта оладиган бундоқ ғаройиб ҳол: дам-ижодий юксакликлар сари кўтарилиш, дам гўёки унумсиз-тушкин кайфият; гоҳ улуғ зафарларга мушарраф бўлмоққа комил ишонч туйғуси, гоҳ, аксинча, ўзига ишончсизлик, иккиланиш—иштибоҳ зиддига, нафақат миллий тафаккур жавлонгоҳининг марди майдони, туркий «тил лашкарининг паҳлавони», балки «фасоҳат мулкининг соҳибқирони»), тиниму ором нималигини билмаган буюк заҳматкашнинг азалий ва ногаҳоний зиддиятлардан ҳолий бўлмаган шахсий ҳаёти ва ижтимоий фаолиятида... ўзига ҳар дам, ҳар жойда ёлғиз Аллоҳни ёру нажоткор, Рухул-қудсни ва барча пири комил зотларни руҳий мададкор билиб, мудом ижод, яратиш дарди, шавқи — рағбатига содиқ қолди...

Мана ҳамишалик таомил деб билгани—ҳолисона ҳаққонийлик, халқона зиддиятли ҳикмат «(яхши-ёмон)» ила жозиб, андеша ва самимият жавҳари-ла йўғрилган бошқа бир банд:

*... Ҳам ёмоним лутф ила яхши қил,
Бўлди чу ул яхши — қабул айлагил.
Яхши гар ўлмаса, ёмон ҳам эмас,
Ёмонин ким яхши бўлса... демас?*

Истеъдод қудрати, ижодкор шахсининг улуғлиги шундаки, у ижодда ҳамиша ҳалолликни, ҳолисона ҳукмни дастурил-амал деб билади, содир этиладиган хато-нуқсонларни кўриб-билиб тургувчи олий Ҳакам, энг улуғ мунаққид ҳам Аллоҳнинг ўзидир; бас, Навоийнинг ижодий эътиқоди ва эътимоди—Ҳақнинг иноят ва хидоят йўлидир:

*...«Ҳар не килким вараққа ёзди бу кун
— «Килки тақдир» ёзмиш эрди бурун...
— Сен не ёздинг — ани рақам қилдим,
— Шак эмасдурки, саҳв ҳам қилдим...
—*

Айни шу ҳолисанлилло муносабат — ҳақиқат ва самимият пардасида мусулмони комил («одамийлар оламийси»)нинг, майли, иштибоҳли икрори — «саҳв ҳам қилгани»... мантиқан ҳазрат Навоийнинг ҳали навқирон йигитлик йилларидаёқ кўнглига битган «улуғ муддао» йўлида янги мўзаффар манзиллар шукуҳи, том

маънода юксак мукофот — шоир «сўзи»нинг «овоза»си янада баравж, «юз»нинг янада ёруғ бўлишига умидворлик, комил ишонч омилига айланади:

Илоҳий!.. Боқмагил —мажнунлигимга,

Карамдин чора қил маҳзунлигимга..

Иноят айнидин хомам сари боқ,

Қизил айла — юзум, номамни хам оқ.

Юзум лутфинг суйидин тоза қилгил,

Сўзум кўсин баланд овоза қилгил...

Майи нутқум тарабхез айла, ё раб,

Найи килким шакаррез айла, ё раб!

Бу — «муножот» шакли — андозасида зухур этган, аслида улуғ ижодхонага ўзгача файзу виқор, илоҳий моҳият, чинакам руҳий-руҳоний салоҳият, пурмаъно фалсафий киммат, Навоийнинг бадиият, санъат—Сўз хазинасига бирламчи жозиба — мантиқий қувват бахш этади...

Иккинчи суҳбат

Маълумки, жаҳон поэтикасида (чунончи, улуғ олмон шоирлари Гёте ва Шиллер замонидан эътиборан) русум бўлиб, қарор топган истилоҳ — шоирнинг умумлашма-универсал характердаги лирик қаҳрамони бир неча қиррага эга: шоир — сўз санъаткорининг ўзи; ориф-мутафаккир-файласуф; ошиқ-шайдои вола; сойир-қаландар, ринд, воиз-носих в.х. Аниқ таъриф — Гётега мансуб: «Шеърларим қаҳрамони... бу менинг субъектив оламим билан «коллектив даҳо»нинг синтези». («Шеърят ва ҳақиқат» рисоласи). Бизнинг суҳбат-мулоқотимизда асосий қаҳрамон: ориф-мутафаккир ё шоир-санъаткор қиёфасида намоён бўлади. Демак, ҳазрат Навоийда лирик қаҳрамон тимсоли (образи) билан «толеъи саъд» ё «Кавкаби иқбол» — бахт юлдузи (аникроғи, иқбол фариштаси)нинг ўзаро ғойиб-сирли мулоқоти орқали бевосита ё билвосита ижодхонага дохил аломатлар ҳар гал «янги навъ ашкол» (Навоий)да ўзгача бадиий усуллар, тамсил-ташбеҳлар тарзида инъикос этади.

Дастлаб (албатта, бу тартиб-сира шартлидир) шоир-мутафаккир санъатхонаси унинг хос «хужра»сида, Тангри илоҳий марҳамати-ла Қалам ва аҳли калам маъбуди — Аторуд йўллаган элчи, ғойиб суврат, руҳий сийрат соҳибаси — фаришта... на хушки, ўша мўъжизакор илҳомий мулоқот асносида гўё атайлаб, йўқ, қалб

амри-ла тун оромини тарк этган мислсиз заҳматкаш шоир
хузурида «кулиб» пайдо бўлади:

*Дедиким: «Эй, улусда нодири фард,
Бўлмасун хотиринг алампарвард...
Ўзни меҳнатқа солгон эмишсан,
Булъажаб ғамга қолгон эмишсан...
Бу — не андешаи хато бўлгай?
Сену мундоғ хато-раво бўлгай?*

Бунингдай «фаррухсуруш» — малоиксифат ҳамдарду
хамрозлик сўровлари, айни яратиш дардига малҳам, шоён-дилхоҳ
сўзлари шоир қахрамонининг баъзан иштибоҳли-навмид, «хотири
алампарвард» кайфиятини кўтариб, умидбахшлик тухфа этиб,
ҳатто шоир қурбига ғойибдан яна қувват бериб, ўзига ишончини
зиёда қилади:

*Толеъи саъд ёрлиқ қилди,
Қаламим — дурнисорлиқ қилди...*

Иқбол фариштасининг муборак илтифоти — ғойибона
мадади билан улуғ шоир руҳиятида шундай мўъжиза — илҳомий
ҳолат пайдо бўладика, кутилмаган тарзда янгидан-янги «сўз
гуҳари» намуналари яратилиши гўё азалий хилқатнинг ҳар
субҳидам нисор этадиган инъомидай, оддий ҳодисалардай
туюлади:

*Мен неча фикр айладим ўзума,
Ул жавоҳир (ноёб тимсоллар) кўрунмади кўзума;
Гуҳари обдори — жолача ҳам,
Лаълу ёкути — барги лолача ҳам...*

Асл шеър дурдоналарининг яратилиш жараёнига дахлдор
бундай «тарҳи тоза ва беандоза» (Навоий) муқояса-нисбатлар —
ҳаққоний, самимий иқрор сўзларини машрику мағрибнинг барча
даҳолари шеъриятида кузатиш мумкинки, буни қонуний ифтихор
туйғуси ё ноҳақ маломатларга жавобан исёнкор қалб нидоси —
мағрур янграгувчи фахриядан кам бўлмаган шикаста дил изҳори
деб англамоқ лозим бўлади; мана даъвомиз далилининг насрий
баёни: мен неча бор ўзимча фикрлаб киёслаб кўрмайин, яратган
сара, хўб-аъло байтларимнинг ҳар бир «гуҳари обдори» (тонг

шабнамидай тиниқ, тоза дурдона-си... баҳор ҳавосининг офати — жола қадарли, ҳар бир «лаълу ёқути» (ноёб конларнинг асл ва камёб қизил тошларига бергувсиз маъни дурлари, пурмаъно, дақику нуктадон тимсоллари) кир-адирларда бир муддат очилиб, баҳорий елларга дош беролмай, сочилиб кетган қадрсиз лола баргича ҳам туюлма-ди... Мана даҳоларнинг баҳо мезони!!.. Навоий каби Сўз даҳолари аҳён-аҳёнда тин олган, нафас ростлаган кезларида ҳам, шоир қалби, шуури, тафаккури хаёлот, хотирот олами, унинг ўзгача мавжвар хиссиёти, ҳайратлари, чегара, муҳофаза, қарор, қўним билмас — бундайн дунёвий меъёрлари итоатсиз руҳий хилқати... қизғин фаолиятда, изланишда, ижодий жараённинг сирли-сехрли оғушида бўлади. Бундай ғойиб-ғаройиб, том маънода мўъжиз ҳолатни хассос сўз даҳоси шундай тавсифлайди:

... Айладим ҳужра азми тинмоқ учун,

Кўзларим уйқудин... исинмоқ учун.

Жилва қилди назар фазосинда,

Навм (уйқу)-у уйғоқлик орасинда!

Мутаҳаййирки: не мисол эркин?..

Мана бу-тушму ё хаёл эркин?..

Ҳа, бизлар ҳам, лоақал бир неча дақиқа буюк заҳматкаш шоиримиз кечирган бундайн руҳоний-мўъжиз ҳолатларни шахсан (вужудан) кечиролмасак-да, фақат баҳоли имкон — ожизона тасаввур этиб кўрсак!.. Қалам ва бори аҳли қалам маъбуди — Аторуд илтифот ва шафқат кўрсатиб, фақат бир неча дақиқа «тинмоқ учун... ҳужра азми айлаган», шунчалар улуғлиги билан чунонам «ҳакиру факир» Навоий кечирган ажабдан булжажаброқ ҳолатни аниқроқ шарҳлашга қаламимиз ожиз. Чунончи, биргина: «назар фазосинда... жилва қилган» мўъжизакор руҳий ҳолатнинг ўзи... ўша шеър яратиш жараёнига дахлдор. яъниким

«сўз гуҳари», «маъни гуҳари» дан ноёб намуналар даракчиси эмасмикин?... Не ажабу не ҳайратки: «бу тушми ё хаёл» дея ўзи «мутаҳаййир» ҳолатини кечирган пурзавку пурдард шоиримиз, эҳтимол, фақат закий таъб мунаққидлар, йўк, мураттаб руҳшунос, мураббий устозлар бир қадар аниқроқ изоҳлаб, тушунтириб беришлари мумкин бўлган, ҳар қалай, раббоний «мўъжиз» ҳодиса (аниқроғи, бу — ҳолат) мақомига етмаса-да, маълум маънода «сехр... бор»:

Тил анинг васфидин эрур ожиз,

Сехр худ бор, агар эмас мўъжиз...

Биз айна шу байт орқали улуғ ижодхонанинг икки муҳим жиҳатини: «сехр»—нима-ю, «мўъжиз» ҳолат—нима, ўртадаги бор сирру синоат, оддий назар, ўзимиз кўниккан, ишонган тафаккур илғамас, илғай олмас ажаб нозик тафовутни фақат ботиний кўз—басират («ҳавоси ҳамиса» — беш руҳий сезгининг аввалгиси) нигоҳи ё ўткир-пурдон фаҳм-фаросат ажрата биладиган, фасоҳат ва балоғат илми зурафолари тасарруфидаги нозик нуқта, нозик ҳаёл маъносини англай оламиз...

Аторуд элчиси «Мунҳийи роз» (сирлар даракчиси) ё «кавкаби иқбол» (толеъ фариштаси) билан Навоийнинг мажозий қаҳрамони шоир-мутафаккир ораларида кечган ғаройиб мулоқот-суҳбат давом этади:

*... Мен қабул айлабон, дедим: «Де сўз!» —
Ки, оғиздин бурун очилди кўз...
Кўз очиб англадим: туш эмиш бу,
Кўз юмуб, истадим — яна уйку...*

Вожаб! Улуғ ижодхонанинг биз учун бениҳоя табаррук ва муборақ «хужра»сида даҳо шоир шахсан кечирган ва баногоҳ: «кўз очиб англаган» янада сирли ҳолатда: «кўз юмуб истаган, ғаройибдан-ғаройиб ҳол — туш аралаш уйку, бу — фақат даҳолар кечирадиган ва уларнинг ўзлари биладиган, ўзлари шарҳлаб, таҳқиқ этиб беришлари мумкин бўлган мўъжиз бир ҳол!.. (бундай уйку истагидан улуғ мутафаккир шоир нималарни кутган, унинг қандай муборақ таманно-ю умид-армонлари бўлган экан, афсус-надоматлар бўлсинки, бу ҳақда умумий тарзда ҳам тасаввур қилолмаймиз...). Фақат ўзимиз билганча, қурбимиз етганча бу туш аралаш уйку асносини тахминан шундай фараз қилиб, ҳаёл кўзгусида тиклашга ожизона уриниб кўрамиз: ҳа, Сўз даҳосида ўша мўъжизакор кеча қаърида ёлғиз ҳамнафас — шамчирок неъмат ва раҳматидан файзиёб «хужра»нинг зоҳиран мўъжазгина дунёси (микромири) худудида, моҳиятда эса «икки жаҳон» ҳаёлот ва мўъжизотини мужассам эта олган, бунга салгина шубҳа-иштибоҳ бўлиши мумкин эмас, бунга Навоий дунёси асос бермайди! Бу муборақ даргоҳ — ижодхонада ҳазратнинг кўнгил уммонида, қалб «Қаъбаси»да покзодлар ичра покдомон руҳий хилқатида нафақат исломий — илоҳий эътиқод-эътимод тақозоси

бўлган муқаддас «маъни»лар ҳикмати, айнаи чоғда дунёвий масалалар, мавзулар: қадрдон, жафокаш, балокаш эл-улус, Ватан, давлат-салтанат ғамида, қайғусида, замон ва аҳли замон ташвишида, башарият тинчлиги, омонлиги, авлодлар тақдири, маърифат, фасоҳат равнақи йўлида чеккан хайрли азоб-изтироблари, нурли, «навобахш» риёзатлари... ҳайратомуз тарзда муносиб ўрин, кадр, эътибор топганига шубҳа қилиб бўлмайди. О, бу «умри азиз» яна бир неча муддатга вафо қилганидами, айтайлик: Саъдий, Лутфийлар, лоақал Жомийларнинг улуғ ёшлари... ул зоти шарифга ҳам рўзи насиб этганида борми... эҳ-хе, яна қанча янги дostonлар, рисоалар, ёдномалар, ғазаллару қасидалар, балки солномалар битилар эди («Вақфия»дан, «Муншаот»дан, «Хамса»дан ҳам бундай орзу-армон сатрларини кузатишимиз мумкин-ку!..)

Яна «кавкаби иқбол» (толеъ юлдузи)нинг шоир қаҳрамонига ғойибона йўллаган хитобига кайтаммиз:

***« — Эй булбули зори илҳонсаро,
Вале сўз риёзида дostonсаро!
Наво ичра минг лаҳнsoзинг қани ?
Дасотини хотирнавозинг қани?...»***

(банд шарҳи аввалида «лаҳнsoзинг» — навосозлигинг эканини, «дасотини хотирнавоз» изофали бирикма: улуғ дostonларга монанд-муносиб кўнгил ва хаёлот мулкинг, рухий-маънавий бисотинг каби маъноларни англатишини изоҳлаб ўтиш эҳтиёжи бор,..). Балким, айтиш жойиздир: Алишернинг Самарқандаги Ҳиротга, пири бузруквори Саййид Ҳасан Ардашерга йўллаган машҳур мактубида зухур этган улуғ армонлар яна шоир хаёлидан ўтган бўлиши мумкин. Ўша хатда, жумладан, «Шоҳнома» мақомидаги улуғ дostonлар яратиш истаги, умиди аён сезилиб, барқ уриб турарди...

Уша сирли-сехрли фаришта — «фаррухсуруш» элчи мутафаккир-шоир қаҳрамонини янада зиёдрок муждалар билан сийлайди:

***«... Санга онча Ҳақ лутфи воқеъдурур —
Ки то турк алфози (тили) шоеъ (тариф) дурур.
Бу тил била то назм эрур халқ иши,
Яқин қилмаиш халқ сендек — киши...***

*Қаю ишқи бўлмиш муяссар сенга,
 Бўлурму бу андеша бовар сенга?..
 Кўнгулдин таваҳҳум (хавотир) ни айлаб адам,
 Илик ишга ур — йўлга қўйгил қадам!
 Сенга турк ақолимин айлаб рақам,
 Азалда насиб айламиш якқалам!»*

Навоийдек беназиру бенисбат Сўз даҳоси ижодхонасининг, аввало, худудий-иклимий («турк ақолими» доирасида) бепоён Туроннинг (Олтой —Сибир ерларидан Қирим хонлигигача, Шарқий Туркистондан Кавказ ортигача — бенихоя улуғ миқёси, демографик кўламдорлик жихатидан халқаро-байналмилал мақом, мартабага, жаҳоний кадр-қиммат, олий баҳога мушарраф бўлмоғи учун («... Агар бир қавм, гар юз, йўкса, мингдур, Муайян турк улуси худ менингдур. Олибмен тахти фармонимга осон, Черик чекмай Хитодин то Хуросон...»)) лоақал, минтақавий тиллар, эл-элатлар сарҳадидан ўтиш, қанча солномалар, тазкираю рисоалар, баёзлар жилдини синчков назар билан мушоҳада қилиш, хулласи калом, Низомиддин Алишер Навоий кўтарилган тафаккур чўққисини забт этмоқ, теран заковат, фасоҳат —бадиият қонунларини ўрганмоқ тақозо этилади. Эҳ-ҳе!.. бас, Навоий англаб етган Ҳақиқат биз, хар қалай, умумий тарзда тасаввур этганимизга нисбатан анчайин мураккаб, моҳиятда эса азалий ва ногаҳоний зиддиятлардан фориғ эмас. Шунинг учун улуғ мутафаккир реал ҳақиқат билан юзма-юз туриб, ҳолисанлилло мулоҳаза-мубоҳаса юритиб, очиқ-ошкор ҳукм чиқарадики, бу, шубҳасиз, шоир ижодхонаси ҳақида ўзгача салоҳият, саъжия (характер) фавқулудда тафовутли қиёфа-аломатли манзара яратади:

*«Ё раб! Агар бўлди каломим узун,
 Мундин ҳам журм (гуноҳ)им фузун..
 Ҳиммат — учуб равзаи жаннат сори!
 Нафс — чекиб чоҳи жаҳаннам сори...*

Ва ҳолбуки, биз ҳазратнинг муборак ҳаёти, табаррук меросидан фақат зоҳиран боҳабар бўла туриб (шубҳасиз, моҳият бу зотнинг бокий руҳиятига ва ёлғиз Аллоҳга аён!..), Навоий англаган ўша... «жаннат боғи» томон учган «ҳиммат» қуши ўзи нима-ю покдомону парҳезкор ориф-шоир умри бўйи (маъсум болалик чоғидан то «Фаноия» хилватгоҳида кечган, ўй-хаёли «Ансория» зиёратгоҳини супуриб-сидириб ўтказмоқ ниятидан

иборат, — фақат танҳоликни қўмсаган Хизрсифат кексаликкача) ўзини, ўзлигини олам ва муҳит ғавғоларидан имкон қадар махфуз этиб, ниҳоят, «нафс» (шайтони лаъин васвасаси)нинг бори кирдикори, оқибат асоратлари нималигини биз ҳам бир қадар тушуниб етган ё етмаганимиз ҳолда, башарият даҳолари орасида яктоси...

Навоий хаёлан кечирган сафобахш «таманно»лар, тортган алам-андуҳлар поёнини, барибир, билолмаймиз!..

*Хар не алар солса — таманно манга,
Турфа буким, барча—муҳайё манга...*

Не ажабки, ҳазрат кечирган шунчалар тафовут-зиддиятли ўй-хаёллар шиддатини биз ҳам озми-кўпми тасаввур этганимиз ҳолда (майли, «ҳиммат» туфайли ҳосил бўлган бори савоб амаллар ва билъакс, бу вализот доимий иштибоҳли-эҳтиёткор одатига биноан «нафс» отлиғ офатдан содир этилган ғайриихтиёрий гуноҳларнинг (қайси бир «гуноҳ»?!)) — «барчаси муҳайё эканига қарамай), ҳамма-ҳаммасини библиб-кўриб тургувчи ул «алимул-азим» Ҳақ таолонинг муборак мағфирати - «баҳри афви»дан нажот топган шоир қаҳрамони (ориф-мутафаккир)га Умид фариштаси яна ўша... ғойиб хилқатдан мададга келади:

*... Шейр ҳам чун кишигадур фарзанд,
Кўнглига қуту бағрига пайванд.
Чун ўғил айбини ато кўрмас,
Кўрса ҳам, қилгонин — хато кўрмас...*

Биз шарҳлашда давом этиб, шартли равишда тугалламоқчи бўлган ушбу «Иккинчи суҳбат»га оид шейрий тамсиллар — улуғ ижодхона лавҳаларида аввалги мулоқот таркибидаги ажаб зиддиятли ҳолатни такроран кузатишимиз мумкин: улуғ мутафаккир: «тенгри эҳсони», «тенгри лутфи», «Ҳақ инояти», «тақдир хомаси», «килки Сунъ» шаънига, «улуғ комлардин... бахтиёр»лиги, бу борада «улусда нодири фард» эканлиги хусусида, хоҳ ғойиб суҳбатдошларнинг бири — шоир қаҳрамони (ориф-мутафаккир) номидан, хоҳ Қалам ва қаламзан аҳлининг маъбуди Аторуд йўллаган малоика-фаришта — илоҳий даракчилар («мунҳийи роз», «толеъи саъд», «кавкаби иқбол») тилидан қанча фахрия — васф сўзлари айтмасин, ҳам улуғлардан улуғ, ҳам

«хақиру фақир» шоиримизни доимо «дину иймон», «нангу ном» (номус, шаън), «ҳаё», «вафо», «андеша» ҳаками, комил инсон тимсолидаги посбон-соқчилар зимдан муҳофаза этиб, кузатиб туради...

*... Тенгри учун, эй кўнгил, инсоф бер!
Диндан агар нафс чиқармас, не дер?..
Менки, бу нафс илкида афғормен —
Мунча балоларга гирифтормен...
Зоҳирим авқоти (вақтлари) ёмондин-ёмон,
Ботиним аҳволи ондин ёмон!..*

Ҳа, тенги, нисбати йўқ улуғ ижодхонанинг соҳиб-мутасаррифи кечирган, яқин мусоҳиб, муҳибу мухлис замондошлар учун гўё шахсий ҳаёт дамлари («зоҳирим авқоти»), ҳар қалай, аён («ёмондин-ёмон») эмиш-да, руҳий-ботиний маънода, сирли-мўъжиз жиҳатлари қанчалик сафобахш, айнаи чоғда (ҳатто шу қутлуғ ижодхона ҳам тафовутдан фориг эмаски, бу — «Алишерий» рўйростлик шаҳодати!) «нафс илкида афғор» валий зотнинг «ботиний аҳволи»... ондин ёмонроқ эмиш!.. (беихтиёр равишда: «наҳотки бу иқрор рост бўлса?!» деб хитоб қиламиз ва яна ўйланиб қоламиз: «аҳтимол, бу фақат Навоийдек валий сийрат сиймолар мушарраф бўладиган айбсиз айбдорлик — Аллоҳ олдида «асру осийлик, мужрим маосийлик» — журм-гуноҳлар мажмуи деб ҳисобланса, бундай «тавбаи комил» — улуғ тазарру туйғуси олдида лолу ҳайрон бўлмай иложимиз қанча... демак, биз Навоийни теран англашда мудом адашамиз...).

Бундай ўйчан-зиддиятли, сувратдан сийрат томон тобора кучайиб, чуқурлашиб боровчи ҳукм-хулоса, бизнинг Навоий ижодхонаси ҳақидаги кузатишларимиз нисбий ҳақиқат ифодаси эканидан далолат бермайдими?.. Зотан, бу улуғ ижодхонага (ҳали жудаям кам, нисбий-мўъжаз тамсиллар заминига қурилган), умуман, даҳо шоир-мутафаккир дунёсига дахлдор ҳақиқатлар, тафовутли ҳолатлар, жараёнлар, сирли-сеҳрли жиҳатлар — «Алишерий» ҳақиқатлар сабоғини қуйидаги шохбайтдан ўтказиб ифодалаш осон бўлмаса керак:

*... Чу Ҳақдин эди ул саодат менга,
Бу душвор иш ичра жалодат (жасорат) менга...*

Менинг назаримда, бу пурҳикмат байт «Иккинчи суҳбат»ни яқунлаш учун, барибир, камлик қилаётгандай туюлади. Илло: Алишер Навоий ҳазратлари учун ҳар қандай мушкул вазиятда ҳам фақат умидбахш руҳ муносиб-шойистадир:

*... Надомат кўзини ашкнок айлабон,
Ҳам ул сув билан ғусли пок айлабон...
Солиб кўнглума Сўз демак ниятин,
Кийиб эғнима доғи сўз кисватин.
Суханварлиғ асбобини соз этиб,
Дурри назм сочмоғлиқ оғоз (киришмак) этиб.
Тузай назм мулкида шоҳона базм,
Ҳамул базм сари қилай ёна азм!..*

Алқисса: танлаб олинган мазкур банднинг, лоақал аввалги байтини мухтасар шарҳлаб ўтиш ўзи кифоя: муборак ислоний тоат-ибодат русумини... фасоҳат оламининг қутлуғ даргоҳи — иждоҳона жараёнига бунчалар мавзуну асосли тарзда нисбат бериш бобида қанчалик пурдону нуктадон маъно-мантиқ, теран руҳий-ботиний эҳтиёж тажассуми — бетакрор ифодасини кузатиб, боз ҳайратланамиз.

Навбатдаги, «Учинчи суҳбат» — мулоқот икки ё уч буюк сиймо: мутафаккир шогирд (Навоий) билан пири комил Махдуми Нуран — Жомий (баъзан бошқа устозлар) орасида бўлиб ўтади...

ИЛОҲИЙ МИРЪОТ -ТАЖАЛЛИЁТНИНГ "АЛИШЕРИЙ" ТИМСОЛЛАРИ

1. "Зухурот" (тажаллиёт) фалсафасининг моҳияти ҳақида.
2. "Мажоз - ҳақиқат кўприги" ҳадиси ҳикмат очкичи сифатида.
3. Тажаллиёт олами - Ҳақ зоти ва моҳиятининг шаҳодат ойинаси.
4. "Мажоз" ва "ҳақиқат" тимсоллари заминида Навоий яратган шоҳбайтлар.

Муқаддима

"Тажаллиёт" истилоҳи ўзи нима? Унинг бидояси (ибтидоси) қай бир илоҳий нуктада аниқ шакл-шамойилга эғалик мақомини

олиб, қай бир сониядан-оний бир "нафас" мезони -мумкиноти ичра ҳаракат этади? Ҳазрати Низомиддин Алишер Навоий муқаддас китоблар сирасида энг мутабаррак эканлиги мусаллам деб эътироф этилган Каломи Мажидга "таянч нуқта" сифатида иймон келтириб, дейдиларки:

*Сўз келиб аввалу жаҳон - сўнгра,
Не жаҳон, кавн (замон) ила макон -сўнгра...*

Баайни шу шоҳбайтнинг ўзиёқ муқаддас мўъжиза - Сўздан кейин... поёнсиз Шаҳодат дунёси (муборақ Назаргоҳ) - тажаллиётнинг илк амин-бурҳон далолати тарзида Ҳолиқ Қудрат - Аллоҳ "зоти"нинг биринчи "сифоти" (зуҳурот аломатлари) ё Аллоҳ мулкининг фалсафий талқини -"Мутлақ Ҳақиқат"нинг мажозий кўзгуси сифатида махсус талқину таҳлилга бирламчи замин ҳозирлайди...

Сониян: "низомул миллати-вад-дин Алишер" (Жомий таърифи) Навоий "барчадин шариф" мақомида улуғлаган инсонга ортиқ нисбат берилиб, ҳаёлан унинг боқий тимсоли мужассамини "Мутлақ руҳият" унвонида фалсафий-бадий талқин этиш анъанага айланганида, аста-аста "суврат" ва "сийрат" истилоҳлари, сўнгра, "зоҳир" ва "ботин" атамалари тобора кенг қўллана бошлади; мумтоз шеърятда бирламчи омиллар: "муддао", "маъни" (мазмун) билан уларнинг "шакли", "ифодаси" бора-бора уйғунлик, мутаносиблик касб этиб, муштарак маънодаги "ташбеҳ", "нисбат" ва айниқса, "тимсол" тарзида, бадий умуллаш-ма мақомини олди. Шу тариқа. мажознинг-ҳақиқатга, зотнинг - сифотга, сийратнинг - сувратга нисбати турли-туман, турфа хил - рангин ҳолат ва кўринишларда товланиб, тажаллиёт фалсафасининг дастлабки ва кейинги жилва ва акс-жилвалари, ҳатто жилвалар-жилваси (фалсафий талқинотда: ҳақиқатнинг инъикоси, инъикослар - инъикоси ва ҳ.)пайдо бўла бошлади...

1. Ниҳоят, "Алишерий" ташбеҳларга, тўғрироғи, умуллаш-ма тимсоллар шарҳи, таҳлилига ўтамиз. "Назири йўқ" (Бобур) сўз даҳоси, мутафаккир шоиримиз, чунончи: "ишқ", "кўнғил" тасвири чизилган ошиқона, орифона (моҳиятда илоҳиёна) шоҳбайтлар, нуктадону бетакрор назмий бандлар - фалсафий-лирик лавҳалар силсиласининг бири биридан жозиб-у дақиқ халқалари шарҳи, таҳлили давомида тажаллиёт ("зуҳурот ") олами ҳақида, ҳар гал унинг турфа суврат ва сийратда намоён бўлиши ҳақида ўзгача-

жозиб таассурот оламиз, беихтиёр, хайратга тушамиз. Чунончи, "Ишқ" хусусида:

*Ишқ - сенсен, доғи-ю ошиқ -сен,
Яна маъшуклуққа лойиқ -сен.
Айни маъшуклуқда жилван зот –
Ўзини кўргали тилаб миръот...
Хуснунгга ҳар дам ўзга суврат ўлуб,
Кўзгу такрори ҳам зарурат ўлуб...
Жилваи хуснунгга чу йўқ эди ҳад –
Кўзгу керак бўлди анга беадад!
Мунча гаройибки - мисол айладинг,
Борчани миръоти жамол айладинг!..
Мазҳар (зоҳир) ўлуб хуснунгга миръоти ғайб,
Жилва қилиб анда хаёлотти ғайб:
Нозир -ўзингу манзур -ўзинг.
Ишқингга -хуш, хуснунгга мағрур -ўзинг!..*

Ажабдан булғажаб руҳий ҳолату "хаёлотти ғайб" намудору (кўринишлари) тасвири-ю тавсиф лавҳалари: "ишқ", "ошиқ", "маъшуклуқ", "сен", "ўзи", "ўзинг", "зот" тимсоллари... айни вақтнинг ўзида ҳам моҳият, ҳам унинг зухурот маънолари муштараклиги тарзида -турлича товланиб, масалан, илми "Тавҳид"га хос зоҳирий ва ботиний маънолар мужассами сифатида келса, чунончи: "жилва", "кўзгу", "миръот", "миръоти ғайб", "хаёлотти ғайб" нисбатлари фақат зухурот, суврат ифодасига айланади...

Иккинчи тамсилимиз -"кўнгул" хакида. Бу -"Ишқ"қа нисбатан сал бошқача: кўпроқ "сифот"га, "суврат"га мойилроқ (тўғри, у баъзан "зот " - ўзлик, "сийрат " чизиғини ёриб ўтиши мумкин). Зотан, бу шарифу эъозли каломга юксак нуфузли қиммат берилиши ажабланарли бир ҳол, яъни ҳаёт ва бадиият мантиқидан ҳолий эмас: "Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи, қадри йўқ андоғки - кўнгул Каъбаси!". Нафақат бадиият, фасоҳат оламида, айниқса, исломий фалсафа соҳасида бағоят теран тафаккур соҳиби, шунингдек, тариқатнинг назарий ва амалий асослари тасарруфида ўзига хос, мустақил мақомга мушарраф бўлгани эътироф этилган (масалан, улуғ шарқшунос Е.Э. Бертельснинг мусаллам баҳосига молик бўлган), жаҳонда мисоли кам шоир, "мутафаккирлар мутафаккири" Алишер Навоий беқиёсу бебаҳо руҳий хилқат -

кўнгул таърифида ҳам ҳайратомиз юксак - сарбаланд мартабали "сўз гуҳари" тимсолларини яратган. Бу даъво далолати сифатида куйидаги пурҳикмату пурвиқор бандни кўчириш кифоядирким, унинг батафсил шарҳи, тадқиқи хуштабъ ва зукко китобхон ҳукмига ҳавола:

**Шамъи бақо чун ёруғ айлаб кўзин,
Англабон ул салтанат ичра ўзин:
Мулк-ўзи-ю, тахт-ўзи-ю, шоҳ-ўзи,
Борча -ўзи, борчадин огоҳ -ўзи..**

Бейхтиёр: "Вожабо, водариғ-о!" - дея ҳайрат ва шавқу рағбат ўтида ёнмай, дарду изтироб, тугёну исён гирдобиди тўлғонмай умид, нажот соҳилига етиб бўладими?!.. **Кўнгул мулки "салтанати"** шунчалар эмин-эркин, хур-озод, айни чоғда онқадар собиру собит, пойдору барқарор эмиш, чексиз-дахлсиз мумкинот (имконият ва имтиёзлар) тасарруфотиға эға эмишки, уни хоҳ ушшоқ аҳли, хоҳ "ҳол аҳли" - порсо (парҳезкор) вали зотлар, турли табақотға мансуб (илоҳий, дунёвий маслак-матлаб гуруҳлари) ориф, мутафаккирлар: покдомон, хулқи ҳамда гуруҳларнинг, обиду солиҳ зоти киромларнинг умид-армонлари... ҳайратомиз тарзда тажассумини топган мўъжиз руҳий хилқат -аввал қайд этилган бенисбат руҳий-илоҳий САЛТАНАТ эмишдирки, уни фақат "ҳақиру фақир" зот (бу -ҳазрат Навоийнинг ўзи, унинг жафокаш ўзлиги -шахсиятиға мансуб бўлиб, "фано дайри " -хилватгоҳи, тавобгоҳи -кўксида асраб-авайлаб, маҳфуз сақлаб юрган бўлса не ажаб?) Мана кўнгул мулкида тажалли этган жилвалар, уларнинг неча-неча бор инъикоси -акс-жилвалари, боринги, унсиз садолари ва акс-садолари; Ҳақ Таоло "зоти" -моҳиятға дохил ибодат -дуолар, дардларға малҳам бўлувчи тилак -илтижолар, муножоту таваллолар, жонға оро, руҳға мадад бахш этувчи "сифот" аломатлари, кўнгул "сийрати"нинг руҳафзо-масрур "суврат"лари... Хулласи калом, тажаллиёт фалсафасининг шеърий жилвалари... улуғ мутафаккир шоир, валиуллоҳ мураббий зоти киром талқинотида хоҳ Ҳақиқат ва Руҳият ибтидосининг асли "зоти" бўлсин, хоҳ "сифот" сувратлари бўлсин, беҳадду бенисбатдурким, бунини турфа шеърий тимсоллар, шоҳбайтлар шарҳи, бири биридан нуктадонун дақиқ "сўз гуҳари", "маъни гуҳари" талқини, таҳлили давомида кузатишимиз мумкин.

2. Ниҳоят, ушбу фаслда том маънода илоҳий шеърятдаги ажаб "зухурот" (тажаллиёт) ташбеҳ-нисбатлари мисолида, асосан "Сўзи мартабаси..."га юксак қиммат бериб, унинг кадрилини чандон яхши билган ва баланд тутган шеърят даҳосининг сирли-мўъжиз "санъатхонаси" (Шайхзода)га, табиийки, ўзгача ҳайрат, фахр, муайян масъулият билан сайр этишга журъат қиламиз. Кузатишларимиз давомида "назири йўқ" санъаткор, бузруквор пири мураббий сиймонинг не-не мухлис-муҳиблар мушарраф бўлолмаган илоҳий яратиш жараёни ҳақида; унинг маёнуъ (бири биридан нафису нуктадон санъатлар билан зийнатланган) бадий ўзгачаликлари, эҳтимолки, маълум маънода ижодий тараддуд ҳозирликларими ё бошқа сирли жиҳатларими -хулласи калом, фақат "Алишерий" бетакрор тимсоллар ҳақида имкон қадар аниқ ва ёрқинроқ шарҳлар беришга уриниб кўрамиз. Даставвал, анчайин бардавом изланишлар, хос ва махсус кузатишлар -ҳайратли мушоҳадалар, гоҳо иштибоҳли ҳаёллар туғёнида, баногоҳ: "топдим!" дея ўз қувончини яширолмаган, ғаройибу ажойиб (фақат изланишлар жараёнига дахлдор) масъуд лаҳзалар лаззатини кечириш мумкин. Мана шундай ёниқ-оташли, дардли мисралару байтлардан шаклланган олти сатрдан иборат, хоҳ дунёвий, хоҳ илоҳий деб билинг -ҳақиқий шеърят самари бўлмиш "Алишерий" битта табаррук банд мисоли, хусусан, ҳаётийлиги, самимийлиги, "одамий"лиги, дилхоҳу ўзрхоҳлиги билан тенги, нисбати топилмас "маъни"лару фасохаторо "ногузир" (муқаррар малолсиз) ҳамда мусаллам (ҳеч бир эътирозга ўрин бермас) аломатлари билан жазб этувчи шохбайтлар далолати ва шаҳодати:

*Киши ҳам эрмас эмиш Ишқ сиррига маҳрам:
Тахаййулига -кўнгул ҳам, ҳадисига -тил ҳам...
Ёшурди одам агар Тенгри сиррини , кўрунгиз –
Ки, халқ сиррини тутмас ниҳон бани одам!..
Агар гуноҳим эса дарди Ишқ изҳори –
Бу сўзда... яхши-ёмоним қошида мен -мулзам!..*

Энди бу ўзига хос фалсафий-лирик бандни хос тафсиллари орқали шарҳлаб ўтиш зарурати бор: икки байтда "Ишқ сирри", "Тенгри сирри", "халқ сирри" бирикмали нисбатлари кузатилади. Не ажабки, "Ишқ сирри" -маҳрам бўлиб қолади ("кўнгул-"га ҳам "тил"га ҳам). "Тенгри сиррини" одамзот "ёшура" туриб, "халқ сирри"га қолганда, "ниҳон тутиш"га ожизлик қилади... бас, волаи

шайдо ошиқ Навоийнинг (шоир хаёлидаги комил инсон - қаҳрамон тимсоли), уни "мажозий ишқ Мажнун айлаган", демак, халқ назаридан қочиб қутулолмай, ўз дардини ноилож ошкора изҳор этиб қўйгани... маломати! Навоий чизган шеърый лавҳа замиридаги туйғулар, кечинмалар, хаёллар драматизмини, унинг баравж нуқтаси -шахсан ўзини, ўзлигини "гуноҳкор" деб ҳисоблаш ("гуноҳим эса... ") ва айниқса, бундаин шафқатсиз қисматнинг оқибат ва асорати: "яхши-ёмоннинг қошида... мулзамлик" мазаллати!.. Навоий қалами -илоҳий "килки Сунъ" қудратини кўрингки, лафзан очиқ-аён айтилмаса ҳам, "яхши-ёмоннинг қошида, "хосу ом" ила юзма-юз тўқнашувда "дарди ишқ изҳори" (ҳали бу "Ишқ сирри " эмас эмиш!), шубҳасиз, бу -"мажозий ишқ" аломати, аниқроғи: малолат ва маломати нималигини... фақат ушшоқ аҳли ўзи билади (бежизмаски, Навоий машхур китъаларидан бирининг мухтасар унвони -сарлавҳасини: "Мажозий ишқ " кўнглин малолға солғони " деб номлайди) ва билъакс, "ишқи илоҳий" ё "ишқи ҳақиқий" сиррини ҳеч ким ошкор қилолмас даражада дахлсиздирки, ҳазрат бутун "умри азиз"и мобайнида эътимод ва эътиқод қўйган "Ишқи илоҳий"-нинг жозиба сири ҳам шунда. Хуллас, юқоридаги ажойиб шеърый банднинг шарҳидан аён бўладики, Навоий шоҳбайтлари ками билан уч жиҳатдан: ташбеҳ-нисбатларнинг шунчалар (ҳам бадий-мантикий, ҳам фалсафий "маънилари" эътибори-ла ҳаққонийлиги, демак, даҳо санъаткор ижодхонасига монанд-муносиб қиммати ва ниҳоят, биз қаламга олган мавзу: тажаллиёт — "зуҳурот " талаблари учун ҳам мақбул ва матлуб қирралари билан) ажралиб туради...

Навбатдаги икки байтлик ажойиб банд шарҳини бевосита тажаллиёт фалсафасининг бадий талқинига ва ўрни, зарурати билан Навоий "санъатхонаси"га оид мушоҳада —мулоҳазаларга ажратамиз:

**Ўз кўзунг бирла ўзунгни гарчи кўрдунг кўзгуда -
Кўзгу аксидек валекин музтариб (изтиробли) мен кўзгудин.
Кўйингга борурда гоҳ ваҳм, гоҳ рашқ ўлтурур:
Соя тебранса - кейиндин, меҳр (офтоб) чиқса-ўтрудин!..**

Мумтоз "илми саноеъ"га мансуб тақрир санъати-ла музаян ("кўзгу " ташбеҳи тўрт марта рангин қирраларда такрорланиб келса, иккинчи байтда "ваҳм"- "рашқ", "соя" — "меҳр", "кейиндин " — "ўтрудин " нисбатлари-ла жилваланган кўзгу сувратига

айланади...) ғаройиб бу ташбеҳ, биринчидан: ҳаётий-мантиқий ва бетакрор бадиий қирралари билан, иккинчидан: инсоний жозибаси ила аввалги банддан кам эмас, зиёдроқ таассурот қолдирса ажаб эмас!.. Унда, аввало, ўша сирли "кўзгу" жилвалари - "зухурот" қирралари бир вақтнинг ўзида тенги йўқ улуғ "санъатхона" (Шайхзода) нинг шахсан менга ҳали номаълум ифода йўлида, бетакрор тимсоллар тилида берилиши чиндан-да ҳайратлидир. Яна-да аниқроғи: агар биринчи байтда "сўз лавҳи" тасвирида "ярк" этиб кўринган кўзгу жилваларини тажаллиёт оламининг ҳеч муболағасиз, бу - "Алишерий" зухуроти деб атасак бўлади (яхшиси, ўзингиз бир қиёсланг: "Ўз кўзунг бирла ўзунгни... кўрдунг-кўзгуда!" сатрида қанчалар аниқ, тиниқ, мусаввируна ёрқин, жонли манзара намоён бўлади! Жудаям оддий, лекин ғоятда ҳаётий-одатий, ҳеч бир малолсиз, эҳтимол, "қадимона " дилхоҳ сўз: "ўзунгни кўрдунг... " Навоийдек покдоман вали зот, йўқ, шоирнинг қаҳрамони -ошиқ ҳаёлини банд этган қай бир маҳлиқо: офтобжамолу гулрухсорни, ҳусн мулки маликасини, хос ҳарамида, хос пардозхона кўзгулари "ўтру "сида жонлантирган малаксиймо бир суврат!.. "Фақат шу холосми?" дерсиз... шоҳбайтнинг иккинчи сатридан:

"Кўзгу аксидек... музтарибмен кўзгудин" сўзлари замирида нима сир бор, хусусан, "музтарибмен" ташбеҳи тағматни нимани англатади?!

Энди иккинчи шоҳбайт мундарижасини мушоҳада этиб кўрайлик-чи. Биринчи сатрда мухтасар шаклда чизиб берилган, том маънода лирик-драматик манзара: "Кўйингга борурда: гоҳ ваҳм, гоҳ рашқ -ўлтурур ". Бундайин ўз зиддияти билан ҳаққоний кечинма сувратиёқ ўзига жазб этади, лекин унинг сийрати - моҳият ва сабабиятини кейинги мисрасиз аниқ, тўлиқ тасаввур этиш ҳам, яхшироқ идрок қилиш ҳам имконсиз: "Соя тебранса - кейиндан, меҳр чикса -ўтрудин!" Ана энди чуқурроқ разм солиб, заковатли боболар тилида, "тааммул" қилиб кўрганимизда, орқа ёқдан "соянинг тебранган" шарпаси "ваҳм" - кўрқув туғдирса, боз устига, олдиндан - рўбарўдан чиққан куёш унинг рашқини келтирса, икки ўт ўртасида қолган бечора ошиқ тўсатдан жон таслим қилиши мумкин-ку!..)

Ҳа, Навоийнинг юксак бадиият, бир-биридин пурмаъно, пурвиқору жозибадор тимсолларга бой шеърят уммонидан мунтазам баҳравар бўлиб, "сўз гуҳари" сирларини қарор топган муайян меъёр-тартиб, ойин асосида изчил ўргана бориб, улуғ

мутафаккир ва мураббий шоирнинг ўзи анъанавий фахрия йўлида, қонуний ғурур ила қайд этиб ўтганидек, ("Агар "хоса маъни", гар "ийҳом " эрур, онинг кунда юз байти ҳалвом эрур ", "Маснавий"дан.), "назм аро нодир шоир"- Сўз даҳосининг асосан, "маснуъ" (санъатлар ила музаян), юқорида шарҳлаб ўтилган шеърий тамсилларга ҳамоҳанг бир-икки шоҳбайтга муносабат билдириш билан суҳбатимизнинг 3-фаслига ўтамыз...

Эй Навоий, яхши эрмас эрди ул ён борганинг -

Чун бориб, ўтлуғ (офтобдай) юзин қилдинг тамошо: эмди — ён!!

Мазкур "маснуъ" байт тағматнидан бир йўла уч мумтоз шеърий санъатни идрок этсак бўлади: "ул ён" (томон) ва "эмди -ён!" (қайтмоқ) маънолари нисбатидан "тажниси том" санъати; иккинчи мисрада такроран келган "ён"нинг ўзидан англашилган "икки зидд" ташбеҳи (йўналиш ва "ўртанмоқ" маънилари) замирида эса... анчайин ноёб-тансиқ санъатнинг "тазоди ийҳом" намунаси, шунингдек: "борчанинг" -"бориб", "ул ён" -"эмди ён" шеърий сўз бирикмаларидан "такрир" санъати яратилади.

Ниҳоят 2-фаслга ҳулоса хизматини ўташи мумкин бўлмиш, "маснуот" мақомидаги икки шоҳбайт шарҳи-таҳлили:

Телба қўнғлум, ваҳки, ҳар соат биров (!) сори борур,

Манъ қилдим эрса, бағр (жигар) им оғриғудек ёлборур...

Ақл васвосини қўйсам авло улким, мен доғи:

"Бошим олиб кетга(й) мен" ҳар сорики... ул бошқарур!..

Биринчи байт бир йўла уч бадий санъат ила зийнатланган: (!) "ҳар соат биров сори борур..." Бу халқона нақлда бир жабрдийданинг тирик фожеаси - савдойи бўлиб қолгани (эҳтимолки, "телба"лик бежиз эмасдир -бахтсиз муҳаббат оқибат-асоратидир). Мумтоз мувозана усулида ифодаланса, (2) "бағрим оғриғудек ёлборур" халқона нақл-жумласида "ташбиҳи том" санъати бор. (3) "Биров" ташбеҳи, эҳтимол, бир бевафони ёхуд бошқа бир шахсни англатиши ҳам мумкинки, бу -мавҳум нисбат замирида "ийҳом" санъати яширингандир. Ёки: "манъ қилдим эрса" -"... ёлборур" халқона иборалар заминида мумтоз "тазод" санъати мавжуд... Иккинчи байт зевари (бадий зийнати) ҳам аввалгисидан ортиқ бўлса-ортикки, кам эмас: "Бошим олиб кетга(й)мен..." Бу, аввало, жафокашу балокаш аждодларимиздан

мерос ғоятда дарднок-ҳасратсаро нақллардан; улуғ шоирларимиздан айниқса. Бобурнинг: "Бошим олиб, эй Бобур, аёқ етганча кетгаймен!.." шоҳ-сатрини эслатувчи хазин ибора, шунингдек, "ақл васвоси" боис инсон қисматиға битилмиш турфа савдолар ҳамласи - не-не алам-изтироблар оташида ҳам мудом уни "кўнгил... бошқаруви..." бу -"ирсоли масал" ва "тазод" санъатлари (дарвоқе: "ул бошқарур...") "истиора"нинг нодир намунаси сифатида бизни боз ҳайратга солиб, хаёлга толдирмайдими?!.

Бу шарҳларда... хоҳ "Мутлақ ҳақиқат", "Мутлақ руҳият" бўлсин, хоҳ "Фано", "Бақо", "Ваҳдат", "Тавҳид" фалсафасининг "Ишқи мажозий" ё "Ишқи ҳақиқат" тимсолларидаги илоҳий "зуҳуроти" (тажаллиси), яна аниқроғи: "кўзгу такрори ҳам зарурат ўлғон" акс-жилвалари сифатида, юқорида талкину таҳлили берилган Ҳақ "зоти" -"моҳияти"нинг орифона, ошиқона "сифот" аломатлари -"Навоийвор" нуктадону бетакрор сувратлари ила, чуқурроқ "идрок айласак", боқий сийрати, сирли-сеҳрли мўъжизоти билан такрор жазб этади "кўнгул лавҳи"ға битилади - руҳиятимизга айланади...

3. Маърифий суҳбатимизнинг 1 -фаслида Алишер Навоий маснавиёти (достонлари) муқаддимотининг"ҳамд", "муножот" ҳамда "ҳайрат" бобларидан олинган (масалан, "Кўнгул" таърифининг мислсиз сирли-мўъжизий "сўз гуҳари "лавҳалари!") шоҳбайтлар мисолида ўрганилаётган муборак мавзуимиз: "Тажаллиёт фалсафаси" (бу, шубҳасиз, жуда катта, бардавом муаммолар мавзуи!..) ибтидоси сифатида "мажоз" -"ҳақиқат" ислохотлари мезонида мантиқий -бадий тафаккур тақозоси-ла ўша "Мутлақ ҳақиқат" унвонли том маънода буюк маърифатнинг, асосан инсон дунёсига дахлдор "Мутлақ руҳият" бобидан "суврат" -"сийрат" ёхуд "зоҳир" -"ботин" атамалари меъёр-андозаси-ла қайта яратилган, ҳар гал ўзгача-рангин шакл, кутилмаганда теран "маънилар" касб этган тимсолларни таҳлил жараёнида яна аниқлашга уриниб кўрамиз:

*Сано Ҳаққаки: қошифи ҳол эрур,
Хирад мушкilotига ҳаллол эрур.
Алимики, йўқтур -бидоят анга,
Азимики, йўқтур -ниҳоят анга...*

Биринчи байтда "Мутлақ ҳақиқат"нинг "зоти" (моҳияти), яъни Қодиру Ҳолиқи Зулжалол Қудрати илоҳий... биргина "Ҳақ" тимсолида ўзининг мужассам ифодасини топса, унинг "сифоти" (асосий аломатлари) биринчи навбатда, фақат икки жиҳати-ла умумлаштирилади: "кошифи ҳол" ва "хирад мушкilotига ҳаллол"... Албатта, мутафаккир шоир Аллоҳнинг муҳим "сифоти" учун бу икки жиҳат кифоя қилмаслигини шу ондаёқ фаҳмлагани боис, кейинги байтда яна икки белгиловчи жиҳатга айрича урғу беради-да, шу заҳоти -уларнинг ҳар бирини изоҳлайди, йўқ, улар изоҳ-шарҳ эмас, балки фалсафий мезон-меъёр, ўзига хос "чегара", йўқ, бу асли моҳиятда чегара-поён билмас, бардавом, жараён, қисқаси, инсон ақли, тафаккури, ҳатто ҳаёли -тахаййул қудрати етмас олий хилқат, сирли хилқат эканини... "алимики", "азимики", яъни на ибтидо ("бидоят") ва на интиҳо ("ниҳоят") конунларига бўй бермас, замон ва макондан ҳолни ададсиз, тинимсиз чексизлик, юксаклик, боқийлик эканидан бизни огоҳ этадики, "Ҳақ"нинг "зоти" ҳам, "сифоти" (аломатлари) ҳам ақл-заковатни лол қолдиради, очиғи, ўртадаги тафовутни билолмай қоламиз. Бу - ҳазрат Навоий англаган ва талқин этган Тажаллиёт фалсафасининг шунчалар жозиб сирру синоатидан Шаҳодат беради...

"Маснавий"дан бошқа бир тамсил-беш байтли пурдард бандни олиб, шарҳлаб боқамиз: подшоҳи ситамкор Абусайид Мирзо замонида истеъдодли, "ҳақиру фақир", лекин ҳақпараст, хурфиқр тоғалари мактул (қатл) этилган Алишер (Бобурнинг шаҳодат беришича, Самарқандга "ихрож" қилинган) мотамзада хижрат кунлари, она шаҳри Ҳиротга -ўзини "шогирду фарзандмен" деб билгани -азизу анис зот Сайид Ҳасан Ардашер номига йўллаган машхур мактубидан ортиқ ҳазин мисраларга разм солиб, улар замиридаги "маъни" ларни тааммул қилиб (чуқурроқ идрок этиб) кўрайлик-чи.

Сен эдингки, ҳар ишда ёрим эдинг.

Не ғамки -етар, ғамгусорим эдинг...

Сулуқ амрида урмайн бешу кам (ортиқ ё кам демай)

Анинг амридин айру -(бир) дам ё (бир) қадам...

Анга қолмагай ўзидин хабар,

Ўзидин неким, ўзлукидин асар...

Урармен қадам, токи боргунча ғом -

Ки, бўлғай муяссар манга ушбу ком!..

Агар бўлса, бу йўлда умрум талаф (тамом) -

Чу бу йўлдадур ул ҳам эрур шараф!..

Бу - мукаддас Каломи Мажиднинг мисли қасам оятларидай ўтли-сўзонли сатрларни минг тўрт юзу олтмишинчи йиллар шаҳодати деб билсак (эҳтимолки, ҳақиқий ихлосманд муҳиб-мухлислар ўзлари тартиб берган "Илк девон "дан жой олган), ҳали ёшу "мустақил даҳо" (Лессинг) қалами яратган том маънода мўъжиз байтларнинг "маъни" салмоғи, "маснуъ" (зийнатли) ифода қимматини аниқлаб билиб баҳолатиға мезон, имкон қадар тўлароқ шарҳлашға таҳлил қилишға муносиб сўз топиш амримаҳол. Фақат шуниси аниқки, бундайин муборак "ҳасби ҳол" сатрлари... "ҳакиру фақир" (Навоийнинг ўз ибораси) инсон, "назири йўқ" сўз даҳоси умр йўлининг сурурли ва бўронли манзиллари давомида дастурил амал бўлиб хизмат қилгани, ҳеч шак-шубҳасиз. Бугина эмас. Юқорида кўчирилган мисралар Алишернинг ҳали "кичик эркони" дан эътиборан ақлу идрокини, ҳаёлот дунёсини, қалбини, алал-хусус, ҳад-ададсиз руҳиятини банд этган "улуғ муддао" (Навоийнинг неча бор ифтихор ила тилға олган муборак каломи!) хоҳ бевосита, хоҳ, билвосита бўлсин, турфа рангу оҳангда, турли ҳолату "вазъи"ятларда акс-инъикос этгани шаҳодати, тимсолий далолатини аён кўриб, дилдан англаб ҳайратланамиз ва ҳар гал ифтихор ҳисларини кечирамиз... Хулласи калом, бу - шунчаки шарҳлар эмас, балки тажаллиёт ("зухурот ") фалсафасининг "Алишерий" талқиноти учун тансиқ-ноёб, бебадал-бенисбат лавҳалардирки, бунинг теран, мантиқий асоси, ўз сабабияти хос қонунияти бор (унинг таҳқиқи янги мушоҳадалар, янги изланишларни тақозо этади...)

Яна-да бошқача шеърӣй тамсил. Бу гал шеърӣят оламидаги устоз-шогирд муносабати акс этган, махсус рамзий-истиоравий нисбатлар заминига қурилган умумлашма-лирик лавҳани кузатайлик. Чунончи, Навоий ижодхонаси учун шаклан ва мазмунан қанчалик мухтасару теран бўлса, бадий мантиқ эътибори-ла шунчалар ҳаққоний, аниқ, ёрқин далилий тимсоллар мисоли сифатида "Ғазалда уч киши... (Хисрав Деҳлавӣй, Хожа Ҳофиз, Абдурахмон Жомӣй) тавридур ул навъ" сатри-ла бошланадиган қитъанинг кейинги байтларидан "хоса маъни" лари - суврату сийрат жиҳатлари муштарак биринчи мисраларға эътибор беринг-а:

Бири -мўъжиз баёнлик соҳири Ҳинд...

Бири -Исо нафаслик ринди Шероз...
Бири -қудсий асарлик орифи Жом...

Мазкур китъанинг, не ажабки: "Мажоз -ҳақиқат кўприги" ҳадиси шарифини эслатиб турувчи бағоят мазмундор, айти пайтда нафису пурвиқор шоҳбайти:

Ҳамона, кўзгудурким, акс солмиш –
Анга уч шўх маҳвашнинг жамоли! –

таркибидаги: "кўзгудурким", "акссолмиш" нисбатлари зухурот ("тажаллиёт") фалсафасининг "суврат"га, яъни "мажоз"га мансуб жиҳатини -акс-жилва -"суврат"лар ифодасига хизмат қилса, "уч... маҳвашнинг жамоли" не ажабки, фасоҳат оламининг назмий-рубобий (лирик) сарчашмаси - битмас-туганмас манбаи, яъни "зот" ёхуд "сийрат" тажассумига айланади. Бугина эмас. Шеърини санъат, бадиият мактабларининг кейинги авлодларига (салафлардан - халафларга) турли даражада ижодий таъсири: акс-инъикоси (бевосита -муҳиб-муридлик ё билвосита - назира-пайрав йўлида) қандай зухур этишини "назири йўқ" Сўз даҳосининг ўзидан зиёдароқ ифода этиш мушқил иш:

Навоий назмига боқсанг, эмастур -
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти ҳоли...

Аллоҳ "зоти"нинг мислсиз, ададсиз миръоти ("кўзгуси") бўлмиш боқий хилқат -моддий назаргоҳ биз ҳайратланиб, ҳаёлга толиб, гоҳ қувониб, гоҳ изтироб чекиб умргузаронлик қилаётган бу сирли-сехрли, ажабдан булғажабу ғаройиб шаҳодат дунёсида қанчалар поён билмас ранглар, оҳанглар, шакллар, турфа "суврат"лар касб этса, бизга кўринмас ботиний-руҳий дунёда, ундан-да зиёдроқ "сийрат" мезонларида, ҳеч шубҳасизки, то абад боқий меъёрларда Ҳақ таоло тасарруфидаги самовий, фазовий Ҳақиқатлар сирру синоатини ўзида тажалли этади... Ирфону маърифатнинг турфа соҳаларига мансуб мантикий тафаккурнинг чегарасиз-ададсиз мумкиноти-имконияту "ақл боши айланар" (Навоий) имтиёзлари -тахаййул ва фаразлари нималигини уларнинг ўз билимдонлари ҳукмига ҳавола қилайлик-да, фақат биз миллий, умумтуркий, умумисломий ва умумбашарий ифтихоримиз бўлмиш "Амири Кабир Низомиддин Алишери Навоий" (Маҳмуд Музаҳҳиб) ҳазратлари тимсолида, мужассам "намудор" мақомида

сувратланмиш қалб тафаккури (сўзонли туйғулар, ёруғ-сафоли хаёллар) соҳиби, "зодаи таъби" (фақат туғма истеъдоди) ила тан олинган барча ижодкор қавмларда, биринчи навбатда шоирларда ўша Боқий Ҳақиқатнинг бадиий, шеърӣ "суврат" ва "сийрат"лари қай тарзда - қандай тимсолларда ТАЖАЛЛИЙ ЭТАДИ ?!.. "Киши бу сирни мендек қилмади фош" (Навоӣ) янглиғ фахрия сўзлари ҳар бир солим ақл-хуш соҳиби кўнглидан ўтса майлидӣ, аниқроғи: лоақал, ўзи хуш кўрган, дилхоҳ мавзулари доирасида, шахсан ўзига ёққан, яқин дўстларининг ҳолисона-самимий эътирофи ва эътиборига шоён бўлган асарлари, ҳеч йўқ, бир неча яхши шеъри, яхши китоби мисолида баралла айтолсайди! Менга қолса, Навоӣ руҳи мададкор бўлиб, унинг мўъжизакор шеърӣяти ва ўлмас сиймоси шавқу рағбат бериб, ушбу муборак мавзу кўлами тобора кенг қулоқ ёзиб, Навоӣ Сўз даҳосининг сеҳри-жозибаси бор бўй-басти, фасоҳати: ҳикмат, маърифат нурлари, санъат жилвалари билан ШЕЪРИЙ ТАЖАЛЛИЁТ кўзгуси бўлиб, барча мухлису муҳиблар тасаввурига, тафаккурига, хаёлларига оро берса, "навосиз улуснинг навобахш" кўзгусига айланса!..

***Улки, Ваҳдат шарҳин айтар: сирридин огоҳ эмас,
Ғар фано касб этмаган бўлса, бир огоҳ оллида!..***

Зоҳиран, тафовутли жиҳатлари баралла кўзга ташланиб турган бир ҳол (эътибор беринг-а: "огоҳ эмас" - "бир огоҳ оллида!"): бу -мумтоз "илми саноеъ"да таърифи берилган "тазод" шеърӣ санъатига яхшигина мисол бўла оладиган ажойиб шохбайт таҳлилидан аввал мўъжазгина муқаддимага эҳтиёж сезилади. Эндиликда ожизона иқрор ила шукрлар келтириб ўзимизни хушнуду масъуд этишимиз мумкинки, "Ваҳдат", "Тавҳид", "Ваҳдатул-вужуд", "Фано" - бу- жамики моддий мавжудот: Арзу Само, "тўрт унсурот", "олти жиҳат", набототу хайвонот дунёси, етти иқлим аҳолиси: "барчадин шариф" -инсон ва унга аён кўриниб турган назаргоҳ - чексиз шаҳодат дунёси-ю ҳатто кимгадир кўздан яширин, тасаввурга сиғмас ғаройибот, мўъжизот олами бир бутундирким, бу "икки жаҳон" Мулкини илоҳий қудрат ўзи бошқаради -тасарруфига олади, муҳофаза этади; барча мушкилликларни ҳам ўзи ҳал қилади. Тажаллиёт эса ўша боқий САЛТАНАТнинг зухуроти. улуғ миръот -кўзгудаги акс-инъикоси, ҳадсиз-ҳисобсиз суврат жилвалари ҳолос.

Не ажаб ҳақиқат, эҳтимол, шафқатсиз ҳақиқат шундаки, бизнинг назаримизда, зоҳиран боқий туюлган, шунчалар ўзига жазб этган Шаҳодат дунёси моҳиятда бу - "Мутлақ ҳақиқат" - Илоҳий Мулкнинг фақат ўткинчи тажаллиси, муваққат сувратлари, гўё бизга аёну ноаён... фоний жилваларидир.

Тажаллиёт фалсафий мўъжизасининг мумтоз шеърятимиздаги матний-ирфоний, юксак бадий, санъаткорона ифода кўринишлари (Навоийда: "намудор", "жилва", "кўзгу", "мирьот", "акс"- "инъикос", "нигор" - "суврат", "зухур"- "зоҳир" ва ҳ.) ҳақида сўз-баҳс борар экан, биринчи навбатда, буюк шарқшунос Е.Э. Бертельс айрича эътибор ила асосли тавсифини, шарҳини берган "ойинаи жаҳон" батискаф, эскалатор каби ижодий ҳаёл парвозига, дадил илмий-фантастик фаразларга кучли тамойилни Навоий "Хамса"си заминиди илк дафъа инкишоф этганини эсламай, таъкидлаб ўтмай бўлмас. Биз, устоз Навоийшунослар махсус талқини ва таҳлилини берган илоҳий мўъжизот, дунёвий ва тахаййулий ғаройиботу ажойибот мисоллари сирасига, чунончи, ўтган XX асрнинг сўнгги чораги давомида давримиз мўъжизаси сифатида оммавий мулоқот воситаси - фазовий микёсдаги, том маънода ҳайратбахш робиталарнинг тимсоли мужассамига айланган тизимларнинг "ибтидоси" бўлмиш фотосинтез, радио, кино, видео, теле, аудио ва бошқа янги техникавий-электрон кашфиётларнинг, не ажабки, ўша Темурийлар салтанати даври-ла, майли, "чиройли ёлғон", "гўзал ҳаёл" тамсиллари даражасида бўлсин, бадий "зухуроти" - тажаллисини кузатиб, беихтиёр ҳаёлга толамиз. Даъвомиз далолати сифатида, даставвал битта "Алишерий" шохбайт келтирайлик:

***Нега таркинг этмай, эй чарҳки: шому ахтарингдин -
Қародур юзунг, валекин... оқ эрур юзунгда ҳолинг!..***

Шак-шубҳасизки, ҳазрат Навоийнинг ғайришуурий ҳаёл кудрати-ла кечилмиш бундайин, зоҳиран "қўрқулик" (Жомеъ ибораси), "Мужиби" (сабаби-оқибати) ғояти ваҳмли -ваҳшатан-гезруҳийҳолат... жаҳоний фалокат (қиёмат-қойим) олди мудҳиш хабари шохбайтнинг иккинчи сатрида акс этган: "қародур юзунг..." "оқ эрур юзунгда ҳолинг". Мумтоз "ифрот" (фавқуллода кучли муболаға) санъати-ла зийнатланган бу байтда, не ажабки, аввал XIX аср охирида, сўнгра, ўтган XX асрда кашф этилган фото

тасвир, бора-бора кино, теле, видео, ҳозирги электрон компьютер, интернет каби илмий-техникавий мўъжизаларга хос биргина жараён: экрандаги ё фото-тасвир ибтидоси -негатив кўринишлар (чиндан ҳам тасвир деса -аниқ бир тасвирни беролмайди!...)... ўша -олис XV асрда ҳазрат Амир Низомиддин Алишер Навоийни шунчалар навмидлик изтиробига солгани... бугун бизда чексиз ғурур-ифтихор ҳисларини уйғотади... Ҳолбуки, бу - "мутафаккирлар мутафаккири" тасаввури -тахаййулида бадиий инъикос этган мислсиз тажаллиёт мўъжизасининг бир байтдаги жилваси -"зухуроти" ҳолос.

Энди -"Фарҳод ва Ширин" достонининг ғаройиб бобларидан бирига: отадай меҳрибон, ҳамиша авайлагувчи доно вазири аъзам Мулкоро раҳнамунлигида Ҳокон хазинасини минг эҳтиёту андеша ва маҳфуз ҳаёллар изтиробида сайр-томошо этган, йўк, "тафаккур била билмиш-одамзод" деган солим таомилу комил эътиқод билан ҳар бир мўъжиза олдида (бугунги экспонат) ҳайрат ҳаёлига чўмган Фарҳоднинг ғаройиб мулоқоти шарҳига ўтамиз:

*Кетурдилар ҳаками нуктадоне,
Билик бирла жаҳон ичра жаҳоне!..
Қилиб тунни -ёруз, кунни -қоронгу,
Сувдин -ўт ёндуруб, ўтдин -сениб сув,
Ғаройиб кўп ҳувайдо бўлгусидур,
Бас, анда Шакл пайдо бўлгусидур...
Кўрунуб ҳар замоне -кўзга бир шакл.
Кўз олғоч -бўлгусидур... ўзга бир шакл!
Чу бўлди жилвагар ошкор юз навъ,
Анга ҳам бўлгуси -тимсол юз навъ!..*

Бизнинг энг мухтасар шарҳимиз: "шакл", бу - ҳозирги турли экранлардаги кадрлар десак, кейинги байтдаги: "Кўрунуб ҳар замоне... кўзга бир шакл, Кўз олғоч... ўзга бир шакл" -турли-туман тасвирлар, жонли сувратлар, рангин қиёфалар, яъни экран ("ойинаи жаҳон") кадрлари силсиласи эмасми?!.. Кўчирилган банднинг сўнгги байтидаги: "жилвагар ашкол (шакллар) юз навъ" "...тимсол юз навъ" бугунги экранда кўринган турли суврату феъл-атвор (саъжия) соҳиби бўлмиш характерлар, образларни, ёхуд манзара, воқеа-ҳодиса лавҳаларини акс эттирса, не ажаб?.. Навоий идрок қилган ғаройиб ҳаёлнинг ҳозирги мўъжизалар замонида қанчалар турланиб, товланиб, равнақ топмасин, ўзининг қадимий

моҳияти - сирр-синоатини сақлаб қолгани шаҳодати, яъниким "Навоийвор" (шоирнинг ўз ибораси) тажаллиётнинг боқийлиги далолати ҳам шунда...Ва ниҳоят, яна ўша мўъжиз ҳикматлар ватани (боқий, муқаддас мусҳаб -Каломи Мажидни асос қилиб олган Ҳадисга ишонмай бўладими?..) Чин мамлакати, фақат бошқа Ҳокон, бошқа қаҳрамон -Искандар мулоқотидан яна бир лавҳа кўчирамиз:

**Ҳакимики...ани "тилисм" айлабон,
Намойши анга ики қисм айлабон.
Бу даъвода эмас гувоҳ эҳтиёж,
Эрур кўзгу сари нигоҳ эҳтиёж!
Агар сўзи чиндур -кўринур юзи,
Кўрунмас юзи, бўлса ёлғон (хато) сўзи!**

"Садди Искандарий" достонидан олинган уч байтли бу ажойибдан бўлжажаб бандни лозим даражада, муносиб-шоён мақомда шарҳлаш, бугина эмас, имкон қадар чуқурроқ тааммул (теран тафаккур) ила таҳлил ва талқин масъулияти бизни ўйга толдиради, очиги, ҳам ширину зиддиятли изтиробга солади, уни том маънода таҳқиқ этиш фақат даҳолар ҳукмига ҳавола деб биламиз. Биз фақат устоз Навоийшунос олимлар, увайс (оламдан ўтган) том маънода солим, комил эътиқодли мутафаккир шоир-адиблар руҳидан мадад олиб, бақадри имкон айтиб ўтишга журъат этамизки, юқоридаги уч байт... Ҳаттоки бугунги компьютер мўъжизасини эслатадиган муборак "Навоийвор" хаёл "зухуроти" (тажаллиёти) жилва кўрсатгандай "навобахш" (ҳазратнинг ўз ибораси) ва сафобахш-ёруғ таассурот қолдиради! Бундай дадил фаразимизга юқоридаги банднинг: "икки қисм", "тилисм", "сўзи чиндур -кўринур юзи", "кўрунмас юзи -бўлса ёлғон (хато) сўзи"... ташбеҳ-иборалари шаҳодат беради; айниқса, "икки қисм"ли "тилисм" нинг биринчиси: бугунги клавиатура (.....)бўлса, иккинчиси: экран ("кўзгу") дир. Шарҳ давоми... энди Сизга ҳавола.

ИЛОҲИЙ КАЛИМОТ ТИМСОЛЛАРИ

*Эл кўнглига чун даво
Каломуллоҳ эрур...
Навоий.*

Абдурахмон Жомийдек пири муршид (муҳиблар ҳазратни «нури хирад», «Махдуми Нуран» деб атаганлар) нафаслари-ла «низомул миллати вад-дин» муборак унвонига молик бўлган Навоийнинг шеърий куллийетини қудсий оятлар, ҳадислар билан мунаввар шохбайтларсиз аниқ ва тўлиқ тасаввур этиш, унинг фикрий теранликларини, фасоҳат сирларини таҳқиқ қилиш имконсиз, албатта.

Не надоматлар бўлсинки, неча ўн йилликлар мобайнида илоҳий муқаддимот (ҳамду наът, саною муножот) матни каби уларнинг талқини, таҳлили ҳукмфармо даҳрий мафкура таъқиби ва тазйиқига учраган, таҳқирланган эди. Шунинг учун ҳам муқаддас оят, ҳадис калималари бевосита — айниятда ё билвосита — ҳарфи ўзгарган, руҳи сақланган ҳолда «сўз лавҳи» — шеърий сатрлар қатига жойланган, бири-биридан зарифу дақиқ байтлар ҳақида лом-мим дейилмай (гўёки руҳоний нуктадонликлар, илоҳий оҳанглар Навоий дунёсига хос, аҳамиятли эмасдай), худписандларча совуқ-тунд муносабат ҳукм сурди... Тангрига ҳазор шукрим, турли табақот-тариқатга мансуб шоирларнинг исломий фалсафа, ахлоқ, фасоҳат тажаллиси бўлмиш боқий сатрлари сингари, Навоий шеъриятининг самовий буржлари ҳам бугунги истиқлолият ва амният ҳавосидан эрк ва сафо топди. Бас, уларни баҳоли имкон шарҳлаб бериш, қай даражада бўлмасин, таҳқиқ ва таҳлил қилиш ишини ортиқ пайсалга солиш ҳам гуноҳ...

Шарҳ аввалида, мантиқан, Навоийнинг насрий-илмий мушоҳадаларидан намуналар келтириш жоиз. Чунончи, улуғ мураббий «Мезонул-авзон» муқаддимасида ёзадилар: «андоқки, Ҳақ субҳонаҳу ва Таолонинг «Каломи мажид»ида кўп ерда назм воқеъ бўлубтурки, аруз қавоиди (қоидалари) била ростдур. Ул жумладин бири оятдурким: «Лан таналул-бирра хата илан» (хуш кўрган нарсаларингиздан сарф этматунингизча яхшиликка эриша олмайсиз)дур, рамали мусаддаси маҳзуб (баҳрида) воқеъ бўлубтур. Ва яна будурким: «Вал-мурсалати урфан, фал-сифати асфан» (эзгу амаллар буюрилган (фаришталар номига қасам, кучли эсанг шамолларга қасам)дур, вазни мафъулу фойлотун фойлотундур,

ахраб (бахрида) вокеъ бўлубтур... Ва «Каломуллоҳ»да кўп ерда бу навъ вокеъдур. Ва расул саллАллоху алайҳи васаллам аҳодиси (ҳадислари)да ҳам дағи бу тариқ тушубтур».

Бу табаррук кўчирмадан, фикри ожизимча, икки жихатни ажратиб кўрсатиш эҳтиёжи бор. Биринчидан, «Каломуллоҳ» оятлари, ҳадис сўзларидан «кўп ерда назм вокеъ» бўлган, хусусан, улар «аруз қавоиди била рост» экан, демак, чиндан-да исломиятнинг Навоийдек аркону аҳкомларидан бири шаҳодат беришича, бунда ғаройиб ҳол яшириндир. Илло, Муҳаммад Мустафога нозил бўлган оятларда, у зоти шарифнинг ҳадисларида аруздек махсус ва мураккаб шеърий илм қоидаларига тўғри келадиган мисраларнинг мавжудлиги шундан далолат берадики, асли араб заминиди кашф этилган аруз вазни ҳам шеърий истеъдод каби Тангри илоҳийнинг инъом-эҳсонидир (не ажабки, ҳазрати Расулуллоҳ на умумий илмий таҳсил, на махсус шеърий-адабий маърифат кўрганлар!). Зотан, улуг жафокаш олим Дмитрий Лихачевнинг фикрича, гўзаллик қонунлари илоҳий моҳиятга эга...

Иккинчидан, туркийзабон шеърият «мулкининг соҳибқирони» Навоий ўз асарларини, шак-шубҳасиз, муқаддас оят ва ҳадислардек каломни фасихнинг теран мантикий фикр. бадий ифода (хусусан, мусикий уйғунлик, таносиб) меъёрларида, баравж пардаларда яратишга қодир даҳосини жумлаи оламга аён этди: «Сўзунг бир авж ўза чекти алам (байроқ)ни, Ки—сурдунг арш лавҳига қаламни. Агарчи ахтаре (юлдуз)дур ҳар Сўзунг пок. Ки—эврулур онинг бошига афлок». Улуг шоирнинг маънавий жихатдан тўла ҳақдор фахрия-байтларидан яна бири: «Навоий сеҳр эмас, гўё Каломуллоҳ асосидур. Бу мўъжизларки зоҳир ўлди килки нуктапошингда». Биз Навоий шеърий даҳосининг руҳий илдизларини бир қадар таҳқиқ этишга, аниқроғи, исломий фалсафа, ахлоқ ва фасоҳатга дохил шохбайтлар шарҳига уриниб кўрамыз. Даставвал, муқаддас калималар-ла музаян байтларни кузатайлик. Бежизмаски, Навоийнинг асосий рубобий куллиёти «Ҳазойинул—маоний»нинг биринчи девони, биринчи ғазалининг матлаъи — аввалги байти Ҳақни танимоқнинг тўғри йўли — «ҳидоят нурлари» билан мунаввар этилган:

*Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-ҳудо,
Ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқди садо.*

Шоҳбайт шарҳидан аввал, биринчи мисранинг маъносини билиб олайлик: куёш косасининг акси — инъикосидан ҳидоят нурлари («анворул-худо») таралди. Бу бошариф тамсил-лавҳанинг фазовий миқёси қанчалар кенг, сарбаланд! Иккинчи мисрадаги «жом», «май» рамзлари-ла боғлиқ бадий мантиқ тақозосига кўра, субҳидам уфқидан аста кўрина бошлаган куёшнинг шакл-шамойили гулгун май тўла косага муқояса этилиши ўзиёқ (қун уфқдан юксала борганда на унинг аниқ доира-чизиғини илғаб бўлади, на гулфом рангини) мазкур байт мансуб бўлган ғазал шоирнинг бошқа ошиқона, риндона шеърларидан ўзгача эканлигига ишорадур. Демак, шоҳбайт (ғазал ҳам) моҳиятан орифона, тўғрироғи, илоҳиёна тимсоллар силсиласини ташкил қилади: зоҳиран (мажозан) риндтабиат ошиқ қўлидаги жом ва май мўъжиз-кўзгуга айланади, кўзгу бўлганда ҳам, бамисоли доир — айланувчи дунё — муаззам миръот сифатида ўзида Тангри илоҳийни тажалли этади. Бас, Навоий талқинида мўъжизакор жом — ваҳдат жоми, яъни мавжуд оламнинг Тангри илоҳий билан бирлиги, воҳидлиги рамзи, май — бу фоний дунёнинг барча аччиқ ва ширин маъноларини, ибратомуз синов-сабоқларини озми-кўпми идрок қилиш, чуқурроқ таҳқиқ этганда, бу — Навоий англаб етган ҳақиқий (илоҳий) ишқ махмурлиги, бунинг хос руҳоний, бокира кайфияти-ла ўзлик кишанларидан халос бўлмоқлик («Менда қўйма, ёраб, менликдин нишон...»), шу тариқа, ҳақиқат моҳиятини идрок этиш йўли Ҳақ васлига етишмоқ тадоригининг ўзгача тажассуми... Ана энди байтнинг хос маъносини—кузатилган мақсадга якин иборалар-ла шарҳлаб бериш мумкин: «ёр (моҳиятда Яратувчи) аксин майда кўр» моқдек ғаройиб бир ҳол ишқ йўлининг мажоз кўпригидан ҳақиқат («ал-мажозу қатратул ҳақиқат» — «Ҳамсатул-мутаҳаййирин») манзилига ўтиш жараёнида, ҳажрнинг турфа ситамлари сўзонида жисму нафсу ҳавонинг шайтоний худкомликларини ўлдириб, руҳни поклантирган, фазлу камол мақомини эгаллаган зот — Ҳақнинг чин ошиғигагина мушарраф бўлиши мумкин... Хуллас, Навоий талқинича, жом, шубҳасиз, ваҳдат жоми (моддий ва руҳий оламнинг бирлиги рамзи), май — «васли мумкуни йўқ» ишқ фидойиси учун боқий ҳидоят ва иноят майидир. Зотан, бундай майнинг мўъжиз аломати куёшнинг ҳар субҳ оламга таратган, Ҳақ йўлини ёритувчи пурхайр иши — аъмолига тенг... Бу анъанавий мажознинг фазовий талқини, маҳбуб тимсолида илоҳий гўзаллик тажаллисини кўриш, «ёр аксини» ўзгача сувратлаш санъатидир.

Мана «Каломуллоҳ асоси»ла тартиб ва сайқал берилган бошқа бир байт:

*Ҳар ён, Навоий, сунма қўл, не келса Ҳақдин рози бўл.
Мен ожизу ҳокимдур ул, «ал фажру лак, ал ҳукми лаҳ».*

«Ал фажру лак»: тонг ёришувчи — сенинг уйғонмоғинг, янги кундан вокифлигинг, унинг насиба-неъматидан баҳравар бўлмоғинг учун; «ал ҳукми лаҳ»: сўнг нимаики воқеъ бўлса — илоҳнинг ҳукмида. Шохбайтнинг тўлиқ маъноси: одамзод умрининг ҳар бир кунига Аллоҳ етказганига шукр келтириши — боридан ҳаволаниб, нафс кўйига кирмаслиги («Қачон нафс ўз комин этти ҳаво, Қилур элни кўп нафъдин бенаво») ва аксинча, йўғига ё камига ношукр бўлмаслиги, мушкул соатларда ҳам ғамгинлик ва умидсизликка тушмаслиги керак («Ўзунгизни меҳнат куни овутинг, не ғам келса даврондин осон тутинг»), кенг маънода мусулмони комилнинг босган қадами. борингки, эзгу ният йўлида кўрсатган жасорати, топган эътибору мартабаси Яратгувчининг хоҳиш иноятига — ҳидоят ва ҳимоятига муҳтождир.

Навоийнинг соҳир қалами—хомаси-ла «зоҳир ўлғон мўъжизлар» ҳақида яна-да ёрқинроқ тасаввур туғилиши учун «кўнгул лавҳи»га чизилган дунё — шеърий тимсоллардан айрим намуналарни кузатамиз. Табиийки, бу гал ҳам ўзига хос муқаддимотга зарурат сезилади: Аллоҳ «... инсоннинг сойири махлуқотдин мумтоз ва мажмуъ офариниш (яратилиш)қа сарвар ва сарафроз килдиким, оят: «Ва лақад каррамно бани одама» (одам авлодини азизу мукаррам қилиб яратдик) калимаси андин мухбир (хабарчи)дир... «Ва лақад халакна ал-инсана фи аҳсана тақвим» (ҳамда инсонни маҳбубу марғуб суврат-ла яратдик) анга мушъир (огоҳ этувчи)дир...» Чин инсонликни фақат кўнгил гавҳари мезони билан баҳолаш мумкин. «Ҳадиси шариф»дан: «Инсон жисмида бир парча эт бор, агар у тузалса, аъзоларнинг барчаси тузалгай, агар у бузулса, аъзоларнинг барчаси бузулғайки, бу — унинг қалби, юраги». Навоий шарҳи: «Кўнгул бадан мулкининг подшоҳидур, анга сихҳат мунга ҳам сихҳат, анга табоҳи(шикаст)мунга ҳам табоҳи. Бас, улким кўнгил мулкининг соҳиб жоҳи бўлғай — шоҳлар шоҳи бўлғай». Байт: Мулк учун солим керактур хислати кишвар паноҳ, Тан учун ул узв (аъзо) ким, бўлди бадан мулкида шоҳ. Ва ниҳоят, улуғ валийуллоҳ шоир кўнгил ва кўз васфида «бир неча паришон байт» (ҳақирона камтарлик мисоли) тартиб бергани

хакида шундай дейди: «Аммо «ал-маъмуру маъзурун» (буюрилган иш маъзур тутилмоғи лозим) ҳукми била ўтлуқ оҳи дудидин ашқбор кўз суви бирла мураккаб қилиб, кўнгул оташангезлиги била кўз ашқрезлиғи шарҳида бир неча паришон байт мураттаб қилинди» («Муншаот»дан). «Маҳбубул-қулуб»да тил ва кўнгил таърифи узвий берилади: «Масиҳоким, нафас била ўлукка жон берди, гўё бу жиҳатдин эрди. Аҳли саодатлар руҳбахш зулолиға манба ҳам — тил. Тилиға иқтидорлиғ — ҳақими хирадманд. Тилки фасиҳ ва дилпазир бўлғай — хўброқ бўлғай, агар кўнгул била бир бўлғай...» «Дардлиғ кўнгул — шуълалиғ чароғ... Тили ариғ ва кўнгли ариғ (бокира)ни мусулмон деса бўлур», дейилади ўша китобда.

Мана кўнгил тимсоли муқаддас оят-ла йўғрилган шохбайтлардан бири:

*Халқдин навмидлик еткурди роҳат кўнглума,
Эй Навоий, билдим: «Ихдар роҳатайн» эрканин яъс.*

«Ихдар роҳатайн»: икки роҳатнинг бири. Яъс — навмидлик дегани; энди байт шарҳига ўтсак бўлади. Ҳаёт отлиғ азалий хилқат шунчалар мураккабдирки, ёлғиз киши — айрим шахснинг бутун бир халқ жамоаси билан муносабати ҳар доим ҳам одилонга меъёрда бўлиши қийин. Халқ деганда табиий, ижтимоий, руҳий-маънавий бир қудратнинг тимсоли мужассами намоён бўладики («Халқ денгиздир, халқ тўлкиндир, халқ кучдир. Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир...», Чўлпон) унинг шаънига баъзан ранжу аламлар сўзонида марғуб-номарғуб мулоҳазалар билдириш, алал-оқибат беҳуда, ҳатто мантиқсиз бўлиб чиқиши мумкин.

Начора, ҳазрати Навоийнинг ўзлари бежиз айтмаганлар: «Халқдин ҳар ярамас келса хуш улким, Ҳақға деса бўлмас: «Менинг учун яна бир халқ ярот». Бас, муқаддас оят билан далилланган юқоридаги байт моҳиятида ҳаёт ва қисматнинг турли озору шафқатсизликларига қарамай, инсон сабри билан улғудир, деган пур-маъно, боумид («навмидлик»ка зид) ақида зуҳур этади. Айниқса, сабр-қаноат, сабот, андеша, кечириш, тийиқлилик туйғулари билан кучли чин мусулмон учун тан бермаслик, кўникмаслик имконсиздай туюлган бир ҳол гўё осонлик билан («Ишга неча саъблиқ имкон эрур, Ким ани осон тутар — осон эрур») — камоли кўнгил равшанлиги, таъб равонлиги, руҳ енгиллиги билан ифодаланади: «Халқдин навмидлик еткурди роҳат кўнглума».

Тўғри, халқимизда энг чорасиз-нажотсиз дақиқаларда ҳам «ноумид шайтон» дейилгувчи доно нақл бор. Лекин халқона таскин сўзи билан Навоий сатри замиридаги сўнгсиз дарду фидойилик ўртасида каттагина масофа ётади. Бу, эҳтимол, валийсийрат зотларгагина мушарраф бўладиган хос руҳий қудрат тимсолидир: навмидлик азоби тугёнга келган, ақл чироғи сўниб, кўнгил пораланган кезларда ҳам бундайин фожеъ ҳолни... роҳат ўрнида қабул қилиш ҳар қандок иродали кишига муяссар бўлавермаса керак...

Навоий қаламининг мўъжизавий кучи шундаки, муқаддас калималарга эҳтиёж туғилганда, улар беихтиёр дунёвий мазмун касб этиши — инсонпарварлик, улуспарварлик ғоялари учун хизмат қилиши мумкин:

***Ҳаққим, йўқ нафъ ичинда поёни анинг,
Бўлгуси қиёматқача жавлони анинг!..***

Шубҳасиз, «нафъ ичинда» иборати жамики жонли-жонсиз маҳлуқоту мавжудотга тааллуқли. Лекин моҳиятда уларни яратиш ва паноҳида асрашдан мурод — инсон, унинг эҳтиёжи, манфаати. Бундай саховат, иноят манбаи асло камайиш билмайди. Илло, Ҳақнинг лутфу карами кенг, «ҳидоят нурлари» офтобдай барчага баробардир. Бежиз эмаски, улуғ шоир ҳатто болалик даври машқлари — илк шеърларидаёқ саҳий табиатдан лола уруғию пилла қуртини муқояса учун олиб, инсон меҳнатига нисбат берган эди: «Тухум ерга кириб — чечак бўлди, Қурт жондин кечиб — ипак бўлди. Лола тухумича ғайратинг йўқму? Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?» Бошқа бир байтда «ипак» ташбеҳи «бол» тимсоли билан уйғун берилади: «Ҳар кимсаки, айламас ошук-моғни хаёл. Яфроғни ипак қилур, чечак баргини бол». Ҳадисмонанд «Арбаин»да: «Яхшироқ бил они улус ароким, Етса кўпрак улусқа нафъ андин» дейди раиятпарвар шоир. Эл-улус қайғуси бошқа бир шеърда анчайин кескин-беаёв оҳангда ифодаланади: «Ҳар кишиким улусқа раҳм этмас, Анга раҳм айламас Раҳиму Карим». Илоҳий калом ила дунёвий сўз уйғунлиги қанчалик табиий ва самимий руҳда, ҳаққоний ва одилонга талқин этилган!..

Навоий илоҳий қудратга хоҳ бевосита — муқаддас оят сўзлари орқали, хоҳ билвосита — бадий тимсоллар, рамзу мажозлар тилида муносабат билдирганда, баъзан исломий ақоид

сарҳадидан ўтади — қадимий фалсафа, умумбашарий тафаккур меъёрларида мувоҳаса юрилади:

*Азал ҳам — Сен, абад ҳам — Сен, не аввал бирла охириким,
Анга йўқ — ибтидо пайдо, мунга йўқ — интиҳо пайдо.*

Бу мисралар қатида қанча оламлару турфа мезонларни, робита-ю усулларни ўзида жобажо этган моддий ва рухий хилқат ҳайратомуз мухтасар шаклда ифодаланган. Чиндан ҳам шеърӣй нисбатлар миқёс-қўлами — самовот буржлари қадарли, теранлиги — уммонларга тенг, не ажабки: на «азал—аввал»нинг ибтидоси, на «абад — охир» нинг интихоси бор! Яна-да чуқурроқ ўйлаб, яхшироқ идрок этиб кўрганда, бу оламнинг «ҳайъати» — киёфаси, «ваъзи» — тузилиши («Назар айла бу — коргаҳ ваъзиға-ки, ортар тамошасида ҳайратим») ақл «боши айланар» даражада сирли-сеҳрли эмасми?!. Надоматлар бўлсинки, биз неча ўн йилликлар мобайнида даҳриёна моддиюн фалсафаси исканжаси-ла гумроҳликда, ғофилликда, куфрона-шаккок «ёлғон-даъво» (Яссавий) алдовларига қойим-махлиё бўлиб, ўзимиз англаб-англамай айюҳаннос солиб, жаҳонга кулгу — шармисор бўлган эдик...

Беназир сўз даҳоси «ирсолул-масал» бадий санъати (халқнинг доно удумларини, пурҳикмат мақолу маталларини бадий ўзлаштириш усули) орқали уларни хоҳ аслиятда, хоҳ ўзгарган шаклда келтириб, байтга бошқача зийнат беради. Мана шулардан бири:

*Кўнгул жон бирла бўлди, ҳамраҳингмен, дард ила юрдум,
Сенга жон бирла кўнглумни, сени Тангрига топшурдум.*

Одатда ҳаётнинг иссиқ-совуғини кечириб, аччиқ-чучугини тотиб кўрган, дўст-душман, яхши ва ёмон билан синашиб маълум даражада сабоқ олган кўзи очик, эҳтиёткор, айни чоғда боумид одамлар аксарият яқинларидам кимнидир сафарга кузатаркан ё ўзлари йўлга чиқган оловдан яхши истак-тилакларини ўзгача меҳр билан, дил-дилдан тавалло қилиб: «Худога омонат, Ўз паноҳига топширдим» қабилада самимий муножот сўзлари-ла изҳор этадилар. Иймон нури билан йўғрилган, Яратгувчига ҳамду саною илтижо мақомидаги бундай халқона оқ фотиҳа калималари, аввало, ўша хайрбод тилаклар тилагувчи мўътабар зот (ота-она ё устоз,

мехрибон дўст ё ғамгусор жигарбанд)нинг шахсияти — ҳар қандай тамаёю миннатдан ҳоли, пок хилқатидан далолат беради. Қолаверса, бундай қутлуғ иборатлар ҳар икки тараф (сафарга отланувчи ё кузатиб қолувчи)нинг кўнглида, фикру хаёлида ажаб бир ёруғлик - умид, ишонч-этиқод, шукрона, миннатдорлик, меҳру вафо, ғурур-ифтихор, фидойилик, эҳтимол, ўқинч-армон, тазарру каби эзгу ҳислар уйғотади, руҳни поклантиради... Навоий халқимизнинг ана шу олижаноб удуми тажассуми - «топширдим» сўзининг бениҳоя гўзал, зариф истиоравий қирраларидан фойдаланиб (бир яқин одам тақдирини бошқа бир яхши одамга мутлақ ишониб, дахлсиз омонат ўрнида «топшириш», ўша омонат тамсоли ва унга жавобгар — соҳиби хонадон ё раҳнамо йўлдошни ҳам Тангри ҳимоясига «топшириш» замирида қанчалар инсонийлик зухур этади!), муҳаббат оламининг зоҳиран фожеъ қисмати («жонни топширмоқ») — «ишқи мажоз»га қутилмаган ҳолда боқий—ўлмас маъно бахш этади, «ишқи ҳақиқат» мақомини беради. .. Не ажаб, маҳбуба дардида ошиқ кўнгил шайдолиги шу даражага етиб бордики, ҳатто кимга мансублигини — ўзлигини унутди, оқибатда фақат «кўнгул жон бирла бўлди», ошиқ эса бамисоли сояга — жонсиз, кўнгилсиз вужуд — сувратга айланди. Лекин (водариғ!) бундай фожеъ қисмат учун ҳасрат-шиқоят эмас, розилик, илтижо, тавалло сўзлари изҳор этилади! Илло, ошиқнинг бу алдамчи дунёдаги сўнгги тилаги ҳам шу: муҳаббат қисматида «жон бирла кўнгилни» яккаю ягона умидвори, халоскори — маҳбубага, маҳбубани — «Тангрига топшириш». Не чоғлиқ андуҳли бўлмасин бу — чин мурод—абдий ишқ бахтига эришмоқнинг пурмаъно ва зарифона ифодаси эмасми?! Зотан, бундай талқин Навоийнинг васлсиз — илоҳий ишқ идеали билан уйғун-ҳамоҳанг: «Ошиқки, муроди ком ўлғай — ошиқлик анга ҳаром ўлғай»...

Сўз ибтидоси

«Назири йўқ... Алишербек» (Бобур)нинг соҳирона, сўзонли ғазаллари, ошиқона ва орифона Маснавийлари, бири биридан терану жозиб шоҳбайтлари. Шарқ шеърятининг хуштабъ ва закий билимдонлари — тазкиранавис шоиру алломалар махсус шеърӣй иккилик — термаларни шоҳбайтлар деб юритганлар. Азал ва абадиятнинг ўзидай буюк Бутунлик, комил Уйғунлик рамзи. Фақат солим заковат, нозик ва нуктадон фаросат соҳиблари идрок қилишга қодир Сўз фасоҳатининг мужассам тимсоли. Ва ниҳояг, «Сонии Марям» — биринчи валия Робия ал-Адавия (Навоий бу покдомон мутасаввиф аёл номини «Ҳайрат-ул аброр» достонида, «Насоимул-муҳаббат» тазкирасида қамоли ихлосу эҳтиром билан зикр этади) қаламига мансуб қуйидаги байтнинг руҳига синг дирилган пурҳикмат ҳақиқат.

*Кўнгул ичра ғамлик асру ғамдур,
Алам йўқлик даги қотиғ аламдур...*

Шубҳа йўқки, Навоий бу байтнинг асли — арабий матнини, сўнгра, тасаввуф шеърятида кенг тарқалган табдили-тафсирини яхши билган... Бобур Мирзони Навоий қуллиётиинг ана шу илоҳӣй аломатлари ўзига ром этган бўлса ажаб эмас. Буюк жаҳонгашта, армонли жаннатосо Ҳиротниш азиз қадамжоларини, Навоий мақбарасини юксак маънавий мартабадаги бу валий зот бино қилдирган «Унсия», «Ихлосия», «Халосия», «Шифоия» каби маърифат ва хайрия манзилгоҳларини тавоф этгач, хос ҳаттотига Навоий девонларидан ўзи танлаган шоҳбайтларни махсус дафтарга кўчиришни амр қилади. Биз баҳоли имкон шарҳламоққа уринган байтларга Бобур Мирзонинг ботиний назари тушган бўлса ҳеч ажаб эмас...

1. «ЕТТИ ЧАРХ АВРОҚИ ТЎЛҒАЙ...»

Алишер Навоийнинг ҳаёлот, хотирот дунёсида жилваланган сирли хилкат, унинг ўз таъбири билан айтганда, «тахайюл мулки» асосан «хаёл», «ёд», «тахайюл» каби бир-биридан рангину жозиб, бир-биридан теран, пурмаъно шеърӣй нисбатлар орқали кашф

этилади. Даҳо санъаткорнинг шоҳбайтларига ғоявий, руҳий-маънавий ва бадиий замин ҳозирлаган бундай кўпқиррали тимсоллар, «сўз гуҳари»нинг турфа рангу охангларда зухур этган нафисликлари (истиорали, кинояли, рамзий-мажозий, муболағали, тажнисли, таносибли, тадрижий-силсилали ифода ўзгачаликлари), орифона фикрат теранликлари, ошиқона хиссий тугён замзамалари, қаландарона хурфикрлилик юксакликлари ҳар гал бошқача бир сифати, салоҳияти билан ажралиб туради. Айни чоғда улар турли шеърда турфа усулда -маънавий ва лафзий санъатлар билан музаян этилган ҳолда, такроран қўлланиши эътибори-ла ўзига хос сайёр образлар ҳамдир. Бундай хос тимсолларда шоир қаҳрамони — ошиқнинг «арзи ва ниёзи» — ҳасратлари билан илоҳий ишқ маҳбубининг қанча дарду ситам, нолаю афғонларга сабаб бўлган «хусни ва нози» хаёлдай чексизу нажотсиз олис масофада туриб, бамисоли самовий муносабат боғлайди. Аммо бундай ғаройиб мулоқотнинг ҳар сониясида ин-соннинг тафаккур даҳоси, руҳиятфазоси учун олис-яқинлик меъёрлари ўз кучини йўқотади.

***Етти чарх авроқи тўлғай, етти баҳр ўлса мидод,
Ул қуёш васфига бир дамлик хаёлимни десам.***

Таносиб ва ифрот санъатларининг ўзгача нуктадонлик заминига қурилган мазкур шоҳбайтда Навоийнинг хаёлот, хотирот дунёси, ижодиёт даҳоси (бу гал лирик қаҳрамон олами шоир шахсига жуда яқин туради) фавқулудда аниқ ифодаланган. Шоир тузган бадиий мантиқнинг фикрий микёси, руҳий теранлиги, қузатилган ният поёни қанчалик ғаройиб бўлса, шунчалик уйғун ва мутаносибдир: ошиқ Навоийнинг фақат «бир дамлик хаёли»да (бу минимал вақт ўлчови билан «етти чарх», «етти баҳр» нисбатлари замирида тазод санъати яширинган) жилваланган маҳбуб ёди ҳақида, аниқроғи, унинг илоҳий васли умидида шеърият маъбуди — Аторуд қалами қудрати-ла орзу қилинган муҳаббат рисоласини яратиш учун... дунёнинг барча ҳаттоту саҳҳофлари тасарруфидаги на қоғоз варақлари, на ранглари бакор келади! Илло, қуёшнинг тасвири — мужассам тимсоли (майли, «бир дамлик хаёл» доирасида бўлсин) фақат «етти чарх»нинг чексиз самовий варақларига жо бўлиши мумкин, бунинг учун етти баҳр сиёҳ вазифасини ўтаса бас!.. Бу нафақат хаёлнинг, сирли-сехрли, пуравж парвози, юксак шеърий санъат намунаси, айни чоғда

«тахайюл мулкининг султони» — доҳий шоирнинг шахсияти, қалб хотироти қанчалар теранлигидан, шеърӣ тафаккур хазинасининг қанчалар бойлигидан далолатдир.

2. «НАВОИЙ, БЕНАВОЛИҒ БИРЛА...»

Улуғ шоир ва мутафаккир «наво» ташбеҳининг мусиқа ола-мидан ташқари табиат ва жамият ҳаётини, инсоний муносабат-ларни акс эттирувчи турли маъно қирралари (ун, садо, мурод, истак, баҳра, насиба, рӯшнолик, ҳожат қабилар) дан ижодий фой-даланади, мазкур сўз заминида яратилган ўзаро мутаносиб ё му-қобил истилоҳларга (навобахш, навозанда, навозиш, навосоз, навоғоҳ, хушнаво, наволиғ ёки бенаво, навосиз — хусусан, бу икки сўз фақат маҳзун-бахтсиз маъноларда келади) ҳар гал ўзгача сайқал — шеърӣ рангинлик бағишлайди.

*Навоий, бенаволиғ бирла доим май ичар, бир кун
«Наво» нақшини даврон мутриби базмида чолғай деб.*

Ҳар бир шеър, жумладан, байтда унинг бунёдкори — шоир шахсияти бевосита ёки билвосита англашилиб туради (зеро, лирик қаҳрамон тимсолида шоир ўзлиги билан «коллектив даҳо» бадий синтезлашган, умумлашган бўлади. Юқоридаги шохбайтда ҳам Навоий дунёсини руҳан (фақат руҳан) идрок қилиш мумкин. Зоҳиран қараганда, на «бенаволиғ» (муҳтожлик, бечоралик), на «май ичиш» юксак эъзоз ва ардоқдаги, нафсни тийиш борасида, сабру қаноатда валийсийрат инсон, пиру мураббий шоир ҳаётига, эътиқодига, сажиясига тўғри келади! Демак, «бенаволиғ»да ҳам, «даврон мутриби» ва унинг «Наво» нақшида ҳам бошқа мақсад, ички-ботиний маъно яширинган, акс ҳолда, «бенаволиғ» (ижтимоий тушунча) билан «Наво» (мақом куйи ва тармоғининг номи) ташбеҳлари ўзаро тазод усулида боғланиб келмас, айниқса, «мутриб» сўзи «даврон мутриби» тарзида ўзгача рамзий сифат касб этмас эди. Бас, Навоийнинг «бенаволиғи», бу — барча лирик, эпик, насрий асарларида чуқур эҳтирос, буюк дард ва ҳасрат билан, ёниб-қуйиниб изҳор қилган, бамисоли самога абр (булут) бўлиб кўтарилган, раъд (чакмоқ, момақалдирок) бўлиб чакнаган, гулдурос садою акс-садолар берган, ёмғир, сел бўлиб ёғилган, гўё еру кўкка сиғмас ўкинч, армонлари... Бир умр меҳру вафо кўрсатиб тортган жабру жафолари, ёлғон-рўё бўлиб чиққан орзу-умидлари,

шахсий бахт, оила фароғатидан бебаҳра, дил уйининг шамчироғи ёнмаган васлсиз муҳаббат қисмати, рақиблар ситами, дўстлар озори, давр аҳлининг бедардликлари, худбинликлари... Булар оламга, одамларга расулونا комил назар, эътибор, эътимод билан муносабатда бўлган, ўйлаган ўй-ниятлари, қилган саъй-ҳаракатлари беҳуда, сароб бўлиб чиққан Навоий наздида «бенаволиғ»ларга айланган бўлса не ажаб! Ана энди «даврон мутриби»дан кутилган «Наво» нақшининг ҳақиқий маъносини инкишоф этса бўлади: мутриб фақат куй, оҳанг навосози эмас, балки замон дардларига малҳам, инсоннинг руҳий, маънавий, бадий (эстетик) эҳтиёжларига чора, жавоб бўлувчи, баҳра, озук ўрнида хизмат қила оладиган халоскору нажоткор, илоҳий бир санъаткорга айланса не тонг!... Бадий мантиқ тақозосига кўра «Наво» куйи билан «базм», базм билан «май» ташбеҳлари мутаносиб олинган. Дарвоқе, Навоий қаҳрамони — ринд ё орифнинг «доимий май ичиши» қачондир «бир кун» ўша нажоткору халоскор илоҳий куй «даврон... базмида» чалиниши мумкинлигига умидвор бир қараш рамзи эмасми? Хуллас, шоҳбайтдаги ҳар бир сўз-тимсол иложсиз ҳаёлга толдиради, фикр-баҳс кўзғатади...

3. «ГАР НАВОИЙ ЙИҒЛАСА, ИШҚИНГ МАЖОЗИЙДИРДЕМА...»

Навоий ғазалиётида «соф» дунёвий муҳаббат — «мажозий ишқ» лавҳалари камдан-кам учрайди, аксарият ҳолларда ма-жозни ҳақиқатдан ажратишга эҳтиёж сезилмайди (чунончи, мана бу байт дунёвий — реал, инсоний муҳаббат мисоли дейсиз-да, чуқурроқ разм солиб, «идрок айлаб» кўрсангиз, самовий, илоҳий ишқнинг ёрқин намунаси бўлиб чиқса ҳеч ажаб эмас). Зарур бўлганда Навоийнинг ўзи ёрдамга келади:

*Гар Навоий йиғласа, ишқинг мажозийдур дема,
Ким назар пок айлагач, айни ҳақиқатдур мажоз.*

Ҳажр ёшлари — реал ҳаётнинг, инсон кечирган руҳий изтироблар, соғинчлар, лазиз ё аламли ҳаёллар, хотираларнинг қайноқ ларзаси, мавжи, демак, бу - мажозий ишқ нишонаси, аломати. Навоийда бундай пурмавж байтлар озмунчами? Ҳа, улуг шоирнинг «васл мумкуни йўқ» деб билган, сабрда, қаноатда тенгсиз, юксак ва эзгу ҳаёл дунёси билан овунган («Гўйиё кўнглум

тахайюл мулкининг султони дур...») қаҳрамони — ошиқ ҳам инсон сифатида дард-ҳасратлари туғёнга келганда, кўзёшлари тўкишдан ўзини тиёлмайди. Лекин нафс қуллиги, «шайтон фириби»дан, «жоҳу мол» офатидан, ҳаётнинг бошқа имтиёзу айшу рўшноликларидан ўзини, ўзлигини фориғ тутган бу покдомон, комил инсон, эҳтимол, ҳар замон мавжланиб келган йиғи билан нафақат кўнглини бўшатади, руҳини енгиллатади, балки кўзёшлари билан янада ботин «назари пок» бўлишини юракдан сезиб туради. Демак, беихтиёр «йиғлаш» реал ҳаётга, чин инсонийликка хос (фақат яхши ниятли, самимий, дард нималигини билган, умр давомида қалбида саховат, меҳр-шафқат, садоқат ҳисларини эъозлаб сақлаган кишиларгина вақти келса куйиниб йиғлай олади) ҳислат сифатида «мажозий ишқ» аломати бўлгани ҳолда унинг сабабият ва моҳиятида «назарни пок айлаш»дек илоҳий бир маъно — «ҳақиқий ишқ» ғояси зухур этади. Аниқроғи, Навоий наздида ҳар қандай дунёвий, инсоний ҳодиса, ҳаракат, ҳолат, ният ва амалда, агар у тўғрилиқ, ҳалол-поклик, сабр-қаноат, меҳру вафо (буюк инсонпарвар, улуспарвар шоир «меҳру вафо»га жуда юқори қиммат беради; уни умрнинг маъноси даражасига кўтаради: «Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо, Бас, менга меҳру вафо — мол ила жоҳ») билан йўғрилган бўлса, илоҳийлик унсури мавжуддирки, шу маънода «назарни пок айлайдиган» йиғини «ишқи ҳақиқат» ифодаси деб билишга асос бор. Шу тариқа, Навоийнинг мазкур шоҳбайтдаги ҳулосавий сўзлари — «айни ҳақиқатдур мажоз» фалсафий-лирик лавҳаси умуман шеърят даҳосининг лирик, эпик меросини, хусусан, ишқий фалсафасини, шоҳ-байтларнинг ҳақиқий маъноси ва бадий қимматини тушуниш, муносиб баҳолашда маҳсус очкич вазифасини ўташи мумкин...

4. «ЯХШИ ЭРДИ САФҲАИ АФЛОК ДАРДИМ ЁЗГАЛИ...»

Навоийнинг шеърӣ қуллийетида табиӣ хилқатнинг «ақл боши айланар» синоату ажойиботлари бири биридан рангин, жозиб рамз-мажозларга айланганини кузатиб, бундан шавқу ҳайрат туйғуларини кечирамиз. Азалиётнинг турфа ходисалари, уларнинг турфа аломатларидан сайлаб олиниб, тасвирий, мусиқий жило берилган, энг муҳими, инсоний меҳр, дард, харорат бағишланган, ҳаётӣ ва бадий мантиқ меъёрларига солинган, шеърӣ

санъатлар билан оролантирилган сўз-ташбеҳ, сўз-тимсоллар!.. Улар ҳатто байт контекстидан шартли равишда «ўзиб», ажратиб олинган тақдирда, алоҳида шеърӣй парчалар, бадий қатралар ҳолида ҳам ажаб бир завқ-шавқ уйғота олади (сеҳр боғи, даҳр гулзори, чарх шабистони, аҳтар гули, фалак айвони, чарх авроқи, арш лавҳи, чаман саҳифаси, анжуман кўзи, кўз боғи, кўз лавҳи, ғунча гунбази, кўнгил ғунчаси, корғаҳ вазъи, савдо сели, найсон суйи, ҳазон сипоҳи, нужум учқуни, талаб дашти, ҳайрат водийси, субҳ яқоси, жамол субҳи, табъ саҳоби, кўнгил вайронаси, фалак ғамхонаси ва ҳ.)

*Яхши эрди сафҳаи афлок дардим ёзғали,
Баҳри ашким мавжидин борин нам эттинг оқибат.*

Бу шоҳбайтда кутилмаган тарзда улуғ шоир «санъатхонаси» (Шайхзода) билан... унинг лирик қаҳрамони—ошиқ ҳасратлари ажиб бир уйғунлик касб этганига шоҳид бўламиз: муҳаббат дарди шу даражага бориб етганки, унинг шарҳи-ифодаси учун ердаги мавжуд воситалар кифоя қилмаслиги аниқ; ошиқ аҳволи руҳиясини «ёзғали» фақат самовотнинг мовий кенгликлари саҳифалар вазифасини ўташи мумкин! Навоӣй даҳосига хос бундай фазовий ҳаёл миқёси шеър санъатининг ғоят нозик меъёр ва мантикига қандай «сиғдирилган» экан? Ҳолбуки, кўҳна Шарқнинг санъаткор саҳҳофлари яратган ипак қоғоз — зарварақ саҳифаларини само кенгликларига нисбат бериш билан шоирнинг мушқули осон бўлмайди (қолаверса, «ёзғали» ташбеҳи икки маънода: кўнгилни бўшатмоқ ва саҳифага битмоқ тарзида қўлланади-ки, бунда тажнис санъати мавжуд). Ўз-ўзидан иккинчи мисра шарҳига эҳтиёж туғилади: не ажибки, йўқ, не надоматлар бўлсинки, Навоӣй тасаввуридаги буюк жафокаш, ҳасратнишин ошиқ ўз «дардини ёзғали» чексиз афлокдан ҳам нажот тополмади. Сабаби, ошиқ кўзёшлари селобидан ҳосил бўлган баҳрнинг мавжлари шу даражага етдики, уларнинг тўлқинлари зарраларидан самонинг нам бўлмаган саҳифаси қолмади... Во ажаб! Сеҳрли ифрот санъати воситасида шоирона ҳаёл парвози шунчалар юксакликка кўтарилар экан. Самарасиз, нохуш «оқибат»дан қатъи назар, фазовий варақлар («сафҳаи афлок»)нинг илоҳӣй қаламга матлубу мавзун эканлиги «яхши эрди» каби лутф билан ифодаланиши ўзи қанчалик нафис!..

5. «КЎНГУЛ КАЪБАСИ»

Навоийнинг рубобий-лирик шеърляти оламида «кўнгул» тимсоли воситасида чизилган бири биридан нафис ва теран, комил ва солим лирик лавҳа-шоҳбайтлар оз эмас. Уларнинг аксарияти ошиқона, қисман орифона оҳангларда. Қуйидаги байтда деярли барча анъанавий мавзуларга баробар дахлдор бўлган фалсафий-лирик талкиннинг ғаройиб намунасини кузатамиз:

*Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ, андоқки, кўнгул каъбаси.*

Авваллари бундай мисраларни даҳриёна талкин қилишга шошилардик. Ваҳоланки, классик шеърлятимизда «дин», «ислом», «Қуръон», «Макка», «Каъба», «қибла», «қиблагоҳ», «меҳроб», «намоз», «оят», «ҳадис», «тавоф». «тавҳид» «закот», «сажда» «ҳамд», «сано», «муножот», «тавба» каби илоҳиёна истилоҳ-ташбеҳлар ҳар бир конкрет мисра, байт мазмуни, шеър мавзуи тақозо этган, маълум даражада исёнкор, мунозарали-кинояли оҳангидан қатъи назар, моҳиятда энг юксак ва мўътабар шеърый нисбат, бадий мезон вазифасини ўтайди. Шу жиҳатдан «оламнинг қибласи» — ҳақиқий, реал Каъба ташбеҳисиз кўнгилга берилган рамзий нисбатнинг канчалар мукаррам маъно ифодалашини лозим даражада чуқур идрок қилиш осон эмас. Ана энди «кўнгил каъбаси» тимсолининг фалсафий моҳияти, руҳий теранлиги, маънавий микёси, бадий нафосати нима эканини истаганча шарҳласа бўлаверади («кўнгил»нинг теран луғавий маъноси билан «Каъба»нинг илоҳиёна маъноси ўзаро уйғунлик, бадий бутунлик касб этиши — руҳий-ҳиссий образга айланиши атрофли ва чуқур таҳлилга асос беради). Даставвал, кўнгилнинг хос шеърый тавсифида сўз юритайлик. Ҳар бир соғлом инсоннинг ақл-заковатига нисбатан дили-кўнгилнинг мутлақ субъектив-шахсий, индивидуал-бетакрор бир дунё эканлиги хақида файласуфлар ўзича мунозара қилиб, шоирлар ўзларича, хос ташбеҳ-нисбат қидириб толмайдилар. Не ажабки, ҳалигача дунёнинг не-не зукколари лоақал бошқа бир якин, маҳрам кишининг эмас, ҳатто ўзининг кўнгилни тўла инкишоф этмаган ва этолмаса ҳам керак. Демак, кўнгил тимсолининг умумий тавсифи билан кифояланиш мумкин: бу — ҳар бир яхши ниятли кишининг самимий кечинмалари, эзгу хаёллари, азиз хотиралари, айниқса, дард-хас-

ратлари, ўқинч-армонлари дунёси; бу — ҳар бир эркин, мустақил фикрловчи шахс ўзлигининг дахлсиз, қутлуғ, ўзига хос сирли маскани; бу — инсонлик шаъни («нангу номи»), қадр-қиммати, номус-диёнатининг ҳеч ким, ҳеч бир куч забт этолмас барқарору пойдор истехкоми... Ниҳоят, бу — унинг улуғ шоир тасаввури ва тахайюлида жилоланган, ғаройиб фалсафий-лирик образ тарзида шаклланган мужассам (чин мусулмон фарзанди учун Каъбанинг ўзидай муқаддас, балки ундан зиёд) шеърӣй тимсоли: «КЎНГИЛ КАЪБАСИ!!!»... Бу соҳир образнинг муносиб ва матлуб таърифую таҳлилига сўз йўқ. Бунинг ҳар бир иймон-этиқодли одам, эътимодли китобхон шахсан ўзи кечириши, юракдан идрок қилиши керак, токи чиндан ҳам ўз дилини, қалбини, юрагини, кўнгул каъбаси, деб билиш ҳуқуқига, мақоми ва мартабасига мушарраф бўлмоқ учун, даставвал, руҳан покланмоғи, сўнгра, инсоннинг фазлу камоли нима эканини бир қадар аниқ тасаввур этмоғи, камида меҳр-шафқат, саховат, ҳиммату мурувват илми ва одобидан сабоқ олмоғи лозим бўлади. Аниқроғи, «кўнгул каъбаси»дек шарифу пок руҳият фақат Навоийнинг ўзига. қолаверса, унинг валий сийрат пири муршидлари: Абдураҳмон Жомий, Саййид Ҳасан, Паҳлавон Муҳаммад, увайсий устозлар: Хожа Баҳовуддин Нақшбандий, Фаридиддин Аттор, Низомий Ганжавий, Амир Хуёрав Деҳлавий каби табаррук зотларга мансуб десак тўғри бўлар. Илло, «кўнгул каъбаси» чин одамият, комил иймон-этиқод, покиза ният билан саждагоҳ деб билиниши керак. Аён бўладики, не чоғлиқ уриниб-талпинмайлик, аниқ ва мавзун нисбат излаб риёзат чекмайлик, соҳир шоир яратган «кўнгул каъбаси» теварагида эврилаверамиз — ичига, руҳига киролмаймиз... Асли бундай қутлуғ — илоҳий тимсол-образларнинг жозиба сири ҳам шунда, яъни моҳиятига етиш им-консизлигидадир. Тўғри, чин севишганлар тасаввурида уларнинг қалби — юраги «кўнгул каъбаси» даражасида азизу мукаррам ва муқаддас хилкатга айланса ажаб эмас. Фақат бунинг ягона шарт бор: ошиқлар эътиқод ва эътимодда расулони улуғ шоирлар каби бир умр покдомону аҳду паймонда устувор бўлиб қолишлари керак. Дарвоқе, Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасида ўзига ҳабибу фарзанд мақомида бўлган, ҳаёт шаъми жуда бемаҳал сўнган истеъдодли шоир йигит шаънига шундай дил сўзларини айтади: «Ахлоқда малакийдур, башар суврати билан келган ва атворда фариштадур, инсон ҳайъатида зухур қилган...»

6. «ЧУ ҲАҚ НУРИ ЮЗУНГДА ЗОҲИР ЁЛДИ...»

Навоийнинг тасаввуру тахайюл ва тахаййур (хайрат) мулкида муҳаббат нафақат «абодий мавзу»га — табаррук салафлар анъанасига буюк эҳтиром ифодаси, балки илоҳий эътиқод, ҳаётий эътимод, ижодий эҳтиёж меъёри, мезони — ҳам олижаноб мақсад асоси, ҳам қудратли, рангин воситалар, имкониятлар манбаи. Навоий учун муҳаббат — ҳам эзгу ҳаёл, ҳам пок ҳаёт, ҳам беомон қисмат, ҳам бебаҳо инъом — ижодий рағбат, ҳам чексиз ғам-ситам, армону иштибоҳлар, ҳам Тангри илоҳийнинг абодий шараф — ўлмас «мангу ном» учун қилган иноят ва ҳидоятлари олами...

*Чу Ҳақ нури юзунда зоҳир ёлди, бебасар улким,
Ҳақиқат расми бор эрканда ишқингни мажоз эткай.*

Аввало, бу байтдаги «ҳақиқат» ва «мажоз» ташбеҳларини бир ёқлама талқин қилиш тамойилидан сақланмоқ керак. Уларнинг бирини соф руҳий, илоҳий ишқ маъносида, иккинчисини жонжисмга — вужудга хос, ҳаётий, дунёвий ишқ (Навоийда «авом ишқи») маъносида англаш мумкин. Бироқ амалда «ҳақиқат», «ҳақиқий» тимсоллари реал воқеликка нисбат бериб қўлланилгани ҳолда, мумтоз шеърятимизда шубҳасиз, ислом ва сўфизм фалсафаси таъсирида, дахлсиз хилқат, сирли-ғаройиб дунё, идеал юксаклик тарзида англашилади — илоҳийлаштирилади. Аксинча, «мажозий» ташбеҳлари биз бугун тушунгандай кўчма-истиорали маънолардан кўра, кўпроқ ҳақиқатнинг зидди, нари борса, унинг ташқи-зоҳирий, муваққат (фоний) аломати сифатида баҳоланади. Табиийки, Навоий юқоридаги шохбайт орқали «ҳақиқий ишқ»ни қанчалар улуғласа, «мажозий ишқ»ни шунчалик номарғуб ҳол (аниғи, маънавий сўқирлик — «бебасарлик») деб ҳисоблайди. Лекин шахсий ҳузур-ҳаловат, айшу ишрат, нафс эҳтиёжларидан ўзлигини фориғ тутган покдомон зот — валий сийрат инсон, улуғ шоир сифатида «ҳақиқат — мажоз» мавзуига ёндашишда анъанага муносиб эҳтиром сақлаш билан кифоялана олмас эди. Шунинг учун ҳам Навоий аксарият шеърларида санъат ва ҳаёт мантиғига риоя қилиб, бу борада ўзича ислоҳ ясайди — «мажоз» «ҳақиқат»ни англашнинг тадрижий такомил босқичига айланади. Чунончи, шоир зоҳид билан мунозарада: «Гар сен идрок айласанг айни ҳақиқатдур мажоз» дейдики, бу мисра Навоийнинг нуқтаи назари қанчалик ҳолис, ҳаққоний, соғлом заминга қурилганидан далолат

беради. Шу маънода, хоҳ «ишқи ҳақиқат», хоҳ «ишқи мажоз» мавзуида яратилган шоҳбайтларда анъанавий зиддиятли қирралар — тазод усулига нисбатан кўпроқ тадриж, мувозана (параллелизм), таносиб каби санъатлар воситасида ошиқ инсоннинг хос ҳаёллари («хавос ишқи») билан баробар, унинг дунёвий («мажозий ишқи») мазмундаги ҳажр ва васл кечинмалари — аниқ ҳаётӣ манзаралар, инсоний мулоқотлар ўзининг шеърӣ ифодасини топади («ҳақиқат» ва «мажоз» нисбатини қуйидаги икки байтни бири-бирига қиёслаш орқали янада аниқроқ билса бўлади: «Неча килки тахайюл бирла бир суврат нигор айлай, Анга ошиқ ясаб, кўнглимни андин беқарор айлай»; «Кимса ёри бирла хуштур ғам дейишиб, мунграшиб, Ётса гоҳи чирмашиб, ўлтурса гоҳи ёндашиб»).

7. «ЧУ СЕН ЁРУЖАҲОНБИРДУШМАНИМДУР...»

Халқ тафаккури нуктадонликлари... Бу — авлодлардан авлодларга ўтган, не-не даври давлонлар таъсири, тазйиқи ва синовини сабот билан кечирган, турмуш деб аталмиш бениҳоя мураккаб, кўпқиррали, серқатлам ижтимоӣ хилқатнинг аччиқ-чучук, иссиқ-совуқ, пасту баланд, оқу қаро, яхши-ёмон жиҳатлари. аломатлари — турфа зиддиятларнинг мухтасар, ранги ва бетакрор сўз-тимсоли, ибора-нақлларга ўтган суврати. Бу — ўз зиддиятлари билан маъноли, жозиб бўлган, тақдири илоҳӣ хоҳиши, инояти билан кўним, қарор ва қадр топган турли жамоалар, элатлар, халқлар тарзида яшаган, қовушган, фарзанд ўстирган, ноз-неъмат яратган, руҳӣ, маданий-маънавий бойликлар бунёд этган, не-не бало-офатларни кўрган, бахтини топган ва топмаган, шодмону армонли, қомрону шикастадил одамларнинг турмуш тажрибалари, қилмиш-қидирмишлари, русуму анъаналари, ибратомўз мушоҳада, муҳокамалари, доно панду маслаҳатлари, уларнинг халқона содда, пурмаъно, ўзгача образли ибораларда мужассамланган ифодаси...

Бу — айниқса, Навоӣдек буюк улуспарвар шоир, халқ тафаккури ва ижодӣ даҳосининг беназир хозини — ҳазинадори учун чин «маънилар», «нуктапошликлар» баҳраси, сўз фасоҳати — бадий-образли тасвирнинг сарчашмаси...

*Чу сен ёру жаҳон бир душмангмдур,
Менинг учун жаҳон тургунча сен тур.*

Ирсол-ул масал санъати усулида яратилган бу фалсафий-лирик лавҳада Навоий хаёли, тафаккурининг самовий «буржи» — юксаклиги аён кўзга ташланади: мен учун икки жаҳон бор: бири — сен, бири — ёруғ дунё. Валекин, надоматлар бўлсинки, сен менга чин дўст, ёр-махбуб бўлсанг, бу дунё, балким, сенинг борлигинг учун, мен билан рақибликда, адоватда; душманлик қилади ва шуниси аниқ, аччиқ ҳақиқатдирки, у охири мени махв этади. Сен эса менинг бу ёруғ дунёда излай-излай топган, таниган, англаган ягона мулким, умидим, армоним, муваққат — фоний умр қисматимда ном-нишонсиз кетмаслигим кафолати — ягона илинжу нажот тимсоли бўлмиш дўсту ёримдирсанки, мен учун ҳам, менинг қасосим учун ҳам сен абадий яшашинг керак!.. Яхши ниятли, меҳр-саховатли халқимизнинг бирон-бир яхшилиги — ҳиммати, шафқати билан мушкулени осон қилган одамга миннатдорчилик билдириш учун муносиб сўз тополмаганда, анъанавий лутфу зарифона муболаға билан айтган: «Дунё тургунча туринг» наклидан ижодий баҳравар бўлиб янги тимсол яратишнинг нақадар гўзал намунаси! Бу шоҳбайтда шеърий санъатининг учта, бири биридан муҳим, қимматли хусусияти мавжуд: фалсафий теранлик, халқона нуктадонлик ва юксак сўз туйғуси — бадиият, образлилик маҳорати. Шу тарзда — мазкур шоҳбайтда «ёр» (дўст) — «душман», «мен» — «жаҳон» муқобил нисбатлари орқали тазод (юқорида қайд этилган ирсол-ул масал санъатидан ташқари) усулида бағоят оригинал лирик образ лавҳа яратилади.

8. «ОШИҚ АНИ БИЛКИ, ЭРУР ДАРДНОК...»

Навоий учун «абадий мавзу» — муҳаббат наволари бамисоли мўътабар анъанавий усул, ғаройиб шеърий мезон, баркамол санъат ва бадиият меъёри; асосий муддао, даставвал, инсоннинг рухий оламига, «хусну жамолда дилпазир, фазлу камолда беназир» сувратию сийрати — гўзал маънавиятига муносиб сўз айтиш, унинг бутун, комил ва солим тимсол-образини яратишдир. Улуғ санъаткор наздида ошиқнинг инсоний хислатлари сираси-да Поклик тимсоли ҳам руҳият, маънавиятга, ҳам заковат — фикратга хос, шунингдек, хуштабблик, назокат ва нафосат туйғусининг сўз фасохатига кўчган сафобахшлик, айнаи чоғда камоли масъулият билан тилга олишга арзигулик хислат — инсонийлик аломатларидан биридир. Мана Навоийнинг лирик девонлари ва

достонлари учун муштарақ ғоя — шаффоф хаёллар ифодаланган бир шоҳбайт:

*Ошиқ ани билки, эрур дарднок,
Ҳам тилу ҳам кўзию ҳам кўнгли пок.*

Беихтиёр равишда Фарҳоднинг портрет чизгилари мужассами бўлган кўпқиррали лирик тимсол-образ ёдга тушади: «Демонким кўнгли поку ҳам кўзи пок, Тили поку сўзи поку ўзи пок». Аввало, бадний-мантиқий изчиллик тақозосига кўра, ушшоқ аҳли учун нафақат ҳаёт, умрга тенг, балки ундан зиёд — илоҳий маъно касб этувчи «дарднок» ташбеҳи, унинг байтда тутган ўрни, «пок» нисбати ҳақида. Биринчи қарашда дард, дардли ва пок, поклик тушунчалари ўртасида қандайдир ўзилиш, ўзаро номутаносиб ё изоҳталаб бир ҳолат мавжуддай туюлиши мумкин. Аслида, байт замирида жойлашган инсоний туйғулар оламига яна-да тийрак ва теранроқ разм солиб кўрсак, шоир ташбеҳлари муҳаббатдек сирли хилқат, улуғ қисмат билан боғлиқ руҳий ҳолатлар, ўз зиддиятлари билан жозиб ошиқ дунёси ҳақидаги тасаввуримизни бойитса не ажаб: фақат «дарднок» кўнгул алам-изтироблар ўтида покланиши мумкин; фақат ишқ дарди нималигини юракдан ҳис қилган, кечирган одам оламга пок, ботиний назар солиши мумкин; фақат шундай иймон-эътиқод билан сева билган кишининг тили унинг дилини—ўзлигини аён ва равон ифодалашга қодир бўлиши мумкин. Бас, кўнгил поклиги — муҳаббат туйғуларининг мутлақ самимийлиги, ҳаққонийлиги, ҳар қандай худбин-махдуд майллардан фориғ — мусаффолиги, руҳ соғломлиги (Навоий таъбирича, «солим»лиги), қалб саховати ифодаси, ниҳоят, икки киши — фақат ошиқ ва унинг махбуби учун маҳрам, ўзгалар учун номаълум, сирли кечинмалар, ҳолатлар, хаёллар, хотираларининг хос маскани демакдир («Кимки ишқи пок эрур, сирри анинг пинҳон керак...»).

Бугина эмас. Нафақат сўфиёна — қаландарона шеъриятда, балки ошиқона. орифона ғазалларда, рубоийларда (чунончи, Навоий ва Бобурда) ҳам кўнгул ёлғиз бир кишининг, яъни ошиқ, шоир ё ориф ўзлигининг ҳамрозлик гўшаси ўзлатгоҳига айланиши мумкин... Кўз поклиги — кўнгул билан руҳнинг ҳолатини аниқ, тиниқ ва теран ифодалаш рамзи; ошиқ нигоҳининг нафақат шайтон фириби, васвасасидан, балки ҳар қандай енгил-беқарор майл-истаклардан ҳоли, нафосат ва садоқат туйғусининг хос,

мўъжизакор уйғунлиги тимсоли («Ўзгалар хуснин тамошо айласа чиқсин кўзум...»), ниҳоят, соф нигоҳда дунёвий сувратнинг илоҳий сийрат—моҳият касб этиши — мажозииинг ҳақиқатга айланиши, яъни Навоий каби валисифат зотларнинг муборак назари — қалб нигоҳи рамзини ифодалаши мумкин («Ким назар пок айлагач, айни ҳақиқатдур мажоз...»). Тил поклиги — инсон — лисони — нутқининг эзгу, олижаиоб ният, комил, нуктадон фикрлар, шоирона лутф — фасоҳатли сўз билан зийнатланган, ёлғон, риё ва қаллобликнинг турфа кўринишларидан ҳолий бўлган, тўғри, мантиқли, тамизли ва пардали-ҳаёли хусусиятларидан далолат беради; қолаверса, бу — ошиқ сухандонлиги — «арзи ва ниёзи»ни изҳор этиш воситаси, унинг ўтли-ҳароратли, дардли ва сурурли аломатларини ўзида мужассамлантирган муҳаббат тили, вафо шеваси... Ниҳоят, тил поклиги улуғ шоирнинг девонларида, достонларида, рисоаларида муқаддас сўз — «каломи шариф» даражасида талқин қилинади, гоҳ «кўнгул ҳадиси», гоҳ «Масиҳ нафаси» тарзида таърифланади. Бу ошиқлар каломини орқали шеърият тилига юксак қим-мат бериш намунасини берди...

9. «ЭРУР ЎЗГА ҲАЙВОН БУ ИШТИН БАРИ...»

Токи инсон даҳосини ижод, санъат оламини, жумладан, шеъриятнинг мўъжизалар дунёсини таҳқиқ этибди, у ўзини, ўзлигини танишга, қандай усул-воситаларда бўлмасин, моҳиятини, руҳиятини англаб етишга интилиб, курашиб яшайди; гоҳ зоҳиран аниқ —дунёвий қиёфаси — сиймосини чизмоқчи бўлади, гоҳ ботинига, — руҳига назар солади, ҳаёлан унга идеал, яъни илоҳий маъно ва баҳо беради. Бу инсоннинг ижодкорлик, изланувчанлик зақосидан, бунёд этгани, эришгани билан кифояланмас, ўзидан қониқмас, оромсиз табиатидан далолатдир. Моҳиятда «тенгри эҳсонини» бўлмиш бундай қобилият ва салоҳият — барча жонли мавжудот ичида фақат инсон зотига хос хусусият. Навоий бу қутлуғ мавзуга қайтиб, шундай муқобил (тазод усулида) лавҳа-образ яратди:

*Эрур ўзга ҳайвон бу иштин бари —
Ки инсон эрур барчанинг сарвари.*

Биринчи мисра орқали одамзоддан ўзга жамики («бари») жонзотнинг моддий борлиққа нисбатан истисно ҳолатига аниқ

ишора қилинади: баҳру бар, кенг маънода, арзу самонинг турфа неъматлари, синоат мўъжизотлари, азалнинг қадим замонлардан одамзодга тинчлик бермаган қонунлари, меъёрлари, турли зиддият ва муаммолари ҳайвонот дунёси учун маъносиз, фарқсиз... Шу тариқа, замирида мураккаб, давомли фалсафа, теран фикр-ғоя зуҳур этган иккинчи мисрага бадий - мантиқий замин ҳозирланади, натижада «инсон — барчанинг сарвари» каби ниҳоятда мухтасар, лекин ҳам дунёвий, ҳам самовий-илоҳий маъно кўламига эга бўлган умумлашма фалсафий-лирик тимсол шаклланади. Навоийнинг валиёна ҳикматга тенг сўзлари, айниқса, XV аср муҳотида айтилгани ҳар жиҳатдан эътиборли. Бизга ХХI аср аввалида, эҳтимол, анчайин оддий туюла бошлаган, аслида, улуғ шоир кузатган маъно-моҳият эътибори билан чинакам «сўз гуҳари» бўлган уч ташбеҳ нафақат Навоийнинг шеърят даҳоси ҳақида, балки темурийлар даврида туркий тилдаги бадий тафаккур парвози ҳақида ҳам ёрқин тасаввур беришга қодир. Инсон шаъни («нангу номи»)ни шунчалар улуғланган мазкур уч «сўз гуҳари» замирида Навоийдан кейинги асрларнинг не-не довул-суронлари, алғов-далғовлари, ҳатто 1917 йилдан кейин она халқимиз, бошқа тақдирдош ҳамюртлар бошига тушган мислсиз кўрғилик — ваҳшатлар шароитида ҳам руҳи завол билмас умумбашарий идеаллар, бугун покланиб, барқарор қадриятга айланиб бораётгани, шубҳасиз, ҳар бир ихлосманд шеърхон — Навоийхон дилини нурга, ғурур хисларига тўлдиради: «инсон — барчанинг сарвари»! Чиндан ҳам у ўзининг дахлсиз арши-га кўтарилиши, мукаррам ва қодир мавқеини тиклаши керак. Бу Навоийнинг ўлмас ҳаёллари, қутлуғ армонлари руҳига, давримиз ва замондошимизнинг руҳий, маънавий, ахлоқий, бадий (эстетик) эҳтиёжларига матлуб ният, муносиб аъмолдир!..

10. «ЁР МЕҲМОН БЎЛМОҚ ЭРМИШ...»

Навоий шоҳбайтлари баъзан шунчалар ҳаёлга толдирадики, унинг мантиқий-бадий, талқиний-тахлилий поёнини аниқлаш анчайин мушкулотга айланади. Бу, масалан, «хоса маъни» санъатига дохилми ё «ийҳом»ғами? Бундай камёб санъатлар билан музаян байтларни, агар чуқур таҳлил қилиммаган чоғда ҳам, бир навъи шарҳлаб бериш мумкин. Балким машҳур рус шеършунослари қўллаган «полифоник образ» ёки «стереоскопик образ» дегани шу бўлса керак.

*Ёр меҳмон бўлмоқ эрмиш, боринг, эй жону кўнгул,
Истарамки! кўрмагай, албатта, номаҳрам юзин.*

Майли, шеърятнинг хос, нозик — мантиқи тақозосига кўра ҳаёлдаги маҳбуб бадий «ёр» меҳмон сифатида ташриф буюришдек тансиқ илтифот изҳор қилган экан, у ҳозир бўлган хос хонада мусулмонлик удуми бўйича мезбоннинг ўз одамлари — маҳрамлари қолиб, меҳмоннавозлик расмини ўташга ҳақли бўлади. Лекин маҳбуба ҳар қандай нозиктаб меҳмондан-да нозикдирким, унга биргина мезбоннинг ўзи кифоя қилади. Албатта, мезбон — ошиқ жону дилини, вужуди ва руҳи — борлигини нисор этиб, ўзи учун бу мислсиз саодатманд дамлар ўшал азизлар ичра азиз меҳмонда ажаб шукуҳли, сафоли таассурот қолдиришини исташи табиий, шунинг учун ҳам бу мулоқотга ёлғиз ўзининг хос сирдоши — «кўнгил»ни, ҳатто Аллоҳ инъом этган ҳаёт жавҳари — «жон»ни таклиф қилиши мумкин... Бордию биз истаганча бўлиб чиққан тақдирда ҳам, гўзал бир лирик лавҳа шаклланади эди. Не ажабки, Навоий хос табъи — кўнгил назари учун бундай нисбатлаш гўё жўндай кўринади. Шоирнинг қаҳрамони — ошиқ Навоий «боринг» ишораси билан ҳатто ўзининг «жону кўнгули»ни «номаҳрам»лар қаторига қўшади (беихтиёр улуғ сўз санъаткорининг: «Шу табъи номавзун билан бечора шоир бўлғуси» мисраси ёдга тушади, Навоийнинг биздек «бечора» мухлислари ҳам шеърӣ дидимизнинг, ҳар қалай, «номавзун» ва нотаомлигидан беихтиёр хижолат чека бошлаймиз). Ваҳоланки, бу таажжуб эмас, балки ҳайрат, таҳсин ҳисларига лойиқ бир ҳол: эҳтимол, ошиқ Навоий «жону кўнгул»нинг ҳажр қийиоқлари қолдирган асорати — хасталиги, бедор ва беқарорлиги, ҳатто мажнунсифат девонаворлиги, исёнкор ва мастона киёфаси ёки, аксинча, паришону лол, хоксору ҳақир ҳолатидан ор қилар, уларни маҳрам мулозимликка номуносиб деб билар... Эҳтимол, ошиқнинг ўзи, ўзлиги «ёр»ни улардан рашқ қилар ёки «жон» билан «кўнгул» ўзаро — бир-бирларидан рашқ қилишларидан ҳадик сақлар... Демак, «ёр»нинг ташрифи учун фақат маҳрам мезбон эмас, маҳрамлар маҳрами бўлган сирли-ғойиб мезбон, эҳтимол, ошиқнинг ўзлиги ё руҳияти муносиб топилиши мумкин. Зеро, бундай хослар ичра хосу сирли меҳмоннавоз мулоқот мутлақо пинҳоний бўлиб қолиши керак (ошиқнинг «жону кўнгули» ҳам сир сақлай олмаслиги мумкин. Мана бошқа далолат-шоҳбайт: «Элдин андоқ

ёшурун истармен ул хилватником, кўнглум андин вокифу жоним хабардор ўлмағай»). Бундайин, мўъжиз, сирли-ғаройиб тасвирдан кузатилган мақсад, аввало, ошиқ учун, майли, хаёлдаги «ёр» ташрифи — «меҳмон»лигидан ортиқроқ бахт йўқлигини таъкидлаш, сўнгра, унинг «номахрам» кўзи учун мутлақо нораво «юзи»га, яъни энг шоён-шойиста нисбат—баҳо, беқиёс илоҳий маъно бериш орқали муҳаббат мавзуида тутилмаган шеърый тимсол яратишдан иборат.

II. «РОҚИЪ ЭРДИМ, ЧАНГУНИ КЕЛДИ...»

Исломнинг Хуросон мулкидаги аҳкому арконларидан бири бўлмиш Навоий нафақат зуҳду таҳвони ифшо (фош) қилиш билан чекланади, балки улуғ санъаткор сифатида шариат ва тариқатнинг барча мусулмонлар учун фарз ҳисобланган (ибодат, рўза, закот сингари) асосларидан бадий ташбеҳ, рамз сифатида ижодий истифода этади. Улар баъзан кинояли оҳанг касб этиши, ҳатто иштибоҳли, исёнкорона тус олиши мумкин («Қилибмен онча исёнким, агар дўзах аро кирсам...» сатри билан бошланадиган китъа ёки: «Не келмак аён бўлди, не кетмагим...» каби мисра - лардан тартиб топган таржеъбанд ва ҳ.), лекин Навоий ислом истилоҳларини қачон, қандай зарурат, эҳтиёж билан ишлатмасин, гўё уни танқид қилиш, ниманидир фош этиш ниятидан узоқ. Аксинча, хоҳ ўзининг ишқий идеалини, хоҳ умумбашарий, ижтимоий, фалсафий қарашларни асослаш, тасдиқлаш учун энг мумтоз ва муборак нисбат—муқояса сифатида Қуръон, Ҳадис сўзлигига мурожаат қилади (масалан, маҳбуба тимсоли ё умуминсоний орзу-хаёллар муқаддас тушунчалардан гўё юқори кўйилган тақдирда, бунда ҳам шеърый мантиқ билан зиддият йўқ: сўз санъати рамзу мажозларсиз, муболағанинг фавқулудда кўринишлари — игроқ ва ифротларсиз яшамайди, қолаверса, ҳар қандай истиоравий, муболағали ташбеҳ, юқорида қайд этилганидай, энг кучли асос — руҳий -самовий тамсилларга суянади). Байт:

*Роқиъ эрдим, чанг у ни келди саҳаргоҳ, оҳким,
Борди мутриб нағмасига ҳосили авроднинг.*

Гоятда ҳаётсевар мусулмон, санъатни, мусиқани ортиқ қадрлайдиган соҳир шоир, улуғ мутафаккир ўз қаҳрамонининг бомдод намози ниҳоясида дуога қўл очган аснодагн руҳий ҳолатини

чизади: санъаткор чангчи созидан илк субҳидам («сахаргоҳ») атрофга таралган сеҳрли куй садолари уни ихтиёр-беихтиёр ларзага солади (нақадар шарқона-миллий, ҳаётӣ, жозиб манзара: бошқа биров худди шу хайрли, шаффоф тонготар чоғида най навосидан қаттиқ тўлқинланиши мумкин; найчи — ошиқ санъаткорнинг ўзи-чи? Унинг пинҳоний дардини ким англайди?)... Йўқ, мусиқа шайдосининг ибодатиға ҳалал етмади, дуоסי бузилмади, билъакс, қилинган тиловоту муножот—дуоларининг ҳосили — савоби ўша мутрибга, унинг нағмаси ҳақиға бахшида этилганидан ҳаяжонда. «Оҳким» сўзида қилинган ибодат, дуолар ҳосили учун ўқиниш эмас, мусиқа сеҳридан, ҳаётнинг мусиқа тимсолидаги гўзаллигидан, жозибасидан шавқу ҳайрат туйғулари зуҳур этади. Зотан, соҳир мутриб чангидан таралган наволарнинг сахаргоҳда одамларға руҳий озик, мадад бериши, кимнидир ғафлат уйқусидан уйғотиши, кимнидир ғам-андух, ҳажр бедорлигидан, яна кимнидир бошқа дарду қийноқдан, майли, бир неча лаҳза ҳалос этиши, кимнингдир кўнглида умид чироғини ёқиши — бу ҳам ўзига ҳос ибодат — босавоб, хайрбод ҳол эмасми? Навоий ўзининг дилдидан шоиру санъаткор қаҳрамони тилидан ислоннинг ибодат жараёниға оид қутлуғ каломлари («роқиъ», «аврод»)дан мўътабар шеърӣ нисбат сифатида фойдаланиб, инсоннинг бадиий тафакқурини «тенгри эҳсонӣ» даражасида улуғловчи ғаройиб лирик лавҳа яратади...

12. «ТО ХАЁЛИНГ КЎЗДАДУР...»

Инсоннинг кўзи — нафақат ташқи муҳит, унинг нарса-ҳодисаларини, моддий дунёнинг турфа аносир ва аломатларини туйиш, мушоҳада этиш, идрок қилишнинг табиӣ ва айни чоғда мўъжизакор, ғаройиб воситаси. Шу билан баробар, инсон кўзларидан унинг руҳий оламини — қувончлари, дард-армонлари, романтик ё драматик ўйлари, кечинмаларини — нигоҳға кўчган моддий ва маънавий дунёни бир қадар сезиб, ўқиб олса бўлади. Санъатда, шеърӣяда-чи? Айниқса, реалистик тасвирий санъатнинг портрет жанрида—ранг, нур, соя жилолари воситасида инсон кўзлари орқали унинг мураккаб руҳий-психологик ҳолатини жонли ифодалаш мумкин. Навоий бу вазифани шеърӣ санъат қонунлари асосида, соҳир сўз санъаткори сифатида ҳайратида ҳайратбахш лирик миниатюр образлар, тимсоллар, истиоралар устиға юклайди:

***То хаёлинг кўздадур, кўз уйи гўё Каъбадур,
Ким туруб атрофидин киприкларим айлар намоз.***

Улуғ шоирнинг комил, фозил қаҳрамони — ошиқ ўзининг ишқий эътиқодини дин-имон мақомида кўради: хаёлий олисликдаги маҳбубини кўзида, аниқроғи, «кўз уйи»да жонлантириб, бундан руҳий мамнуният ҳосил қилар экан, бу ғаройиб масканни мусулмон дунёсининг бош эҳроми — Каъба даражасидаги саждагоҳ деб тасаввур қилади. Маҳдуд атеистик талқин бўйича аёл зоти пайдо бўлган жойни муқаддас деб билиш гўё динга ғорат келтириши, маҳбуба ҳам, ошиқ ҳам «номусулмон»га айланиши керак. Ҳолбуки, Навоий талқинида маҳбуба ташриф этган маскан-мусулмонлар учун энг муқаддас ва мўътабар даргоҳ бўлмиш Каъба қутлуғ каломлар қаторида шеърӣ муқояса қилиб олин-ши фақат таҳсинга лойиқ бир ҳолдир: бу билан хаёлдаги гўзал сиймоси қанчалик улуғланса, ўша муборак истилоҳга ҳам шунчалик шарифу фасиҳ маъно, муносиб қиммат берилади. Маҳбуба тимсоли жойланган кўз қорачиғи бадий мантиқ тақозоси билан уйга, бу мўъжизали миннатюр уй Каъбага (талмеҳ ва силсилали ташбеҳ санъати) нисбат берилиши қанчалик нуктадон бўлса, ҳайрат ичидаги ошиқ киприкларининг безовта ҳолати (бу кўнгулдаги ларзалар ифодаси!) намозга саф ростлаган мусулмонларнинг бир тартиб-маромдаги ҳаракатига тамсил этилиши шунчалик ҳаққоний ва нафисдир.

13. «ГЎЙИЁ КЎНГЛУМ ТАХАЙЮЛ МУЛКИНИНГ СУЛТОНИДУР...»

Навоий ғазалиётида, дostonларида «хаёл», «тахайюл», «ёд» каби ташбеҳ-тимсоллар ғоявий салмоғи, бадий-образли жозибаси, ифода жиолари билан ажралиб туради; улар юзлаб шеърларда учраб турувчи ўзига хос сайёр образ-лавха сифатида ҳар байтда шоирона нозик хаёлликлар, орифона нуктадонликлар — кутилмаган, ғаройиб ва нафис бадий қирралари билан ҳайратга солади, фақат шеър санъатига хос фасоҳатли, мусиқий, тасвирий жиолари билан завқу шавқ уйғотади, ўйга толдиради.

***Гўйиё кўнглум тахайюл мулкининг султони дур,
Ким, хаёл ичра қилур ҳар айшиким имкони дур.***

Бу шоҳбайт лахзали кечинма, руҳий ҳолат заминига қурилган эмас. Аксинча, фараз қилиш мумкин, бу — тузимсиз муҳаббат дарди билан боғлиқ не-не изтиробли жараёнларнинг, маъно микёси ҳаётнинг ўзи қадарли чексиз, зиддиятли бўлган буюк қисмат — ишқ савдоси инъом этган олам-олам суруру қувончлар, у етказган ҳудудсиз озору ситамларнинг мужассам тимсоли. Эҳтимол, бундай талқин улуғ санъаткор кўзлаган ниятни бир жихатдангина ёритиши, фақат шоир қаҳрамони — ошиқ ё ориф кечирган ҳаёллар дунёсига (гарчи байтда севги ҳақида бирон-бир сўз учрамаса-да) дохил бўлиши мумкин. Ҳолбуки, бир байтда ёнма-ён келган «тахайюл», «хаёл» тимсолларини «абодий мавзу» билан боғлаб талқин этиш кифоя қилмайди, бу ташбеҳлар замиридаги ғоя Навоий ижодининг барча соҳаларига дахлдордир. Шунинг учун уларга алоқадор икки нуқтани шарҳлаб ўтиш кифоя: аввало, шоир қаҳрамонининг ўй-хаёл дунёси жаҳонгир султонлар тасарруфидаги бепоён мулку чекланмаган салтанатга нисбат берилиши — ифрок санъати; қолаверса, ҳар қандай ҳаёлот, руҳият дунёси моддий дунё қаршисида беқиёс даражада кўламдор ва теран бўлгани каби, Навоий инкишоф этган тимсол-образ — «тахайюл мулки» ўзининг ҳаётӣй объектига нисбатан шу қадар кенгдир. Илло, шоҳ-султонлар мулки фақат жуғрофӣй масштабни, меъёр билмас реал қудратни ифода этгани ҳолда, улуғ шоирнинг «тахайюл мулки» арзу самога сифмаса не ажаб! Худди шундай «кўнгул»нинг «султон»га нисбатида ҳам макону масофа, даврону давлат мезонлари билан солиштириб, тенглаштириб бўлмайдиган тафовут-нисбат бор. Шу маънода, «кўнглум тахайюл мулкининг султони» образи моҳиятида бизга тафсилий жихатлари пинҳоний бўлган қанча зиддиятли туйғулар, эҳтимол, қалб хотиралари зухур этади! Фақат шоирнинг бошқа асарлари орқали бу мисра замирига гениал ижодкорларга хос қонуний фаҳрия, руҳий қониқиш, айни чоғда буюк армон, ўкинч, ҳатто маълум киноя маънолари жойланганини тасаввур этиш мумкин. Иккинчи мисра : «... ҳаёл ичра қилур ҳар айшким имконикур» асосан, биринчи мисрани ўзича тўлдириш ва шарҳлашга хизмат қилади. Лекин, муҳими (эҳтимол, бунда ўкинч, алам туйғулари янада кучлироқдир), жаҳонгир султонларнинг шаҳватпарастлигига муқобил олинган «ҳар айшким» иборасини, ҳаётӣй ва ишқӣй эътиқодда тенги йўқ шоирнинг хоҳ дунёвий сувратига, хоҳ илоҳӣй сийратига нисбат бериб шарҳлаганда, зиддиятли ўйга чўмдиради (зеро, бошқа бир

ғазалдаги мана бу байт беихтиёр мубоҳасага тортади: «Қачон даврон манга бир бўйла ишратни раво кўргай, Ки ўрганмиш мени ўртарга ҳижрон дарду доғинда»),

14. «МЕҲР ГУЛ ЯНГЛИҒ АЙЛАБОН ЯҚО ЧОК...»

Навоийнинг нуктадон маънолар, самовий юксак хаёллар, оламнинг ўзидай рангин ва ғаройиб тимсоллар, фавкулудда нафис истиора, киноя ва мажозлар билан музаян этилган ғазалиётда, «сўз мулки узра» тенги йўқ дostonларида шундай байтлар борки, зоҳиран табиат манзараси чизилгандай туюлса ҳам, сўз-тимсол, сўз-лавҳа замирида табиатни «инсонийлаштириш» — ошиқ ё орифнинг дардларига, баъзан хаёлдаги висол, бахт кувончларига манзаравий нисбат бериш тамойили кўзга ташланади. Шарҳланаётган шохбайт бу фикрга яхши тамсилдир:

*Меҳр гул янглиғ айлабон яқо чок,
Нилуфарзор аро кезар ғамнок.*

Қаранг-а, табиат ҳодисаси инсон нигоҳида шунчалар нафис, жозиб сувратланиши мумкин экан! Сохир сўз санъаткори куёш («меҳр») нинг ғаройиб лирик-рубобий образини табиат манзараси — «нилуфарзор»га қиёсан чизади. Манзаранинг ўзгача хусусияти тақозоси билан куёш аввал атиргул япроқларининг пора-пора тузилиши — «яқо чок» ҳолатига қиёс этилади (бу — ташбеҳи том санъати билан оро берилган, асли дунёдан кўнгли совиган, жабрдийда бир ғариб, ҳақир қиёфасини рамзий ифодалаш усули); бундай муқояса куёшнинг фақат «нилуфарзор аро» тажалли этиш билан ўзини оқлаши мумкин. Бироқ байтнинг завқ-шавқ уйғотадиган ажаб аломати шундаки, гўё «гул янглиғ... яқо чок» ҳолат бадий мантиқ эътибори билан сув чечаги—нилуфар табиатига мувофиқлаштирилади: унинг бошқа гулларга ўхшамайдиган хилқати. ўзгача шакл-шамойили, ранг-туси, сувдаги сояси, офтобда ажаб жилоланиши, нимаси биландир... сув ёқасидаги мажнунтолнинг мотамсаро қиёфасини эслатувчи сувратини куёш «ўзлаштиради» — нилуфарзорда «ғамнок» кезади. Ажабо! Осмони фалакнинг муқаддас ва дахлсиз, ҳаммасига қодир қудрати тимсоли қандай қилиб бу ҳолга тушди? Навоийнинг табиатдаги турли нарса-ҳодисаларни, жараён ва манзараларни дохиёна мушоҳада қилиш, қалб нигоҳи билан кўриш қобилияти шундаки, куёшнинг «нилуфарзор аро кезиб», бу мўъжизакор гул

рангларидан ўзгача ранг, жило олган сувда нурлари «синиши» уларнинг турфа жилвалари, қирралари бир-бири билан кесишиб, тутшиб, ўзаро акс-жило бериб, ажиб товланиб кўриниши — булар «ғамнок кезар» тарзида ифодаланиши табиий бир ҳолдек чизилади! Бу шеъринг манзара орқали руҳий ҳолатни акс эттиришнинг ажаб камёб намунасидир...

15. «НЕ БАДИЪ АВЗОЪ ЭРУРКИМ, АҚЛ БОШИ АЙЛАНУР...»

Навоийнинг лирик-рубобий девон ва дostonларида «ўн саккиз минг олам» -курраи замин («бахру бар»)дан коинотгача, қатрадан уммону заррадан куёшгача, тонг юлдузи Нохиду Сомончи йўли—Каҳкашондан етти афлок буржларигача, табиатдаги тўрт аносиру «барчасидин шариф ва латиф» бўлмиш инсондан илоҳиётгача — жамики мўъжизот, ажойиботу ғаройиботлар, Аллоҳ ва моддий дунёнинг бирлиги, бутунлиги («вахдатул-вужуд») ва мутлоқ руҳониятнинг сирли-сехрли чексизлиги, турфа қонуниятлари, рангин-бетакрор аломатлари фалсафий-бадий таҳқиқ қилинади ёки билвосита ташбеҳ, тимсол, мажоз, рамз, истиора, киноя, муболаға усулларига, баъзан предметли тафсил воситалари (асл, туб маънода қўлланган сўз-ташбеҳлар, силлогизмлар — мантикий тафаккурнинг рамзу истиораларсиз тавсифий ифодаси)га айланади. Шарҳланаётган шохбайт эса рамзий-истиоравий образ-лавҳа намунасидир:

***Не бадий авзоъ эрурким, ақл боши айланур,
Гар даме фикр айласам, бу гунбази давворга.***

Кўхна Шарқнинг шеърят даҳолари — орифу сохир шоирлари олам («гунбази даввор»)нинг тузилиш-тартиботи, равишу суврат («авзоъ»)идан сийрати — моҳиятигача баҳоли имкон идрок этишга уриниб, тинч-оромини йўқотиб мушоҳада, мулоҳаза ва мубоҳаса юритганлар; хоҳ дўсту анис, шоиру орифлар билан ҳамхона (ё ғойибона, бавосита) мулоқотда, хоҳ танҳоликда, ёлғиз ўзи, ўзлиги билан қолиб, Ҳақни, ҳақиқатни кузатиш, таниш, яхшироқ билиш борасида бедор изланганлар, хаёл («тахайюл») дунёсига берилганлар. Лекин не-не нуктадону зукколар, шеъру сўз фасоҳати мулкининг султонлари оламнинг моҳиятига, инсон руҳиятига етолмай, оҳ-фиғонлари фалакни тутган. Зеро, ҳар

кандай донишманднинг фикрат қудрати, ижодий даҳоси оламнинг умумий тарзи, тузилиши («вазъи») ёки хусусий-нисбий аломати, сир-синоатини бир қадар кашф қилиши мумкинки, Навоий бундай фалсафий идрок нисбатини уммондан қатра, қуёш олдида зарра деб билади («Ўзумни солиб заррадек беқарор, этиб ул қуёш нурида зарравор»). Ана энди бевосита шоҳбайт шарҳига ўтсак бўлади. Навоийнинг ғарийб ва теран мушоҳада тарзини кўринг: азалдан то абад мавжуд оламнинг тузилиш-тартиботи («авзои») шунчалар нозик, жозиба қонуниятини шунчалар сирли-сехрли ва мўъжиздирки, у ҳақда фақат бир лаҳза мулоҳаза юритиш («гар даме фикр айласам») ақлни шоштиради, ҳайрон, паришон қилади («ақл боши айланур»), Во ажаб! Бунда инсон ақлининг «бош»га нисбати — нафис истиорадан ташқари зоҳиран кўздан яширин тажнис санъати ҳам мавжуд, яъни «айланур» ва «даввор» (айланувчи) сўзларининг туб ва кўчма-рамзий маъноларидан ажойиб шеърий лутф — сўз фасоҳати яратилади...

16. «АГАР СУВРАТ БУДУРКИМ...»

Мазкур шоҳбайт, хусусан, уч аломати билан ажралиб туради:

нуктадон маъно билан шеърий лутф—сўз фасоҳати уйғунлиги;

тасвирий-ифодавий имкониятларнинг макон-замон, иқлиму эътиқод ҳудудларини тан олмаслиги;

«Низомиддин» фахрий унвонига мушарраф, комил тафсирхонлардан бўлган Навоий шахсан ислом фалсафасини чекланган-махдуд ақидалардан ҳолий, илмий-ижодий эътиқод, умуминсоний таълимот деб билганлиги...

*Агар суврат будурким, сендадур, эй гул, йироқ эрмас,
Ки, мундин сўнг парасиши айлагайлар, аҳли дин, суврат.*

Бу гал маҳбуба «суврати» анъанавий маънодаги ифодавий-тасвирий ранглар, оҳанглар, усуллар доирасидан чиқиб, қутилмаган тарзда насроний (христианлик) эътиқоди рамзига айланади. Навоий яшаган даврда Хуросонда, Араб ва Ажам мамлакатларида мутлоқ кўпчиликни ташкил қилган мусулмонлар орасида ажралиб туриш учун насроний мазҳабидаги тарсолар белларига зуннор боғлаб юрганлар, демак, уларнинг ўз бутхоналари бўлган,

бутхонани санамлар ва илоҳий сувратларсиз тасаввур қилиш қийин. Гарчи Навоий ўз ватанидан ташқари чикмаган бўлса-да, (Аттор, Румий, Деҳлавий, Жомий каби устозлар, айникса, ҳаж қилиш сабаби билан катта-кичик шаҳарларни кўрганлар), турли муносабат-мулоқот туфайли, балки Жомий каби муршид, зукко мусоҳиб орқали Исо, унинг онаси Биби Марям, бошқа анбиё ва авлиёлар суврати ҳақида билвосита (эхтимолки, бевосита) маълумот олганига шубҳа йўқ. Ана энди байт шарҳига қайтса бўлади. Улуғ шоир, ислом динининг аркону аҳкомларидан саналган мутафаккир, айрим даҳрий олимлар талқин қилганларидай «тарсо», «зуннор», «санам», «дин ғоратгари», «номусулмон», жумладан, «суврат» (насроний талқинида) каби ташбеҳларни қўллаш билан исёнкор шаккокка айланиб қолмайди. Аввало, бу кўп асрлик анъанага айланган, шеъриятнинг шартли-рамзий бир усули; қолаверса, диний истилоҳлар муқаддас, илоҳий тушунчаларни ифодалагани учун ҳам, майли, киноявий-полюмик (мубоҳасали) оҳангларда келсин, шоир кузатган мақсад учун энг кучли, салмоқдор, теран маъноли, жозибали восита — нисбат вазифасини ўтайди. Сўнгра, ислом фалсафаси, маданияти, жумладан, унинг бой қомусий сўзлиги то шу вақтгача бузиб талқин қилинганидай, бошқа динларга, тасаввуфона ҳурфикрлиликка асло зид эмас. Аксинча, унинг умумбашарий рухий маданият, фалсафий ва бадий тафаккур билан, уларнинг турли меъёрлари — теранликлари, чексизликлари, масштаб-микёслари билан ўзаро яқин, муштарак аломатлари кўп... Мазкур шохбайтдаги «суврат» ташбеҳи ҳам моҳиятда умуминсоний идеалнинг шеърий ифодасига айланади.

Биринчи мисрадаги: «Агар суврат будурким... йироқ эрмас» сўзлари билан маҳбуба суврати, аниқроғи, сувратдаги малак (христиан этиқоди тақозоси билан) илоҳийлаштирилади, бундан беихтиёр Леонардо да Винчи, Рафаэл чизган гениал асарлар — муқаддас илоҳа даражасидаги аёл образлари ёдга тушади. Иккинчи мисрадаги: «... парастиш айлагайлар аҳли дин, суврат» сўзлари зоҳиран қараганда: бу — ислом аҳлини сувратпарастга айлантириши мумкин, деган қалтис маънони англатади; лекин бу фавқулодда журъаткор фикр фақат шеърият, санъат қонунлари нуқтаи назаридан ҳаққоний ва жозибадор бўлиб, моҳиятда на ислом этиқодини, на исломни (аниқроғи, мусулмон ошиқларни) асло қамситмайди. Фақат бу ерда аввал қайд этилган умуминсоний ғоя — муҳаббат туйғулари дунёдаги энг қомил этиқодларни ҳам

(улар баногоҳ монелик қилганлари тақдирда) тан олмаслиги мумкин, деган хурфикрлилик зухур этади...

17. «БОШ ҚЎЯЙ ДЕДИМ АЁҒИ ТУФРОҒИГА...»

Бу шоҳбайтнинг бадий қурилмаси — тарҳини музаян этган камёб бир шеърӣ санъат — «ийҳом» ихтиёр-беихтиёр Навоӣ Самарканд мўзофотидан она шаҳри Ҳирига йўллаган, дард-ҳасрат наволари билан йўғрилган машҳур маснавий-номадан бир байтни эсга солади: «Агар хоса маъни, гар ийҳом эрур, Онинг кунда юз байти ҳалвом эрур». «Хоса маъни» билан нуктаю лутф талашадиган «ийҳом»га алоҳида урғу («агар», «гар» сўзлари такрори, таъкиди бежиз эмас) берилгани ҳолда, бундай нозик санъатлар билан тартиб, оро берилган шеърларнинг «кунда юз байти» яратилиши уста ҳалвопаз ишига қиёс этилишида нафақат фаҳрия ё пинҳоний дард-алам бор...

Бош қўяй дедим аёғи туфроғига, деди: қўй.

Бўса истаб лаъли рангин сўрсам эрди, деди: ол.

Бу шоҳбайтда бири-бири билан маъною баҳо талашадиган икки мустақил лавҳа-образ мавжуд, улар «қўй», «ол» сўзлари англатган тажнисли (омоним - жами тўрт қиррадаги) маънолар заминига қурилган нозик хаёл — нуктадонликдан иборат. Уларни алоҳида-алоҳида шарҳлаб бермагунча, шоир юқорида зикр қилган «ийҳом» моҳиятини, демакки, байтнинг бутун нафосатию жозибасини англаб, уқиб олиш имконсиз. Биринчи мисранинг ўзаро муқобил икки маъноси: (1) Навоӣнинг қаҳрамони — ошиқ муҳаббат қисмати буюрган зиддиятлар — ранжу ситамлар ва лазиз хаёллар, барча умидворликлару маҳрумиятларга рози бўлиб, ҳамма синовларга дош бериб, маҳбуба оёқларимас, уларнинг гарди — «туфроғига» бошини қўяр даражага бориб етса (бу хоксору ҳақир насибани ўзи учун бахту шараф деб билса) ҳам, у шўяу бепарво мудом писанд қилмайди, ошиқнинг интизорлик билан қилган илтижоларини бедардларча рад этади, демак, маҳбубанинг ё ўзга бир кишига кўнгли бор ёки ушшоқ аҳволини билмаслик, раҳм-шафқат шевасидан узоқлик бу лоларуҳнинг касби-одати; (2) йўқ, ошиқнинг бахтига маҳбуби бағритош гўзаллар тоифасидан эмас, у ишқ дарди нима эканини ўз шайдоси — ошиқдан кам билмайди ва ҳажрнинг тузимсиз синовлари давомида шундай руҳий қаноат

ҳосил қилганки, ошиқ йигит муҳаббатни қисмат буйруғи, илоҳий эътиқод деб билишини, поклиги, фидойилиги билан меҳру вафонинг мужассам тимсоли бўлиб қолишини намоён қилди, бас, унинг муҳаббатига муносиб жавоб қилса, ҳижрон захмларига висол ризолиги — марҳамати, илтифоти билан малҳам бўлса арзийди... Энди иккинчи мисранинг ўзгача зиддиятли маънолари: (1) ҳажрнинг тузимсиз қийноқларини, севги савдоси туфайли келадиган турли маломатларни кечиришга куч, сабот берган, энг мушкул кунларда ҳам дилдаги умид чироғини сўндирмаган ҳаётбахш туйғу — васл ҳаёли, унинг ғойиб ва бебаҳо муқофоти — биринчи мастона, жонсўз бўса... истагига шайдойи ошиқ ноил бўлса-да, буни ошкор айтишга Навоий тасаввуридаги йигитларга хос ҳаё кучиданми ё бошқа андеша биланми, журъат қилолмасдан гўё каландарона паришонлик, йўқ, орифона тағофилга солиш билан: «Ҳа... лаълингнинг ранги қандай?» — дея ғалат савол беради. Маҳбуба, табиийки, бундай саросима ичидаги саволнинг маъносини атайин билмаганга олади ва унинг журъатсизлигидан, чорасиз, нажотсиз аҳволдан кулиб (эхтимол, уни севмагани учун) бедардларча жавоб қилади: «Наҳотки шуни билмасанг? Лабимнинг ранги кизил-ку; (2) сен дард аҳлига хос хислатларинг — фазлу камолнинг билан муҳаббатдек бебаҳо давлат, улуғ бахтнинг биринчи неъматини, закоти — масиҳона бўса илтифотига чиндан мушарраф бўлмоқ учун ушшоқ аҳли тақдир насибаси деб билган йўлнинг барча синов манзилларини ўтдинг. Сенинг комил инсон, комил ошиқлигинг шундаки, ўзинг муносиб бўлган висол истагини айтишга ибто қиласан. зеро, чин муҳаббат пардали-пинҳонийлиги билан қадрли ва жозиб («Кимки ишқи пок эрур, сирри анинг пинҳон керак...»), «Танда жон янглиғ сени жон ичра пинҳон айласам...»). Сенинг рамзий саволингдан мендаги висол иштиёқи пурзиёд бўлди: муҳаббатимиз ҳаққи-хурмати, сен истаган ўша кўнгил ва жон гуҳфасини нисор этишга розиман...

Шу тариқа, ийҳом санъати билан оролантирилган мазкур шоҳбайтда, истанг, зоҳирий-ошкор, истанг, ботиний-пинҳоний маъно кирралари бир-биридан нафис нуктадонликлар — шеър-иятга хос сўз фасоҳати намуналари сифатида тақдим этилади. Зотан, ийҳом санъатининг жозибаси сири — унинг тансиқ ва камёблигида...

18. «КИМКИ БИР КўНГЛИ БУЗУҒНИНГ ХОТИРИН ШОД АЙЛАГАЙ...»

Навоий нафақат исломга, балки бошқа эътиқодларга, анбиёларга оид тушунчаларни, ривоятларни ташбех-тимсол, шеърӣ санъат сифатида истифода этар экан, аксарият уларга мунозарали, ҳатто иштибоҳли маъно бераётгандай бўлади («Ошиқ ўлғон кечти нангу номдин, Миллату иймону дини исломдин», «Менинг динимни солди дайр туфроғиға бир тарсо — Ки, йўқ туфроғча оллида тақво аҳли исломи»), Бироқ аслида-чи?! Аввало, бу — анъанавий бадий восита, рамзий-муболағали усул.

Қолаверса, мутафаккир шоир муқаддас каломларга энг кимматли, мукаррам, илоҳий мезон — нисбат тарзида мурожаат қилади...

***Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлагай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса, обод айлагай.***

Худога шукур, ҳақиқатни (жумладан, дин-иймон сўзини) айтишга тараддудланиб, ортиқ ҳадиксираб, не-не андешага борадиган кунлар орқада қолди. Ҳақ сўз шуки, ҳазрат Навоий тилга олган бунингдек муборак сўзларнинг чин маъно ва қиммати, шак-шубҳасиз, ислом таълимоти, ахлоқи билан, илғор тасаввуф ғоялари билан, муҳими, уларни одамлар не чоғлиқ англаб етиши, бу сўзлардан қанчалик таъсирланиши билан боғлиқ. Ҳатто классик шеърӣят билан озми-кўпми мулоқотда бўлган хуштабъ китобхон ҳам жамиятимизда (эҳтимол, зоҳиран) кўпчиликни ташқил қилган даҳрий-материалистлар билан ёнма-ён яшагани, ишлагани ё ўқигани учун кечагина ислом ва сўфиёна шеърӣят сўзлигига муносабатда ўзини сақлашга, эҳтиёт бўлиб, тилини тийиб гапиришга одатланган эди. Маълумки, Қуръон, Ҳадис каби сўзларгина эмас, масалан, кенг муомаладаги кўнгил, дил, ботин, ҳол, руҳ, имон, ихлос, ҳалол, пок, савоб, тавоф каби сўзлар ислом фалсафасида, сўфизм символикасида ўзига хос теран маъноларда талқин қилинади (уларда дунёвий, инсоний маъно билан руҳий, илоҳий моҳият бир-бирини тўлдиради). Шунингдек, исломият дунёсининг энг муқаддас эҳроми Каъба фақат биринчи даражали азиз қадамжо — зиёратгоҳ, энг табаррук замингина эмас, айни пайтда Ҳақ, иймон-эътиқод, поклик ва комиллик рамзи, фано ва бақо бутунлиги, руҳ гўзаллиги, тимсоли ҳамдир. Шунинг учун бу қутлуғ калом шеърӣятда энг мукаррам, мўътабар тушунчаларни ифодалашда бадий нисбат сифатида олинади. Масалан: «Каъбаки,

оламнинг ўлуб қибласи, қадри йўқ андоқки, кўнгул Каъбаси». Шубҳасиз, ҳар бир яхши ниятли, пок хилқатли кишининг кўнглини сифатлаб келиши мумкин бўлган бу ташбех, очиғи, комил мусулмон — иймони бутун кишиларга нисбатан айтилса, ўзининг чинакам ва муносиб қадрини топиши мумкин. Энди бевосита юқоридаги шохбайт мазмунини мухтасар шарҳлашга ўтсак бўлади. Навоийнинг одамзод болаларига меҳр-шафқатда тенги топилмас қаҳрамони — ориф қай бир бечора, бегуноҳнинг кўнгли вайронлигини кўрса, ўзининг ҳам кўнгли бузилади, дунёнинг ободлиги кўзига кўринмайди, то ўша озурда дилига чироғ ёқувчи сафоли ва хайрли сўз топилмагунча оромини тополмайди. Шунинг учун ҳам шоир Хотамтой саховатидан ортик бўлган бундай маънавий ҳиммат, руҳий мададни энг босавоб ва беминнат бир жасорат — «Каъба вайрон бўлса, обод айламак» билан тенг («онча борким») деб билади. Лекин, шуниси ҳақиқатдир-ки, Каъба сўзининг нечун мукаддас эканини, унинг илоҳий маъносини озми-кўпми идрок этолган чин мусулмонгина хоҳ ўз динидаги, хоҳ тарсо ё бошқа эътиқоддаги башар фарзандининг дардига дарддош бўлиши мумкин. Демак, инсоннинг инсонга яхшилик, мурувват қилишида, меҳр-шафқат кўрсатишида иймон бутунлиги, эътиқод устуворлиги белгиловчи вазифани ўтайди. Аксинча, турли лавозимдаги, ҳатто номдор, лекин иймони заиф, виждони ғофил кимсалар инсон дардига муносабатда ўзларини тағофилга соладилар... «Бир кўнгли бузуғ», «Каъба вайрон» ибораларидан шоир кузатган мақсад ҳам шу — иймонга даъват эмасми? Хуллас, ҳаёти ва ижодиёти билан бениҳоя табаррук бўлмиш Навоий мазкур шохбайт орқали дини исломнинг инсонга меҳр-шафқат, мукаддас тушунчаларга камоли эътимод (ишонч) руҳидаги таълимотига шеърый сайқал беради...

19. «ЁРУР ҲОЛИНГ ХАЁЛИДИН...»

Юқорида, «ийҳом» санъати билан зийнатланган бир терма байт шарҳида «хоса маъни»дек ноёб, нафис санъат усулини ҳам қайд этиб ўтган эдик («Агар хоса маъни, гар ийҳом эрур, Онинг кунда юз байти ҳалвом эрур»). Фақат Навоийнинг соҳир қалами, шеърят илоҳаси — Аторуд «назар айлаган» беназир истеъдод ва заковат кудрати таҳқиқ этиши мумкин бўлган бундай мўъжиз байтлар билан неча бор мулоқотда бўлманг, иложсиз бирон-бир янги маъно қирраси. бирор бадийий жило кашф қилсангиз ҳеч ажаб

эмас. Илло, бу баҳри уммондек «сўз гуҳари»га сероб, сирли-сехрли оламдир.

***Ёрур ҳолинг хаёлидин оқорғон кўзларим, гўё,
Қўюбтур килки сунъ ул нуқтани кўзлар қаросидин.***

Бу шоҳбайт умуман хоса маъни (хос, камёб маънолар) санъати билан, шунингдек, таносиб («ҳол», «нуқта») ва тазод («оқорғон кўзлар» — «кўзлар қароси») усуллари асосида ишланган. «Хоса маъни» санъати етакчи, белгиловчи мавқеда туради, сабаби, хаёл тимсолининг бадиий бутунлигини таъмин этади, кейингилари унинг доирасида келиб, асосий шеърӣй усулнинг зарур унсурлари сифатида хизмат қилади. Шоҳбайтга «хос маъно» — нуқтадонлик бахш этган бадииятни тадқиқ этиш учун, шубҳасиз, унинг мундарижасини шарҳлаб ўтиш жойиз: Навоӣйнинг қаҳрамони — ошиқ фақат ҳажр дарди изтироблари — кўзёшлари селобидан, узлуксиз, «зор-зор йиғлаш» асорати туфайлигина кўзларига оқ тушмаган. Бу ҳол, моҳиятда, севги қисматининг хоҳиш-иродаси билан юз берган бўлса не ажаб? Нега бўлмаса тақдири азал мусаввирининг қилқалами («килки сунъ») Навоӣй хаёл қилган орзу гўзалининг тасвирини чизишга чизгану унинг образ-портрети чизгиларига мутаносиб ғарийб ва жозиб нуқта — ҳол ясашга келганда кийналган, бунинг бирдан-бир муносиб шакл-шамойили, ранг-тусини табиӣй хилқатнинг турфа хил унсурлари орасидан ахтариб тополмасдан... ниҳоят, ўша матлубу муборак ҳол учун ошиқ кўзининг қорачиғини лойиқ топган»... Ахир бечора ошиқ хаёлдаги маҳбубнинг ҳолини тасаввур қилган соғинч дамларида ғойибдан, беихтиёр кўзлари нурланиши сабаби шундан эмасми?...

Шу тарзда улуғ шоирнинг илоҳӣй қилқалами «ҳол» билан «кўзлар қароси»нинг нозик нисбатидан моҳият эътибори-ла чуқур руҳӣй драматик, бадиият нуқтаи назаридан камёб рамзӣй образ яратади. Албатта, «кўзлар қароси»нинг ҳолга нисбати — зоҳирий ўхшашликнинг ўзи қанчалик нафис бўлмасин, моҳиятда бу хос маънолар образи орқали муҳаббатда чин фидойилик ғояси — қисмат насибаси олдида шикасталик, ўзаро вафодорлик эътиқоди улуғланади. Ва аксинча, бу нотекис ва нотаом дунёнинг маҳдуду худбин манфаатлар домига тушган, ҳақиқӣй муҳаббатнинг дарди ва қувончидан беҳабар, бегона, қалбан ва руҳан сўқир бандаларини зимдан фош этаётган-дай бўлади...

20. «ИШҚ АЙЛАДИ ЮЗ ОҚИЛУ ФАРЗОНАНИ РАСВО...»

Бу чуқур кинояомўз шоҳбайт беихтиёр равишда мутафаккир шоирнинг бошқа бир пурмаъно байтини хаёлга келтиради: «Ишқ-ким ҳар бир ишида ёзди юз минг турфа халқ, Турфароқ будурки, юз мингдин бири ёзилмади». Не ажабки, муҳаббат савдосининг «ҳар бир иши» (асли унпнг поёну худудига ким ета олади?) бора-сида «юз минг турфа халқ» — не-не шайдо ошиқлар, дарднок шоирлар қанча номаю шеър устодон, қасидаю рисолалар битмасинлар, ҳамон бу ғаройиб-сирли савдо таърифида «юз мингдан бири ёзилмаган» бўлса! Бундайин «турфароқ» ҳолдан қуйида шарҳлангувчи шоҳбайт ҳам ҳоли эмас.

***Ишқ айладиюз оқилу фарзонани расво,
Не ажаб агар қилди бу девонани расво.***

Байтни шарҳлашдан аввал классик шеърятимизда маълум анъана тусини олган маломатомўз, аслида исёнкор мазмундаги «телба», «хор», «расво» («Хору расво қиладурғон бу — кўнгилдир, бу — кўнгил», Лутфий), «гадо», «адашган ит», «дарбадар», «девона», «ғариб», «машраб», «мискин», «урён», «бекас», «бесар», «нотавон» каби чуқур киноя билан йўғрилган, моҳиятида руҳан уйғоқ ва соғлом, маънавий барқамол сифатлар, орифона донишмандлик, шоирона нозикхаёллик, хуштабълик жойланган, суврати алдамчи ташбеҳ-тимсоллар мавжудки, буни эътиборга олмаган китобхон чалғиб кетиши, баъзи бир рамзий-мажозий образларни янглиш талқин қилиши мумкин. Бас, юқоридаги байтни қандай тушунмоқ керак? Биринчи мисрадаги «оқилу фарзона» сўзларининг «расво» ташбеҳига нисбатидан зинҳор номарғуб ва номатлуб хулоса чиқариб бўлмайди. Сабаби, бу ҳам бошқа бир байтдаги каби чин ошиқни гўё имонсизга чиқариб қўйишдек гап: «Ошиқ ўғлон кечти нангу номдин, Миллату иймону дини исломдин». Аслида «оқилу фарзона»ларнинг ишқ туфайли гўё расволик қўйига кириши барча дардсизлар (хоҳ авом, хоҳ хос кишилар орасида бўлсин) тўқиган ёлғонларнинг биридир; билъакс баногоҳ бир маҳлиқони севиб қолган донишманд ўз кўнглидаги ақидалар, хурофий, маҳдуд қарашлар зулматидан халос бўлса, қалбида аввал ёқилмаган мўъжизакор бир чирок — руҳий гўзаллик ёғдуси ёқилса не ажаб?.. Бундай ишқ шуъласи ақл чироғини

сўндирмаса, фақат турфа тоифадаги ҳасадгўйлар — рақиблар, зухд аҳли унга маломат тошлари ёғдирмаса бас. Қолаверса, «расво» ташбеҳи — шеърый муболағанинг кинояомўз руҳдаги иғроқ шакли ҳалос, шоир кузатган мақсад ишқ савдосининг инсон ҳиссиётини ўзига қанчалик ром этишини кўрсатишдан иборат. Иккинчи мисрадаги девонавор ошиқнинг аҳволи янада пурзиёд бўлгани, яъни эл-улус назарида оқилу фарзоналарни ишқ қайси қўйга бошлаган бўлса, Навоийнинг барчага аён Мажнунвор дарбадар қаҳрамонини муҳаббат яна-да камолга етказиш, руҳини поклантириши мумкин...

МУНДАРИЖА

ФАСОҲАТ МУЛКИНИНГ СОҲИБҚИРОНИ

Дебача 5

Биринчи мақолат

Рухул-қудс «равон айлаган» қалам 8

Иккинчи мақолат

Илоҳийга муножоту тазаррулар20

Учинчи мақолат

Табиат ва самовот тимсоллари29

Тўртинчи мақолат

«Зарранинг моҳияти...»42

Бешинчи мақолат

«Инсон – барчанинг сарвари»55

Олтинчи мақолат

«Дардимга ҳаёлини табиб эт»67

Еттинчи мақолат

«Айни ҳақиқатдур мажоз...»74

Саккизинчи мақолат

«Субҳи висол» армонлари 88

Тўққизинчи мақолат

«Замон аҳли»дан нолалар97

Ўнинчи мақолат

Зиддиятларнинг шеърӣ нисбати108

Ўн биринчи мақолат

Турмуш тафсиллари 1¹⁸

Ўн иккинчи мақолат

Халқона нукталар '27

Ўн учинчи мақолат

Мутрибона оҳанглар137

Ўн тўртинчи мақолат

Мусаввирана ранглар.....149

Ўн бешинчи мақолат

Афсонавий-тарихий тимсоллар158.

Ўн олтинчи мақолат

«Кўпгул дуржи»даги инжулар168

Ўн еттинчи мақолат

«Гавҳари жои'дан – «сўз гуҳари»га .184

Ўн саккизинчи мақолат
«Кўз лавҳи»да акс этган олам195

Ўн тўққизинчи мақолат
«Ораз узра» чизилган лавҳалар.....209

Йигирманчи мақолат
«Ўзгача ҳол» баёни220

Йигирма биринчи мақолат
«Изининг туфроғидек...»227

Интиҳо сўз 241

НАВОИЙ ШОҲБАЙТЛАРИ

«Сўзум мартабаси...» («Навоий ижодхонаси ҳақида суҳ- батлар» туркумидан)	3
Илоҳий миръот-тажаллиётнинг «Алишерий» тимсоллари	23
Илоҳий калимот тимсоллари	39
Навоийшоҳбайтлари	47
«Етти чарх авроқи тўлғай...»	48
«Навоий, бенаволиғ бирла...»	49
«Гар Навоий йиғласа, ишқинг мажозийдир дема»	50
«Яхши эрди сафҳаи афлок дардим ёзғали...»	52
«Кўнгул каъбаси...»	53
«Чу Ҳақ нури юзунгда зоҳир ўлди...»	55
«Чу сен ёру жаҳон бир душманимдур...»	56
«Ошиқ ани билки, эрур дарднок...»	58
«Эрур ўзга ҳайвон бу иштин бари...»	59
«Ёр меҳмон бўлмоқ эрмиш...»	61
«Роқиё эрдим, чанг уни келди...»	62
«То ҳаёлинг кўздадур...»	64
«Гўйиё кўнглум тахайюл мулкининг султони дур...»	65
«Меҳр гул янглиғ айлабон яқо чок...»	66
«Не бадиё авзоё эрурким, ақл боши айланур...»	67
«Агар суврат будурким...»	69
«Бош қўяй дедим аёғи туфроғига...»	70
«Кимки бир кўнгли бузуғнинг хотирин шод айлағай...»....	72
«Ёрур ҳолинг ҳаёлидин...»	74
«Ишқ айлади юз оқилу фарзонани расво...»	76

БОТИРХОН АКРАМОВ

ФАСОҲАТ МУЛКИНИНГ СОҲИБҚИРОНИ

Нашрга тайёрловчилар:

Мирзо Кенжабек,

Гули Акрамова

Муҳаррир

Бадий муҳаррир

Тех.муҳаррир

Мусахҳиҳ

Компьютерда саҳифаловчи